

Knuste drømmer

NILS IVAR AGØY

KNUSTE DRØMMER

KIRKEN OG ARBEIDERBEVEGELSEN

•

TIDEN FRA 1940 TIL CA. 1960

sap SCANDINAVIAN
ACADEMIC
PRESS

Knuste drømmer. Kirken og arbeiderbevegelsen.

Tiden fra 1940 til ca. 1960

© Spartacus Forlag AS / Scandinavian Academic Press, 2023

Utgitt med støtte fra Universitetet i Sørøst-Norge og Fritt Ord.

Forfatteren har mottatt støtte fra Det faglitterære fond.

Denne boken er utgitt Open Access og er omfattet av åndsverklovens bestemmelser og Creative Commons-lisens CC BY-NC 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Denne lisensen gir tillatelse til å kopiere, distribuere, remixe, endre og bygge videre på materialet. Lisensgiveren kan ikke tilbakekalle disse frihetene så lenge lisensvilkårene blir fulgt. Disse innebærer å oppgi riktig kreditering, inkludere en henvisning til lisensen, samt opplyse om hvilke endringer som er foretatt. Dette skal gjøres på en rimelig måte, men ikke på noen måte som tyder på at lisensgiveren godkjenner tredjeparten eller bruken av verket. Materialet kan ikke brukes til kommersielle formål. Det er ikke tillatt å søke juridiske vilkår eller teknologiske tiltak som juridisk begrenser andre fra å gjøre noe lisensen tillater.

Omslagsdesign: Punktum forlagstjenester

Omslagsfoto/illustrasjon: Arbeiderbladet / Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek. NKAF-fane er tilpasset.

Sats: Punktum forlagstjenester

Trykk: Lasertrykk

Printed in EU

ISBN 978-82-304-0333-4

Det må ikke kopieres fra denne bok i strid med åndsverkloven eller i strid med avtaler inngått med KOPINOR.

Scandinavian Academic Press

c/o Spartacus Forlag AS

P.B. 6673 St. Olavs plass, 0129 OSLO

www.scandinavianacademicpress.no

Innhold

Forord	7
Innledning	9
Okkupasjonstiden	15
Muligheter for å begynne om igjen?	39
Kirkelige syn og strategier	39
Fellesprogrammet og de kirkelige programskriftene	46
Kirke og kommunisme	53
Synet på kirke og kristendom i Det norske Arbeiderparti	68
Striden om Kristelig Folkeparti	82
Fronter dannes på nytt (1945–1953)	87
Sammenstøt på Stortinget om velferd, skole og moral	89
Religionsundervisningen i skolen og Institutt for kristen oppseding	109
Arbeiderpartiet og religionen	114
Arbeiderbevegelsen og «Indremisjonen»	133
Kvakksalveri eller religionsfrihet? Freeman og Branham-saken 1950	142
Borgerlig konfirmasjon	149
Den farlige statsmakten	155
Frykten for en totalitær utvikling	156
Den farlige kirkemakten	175
Kirkeordningssaken 1945–1953	175
Skansekrig 1953–ca. 1960	201
Stat og kirke	201
Skolesakene	217
Jesuittparagrafen	241
Spørsmålet om kvinnelige prester	246

Konkubinatparagrafen	254
Abort	257
Offentlig polarisering	265
Nye signaler	273
Debatten om Kulturprogrammet og om sosialismen som et livssyn	273
Brobygging	284
Perspektiver	301
Noter	309
Forkortelser	365
Kilder og litteratur	366
Register	379

Forord

Det har tatt mange år å skrive denne boka. Mange er også de som på den ene eller den andre måten har hjulpet til. Hjelp med å finne fram til og få dratt nytte av mangeartede opplysninger har jeg bl.a. fått fra Terje Bråtveit, Per Ewert, Trond Lerstang, Birger Løvlie, Sølvi Bennett Moen, Lars-Erik Nyborg, Ida Helene Tschudi, Lars-Erik Vaale, Marianne Uri Øverland og Kjersti Åberg. En særlig takk må gå til Arne og Ruthanne Hassing, som sjenerøst tok imot meg i Arizona da jeg i 2012 brukte en uke på å gå gjennom kilder som Arne hadde samlet. Generelt vil jeg også takke personalet ved arkivene og bibliotekene som er brukt, og selvsagt Scandinavian Academic Press ved forlagsredaktør Ragnhild Aslaksen.

Blant dem som har lest store eller små deler av manuskriptet, eller som på ulike vis har bidratt med innspill eller innsikter, er Per Kristian Aschim, Torleiv Austad,

Nils-Petter Enstad, Terje Halvorsen, Oddvar Isene, Tor B. Jørgensen, Erling Rimehaug, Ole Martin Rønning og Dag Einar Thorsen. I en kategori for seg selv kommer de som har latt meg intervju dem i timevis om forhold på 1940-, 1950- og 1960-tallet: Victor Andersson, Gerd Grønvold Saue, Reiulf Steen og Andreas Aarflot. Jeg har satt stor pris på bidragene fra hver enkelt, som på mange ulike måter har hjulpet meg å gjøre boka bedre. Det sier seg selv at ingen av dem bærer noe ansvar for de feilene og svakhetene som fortsatt er til stede.

Økonomisk har prosjektet fått støtte fra Universitetet i Sørøst-Norge ved Publiseringsfondet, fra Det faglitterære fond, fra Stiftelsen Fritt Ord og fra Forskergruppa i politisk kultur ved Universitetet i Sørøst-Norge. Stor takk til alle disse.

Forskningsprosjektet som har munnet ut i denne boka, har i høy grad vært individuelt. Imidlertid har jeg hatt gleden av å

befinne meg i et faglig miljø som kontinuerlig har oppmuntret til forskning, nemlig Faggruppe for historie i Bø i Telemark og den nevnte forskergruppa i politisk kultur.

Bø i Telemark, mai 2023

Nils Ivar Agøy

Innledning

Denne boka er ment å være et bidrag til en bedre forståelse av det norske samfunnet i dag. Når jeg mener at det trengs et slikt bidrag, er det fordi tematikken boka tar opp, etter min overbevisning har vært mer lemfeldig behandlet i historieskrivning og samfunnsanalyse enn dens reelle betydning skulle tilsi. Til dels har den nærmest vært neglisjert. Dette er det flere grunner til. Norge er i 2023 et av verdens mest sekulære land. Mange nordmenn oppfatter religion som noe utdatert, fremmed og irrasjonelt, irrelevant for dem selv, unntatt kanskje indirekte, når det gjelder slikt som innvandrings- og minoritetspolitikk. Det er grunn til å tro at norske journalister som gruppe er mer sekularisert enn befolkningen som helhet, og at det samme gjelder samfunnsforskere og historikere. Dette kan, for å si det forsiktig, ha ført til at *religionens* (inkludert kirken) historiske og samfunnsmessige betydning har blitt oversett. Når

det gjelder arbeiderbevegelsen, har det derimot vært tilnærmet samstemthet om at dens viktighet knapt kan overvurderes. Imidlertid har dynamikken mellom de to, hvordan arbeiderbevegelsen påvirket og ble påvirket av religion og kirke, og omvendt, vært noe av en blindsoner, eller i hvert fall et dårlig dekket felt. Begrunnelsen for å dekke det i større detalj er at arbeiderbevegelsen utvilsomt har hatt stor betydning i norsk historie siden ca. 1900, og at religion og kirke trolig også har hatt en vesentlig samfunnsformende rolle, kanskje til og med større enn arbeiderbevegelsens – om da disse størrelsene kan defineres så presist at det gir mening å si noe slikt. (Definisjoner kommer snart.)

Arbeiderbevegelsens bredde og betydning i historien er ellers en av grunnene til at nettopp den, og ikke andre politiske/kulturelle bevegelser, er valgt ut som motstykke til kirken. En annen er den prinsipielle

motsetningen mange har ment å se mellom sosialisme og religion, inkludert kristendom. I store deler av norsk historie siden 1870-tallet har mange med rette eller urette oppfattet arbeiderbevegelsen som skeptisk eller fiendtlig innstilt til religion generelt, og ofte kristendommen spesielt. Det har motsatt vært nokså vanlig å oppfatte kristne trossamfunn, med Den norske kirke i spissen, som motstandere av den sosialistiske arbeiderbevegelsen.

Boka er en frittstående fortsettelse av *Kirken og arbeiderbevegelsen: Spenninger, skuffelser, håp. Tiden fram til 1940*, som ble utgitt i 2011. I den forrige boka er det gjort en del allmenne betraktninger om forholdet mellom kristendom og sosialisme og om hvilken rolle den norske, lutherske tradisjonen hadde for norsk arbeiderbevegelse og politisk kultur. De nevnes her fordi mange av leserne av den foreliggende boka kanskje kan ha interesse av dem, men det skulle ikke være nødvendig å lese den forrige boka for å få utbytte av denne. Likevel er det fint om leseren er klar over at enkelte prinsipielle temaer allerede er behandlet i bind 1 og derfor ikke blir gjentatt her.

Avgrensninger, begreper og detaljeringsnivå

Boka tar for seg tiden fra 1940 til ca. 1960. Det er «ca.» fordi boka er tematisk oppbygd, slik at noen temaer ut fra sin indre utvikling må følges litt lenger fram i tid enn andre. At jeg starter der den forrige boka sluttet, med det tyske angrepet på Norge i 1940, er lett å begrunne. Å slutte i ca. 1960

er ikke like opplagt, og andre alternativer har vært vurdert. Imidlertid markerer tiden omkring 1960 flere overganger. En av dem er at Arbeiderpartiet mistet sitt absolutte stortingsflertall i 1961, for ikke senere å gjenvinne det. De storslåtte planene fra den første etterkrigstiden, om å bygge et virkelig sosialistisk samfunn, hadde allerede rukket å falme og omformes atskillig før dette, men uten stortingsflertall forsvant også det aller viktigste redskapet til å gjennomføre prosjektet. Et redskap av en helt annen type, Arbeiderpartiets kulturprogram, var gjort ferdig i 1959. Det representerte på sett og vis partiets offisielle syn på meningen med livet, og presenterte også et syn på kirke og religion. Det skulle gå mer enn ti år før det ble erstattet.

Også innen kirke og kristenliv kom det viktige endringer tidlig på 1960-tallet. Norsk Menighetsinstitutt, en organisasjon som hadde arbeidet målrettet med å bedre Den norske kirkes forhold til arbeiderbevegelsen, måtte i 1962 nesten helt innstille denne virksomheten på grunn av pengemangel. Dette arbeidet, og det kirkelige sosial-etiske engasjementet i det store og hele, fant først gradvis nye former, men det er viktig å holde fram at det senere kom sterkere og bredere tilbake. Norsk kirkeliv mottok sterke impulser fra Den katolske kirkes annet vatikankonsil i 1962–1965, som blant mye annet la vekt på kirkens plikt til å arbeide for sosial rettferdighet og mot krig. I løpet av 1960-årene ble vilkårene langt bedre for et konkret samarbeid mellom kristne og sosialister innen fredsarbeid, kampen mot apartheid mv.,

og for framveksten av nye former for kristen sosialisme. I denne sammenhengen er poenget at disse tendensene var nokså små og svake i første del av tiåret.

Videre: Flere av de store tvistesakene mellom kirke og arbeiderbevegelse hadde fått en *foreløpig* avklaring omkring 1960. Det gjaldt f.eks. abortsaken og spørsmålet om kristendomsundervisningens plass i folkeskolen. Det gjaldt også slikt som om skoler drevet ut fra et kristent livssyn skulle få statsstøtte, og om det skulle ordineres kvinnelige prester i Den norske kirke.

Den tematiske avgrensningen har vært langt mer krevende enn den kronologiske. «Kirke» og «arbeiderbevegelse» er begge så store at det kan finnes utallige måter å studere dynamikken mellom dem på, pluss at de selvfølgelig ikke er gjensidig utelukkende størrelser – tvert imot. Jeg har valgt å studere forholdet mellom dem gjennom et utvalg av meningsytringer om det, men jeg vil først og fremst studere et utvalg av offentlig kjente, ofte politiske, saker som i samtiden ble oppfattet å anskueliggjøre eller påvirke forholdet. Boka er slik sett politisk historie, men med idéhistoriske innslag.

Som med den forrige boka startet også denne undersøkelsen, av metodiske grunner, med kildearbeid og ikke med en gjennomgang av forskningslitteratur. Sakene som behandles, er valgt ut ut fra hvor viktige de framstår i kildene, ikke f.eks. ut fra hva som figurerer i tidligere forskning, i biografier eller memoarlitteratur. Det har imidlertid vært nødvendig å prioritere nokså strengt. Ambisjonen har ikke vært

å skrive et leksikon, men å gi en god forståelse av hvordan forholdet mellom arbeiderbevegelse og kirke utviklet seg. Enkelte saksfelt som kunne ha vært behandlet, er utelatt ut fra en vurdering av at de ikke ville gitt et vesentlig annerledes bilde av denne utviklingen, men ville ha gjort boka enda lengre og mer detaljert enn den allerede er. Blant disse saksfeltene er internasjonalt bistands- og nødhjelpsarbeid, hvor samarbeidet mellom arbeiderbevegelse og kirke var inne i en tidlig fase i den aktuelle perioden, og som ikke den gang gav støtet til større «saker» i offentligheten. Et annet er det langvarige arbeidet som i 1969 munnet ut i lov om trudemssamfunn og ymist anna.

Det er mange sitater i boka. Noen lesere vil muligens mene at framstillingen er for detaljert og kildene nær. Det har da også vært en utfordring å finne fram til det best egnede formatet. Jeg har på den ene siden følt at det forelå et dokumentasjonsbehov for en tematikk som bare klattvis er behandlet tidligere, og på den andre siden forsøkt ikke å drukne leseren i saksopplysninger og referater. En del sitater som mest utdyper poenger som allerede er gjort i brødteksten, er av denne grunn plassert i notene, og det er sparsomt sitert fra ofte meget omfattende stortingsdebatter.

En rekke av de størrelsene som skal undersøkes, som «kirke» og «arbeiderbevegelse», «kristendom» og «sosialisme», er omtrentlige og flertydige i dagligtalen, og vanskelig å avgrense helt presist også for vårt formål. I det følgende bruker jeg de samme, nokså pragmatiske definisjonene som i bind 1. Det vil si at

«kristendom» er brukt om et livssyn definert ved den apostoliske og den nikenske trosbekjennelse, og at substantivet «kristen» brukes om folk som, enten personlig eller gjennom medlemskap/tilhørighet til et trossamfunn, har sluttet seg til disse bekjennelsene. «Sosialisme» er brukt som en samlebetegnelse for den moderne politiske ideologien som ønsker å oppnå et rettferdig samfunn ved å bekjempe sosial og økonomisk ulikhet og ved å løse sosiale problemer kollektivt. «Sosialisme» inkluderer i denne sammenhengen både «sosialdemokrati», «kommunisme» og «marxisme».

Med «arbeiderbevegelsen» sikter jeg til den organiserte, sosialistiske arbeiderbevegelsen. I praksis blir dette den sosialistiske fagbevegelsen med alle underavdelinger og tilknyttede organisasjoner, samt de sosialistiske politiske partiene i perioden – Det norske Arbeiderparti, Norges Kommunistiske Parti og (så vidt) Sosialistisk Folkeparti – også de med underavdelinger og tilsluttede organisasjoner.

For mest mulig å unngå oppstyltet og omstendelig språk har jeg tillatt meg å bruke «kirke» i flere betydninger. «Kirken» i bestemt form sikter i de fleste tilfeller til Den norske kirke, men av og til også til et abstrakt kollektiv av kirkesamfunn, «den verdensvide kirke». Forskjellen vil framgå av sammenhengen i teksten. Jeg har også forsøkt å gjøre det tilstrekkelig klart når «kirken» viser til hele trossamfunnet, med ansatte og andre medlemmer, og når begrepet er brukt snevrere, eksempelvis om presteskapet og kirkens formelle organer.

Det bør videre nevnes spesielt at selv om «kirken» altså vanligvis brukes om Den norske kirke, er det ikke fordi andre kirkesamfunn ikke har interesse eller ikke fortjener oppmerksomhet. Ingen nedvurdering er tilsiktet. Imidlertid stod Den norske kirke i en særstilling av to grunner. Den ene var at den var *statskirke*, slik at arbeiderbevegelsen var tvunget til å forholde seg til den politisk, enten den ville eller ei. Den andre var at alle de andre kirkesamfunnene var relativt små på nasjonalt plan i den perioden som undersøkes, selv om enkelte av dem kunne dominere lokalsamfunn. I 1946 var 96,2 % av befolkningen medlemmer av statskirken. I 1960 lå tallet faktisk enda litt høyere, på 96,25 %.¹

Med «kirkefolket» menes den delen av Den norske kirkes medlemmer som frivillig var aktive i kirken, ved å oppsøke gudstjenester utenom store høytidsdager og familiebegivenheter, og/eller ved å delta i menighetsarbeid. «Kristenfolket» er mer omfattende, og inkluderer folk som var aktive i kristne trossamfunn utenfor statskirken, og lutherske kristne som først og fremst engasjerte seg i frivillige kristne organisasjoner. Begrepet «arbeidere» er enda mer uskarpt i kantene; det brukes vanligvis for å vise generelt til sosiale grupper som de sosialistiske partiene regnet som sine naturlige velgere, enten de nå var fabrikkarbeidere, butikkekspeditorer, fiskere, funksjonærer, småbrukere, sjøfolk eller noe annet. Det er klart at bruken av slike upresise samlebegreper bærer i seg en fare for at man uten grunn kan regne «arbeiderne» eller «kirkefolket» som

homogene grupper. På den annen side ville teksten fort bli tunglest om jeg ikke skulle bruke disse begrepene.

Ambisjon, kilder, litteratur

Boka er ikke ment å være hverken «arbeiderhistorie med religiøs tematikk» eller «kirkehistorie med politiske innslag». Utgangspunktet for boka er det norske samfunnet, hvor både arbeiderbevegelsen og kirken var meget innflytelsesrike aktører som arbeidet ut fra distinkte premisser og virkelighetsforståelser. Ambisjonen har vært å studere samspillet mellom dem med respekt for deres ulike forutsetninger, men uten å legge disse forutsetningene til grunn for analysen.

Forholdet mellom arbeiderbevegelse og kirke lar seg studere i nesten alle lokal-samfunn i Norge. I denne boka er framstillingen begrenset til et overordnet, ofte nasjonalt nivå, rett og slett fordi det ville ha krevd årevis med ekstra arbeid å gå i større detalj, og fordi en mer detaljert framstilling måtte ha blitt mye mer omfattende. Akkurat som i den forrige boka håper jeg å kunne gi et grovt oversiktsbilde av et stort og uryddig terreng, og at senere forskning kan nyansere, rette feil og fylle igjen de hullene som utvilsomt er der. Jeg er selvsagt klar over at fugleperspektivet fører med seg betydelige metodiske problemer, ikke minst siden vurderinger og holdninger i sentrale organer ikke nødvendigvis, og kanskje ikke engang sannsynligvis, gjenspeiler holdningene på lavere nivåer. Dette er spesielt et problem i Arbeiderpartiet, hvor

avstanden mellom partiledelsen og grasrota ifølge mange utsagn var betydelig nettopp i spørsmål som gjaldt religion og kirke. Slik hadde det også vært før verdenskrigen.

Kildematerialet som er brukt, er brokett. En ganske stor del av det har vært trykksaker – stortingstrykk, års- og landsmøteprotokoller, aviser, tidsskrifter, pamfletter og bøker. Av arkivkilder har jeg hatt stor nytte av materiale fra Det norske Arbeiderparti og Norges Kommunistiske Parti i Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, og av enkelte privatarkiver oppbevart samme sted. Fra kirkelig side har protokollene fra de årlige bispemøtene vært verdifulle. Det har også Kirkekampens sentralarkiv, som oppbevares ved Nasjonalbiblioteket i Oslo; og arkivet etter Institutt for kristen oppseding, oppbevart ved dagens IKO – Kirkelig pedagogisk senter. På Riksarkivet har flere både private og offentlige arkiver gitt interessante opplysninger. På arkivet ved MF vitenskapelig høyskole har jeg særlig funnet relevant stoff i arkivet etter professor Andreas Seierstad. Pastor Stephan Tschudis datter, Ida Helene Tschudi, har vist meg den store tillit og velvilje å la meg gå gjennom farens etterlatte brevsamling. Dosent Birger Løvlie har generøst lånt ut en samling dokumenter fra Ragnar Heiret, hovedsakelig om aktiviteten ved Norsk Menighetsinstitutt.

Jeg har ellers foretatt noen få intervjuer med folk som var aktive i kirke, arbeiderbevegelse eller begge deler før det tidlige 1960-tallet.

Sekundærlitteraturen som er benyttet, er såpass omfattende at en oppregning her

av enkelttitler som har vært av spesiell interesse, fortøner seg som lite hensiktsmessig. Det vil framgå av noteapparatet og litteraturlista hvilke framstillinger som er benyttet, men av og til vil enkelte forskeres resultater nevnes i teksten. Historiografisk har emnet stat–kirke tiltrukket seg mye oppmerksomhet. Ikke minst har det vært foretatt analyser av prosessene fram mot Stortingets kirkeordningsvedtak i 1953 og av Schjelderup-saken fra 1953 til 1957. Det finnes også en hel litteratur om skolehistorie. Kirkekampen under andre verdenskrig har videre vært et mye omskrevet tema. Andre emner, som forholdet mellom «indremisjonen» (i vid forstand) og arbeiderbevegelsen, har vært mindre forsket på. Makroanalyser av etterkrigstidens «arbeiderpartistat» og «den sosialdemokratiske orden», som dem fra Rune Slagstad og Kaj Skagen, har gitt nyttige perspektiver.

Biografier og memoarlitteratur (hvor det ofte er et skjønnsspørsmål om de skal regnes som primære kilder eller ikke) har

vært gode hjelpemidler. De har selvsagt måttet benyttes med varsomhet av metodiske grunner, bl.a. fordi opphavsmennene og -kvinnene kan ha hatt interesse av å framheve enkelte saksforhold og nedtone andre, og fordi forfatterne har gjort bevisste eller ubevisste antakelser om hva det lesende publikum, ofte lenge i ettertid, ville finne interessant. Av disse grunnene bør det igjen understrekes at jeg ikke har brukt litteraturen, hverken den akademiske eller den ikke-akademiske, til å blinke ut hvilke temaer som behandles. Som nevnt på s. 11 er det gjennomgangen av samtidige kilder som har vært avgjørende for temavalget, men litteraturen har vært brukt til om mulig å gi temaene en bedre belysning. Dette er en arbeidskrevende (man kunne gjerne si arbeidssløsende) framgangsmåte, men den er likevel valgt for at forskningsprosessen i minst mulig grad skulle styres av tematiske valg foretatt for andre formål enn dem som ligger i prosjektet.

Okkupasjonstiden

Det tyske angrepet på Norge 9. april 1940 kom som en like stor overraskelse på kirke og arbeiderbevegelse som på alle andre. I Danmark, som ble overfalt samtidig, kapitulerte regjeringen for overmakten, men ble sittende for å ivareta så mye av dansk suverenitet som mulig. Sosialdemokraten Thorvald Stauning fortsatte som statsminister. I Norge ble en slik «dansk» løsning, som kunne latt Arbeiderpartiets regjering fortsette å fungere, raskt utelukket. Dette var bl.a. fordi Hitler gav invasjonsstyrkene ordre om å støtte Vidkun Quisling, føreren for det lille norske nazistpartiet, som om kvelden 9. april hadde kunngjort over radio at han hadde dannet en regjering. De norske statsmyndighetene valgte en motstandslinje, men kunne ikke holde stand mot de tyske styrkene. Etter et snaut to måneder langt felttog gikk arbeiderpartiregjeringen og kongen i eksil i London. Deretter fulgte en periode med stor usikkerhet

om hvordan det okkuperte Norge skulle administreres. Okkupasjonsmyndighetene ønsket selvsagt ikke å gjøre livet surt for seg ved å utfordre nordmennene mer enn nødvendig. De forstod at Quisling og hans Nasjonal Samling var upopulære, og Quislings selverklærte aprilregjering ble raskt fjernet. Okkupanten håpet lenge å få til en nyordning som kunne framstå som tilnærmet legal, men da det i løpet av høsten 1940 ikke lyktes å få stablet et «riksråd» på beina, ble det 25. september oppnevnt et «kommissarisk råd» av folk som skulle lede departementene. Det hadde flertall av folk fra NS, som ble erklært som det eneste lovlige partiet etter at Quisling hadde fått fornyet støtte fra Hitler. Imidlertid stod det kommissariske rådet under direkte kontroll av den tyske Reichskommissar Josef Terboven, en av Hitlers gamle kampfeller. Rådet fungerte fram til «Statsakten» 1. februar 1942, da Quisling av Terboven høytidelig

ble utnevnt til «ministerpresident» og sjef for en norsk NS-ledet regjering. Skillet var mer formelt enn reelt; det var fremdeles reichskommissar som satt med det siste ordet i alle viktige saker.

Nazisme, arbeiderbevegelse og kirke

Både Den norske kirke og den organiserte arbeiderbevegelsen var viktige samfunnsinstitusjoner i Norge. For de tyske okkupantene og for NS gjaldt det å utnytte dem så godt det lot seg gjøre, men for noe ulike formål. For tyskerne var det viktigste å få okkupasjonen til å bli så militært og økonomisk gunstig som mulig, mens NS ville bruke organisasjonene og kirken som redskaper til å omforme samfunnet i nazistisk retning. De to målsettingene kom ofte i konflikt med hverandre, noe som førte til atskillig friksjon mellom rikskommissariatet og NS. Nazismen forholdt seg også til kirke og arbeiderbevegelse på svært ulike måter, noe som påvirket mulighetene for å utnytte dem. Hitlers Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei kalte seg både sosialistisk og et arbeiderparti, men hitlerregimet hadde siden 1933 systematisk og brutalt bekjempet de sosialistiske (inkludert kommunistiske) arbeiderorganisasjonene. Den tyske fagbevegelsen var blitt knust og dens apparat brukt til regimets formål. Marxismen var åpent erklært som nazismens hovedfiende, et forhold som ikke endret seg i og med den tysk-sovjetiske ikke-angrepspakten fra 1939. Nasjonal Samling hadde likeledes «bolsjevismen» hjemme og ute

som hovedmotstander, og inkluderte Det norske Arbeiderparti i dette begrepet. NS ville sikre alle rett og plikt til arbeid, men også i praksis avvikle både arbeidstakeres og arbeidsgiveres interesseorganisasjoner. Med dette utgangspunktet måtte man gå ut fra at den norske arbeiderbevegelsen var fiendtlig innstilt overfor både tysk og norsk nazisme (selv om den tysk-sovjetiske ikke-angrepspakten lenge skapte praktiske vansker og ideologiske kvaler for en del av de norske kommunistene). Dette hindret likevel ikke NS i å forsøke å påvirke arbeiderpolitikere og fagforeningsfolk til å støtte «den nye tid», eller i å forsøke å nazifisere fagforeningene.

Med kirke og kristendom stilte det seg noe annerledes. Prestesønnen Quisling tok inn i NS' program at «[k]ristendommens grunnverdier vernes», og hadde fått en viss tilslutning fra folk, inkludert enkelte prester, som betraktet bolsjevismen som en stor fare for den kristne tro. De kunne lett finne eksempler i Sovjetunionens sterkt undertrykkende religionspolitikk (se bd. 1, s. 490–496). Mange av disse forlot imidlertid NS i 1936, etter at partiet hadde slått inn på en antisemittisk linje som de fant ukristelig. Den tyske nazismen var på sin side slett ikke kristen; Hitler betraktet kristendommen som en slavereligion som var helt uforenlig med hans egen tenkning. Nazismen kom i mange kontekster til å fungere som et religionssubstitut, og noen grupper i den fremmet aktivt nyhedendom. Etter Hitlers maktøvertakelse i 1933 ville imidlertid ikke regimet utfordre de store kirkene direkte, av taktiske grunner. Det

inngikk raskt et konkordat med Vatikanet i et forsøk på å eliminere den katolske kirke som en politisk faktor i Tyskland. Når det gjaldt de protestantiske kirkene, som omkring 2/3 av den tyske befolkningen soknet til, satset regimet på å påvirke dem innen- og ovenfra, som et ledd i sin ensrettingspolitikk (*Gleichschaltung*). Dette, og mange andre sider ved regimets politikk, førte raskt til at den protestantiske og opposisjonelle Bekjennelseskirken ble dannet. Den tyske *Kirchenkampf* i årene som fulgte, mot både katolikker og protestanter, skapte såpass mange problemer at okkupasjonsmyndighetene i Norge var opptatt av å unngå gjentakelser her. Slik sett var det en fordel at NS' program hadde sin positive formulering om kristendom, og at de antikristne grupperingene i bevegelsen var små – skjønt kirkefolk merket seg at en så framtrædende mann som partiets justisminister Sverre Riisnæs var blant dem som åpent omtalte kristendommen som en ulykke for folket, en som hadde ført til at «folkekraften» forfalt i middelalderen.² Kristne grupperinger innen NS fant det påkrevet å føre en nokså energisk propaganda for å dempe og motvirke inntrykket slike uttalelser skapte. Noe av denne propagandaen virket trolig mot sin hensikt, som forsøk på å hevde at det ikke var noen reell motsetning mellom norrøn religion og kristendommen.³

NS' linje overfor Den norske kirke var offisielt å bedyre at regimet ville kristendommen vel og for øvrig å bruke statskirkeordningen til å styre den i ønsket retning. Her hadde NS fordel av at en lang og tung

tradisjon i lutherdommen gikk ut på at de kristne skyldte lydighet til øvrigheten, den øvrigheten som faktisk satt med makten. Dette gav grunn til å anta at presteskapet uten større protester ville følge anvisninger fra det nazifiserte Kirkedepartementet, samtidig som man kunne håpe at kirken ville vise seg som et effektivt redskap til å innprente lydighet mot det som nå var landets nye myndigheter. På lengre sikt ville NS bruke kirken til å forme folkets meninger og holdninger.

Okkupasjonsmyndighetenes forsøk på å bruke arbeiderbevegelsen og kirken slo feil i begge tilfeller. Bare en liten flokk fra arbeiderbevegelsens organisasjoner lot seg overtale til aktivt å støtte NS' politikk. Dette var først og fremst slike som i 1940–1941 trodde at Tyskland i praksis hadde vunnet krigen, og at det dermed gjaldt å gjøre det beste ut av de nye forholdene. Arbeiderpartiet og Norges Kommunistiske Parti ble erklært ulovlige høsten 1940, men fortsatte virksomheten illegalt. Under økende press og med fare for splittelser fortsatte LO-apparatet å fungere med mange av sine gamle tillitspersoner fram til september 1941, da kommissariske toppledere ble innsatt. Også LO fortsatte virksomheten illegalt.

I presteskapet var det i de første månedene av okkupasjonen enighet om at man skulle opptre i tråd med folkeretten, dvs. følge de nye myndighetenes ordre. I september 1940 godtok dermed biskopene at konge, regjering og storting falt ut av kirkebønnen. Men da det viste seg at okkupasjonsmyndighetene ikke anså seg bundet av folkeretten, i den grad at

dommerne i Høyesterett nedla sine verv i desember 1940, ble dette vanskeligere. I løpet av høsten 1940 begynte en kirkelig motstandsfront å tre fram. Dette skyldtes ikke minst innsatsen fra Eivind Berggrav, biskop i Oslo siden 1937. Han kom til å bli stående som den ubestridte lederen av kirkekampen, som skulle komme til å bli en av de viktigste hindringene for nazifiseringen av Norge. At statskirken, med sin enorme kontaktflate og sterke posisjon som moralsk autoritet, utvetydig gikk ut både mot NS-regimet og mot selve den ideologien som lå til grunn for Det tredje rike, fikk stor betydning for det totale motstandsarbeidet.

Riss av kirkekampen

Det finnes en omfattende litteratur om kirkekampen. I denne sammenhengen kan vi nøye oss med å nevne noen få viktige trekk av den. Berggrav holdt så nær kontakt med de øvrige biskopene som forholdene tillot, og tok i oktober 1940 initiativ til å få opprettet Kristent Samråd, et kontaktorgan mellom Den norske kirke og de store kristelige organisasjonene. Berggravs linje, valgt i forståelse med andre kristne ledere, var offensiv, og gikk ut på å utfordre okkupasjonsmyndighetene på selve deres verdigrunnlag, i stedet for å vente på tiltak som krenket kristenfolket direkte. Som et utslag av dette protesterte kirken tidlig mot åpenbare krenkelser av rettssikkerheten og samvittighetsfriheten. Etter at Høyesterett var trådt tilbake, ble kirkens posisjon som rettens talerør desto viktigere.

En milepæl var et hyrdebrev fra samtlige biskoper fra januar–februar 1941, som fikk tilslutning fra en rekke organisasjoner og dissentersamfunn. Her redegjorde biskopene for at de hadde henvendt seg til Kirke- og undervisningsdepartementet angående overgrep og rettsløse tilstander, og spurt om hvordan regimet offisielt stilte seg til dette. De anførte artikkel XVI i *Confessio Augustana* (et av kirkens bekjennelsesskrifter), som de tolket dit hen at den kristne bare hadde plikt til å lyde en stat som opptrådte som en rettsstat. Det offensive hyrdebrevet viste både en felles kristen front mot regimets opptreden og at Kristen-Norge ikke aktet å underordne seg regimet når man mente at det opptrådte ukristelig. Brevet ble beslaglagt, men først etter at 36 000 eksemplarer var sendt ut. Det vakte stor oppmerksomhet. Den norske kirke ved biskopene framstod nå offentlig som en institusjon som forsvarte alles rett mot overgrep fra regimet.

Våren 1941 holdt Berggrav foredraget «Når kusken er gal: Luther om plikten til ulydighet» på en rekke preste- og menighetsmøter i Sør-Norge. Her utviklet og begrunnet han, med støtte i utsagn av Luther, standpunktet at de kristne ikke bare hadde rett, men også plikt til å være ulydig mot en urettmessig, vilkårlig øvrighet, en øvrighet som ville sette seg i Guds sted. Det var et klart brudd med den gamle, lutherske lydighetstradisjonen, og med støtte fra de øvrige biskopene ble foredraget spredt gjennom avskrifter.

Kløften mellom statsmakt og kirke (minus et lite mindretall av NS-tilhengere) ble

stadig dypere i 1941, men kirken var fremdeles en statskirke. Siden biskopene, hvor Berggrav var toneangivende, hadde vist seg gjenstridige, forsøkte Kirkedepartementet å henvende seg direkte til prestene, uten at det hjalp noe videre. Tvert imot ble den felleskristne fronten bare mer og mer samlet.

I februar 1942, få dager etter den ovennevnte «Statsakten», utstedte den nye NS-regjeringen lover som skulle tvinge all ungdom inn i NS' ungdomsfylking og alle skolelærere inn i NS' lærerorganisasjon. Biskopene og begge de teologiske fakultetene stod i frontlinjen av motstanden mot dette. NS-myndighetene argumenterte på sin side med at Luther jo hadde manet til lydighet mot øvrigheten, og – siden biskopene hadde anført foreldreretten i sin protest – omtalt øvrigheten som en far. Det NS-styrte Kirke- og undervisningsdepartementet hevdet at staten dermed hadde ansvaret for hele folkets oppdragelse, en tolkning de teologisk sakkyndige avviste kategorisk.

I forbindelse med «Statsakten» hadde ellers NS-regimet bestemt at det skulle holdes en egen gudstjeneste i Nidarosdomen. For at det skulle gå glatt, erklærte departementet at den NS-vennlige sokneprest Peder Blessing Dahle skulle forrette, mens domprost Arne Fjellbu, som med rette ble regnet som fiendtlig innstilt, ble fratatt gudstjenesten han var satt opp til å ha. Han lyste imidlertid til ny gudstjeneste kl. 14, etter at NS-feiringen var over. Den ble til en sterk manifestasjon av protest mot regimet, og førte til at Quisling personlig avsatte Fjellbu et par uker senere.

Biskopene nedla sine embeter 24. februar, etter å ha forfattet en erklæring hvor de begrunnet hvorfor de gikk til dette skrittet. Den ble lest opp i de fleste av landets kirker 1. mars. Biskopene erklærte samtidig at de aktet å fortsette å være «ordets forkynner, menighetens tilsynsmann og prestenes sjelsesørger» så langt det var mulig for ikke-embetsmenn. Aksjonen hadde vært forberedt lenge, og Fjellbu-affæren ble bare den utløsende faktoren, en sak som ville bli forstått i offentligheten.

NS-regimet reagerte sterkt på dette, naturlig nok. Føreren selv skjelte ut biskopene som «moderne farisæere og baglerbisper» og «små menn i store stillinger med manglende oversikt og uten historisk vidsyn», som før hadde godtatt «det grunnlovstridige marxistiske riksstyre som var en samling av landsforrædere og erklærte ateister».⁴ Biskopene ble imidlertid støttet av de aller fleste menighetsråd og prester, og av samtlige bispedømmeråd. Mange av disse instansene erklærte at de fortsatt så på de avgåtte biskopene som sine rette tilsynsmenn.

4. april 1942 ble *Kirkens Grunn: En bekjennelse og en erklæring* sendt ut til landets menigheter, ment å skulle leses opp i kirkene på påskedag. Skriftet var drøftet i Kristent Samråd og ble endelig utformet av Berggrav, pastor Olav Valen-Sendstad og byråsjef Kristian Hansson. Det kom til å danne den teologiske basis for kirkens brudd med den nazifiserte staten, og fungerte som en oppfordring til hele presteskapet om å følge biskopene. Det brukte luthersk toregimentslære til å understreke

statens plikt til å respektere grunnleggende rettigheter og moralske prinsipper. «En ville ikke finne seg i at staten krenket retten og menneskeverdet», skriver Torleiv Austad om dette. «Kirken og de kristne oppfattet seg som løst fra lydighetsplikten overfor staten hvis den ikke ivaretok sin gudgitte oppgave på dette området.»⁵ Mot den totalitære stat, som ville styre folks tro og livssyn, hadde den kristne tvert imot en plikt til å gjøre motstand.

Tidspunktet var ikke tilfeldig valgt. *Kirkens Grunn* ble sendt ut da det ble, for å komme mulige masseavsettelse av prester i forkjøpet. 797 av 858 prester la ned sine embeter i ukene som fulgte. De fortsatte å holde gudstjenester og forrette dåp, nattverd, begravelse og konfirmasjon, men tok ikke imot lønn og kunne ikke vie folk. Den frie folkekirken som nå var oppstått, fikk et sentralorgan i Den midlertidige kirkeledelse, opprettet 20. juni 1942. Den bestod i starten av biskopene Berggrav, James Maroni og Henrik Hille, teologiprofessor Ole Hallesby, Ludvig Hope i Kinamisjonsforbundet og Hans Edvard Wisløff i Santalmisjonen.

Påskeaksjonen kom som et sjokk på Quisling-regimet. Terboven lot imidlertid ikke NS få ta noe direkte, voldelig hevnoppgjør med presteskaper, ut fra erkjennelsen av at det ville være dårlig politikk å knuse kirken med makt. Såpass hadde man lært av den tyske kirkekampen. Biskop Berggrav ble arrestert, men ut fra samme logikk ble han bare internert på hytta si i Asker, ikke satt i fengsel eller leir. Mange andre kirkeledere og prester ble etter

hvert også forvist fra visse områder, anvist bosteder, gitt reiseforbud, forbud mot å preke e.l. Det skjedde f.eks. med Berggravs stedfortreder, Johannes Hygen, som fra høsten 1942 ikke fikk oppholde seg i Oslo bispedømme. En god del «brysomme» prester, ca. 50, ble etter hvert forvist, først til Lillehammer, siden til den mer avsondrede Helgøya i Mjøsa.

Fra sommeren 1942 og ut okkupasjonsstiden stod striden mellom en liten NS-kirke, støttet av Kirkedepartementet og NS-regimet, og en stor folkekirke. NS-kirken var ikke videre vellykket, sparsomt bemannet som den var. Ordinasjon av sympatisører uten vanlig teologisk utdanning og andre brudd på kirkelig orden virket bare til å gi tiltaket et enda dårligere rykte. Situasjonen var et enormt prestisjenederlag for regimet, som dermed mistet et av de viktigste redskapene det ville bruke til å meisle ut det nye Norge. Nederlaget var faktisk så stort at regimet, etter først å ha forsøkt med trusler, flere ganger forsøkte å nå fram til en forhandlingsløsning med dem det hadde stemplet som forrædere. Framstøtene ble imidlertid mislykkede. Mens regjeringen krevde å bli anerkjent som lovlige statsstyre av kirkens folk, insisterte Den midlertidige kirkeledelses representanter på at Berggrav måtte frigis før reelle forhandlinger kunne begynne.

Kirkekampen og arbeiderbevegelsen

Når vi nå har brukt langt mer tid på statskirkens enn på arbeiderbevegelsens kamp

mot okkupasjonsregimet, er det fordi den påvirket forholdet mellom kirke og arbeiderbevegelse sterkere og mer direkte. Den kom mer uventet, og ble derfor mer overraskende og virkningsfull. Mange i arbeiderbevegelsen som hadde vært vant til å betrakte kirken som en bremse for samfunnsutviklingen de ønsket, eller til og med som en fiende av den, kom nå på andre tanker.

Motstandsarbeidet førte sammen folk som tidligere hadde hatt liten kontakt. Einar Gerhardsen, som på denne tiden var veiarbeider, var på besøk hjemme hos Berggrav flere ganger i 1940–1941. Biskopen mintes senere at da Gerhardsen gikk etter det første møtet, sa han: «Er det ikke rart, tenk på de murene som var mellom oss før. Og nå er der ingen murer!»⁶ Berggrav regnet på sin side Gerhardsen for å være «en av landets beste menn».⁷

Da Berggrav etterlyste bedre informasjon om stillingen i fagbevegelsen, organiserte Gerhardsen et møte i bispegården med fire forbundsformenn. En av dem, Josef Larsson fra Jern og Metall, husket senere noe Berggrav sa den gangen om sønnene sine:

De hadde fortalt at en del ungdom hadde planer om å organisere en pipekonsert på et NS-møte. Bare gå i vei, hadde faren sagt. Trenger dere penger til innkjøp av fløyter, så skal jeg skaffe dere det. Denne innstillingen hos en biskop overrasket og imponerte Josef Larsson. Berggrav var en «fresk» kar, sa han.⁸

Ludvig Buland i Jernbaneforbundet var enig: «Er det ikke pussig, karer, – før så var det verste vi visste prester og Kongens folk, og nå har vi ingen som står oss nærmere!»⁹

Mot slutten av krigen satt Gerhardsen fengslet på Grini sammen med bl.a. teologiprofessor og indremisjonshøvding Ole Hallesby, som var et av medlemmene i Kristent Samråd og i Den midlertidige kirkeledelse. I mellomkrigstiden hadde han vært noe av et hatobjekt i Arbeiderpartiet, men nå deltok han av og til på politiske samtaler sammen med partiformannen. «Hallesby var et interessant bekjentskap», skrev Gerhardsen senere. «Han var ikke den mest aktive i debattene, men vi lærte ham å kjenne som en klok, sindig og sosialt interessert mann.»¹⁰

I mars 1941, noen uker etter at biskopenes hyrdebrev hadde vakt oppsikt, skrev Trygve Bratteli, fra Arbeiderpartiets sentrale apparat, et brev til Torbjørn Henriksen, enn så lenge formann i Kommuneforbundet. Her het det bl.a.:

En avklaring av fagorganisasjonens holdning synes så mye mer nødvendig, som en i dag opplever den mest beundringsverdige fasthet fra kretser vi for vår del neppe hadde stilt særlige [sic] store forventninger til. Jeg tenker her i første rekke på kirken og de religiøse menighetene, som gjennom sine ledere har tatt helt klar stilling til det tyranni som nå ligger som en mare for folket.

[...]

Vi opplever at arbeiderbevegelsens menn tier til et verdslig tyranni, der kirkens menn trer frem med åpen tale.¹¹

En «ledende Moskvemann» ytret seg ifølge kallskapellan Hartvig C. Christie i samme retning sommeren 1942, rett etter prestenes kollektive embetsnedleggelse:

Jeg har fått den største respekt for kirken [...]. Den har klart det som vi ikke har klart, nemlig å gjennomføre en streik mot okkupasjonsmakten. Vi har øvd oss opp i årtier, og jeg trodde vi kunne streike, men da det for alvor gjaldt, glapp det. Men prestene som vi aldri har regnet med, de klarte det. Det har jeg respekt for.¹²

I en artikkel fra våren 1945, da utfallet av verdenskrigen var klart og man kunne begynne å oppsummere motstandsarbeidet, stod følgende å lese i det illegale bladet *Kirken i dag*:

Arbeiderne stod ofte steilt overfor kirken; under krigen har de begynt å se anderledes på den, og noen er blitt grepet av dens budskap. To ting som har vært medvirkende til dette er nevnt fra arbeiderhold: 1. At kirkens menn i valgets stund ga embete og inntekter på båten, gikk inn i en uviss framtid, og således viste at de selv trekker konsekvensen av det de forkynner. 2. At de hadde et myndig ord å si om opprørende samfunnsforhold,

om jødeforfølgelse og tvangsmobilerings [sic] mot folkeretten, selv om det kostet.¹³

Eksempler på slike omvurderinger kan man nok så lett finne flere av.

Quislingregimet forsøkte imidlertid en rekke ganger å utnytte de gamle motsetningene mellom arbeiderbevegelsen og kirken. Dette skjedde for eksempel sommeren 1941. Hitler-Tyskland angrep Sovjetunionen 22. juni og framstilte deretter krigen som – blant annet – et korstog mot gudløs kommunisme. I Norge fikk dette form av et NS-initiert opprop «for kirke og kristentro, mot bolsjevismen». Det het her:

Den avgjørende sluttkamp mot bolsjevismen og den internasjonale gudløshetsbevegelse er nå i gang.

Alle må nå være klar over hva det gjelder.

Det gjelder hvorvidt vi skal beholde våre kirkehus eller de skal nedrives og omdannes til gudløshetsmuseer. Det gjelder hvorvidt våre barn fortsatt skal ha en kristen oppdragelse og en kristen skole.

Det gjelder i det hele hvorvidt vi fremdeles skal beholde kristen tro, moral og kultur i dette land.¹⁴

Ikke uten grunn mente okkupasjonsmyndighetene at de her hadde en god sak å samle støtte til. Skepsisen til sovjetkommunismen var utbredt i kristenfolket. NS-medlem og ekspedisjonssjef i Kirkedepartementet Sigmund Feyling hadde da

Det tyske angrepet i april 1940 kastet sammen folk fra ulike leirer. Her er både den kristne forfatteren Ronald Fangen (nr. 2 f.v.) og Arbeiderpartiets sekretær Haakon Lie (lengst t.h.) blant dem som få dager etter overfallet forsøkte å organisere radiosendinger fra Hamar på vegne av regjeringen. Foto: NTB.

også ringt opp Hallesby, en av de klareste kommunistkritikerne i mellomkrigstiden (se bd. 1, bl.a. s. 394, 410, 558) og bedt ham undertegne, men fikk til svar: «De kjenner mitt standpunkt til bolsjevismen, så det behøver jeg ikke si noe mer om».¹⁵ Etter avtale med Kristent Samråd skulle biskop Berggrav svare på liknende måte om selveste reichskommissar Terboven ringte. NS lyktes imidlertid i å få 27 prester til å undertegne, og etter direkte henvendelse fra Kirkedepartementet undertegnet ytterligere 13 prester. NS presset videre på for å få biskopene, som var samlet i Oslo midt i juli, til å uttale seg, noe de avsto ved å vise til at saken ikke hadde stått på sakskartet og dermed heller ikke hadde vært behandlet. Berggrav ble på grunn av dette hengt

ut som kristendomsforræder og bolsjevik i den nazifiserte pressen, uten at det gav ønsket resultat.¹⁶

Året etter tok Quisling opp temaet igjen i en større tale i anledning årsdagen for «Statsakten»:

De saboterende prester lukker øynene sine for bolsjevismens grufulle kjensgjerning, mens de er opptatt med et påstått nasjonalsosialistisk hedenskap, nasjonalsosialismen som dog har reddet, liksom den opprettholder og understøtter, de kristne kirker i Tyskland, og no er i ferd med å gjenreise kirkene i Russland, hvor bolsjevikene har rasert både kirkens hus og likvidert dens tjenere.

I stedet for å lese opp falske hyrdebrev burde prestene i dag, hvis de er virkelig kristne og kjenner sin tid og sin hellige plikt, be i kirken om at Gud vil redde Norges folk fra bolsjevismens raseri. De burde mane folket til samhold og vakthold mot den gudløse bolsjevismen som åpner sitt fresende gap mot Europa og Norden.¹⁷

Kirkekampen og arbeiderbevegelsen er også knyttet sammen på en annen og langt mindre opplagt måte. Når organer som kunne organisere og lede kristenfolkets og kirkens kamp mot okkupasjonsmyndighetene, kunne etableres så raskt, skyldtes det bl.a. at en rekke av de involverte lederne, med Berggrav i spissen, mange år tidligere hadde tenkt tanken at det kunne trenge slike organer i en krisetid. Motstanderen de da hadde sett for seg, var nettopp arbeiderbevegelsen, nærmere bestemt en arbeiderpartiregjering (se til dette bd. 1, s. 399, 410–414, 578 f.).¹⁸ Berggrav hadde alt rundt 1930 fortalt de øvrige biskopene at «det første vi har å gjøre hvis det blir virkelig krise for kirken, er at bispemøtet tilkaller lederne for de større frivillige organisasjoner og tar dem med i bispemøtet», altså i praksis det som skjedde da Kristent Samråd ble dannet drøye ti år senere.¹⁹ Bakgrunnen for at motstanden mot nazi-styret kunne formuleres så prinsipielt og konsekvent, selv om det tilsynelatende innebar et markant brudd med lutherdommens lydighetstradisjon, var dels å finne i at man hadde observert kirkekampen i Nazi-Tyskland, men ikke

minst i hjemlige debatter fra mellomkrigstiden om hvor grensene for statens makt til å dirigere kirken egentlig skulle gå. Nok en gang var det Berggrav som hadde gått i bresjen for at kirkens egne organer (Berggrav tenkte særlig på biskopene) måtte ha kontroll over indrekirkelige ting, og nok en gang var det særlig et religionsskeptisk og kontrollivrig sosialiststyre som ble sett på som en fare – skjønt det må sies at også diverse borgerlige regjeringer hadde villet styre statskirken mer enn Berggrav og hans meningsfeller likte (se bd. 1, s. 412 f., 577–580, særlig s. 579 f.). Den systematiske oppbyggingen av Bispemøtet var et resultat av slike tenkemåter. Det var en lykke at Bispemøtet hadde rukket å innarbeide seg som et felleskirkelig organ før krigen, kommenterte pastor Christie i 1945.²⁰

Kort sagt: Den kirkelige beredskapen som var blitt etablert med tanke på trusler fra arbeiderbevegelsen, ble nå i stedet brukt mot nazismen, med arbeiderbevegelsen som sympatisør og forbundsfelle.

Kirkekampen var helt integrert i motstandsarbeidet som ble organisert av Kretsen, Koordinasjonskomiteen og senere Hjemmefrontens ledelse (se under, s. 29). Disse organene, som hadde kontakt med eksilregjeringen i London, stod for en tilbakeholdende linje når det gjaldt bruk av vold i motstandskampen. De ville som hovedregel ikke sanksjonere sabotasje eller likvideringer, og bygde opp militære styrker i Norge bare med tanke på en alliert invasjon. Kommunistiske grupper, først og fremst knyttet til Norges Kommunistiske Parti, men også til Asbjørn Sundes

Bispe-møtet var lenge det som nærmest å være et sentralorgan for statskirken utenom Kirkedepartementet, og det ble opprettet dels som en beredskap mot en antireligiøs statsmakt. Under okkupasjonen fungerte det som kamporgan mot NS-regjeringen. Her et illegalt bispe-møte i 1942. Foto: Thorleif Wardenar / Oslo Museum.

sabotasjeorganisasjon under kontroll av NKVD, førte en langt mer offensiv kamp, og led også forholdsmessig langt større tap, slik historikere som Terje Halvorsen og Frode Færøy har dokumentert. Det forelå en markert spenning, ofte også mistillit, mellom de to formene for motstand, og etter krigen ble den kommunistiske innsatsen systematisk nedtonet. Det er aldri undersøkt i hvilken grad prester, kristne organisasjoner eller enkeltpersoner samarbeidet med de kommunistiske aktivistene, men det er ingen tvil om at det skjedde av og til. Torolv Solheim, som stod sentralt i NKPs motstandsarbeid på Vestlandet, kan stå som et tilfeldig valgt eksempel. Han

gikk over lengre perioder i 1941–42 i deknning hos en familie av pinsevenner – men unngikk å snakke med dem om religion. Senere i krigen samarbeidet han bl.a. med sokneprestene i Manger og Hamre nord for Bergen.²¹ Spesielt nært var samarbeidet med sokneprest Otto Holmås i Manger. Da Hjemmefrontens ledelse i august 1944 ville presse kommunistene ut av Vestlandske Frihetsråd, var det Holmås som forklarte at dette i så fall ville føre til at rådet ville bli oppløst. Kommunistene ble værende. Og i 1945 holdt Solheim 17. mai-tale fra prekestolen i Hordabø kirke, til forbløffelse både for ham selv og andre, siden den offentlige forventningen var at en kommunist ikke

hadde noe i en kirke å gjøre.²² Et annet eksempel er Martin Gunnar Knutsen, som mange år senere skulle bli formann for NKP, og som våren 1944 lå i dekning hos en eldre dame som var blitt kontaktet av partiledelsen. Hun begrunnet visstnok sin risikable innsats med sin personlige kristne tro.²³

Det kan nevnes her at Norges Kristne Arbeideres Forbund, stiftet i 1939, klarte å opprettholde deler av sin virksomhet gjennom okkupasjonstiden. Da tyskerne bokstavelig talt banket på døren, viste det seg å være en fordel at forbundet ikke formelt var tilknyttet Arbeiderpartiet (se bd. 1, s. 600–604, og nedenfor, s. 70, 82, 85). Formannen, Alf. B. Bastiansen (se bd. 1, s. 133, 440 f., 525, 601), klarte å gi nazistmyndighetene såpass unnvikende svar om hva forbundets formål egentlig var, at det unngikk å bli forbudt. «Disse myndighetene var jo redde for å få ord på seg for kristenforfølgelse», som han senere skrev.²⁴ Imidlertid var det nødvendig inntil videre å stryke noen potensielt utfordrende formuleringer fra forbundslovene. Bastiansen, som støttet Arbeiderpartiet, var sokneprest i den utpregede arbeidermenigheten Kampen i Oslo, og han var en viktig mann i det kirkelige motstandsarbeidet. Da han og hans prestekollega ble avsatt og fikk taleforbud av NS-regimet i 1942, boikottet størstedelen av menigheten NS-presten som skulle erstatte dem, og fulgte dem over til Enerhaugens samfunn, hvor de preket for fulle hus. Dette ble så pinlig for regimet at de to fikk kirken tilbake etter et år.²⁵

London-regjeringen og den kirkelige utefronten

Johan Nygaardsvolds regjering hadde ønsket å gå av og overlate statsroret til en nasjonal samlingsregjering allerede 9. april 1940. Dette lot seg ikke organisere under den akutte krisen som hadde oppstått, og den norske eksilregjeringen i London kom til å bestå av Arbeiderpartiets statsråder supplert med i alt fem konsultative statsråder: fire fra de store borgerlige partiene, og én, fra september 1941, som representerte Hjemmefronten. Dermed fortsatte Nils Hjelmtveit som kirkeminister, en posisjon han hadde hatt siden 1935. Da Nygaardsvold-regjeringen tiltrådte, hadde mange i kristenfolket fryktet at den ville føre en antikirkelig politikk, men den moderate og personlig fromme Hjelmtveit hadde gjort de verste bange anelsene til skamme.²⁶

Etter at felttoget i Norge var over i juni 1940, kunne London-regjeringen selvsagt ikke administrere Den norske kirke direkte, men den valgte å ivareta den omfattende virksomheten det norske kristenfolket stod for utenfor landets grenser. Det var snakk om misjonsvirksomhet rettet mot ikke-kristne i Afrika, Asia og Sør-Amerika, og om Sjømannsmisjonen som drev sosialt arbeid overfor norske sjøfolk på alle kontinenter. Allerede i slutten av mai 1940, mens det fortsatt var kamper i Norge, overtok Nortraship – organisasjonen som i april ble opprettet i London for å administrere norsk sivil skipsfart utenfor tyskkontrollert område – ansvaret for Sjømannsmisjonens økonomi utenfor Norge.

Nils Hjelmtveit var kirkeminister i Nygaardsvold-regjeringen og flyktet med den til London, hvor vi ser ham her. Han sørget for at eksilregjeringen støttet opp om norsk misjon, inkludert sjømannsmisjon, men han ble noe skeptisk til enkelte av framstøtene til Den midlertidige kirkeledelse hjemme i Norge. Foto: NTB.

I juli 1941 overtok så Kirkedepartementet økonomien. Den daglige driften ble derimot, til kirkeminister Hjelmtveits lettelse og glede, forestått av et midlertidig hovedstyre ledet av Johnny Ursin, sjømannsprest i London. Sjømannsmisjonen og dens stasjoner og sjømannskirker var viktig for regjeringen av flere grunner. Den norske handelsflåten var eksilregjeringens fremste bidrag til den allierte krigsinnsatsen, og også dens overlegent fremste inntektskilde, og Sjømannsmisjonen gjorde på mange måter sjøfolkens liv lettere. Den tjente

også som et samlingspunkt og et hjem i utlendigheten for ulike norske eksilmiljøer utenom sjøfarten, og gav en ramme for norske markeringer og høytider. 17. maigudstjenestene i London ble så store at de fra 1942 ble holdt i St. Paul-katedralen, med deltakelse av regjering og kongehus. Sjømannsprestene på tysk eller tyskokkupert område gjorde for øvrig også en nevneverdig innsats i motstandskampen, uten at London-regjeringen var orientert om dette i detalj. En rekke av de norske tukthusfangene i Nord-Tyskland verdsatte

høyt det sjømannskirkens folk der kunne få utrettet for dem, bl.a. smugling av brev og dokumenter. Blant disse fangene var flere av arbeiderbevegelsens folk, som Sverre Løberg og Olav Brunvand. «Aldri har prester vært slik elsket av en menighet, på kryss og tvers av trosretninger», skrev Brunvand, som satt i tukthus i tre og et halvt år.²⁷

At regjeringen skulle hjelpe de norske ytre misjonsselskapene var ikke like opplagt. Arbeiderpartiet hadde tradisjonelt vært skeptisk til misjonen (se bd. 1, s. 514–519). Likevel var det også her snakk om norske virksomheter som uventet hadde fått skåret over båndene til hjemlandet, og som brått stod uten inntekter. Å svikte dem ville «gjøre et dårlig inntrykk» hjemme i Norge, kom Kirkedepartementet fram til, og dessuten «berøve landet en rekke forbindelser som kan nyttiggjøres i frihetskampen».²⁸ Videre regnet de norsk-amerikanske kirkene den norske misjonsvirksomheten nærmest som sin egen, og bad inntrengende om støtte til den – og norsk-amerikanerne var en gruppe det gjaldt for regjeringen å pleie forholdet til. I desember 1940 valgte Nygaardsvold-regjeringen enstemmig å støtte også ytre misjonen økonomisk, ut fra et prinsipp om at alle norske misjonærer skulle stilles likt, uansett hvem som hadde sendt dem ut. Brevet Hjelmtveit sendte til misjonsmarkene, var preget av varm anerkjennelse: «Måtte den verden som går ut av krigen i større grad enn den som slapp krigens redsler løs, være preget av det brorskapens og kjærlighetens bud som dere

har følt dere kallet til å gå ut i all verden med.»²⁹

Hjelmtveit foretok fra mai 1941 til januar 1942 en reise til USA for å tale Norges sak. Som en del av dette skulle han orientere om den norske kirkekampen i de norsk-amerikanske kirkene som hadde invitert ham. Han talte også i en rekke sjømannskirker, og vendte tilbake med større respekt enn før for Sjømannsmisjonen og dens arbeid, som var «verd både ære og takk».³⁰

Norske militære styrker ble gradvis bygd opp i eksil, først og fremst i Storbritannia og Canada, samt i form av polititroppene i Sverige.³¹ Disse skulle ha geistlig betjening og fikk feltprester, for en stor del rekruttert fra Sjømannsmisjonen. Ved krigens slutt var det noe over 20 feltprester i alt. En av dem, Ingebrigt Dahle ved Den norske brigade i Skottland, hadde etter krigen bare godt å si om den «interesserte og dyktige» statsråd Hjelmtveit:

Hjelmtveit holdt en personlig kontakt med hver enkelt norsk prest, besøkte samtlige sjømannskirker og hærens avdelinger i Skottland, og ble av oss prester betraktet som vår «biskop». Hans fortrolige redegjørelser ut fra rapporter om kirkeforhold i Norge hjalp oss til en klar forståelse av det som skjedde hjemme. Hva dette betydde for oss, skjønner jeg fullt ut først når jeg er kommet hjem.³²

London-regjeringen, Den midlertidige kirke- ledelse og Kirkekampen

Kontakten mellom London-regjeringen og gruppene som drev motstandsarbeid i Norge, ble bygd opp gradvis. For Kristent Samråd og senere Den midlertidige kirkeledelse gikk forbindelsen til London for en stor del gjennom Kretsen, en selvopplevnt, Oslo-basert gruppe som ble dannet sommeren 1941, og som bl.a. inkluderte Einar Gerhardsen og Eivind Berggrav. Sammen med Koordinasjonskomitéen, hvor Conrad Bonnevie-Svendsen og Alex Johnson representerte Den norske kirke, ledet Kretsen den sivile, ikke-kommunistiske hjemmefronten. Et av Kretsens medlemmer, tidligere finansrådmann i Oslo, Paul Hartmann, ble sendt til England høsten 1941 og gikk inn i regjeringen som konsultativ statsråd. Han la da fram et PM hvor Kretsen forutsatte at regjeringen trådte tilbake straks krigen var over, bl.a. begrunnet med «at man i Norge anser de gamle partigrensene for bortfalt og legger stor vekt på, at den regjering, som før krigen fungerte som partiregjering blir avløst av en som motsvarer de endrede forhold».³³

Kretsens PM er ett av mange utslag av den spenningen som lenge rådet mellom ute- og hjemmefront.³⁴ I Norge var det mange som mente at Nygaardsvold-regjeringen bar et stort ansvar for at Norge var trukket inn i verdenskrigen i det hele tatt, og at Stortinget som dannet grunnlag for den, hadde kompromittert seg i og med riksrådsforhandlingene høsten 1940.

Dette må vi ha som bakgrunn for å forstå mottakelsen av en annen henvendelse om hvordan Norge skulle innrettes når freden kom. 15. mars 1943 sendte den norske pastoren Reidar Kobro, som hadde måttet flykte fra Oslo og nå befant seg i Stockholm, et dokument til Hjelmtveit med planer «for ordningen av Den norske kirkes organisasjon etter krigen». Målet var «å få klargjort spørsmålet om forholdet mellom stat og kirke».³⁵

Kobros henvendelse var ikke skrevet på vegne av Den midlertidige kirkeledelse, men han hadde drøftet spørsmålet om framtidig kirkeordning med noen av medlemmene der og ville, i det han understreket var et privatbrev, orientere statsråden om tankegangen. De norske eksilprestene i Stockholm visste at Hjelmtveit gjerne ville ha «inside information» om de kirkelige forholdene i Norge.³⁶ Nå skrev Kobro at Den midlertidige kirkeledelse ønsket at kirken fortsatt skulle være en statsadministrert folkekirke etter krigen. Forbindelsen med staten var jo brutt i og med embetsnedleggelsene våren 1942, men man ønsket å reetablere den. Imidlertid ville man kvitte seg med selve begrepet «statskirke», og få aksept for at kirken kunne ta initiativ til å bryte forbindelsen med staten også i fredstid. Med andre ord ville man gjøre slutt på forestillingen om at kirken var å betrakte som en underordnet statsetat, og i stedet etablere den som en partner for staten. Et utslag av samme tenkemåte var at kirken ville bestemme mer i eget hus:

Nå ønsker ikke kirken selv noen ytre makt. Den vil ikke påberope seg noe krav på takknemlighetslønn for hva den har kunnet utrette i kirkekampen. [...] Men kirken ønsker å ha selvbestemmelsesrett i de kirkelige saker. Den ønsker å ha avgjørende bestemmelsesrett i spørsmål om bekjennelse og rituale, og den ønsker myndigere innstillingsrett enn tidligere ved utnevning av bisper og prester.³⁷

En slik økt selvstendighet krevde at kirken fikk nye organer til å håndtere den. I Kobros brev var det skissert at man i hvert bispedømme ville ha et organ – et domkapittel – med flertall valgt av menighetsmøter og prester, og på nasjonalt plan et rikskapittel som skulle møtes årlig. På sikt ønsket man å øke antall bispedømmer. Den midlertidige kirkeledelse ville dessuten, hevdet Kobro, gjerne ha en uttalelse fra regjeringen om at de kirkelige fondene, først og fremst Opplysningsvesenets fond, var å betrakte som kirkens eiendom. Dette siste hadde vært et stridsspørsmål lenge før verdenskrigen, og Arbeiderpartiet hadde konsekvent avvist å definere fondet som kirkelig.³⁸

Hjelmtveit fornemmet at han stod overfor et program utformet av «ledende menn i den norske kirke». Dette var delvis riktig, i den forstand at den framtidige kirkeordningen var blitt drøftet i Den midlertidige kirkeledelse, og en tidligere skriftlig versjon kanskje også i Kristent Samråd.³⁹ I praksis var skissen til kirkeordning for en stor del bygget på et forslag fra Berggrav,

han som i mange år hadde ergret seg både over departemental detaljstyring og over maktarroganse fra regjeringshold. Han hadde arbeidet med saken i alle fall fra den dramatiske våren 1942, da *Kirkens Grunn* ble laget og prestenes embetsnedleggelse planlagt. I varianten som Kobro gjengav overfor Hjelmtveit, var imidlertid Berggravs tanke om at domkapitlene og rikskapitlet skulle rekrutteres ved *kallelser* (altså at nye folk skulle komme inn etter personlig henvendelse til dem, slik at organene ville være selvrekrutterende), erstattet med *valg*. Grunnen til dette er ukjent. Det kan ha vært fordi noen av medlemmene i Den midlertidige kirkeledelse, i hvert fall Hallesby, ikke hadde sansen for kallelsesprinsippet. Det kan også ha vært fordi dette prinsippet ikke figurerte i den versjonen Kobro hadde sett.⁴⁰ Men det kan selvsagt også ha vært ut fra en tanke om at regjeringsmedlemmene lett kunne oppfatte forslaget som en udemokratisk og usmakelig vei til innflytelse for «kirkefolket». (Som historikeren Berge Furre har påpekt, var Berggravs ønske om kallelser trolig betinget delvis av krigstidens erfaringer, hvor de kirkelige motstandsorganene ble bemannet av folk som var kalt og ikke valgt demokratisk.⁴¹ Trolig var det også formet av biskopens sterke tro på *personligheten* og *individet*.)

Hjelmtveit syntes saken var såpass viktig at han tok den opp med både statsminister Nygaardsvold og utenriksminister Trygve Lie. De svarte Kobro 12. mai at regjeringen ikke kunne ta stilling til forslagene, men at det måtte overlates til myndighetene etter

krigen. Det var altså ikke et svar som gav noen indikasjon om hva regjeringen selv mente om saksinnholdet. Men i Den midlertidige kirkeledelse hadde man i 1943 og 1944 «et forstemmende inntrykk av at de der borte [i London] nærte en mistillit til oss som vi ikke kunne forklare oss».⁴²

Sent i august 1944 ankom en offisiell henvendelse til London fra Den midlertidige kirkeledelse. Den var stilet til kongen og bestod av et ferdig utarbeidet og begrunnet utkast til kongelig resolusjon «vedrørende saneringen av Den Norske Kirke i overgangstiden etter befrielsen av Norge». Problemet det ville løse, var hvordan man skulle få fjernet den nazifiserte Quisling-kirken på en ryddig og mest mulig fredelig måte. Den midlertidige kirkeledelse ønsket – naturlig nok, kan vi vel si – at den ordningen den selv representerte, den frie folkekirken basert på *Kirkens Grunn*, skulle fortsette å gjelde «inntil Kongen annerledes bestemmer og ordnede forhold igjen er brakt i stand».⁴³ Kirkefolket kunne ikke tenke seg å la Den midlertidige kirkeledelse tre tilbake straks krigen var over, het det i begrunnelsen. Den stod sterkt og hadde dyp tillit. Videre het det:

Fra både nasjonalt og kirkelig synspunkt sett mener vi at det vil være av livsviktig betydning for gjenopprettelsen av forbindelsen mellom statens og kirkens organer at denne blir formidlet gjennom D. m. K., som under den nåværende situasjon i så høy grad er blitt vår kirkes og vårt kristenfolks samlende og enende

organ. En må være oppmerksom på at i den endrede situasjon, når landet er befridd, vil det reise seg ikke få og ikke svake røster til fordel for en radikal løsning av båndene mellom stat og kirke. D. m. K. vil da kunne yte den sikrest mulige garanti for at gjenopprettelsen av forbindelsen med statens organer kan finne sted uten at krefter av skillende og oppløsende art får gripe inn. Det er et håp i kirken at det lenger fram og i gjensidig forståelse blir truffet en mer tilfredsstillende varig ordning for kirken, uten at derfor båndene mellom stat og kirke løses. Men det er ikke meningen med det her fremlagte utkast å prøve å jenke statsmaktene inn på et sånt spor.⁴⁴

Henvendelsen ble kort tid etterpå støttet av Hjemmefrontens ledelse, som i et brev til Hjelmtveit rådet regjeringen til å beholde Den midlertidige kirkeledelse som et selvstendig rådgivende organ i overgangstiden, og slik gi den anerkjennelse utad. Hjemmefrontledelsen framholdt at kirken «i visse henseender» stod «i en særstilling, og for gjenopprettelsen av forbindelsen mellom kirke og stat tror vi det er viktig at det tas alt mulig hensyn til kirkefolkets ønsker på dette punkt».⁴⁵

Henvendelsen fra juli 1944 er interessant av flere grunner. Den vitner om en betydelig selvbevissthet fra Den midlertidige kirkeledelses side og fungerte som en advarsel mot å tro at kirkeordningen fra før krigen skulle kunne reetableres uten

videre. Indirekte inviterte henvendelsen regjeringen til å akseptere *Kirkens Grunn*, som hele den betydningsfulle kirkekampen etter 1942 hvilte på. Akkurat som i Kobros brev fra året før, ble det understreket at kirkeledelsen ikke ville *avskaffe* statskirken i og for seg, men også at kirken måtte få en mer selvstendig rolle enn tidligere. Førkrigstidens mange gnisninger lurte rett under overflaten, særlig alle anklagene om utidig og utilbørlig statsdirigering av kirken.

Slik sett er det ikke overraskende at Hjelmtveit var dypt skeptisk til forslaget. Det representerte et klart brudd med, og en kritikk av, den linjen han selv hadde fulgt før krigen. Krigstidens realiteter, og særlig hensynet til folkeopinionen hjemme, tilsa likevel at regjeringen ikke gjorde noe som kunne svekke eller delegitimere den pågående kirkekampen. Kirkedepartementets egne undersøkelser i 1944 hadde bekreftet at Den midlertidige kirkeledelse nøyte meget stor tillit i det okkuperte Norge. 26. september 1944 foreslo derfor Hjelmtveit at Den midlertidige kirkeledelse skulle få fortsette inn i etterkrigstiden og fungere som et *rådgivende* organ, altså uten beslutningsmyndighet. Dette var en symbolsk anerkjennelse, men innebar ikke at departementet reelt avstod noen makt eller godtok kirkesynet fra *Kirkens Grunn*. Resten av regjeringen gikk senere med på dette. Hartmann kommenterte likevel i sin dagbok at han ikke tvilte på at

den kamp som kirken har ført hjemme i denne tid, og den selvstendige

stilling som den har inntatt og det samarbeid som er tilblitt mellom alle retninger, vil føre til at det vil være vanskelig å komme utenom kravet om å innrømme kirken et betydelig større selvstyre enn den tidligere har hatt, men den tid den sorg.⁴⁶

Også Hjelmtveit regnet med at han ville få konflikter med en mer selvbevisst kirke etter krigen. Dette viste seg alt vinteren 1944–1945, da gjenerobringen av Nord-Norge var påbegynt og et sivilt norsk styre skulle reorganiseres der. Pastor Arne Fjellbu, berømt fra konflikten med Quisling-regimet våren 1942 og noe av en motstandshelt (se s. 19), hadde flyktet fra det okkuperte Norge høsten 1944. I desember samme år var han av London-regjeringen konstituert som biskop over de befrikkede nordnorske områdene. I denne rollen hadde han i februar 1945 begynt å ordne med skolevesenet i Finnmark. Dette fant Hjelmtveit «meget farlig», for det kunne «komme til å medføre farlige konsekvenser [...] i de kamper som han senere var forberedt på å få med kirkefolket».⁴⁷ Statsråden hadde ikke tillit til «den ånd» Fjellbu ville organisere skolene i.⁴⁸ I denne saken møtte han imidlertid motbør i regjeringen – flere av kollegene syntes han overdrev farene. Da Fjellbu i april 1945 ankom London, bl.a. for å forrette en norsk og dansk minnegudstjeneste i Westminster Abbey 9. april, hadde han en lengre samtale med Hjelmtveit. De konstaterte at de gjensidig og uten grunn hadde «mistenkt hverandre for likegyldighet og sommel»

Pastor Conrad Bonnevie-Svendsen, en av Den norske kirkes representanter i Hjemmefrontens ledelse, hilser på den nylig befridde biskop Eivind Berggrav. Foto: Aftenposten.

pga. upålitelige kommunikasjoner.⁴⁹ På dette tidspunktet skal for øvrig forholdet mellom Den midlertidige kirkeledelse og Hjelmtveit allerede ha blitt mer tillitsfullt enn før fordi døveprest Conrad Bonnevie-Svendsen hadde ankommet London i februar, med kirkeledelsens «dokumenter og forslag i tasken».⁵⁰ Den sjarmerende Bonnevie-Svendsen hadde stått sentralt i motstandsarbeidet i Norge, og bl.a. vært medlem i Hjemmefrontens ledelse, men var blitt avslørt og måtte reise. Nå kom han godt ut av det med eksilregjeringens folk.

Skal ånden tilbake i flasken?

Utviklingen av kirkekampen fikk enkelte av deltakerne til å finne fram ganske store ord. Byråsjef Kristian Hansson skrev bl.a.:

Sammen med menigheten viste [preste]embetet seg å ha en bærekraft som holdt overfor alle forsøk på å herske over det etter menneskelige og borgerlige direktiver.

[...]

Menighetene hadde over alt sluttet opp om sine prester og biskoper. Det var vokset fram et fellesskap og en kristen solidaritet som aldri har vært sterkere i den norske kirke. Hele folket hadde i virkeligheten samlet seg omkring kirken, om dens kamp og om dens åndelige og timelege velferd. Aldri har kirken stått nærmere folkets hjerte, og aldri har den vel heller stått mer levende og samlet om sitt kall.⁵¹

En av kirkekampens historikere, kalls-kapellan Christie, undret seg over at «det nettopp skulle bli kirkens sak å føre kampen for rett og frihet mot vold og undertrykkelse, med hele sin eksistens som innsats og 'båret av Guds nåde og folkets kjærlighet'». Utgangspunktet hadde ifølge ham vært dårlig:

De åndfulle kalte [kirken] en ambulanse som plukket opp de falne etter fremskrittstoget. De revolusjonære foraktet den fordi den var en sosial brems; den hørte ideologisk hjemme på de herskende klassers side i kampen mot det arbeidende folk. Ungdommen lot seg fortelle at den var en samling av stridbare teologer som sloss om jomfrufødselen, og omkring dem en skare mørkemenn som hadde monopol på himmelen og fordømte all livsglede til helvetes evige pine. [...] Store lag av befolkningen gikk dens dører forbi: ungdommen, arbeiderklassen, de intellektuelle gikk sine egne veier. Kirken hadde sitt publikum innen den såkalte mellomklasse og holdt på å låse seg fast der.⁵²

Så hadde i stedet kirken fått en ansvarsfull og ærefull rolle i folkets «kamp for å bevare sin sjel og sin eksistens».

Kirkekampen innebar at det ble oppfattet som naturlig og ønskelig å organisere forholdet mellom kirke og stat på nye måter. Det var en sterk følelse av at man ikke kunne gå tilbake til det gamle. I 1944–1945

var det mulig å ane konturene av hva kirkekampens folk så for seg. De tenkte seg at staten skulle gi kirken en langt større grad av selvstyre enn før, basert på en eller annen form av rådsstruktur og på teologien i *Kirkens Grunn*, som de altså ønsket at staten eksplisitt skulle anerkjenne. I begrenset skala var en rådsbasert ordning allerede etablert i Sverige, med stilltiende aksept fra London-regjeringen. Der var nemlig et kirkeråd for Den norske kirke i Sverige blitt opprettet, valgt av de norske prestene der og av de organiserte norske menighetene i Stockholm, Uppsala og Göteborg. Det hadde flertall av lekfolk og bestemte hvordan prestene skulle legge opp arbeidet, inkludert hvem som skulle plasseres hvor. Dessuten gav det råd til eksilmyndighetene i kirkelige saker.

Pastor Fjellbu skrev i desember 1944 til statsråd Hjelmtveit at han mente at kirken

ikke ved sin følelse av større selvstendighet skal strebe etter større ytre makt. Det har aldri vært heldig når kirken søker makt, men det skal ikke glemmes at de verdier som kirken har gått inn for er av så vital betydning for hele vårt folk, ja for hele verden, at kirken nå må få den størst mulige frihet til å hevde disse verdier, og disse verdier må kunne hevdes i alle samfundsforhold. Min maksime er at alt som vedkommer det norske folk vedkommer den Norske Kirke. Det betyr ikke at kirken skal strebe etter å herske over det norske folk, men den skal være over alt hvor det norske folk

kjemper og arbeider, og der fryktløst hevde de verdier hvorav hele vår framtid henger. På denne basis mener jeg det kan skapes et rett forhold i Norge mellom kirke og stat. Vi bør ikke arbeide for en frigjørelse fra staten, men en selvstendigjørelse i forhold til staten i åndelige spørsmål.⁵³

Det er mulig at det var uttalelser som disse som gjorde Hjelmtveit vaksom overfor Fjellbus virksomhet i Finnmark, som vi har sett.

Den midlertidige kirkeledelse hadde allerede sommeren 1942 erklært at kirken i størst mulig grad skulle arbeide som før, også i slike saker som før hadde krevd godkjenning fra kongen, dvs. regjeringen, så som ordinasjon av prester.⁵⁴ Lenge ventet man med å foreta ordinasjoner i det okkuperte Norge, bl.a. for ikke å tirre Quisling-regimet unødig, men i begynnelsen av juli 1944 ble det foretatt ordinasjon av hele 18 teologiske kandidater. Det skjedde på Helgøya, og i dypeste hemmelighet.⁵⁵ Dette var et tydelig og konkret vitnesbyrd om at Den norske kirke betraktet seg som en fullt fungerende kirke, ikke avhengig av statsmakten for å gjøre sin gjerning. De 18 ordinandene måtte alle skriftlig erklære at de var enige i *Kirkens Grunn*. Biskop Woltert Krohn-Hansen lot sin ordinasjonstale tone ut i vyer om en etterkrigstid hvor både folk og statsmakter var kristnet:

Folket skal kristnes. Ja, statskirken skal igjen tre i funksjon. Det norske folk skal være et kristent folk – det

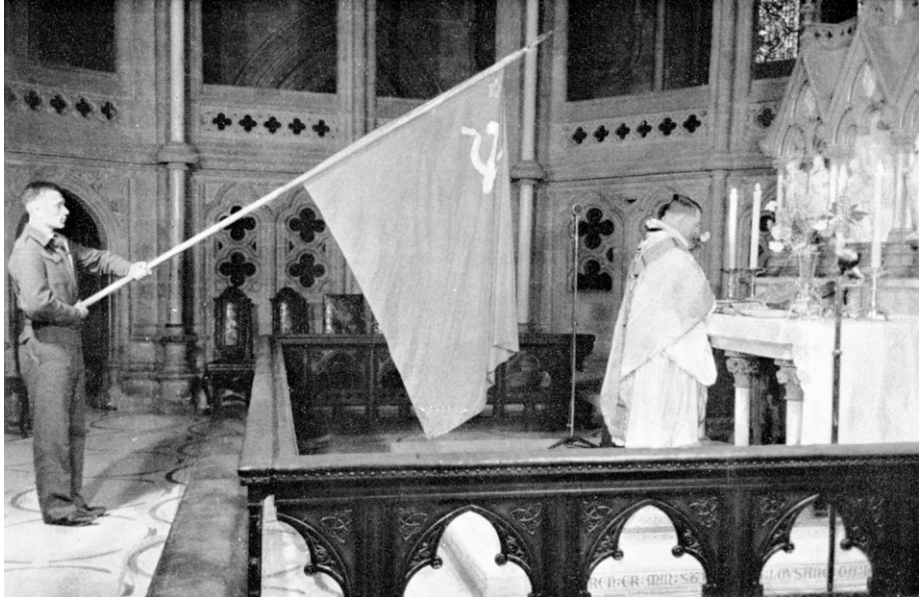
norske statsstyre skal være et kristent styre som hører Guds ord og lyder Guds lov. Vårt kulturliv skal kristnes. Vi får en bred front å arbeide på når Norge igjen skal bygges.⁵⁶

Men det måtte være ordentlig kristendom: «samtidig er vi klar over at noen kulturhumanisme duger ikke. En virkelig kristen kultur er det bare som kan berge landet og bygge det.»⁵⁷

Teologene som quislingregimet etter hvert forviste til Lillehammer og Helgøya, brukte en stor del av sin tid til å planlegge for framtida, til dels i stor detalj og på områder som Kirkedepartementet tradisjonelt hadde tatt hånd om. En av dem, Arne Prøis, forteller om stor komiteaktivitet: «Her var en kirkefondskomite, en for de religiøse programmene i kringkastingen, en for opprettelse av nye hjelpepreststillinger, en annen med de problemer der oppstår med 'tyskerbarna', en annen med de geistlige handlinger foretatt av 'surrogatprestene' osv.»⁵⁸ En lang utredning om den sistnevnte problematikken inneholdt en prinsipiell redegjørelse for synet på statskirken. «Den forbindelse mellom stat og kirke som betegnes med uttrykket 'statskirke' er å betrakte som en kontrakt mellom stat og kirke», het det her. Og videre:

Men nå er å merke at denne kontrakt med dens embedsmessige forpliktelser er inngått med vår Konge og hans regjering som statens representanter.

Herav følger [...] at statskirken ikke kan oppheves bare av den ene

30. juni 1945 ble det holdt gudstjeneste i Nidarosdomen i anledning «de alliertes dag». Flaggene til de allierte maktene skulle senkes foran alteret. Bildet av Arne Fjellbu foran Sovjetunionens røde flagg førte til at han fra nazistisk hold ble anklaget for å «velsigne Sovjet» o.l. Bildet er hentet fra Fjellbus En biskop ser tilbake.

part. Kontrakten kan nok oppsies, men det må skje overfor den part med hvilken den er inngått og under forhandling med denne.⁵⁹

Forfatteren antok at det etter krigen «fra kirkens side vil bli fremsatt forslag til en forandring i gjeldende lov, gående ut på en større selvstendighet og en større innflytelse for kirken og så vedrørende de sivile myndigheters behandling av kirkelige saker».

Han visste at det ble arbeidet med dette. Og han framholdt at kristendommen ikke kunne holde seg utenfor politiske saker:

De kristne har rett og plikt til å kreve et samfunn, en stat, hvor Guds [...] overherredømme og Jesu prinsipper for samfunnslivet kommer til sin rett.

Og hvis det ikke skjer har de kristne rett og plikt til ikke bare en passiv motstand men til en aktiv kamp mot den ugudelige övrighet. Hvor denne övrighet endog opptrer aktivt mot den kristne kirke og den kristne tro blir denne kristenplikt enn ytterligere understreket.

Ut fra en slik tenkemåte så kirkekampens folk for seg at kirken skulle ta en mer aktiv rolle i sosiale spørsmål enn den hadde gjort

tidligere, med grunnlag i et nytt forhold til norske arbeidere. Den tidligere nevnte artikkelforfatteren i *Kirken i dag* i april 1945 så både bakover og framover:

Den tilnærming mellom kirken og de forskjellige befolkningslag man har merket før og under krigen, bør føres videre under fordypelse i Guds ord. Under klassekampen er det av begge parter begått synder som de må omvende seg fra. – I aktuelle sosiale enkeltspørsmål kan kirken bli nødt til å kaste sitt lodd, så snart sakforholdet er tilstrekkelig avklart.

Arbeidsløshet og bolignød var to slike enkeltspørsmål han mente kirken måtte ta opp. Når freden kom, måtte gjenreisning og arbeidsplasser prioriteres framfor privat forbruk, og skattene måtte økes i fellesskaps navn.

Det fantes mange mulige hindringer for slike planer. En av dem var holdningene innen regjeringspartiet. I sine memoarer fant biskop Fjellbu grunn til å nevne, i forbindelse med sin ankomst til London våren 1945, at det var mange, inkludert Hjelmtveit, som var bekymret for konsekvensene av at «kirken hadde stelt seg så bra under krigen». ⁶⁰ De «var redde for

at kirken skulle få for stor makt», og det dreide seg om ganske store kretser, ikke bare religionsskeptiske kulturradikalere. I det okkuperte Norge hadde pastor Stephan Tschudi, redaktøren av *Bymisjonæren*, for lengst fornemmet den samme skepsisen. «Jaså, skal kirken utnytte stillingen og øke sin makt? blande seg oppi alt mulig?» ⁶¹

Mange skulle stille slike spørsmål i årene som fulgte.

*

Vi har sett hvordan Den norske kirke kom til å spille en viktig og samlende rolle i motstanden mot den tyske okkupasjonen av Norge. Kirkekampen førte til helt nye og tillitsbaserte former for samarbeid med arbeiderbevegelsen, og også til at Den norske kirke fikk visse erfaringer med å administrere seg selv, uavhengig av statsmakten. Innad i kirken skaptes sterke forventninger om et større kirkelig selvstyre når krigen var over, riktignok innenfor rammen av en statskirke. Den Arbeiderparti-ledede regjeringen i London betraktet disse forventningene med en viss bekymring, ut fra partiets lange tradisjon med å betrakte statskirken mest som et middel til å holde religion som samfunnsfenomen under politisk kontroll.

Muligheter for å begynne om igjen?

Kirkelige syn og strategier

Ny start

I kirkelige miljøer fantes det atskillig optimisme i den umiddelbare etterkrigstiden. Overfor arbeiderbevegelsen mente man å kunne bygge videre på den gjensidige tilliten fra motstandsarbeidet under okkupasjonen, og man hilste med glede Gerhardsen-regjeringens vilje til å følge opp Fellesprogrammets passus om å revidere kirkeordningen (se s. 46). Det var en opplevelse av at klassekamp var et tilbaketrukket stadium. Optimismen var ikke blåøyd – det skortet ikke på klare advarsler mot å stole på at statskirkens popularitet fra okkupasjonstiden ville holde seg. Derimot fantes det en tro på at kirkekampen hadde ryddet bort, kanskje for godt, inngrodde forestillinger i arbeiderbevegelsen om at statskirken måtte være politisk konservativ

i sitt vesen, og at den ikke var opptatt av folks dagligliv.⁶²

Dette var et inntrykk av kirke og kristendom som toneangivende miljøer i Kirke-Norge, som kretsen rundt biskop Berggrav og *Kirke og kultur*, og Presteforeningen, gjerne ville befeste. At kirken ikke var bundet til noe politisk eller økonomisk system, var et budskap som stadig ble gjentatt. Noen gikk et skritt videre og hevdet at kirken, når man betraktet de ideologiske hovedstrømningene, trolig stod nærmere sosialismen enn liberalismen. «Den liberalistiske individualismen er uforenlig med kristendommen», skrev Aadel Brun Tschudi i *Kirke og kultur*.⁶³ «Det gjelder f. eks. den ukontrollerte frihet i næringslivet, som betyr noen enkeltes rett på bekostning av de manges.» Tschudi, respektert både som akademiker og kvinnesakskvinnene, framholdt at

[d]en kristne innstillingen er radikallere enn noe sosialistisk og kommunistisk program. Vi tror at Gud er vår Far, og at alle mennesker følgelig er brødre. Det er den kristne begrunnelse for menneskeverdet. Solidaritetskravet gjelder alle mennesker og alle folk, ikke først og fremst en bestemt klasse eller parti.

Dermed fikk hun sagt både at kristendommen hadde en *felles* grunnverdi – solidariteten – med arbeiderbevegelsen, og også at den i den kristne versjonen favnet *videre*.⁶⁴ I kampen for å gjenreise menneskeverdet var «[de] ikke-kristne humanister og sosialister som bekjemper kristendommen», forbundsfeller for de kristne, ikke fiender.

At kirken ikke kunne la være å engasjere seg i samfunnet, var likeledes et budskap man ofte kunne høre i den tidlige etterkrigstiden. Virksomme krefter er i sving for å «skape arbeidsmidler for en mer aktiv kristen samfunnsinnsats», fortalte pastor Johan B. Hygen i Majorstuen menighet en journalist i juni 1945.⁶⁵ Presteforeningens formann, Laurentius Koren, understreket poenget i åpningstalen under foreningens generalforsamling i oktober, med både kongen og ledelsen i Kirke- og undervisningsdepartementet til stede:

Kirken skal ikke være noe ved siden av, men skal midt inn blandt folket og ta del i alt det som angår folkets liv og utvikling på det sociale, det kulturelle, det pedagogiske område. Intet som angår vårt folk er kirken fremmed.⁶⁶

I Norges Kommunistiske Parti var man lite imponert over Hjemmefrontens ledelse, her framstilt med høy flosshattfaktor og enorm selvgodhet. Merk presten som tar en selfie. Karikatur av Arne Taraldsen i Friheten 8. mai 1946.

Senere under møtet innledet kristen-sosialisten Alf B. Bastiansen om «Kirken som samfunnets sosiale samvittighet» og argumenterte sterkt for at kirken måtte engasjere seg i kampen mot arbeidsløshet og bolignød. Dette var kollektive problemer som rammet folk uten at de normalt hadde

skyld i det selv, og som dermed ikke kunne løses ved å oppfordre ofrene til personlig omvendelse. Han fortsatte:

Vi har nettopp hatt stortingsvalg, og de partier som i særlig grad går inn for å løse de problemer jeg her har nevnt, er kommet til makten. Uten på noen vis å ville blande politikk inn i det jeg her vil si, må jeg vel få uttale at vi har grunn til å takke Gud for at det fra samfunnets side er mulighet for å få gjort noe effektivt for å bøte på disse samfunnsskader. [...] Og vi kirkens folk skal skyve på. Vi skal minne om valgløftene og ikke la makthaverne få fred før de gjør noe virkelig effektivt her. En slik innstilling fra kirkens side vil mer enn noe annet bringe den midt i folket.⁶⁷

Enda et vitnesbyrd om tidsånden kom da pastor Ole Sæverud, i sitt foredrag om aktuell preken, brukte en preken over budet «Du skal ikke stjele» som eksempel, og nevnte at det var «nedslående å tenke på hvor liten hjelp kroppsarbeideren har hatt av oss i sin kamp for å få sitt», og hvordan skipsfartsnæringen ikke kunne ha noen enerett på overskudd vunnet ved sjøfolkenes «slit og savn i fare og kjedsommelighet».⁶⁸

Da generalforsamlingen samtidig valgte å opprette et eget utvalg for sosiale oppgaver, kunne ikke budskapet bli klarere: Statskirken ville ikke holde seg til åndelige spørsmål, men «skyve på» for svake grupper.

Mange sosiale tiltak i Norge var blitt startet ut fra kristne målsettinger, et faktum kirkefolk selvsagt var godt klar over.⁶⁹ En klart *felleskirkelig* sosial aktivisme representerte likevel noe nytt, og den hang tydelig sammen med forventningen om å kunne arbeide sammen med en arbeiderbevegelse som hadde lagt bort gamle, religionsfiendtlige dogmer. Arbeiderpartiet hadde allerede distansert seg fra marxismen, og selv NKP syntes å ville tolke den på en mindre kirkekritisk måte enn tidligere (se s. 53 ff.). Den sosiale aktivismen hadde selvsagt også et taktisk element. «Det beste svar kirken kan gi på angrep fra radikalt politisk hold er å vise et klart ansikt i sosiale spørsmål», skrev Stephan Tschudi (gift med den nysnevnte Aadel; de ble «så å si forlovet under Marx' skjegg i en studiesirkel om marxisme og kristendom som laget hadde i 30-årene») i 1945.⁷⁰

Personlige forbindelser

I okkupasjonstiden hadde en rekke sentrale folk i arbeiderbevegelsen og Kirke-Norge lært å kjenne hverandre personlig. Det gjaldt Einar Gerhardsen og Ole Hallesby, som var blitt gode venner på Grini. Etter krigen hendte det at Hallesby oppsøkte statsministeren på kontoret for å drøfte saker han var opptatt av. Etter en slik samtale erklærte han med alvor: «Jeg ber til Gud for deg hver kveld.» En overrasket Gerhardsen fant ikke noe svar på dette.⁷¹

Det gjaldt også døveprest Conrad Bonnevie-Svendsen, som var kirkelig representant både i Koordinasjonskomiteen

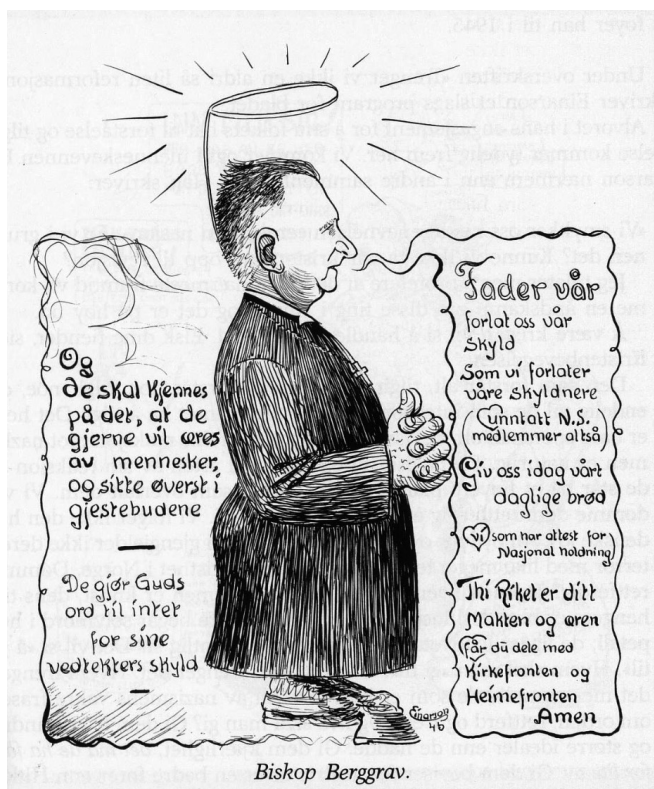
og i Hjemmefrontens ledelse, og som i noen måneder i 1945 var kirkeminister i Gerhardsens samlingsregjering. I en årrekke etter krigen inviterte han sine venner fra hjemmefrontledelsen, «med mesteparten av regjeringen i spissen», til førjulsselskap på Nordstrand, med god mat og drikke og «en julepreken som de alltid kom for å høre». ⁷² Hans yngre venn Per Voksø har oppfattet ham som en av de sentrale personene i det kirkelige gjenreisningsarbeidet etter verdenskrigen, med en innflytelse langt ut over det hans formelle posisjoner skulle tilsi. Han «snakket med sine venner i regjering og næringsliv, [...] sørget [...] for råd og eksperter, og så skjedde det noe, uten de store ord, uten at mange egentlig merket at han var til». ⁷³ Et av prosjektene han arbeidet for, sammen med prestekollegaen Henrik Hauge, var opprettelsen av Norsk Menighetsinstitutt, som skulle bedre statskirkens forbindelser til arbeiderbevegelsen (se s. 285 ff.).

Sammenliknet med Bonnevie-Svendsen var Eivind Berggrav en mer omstridt figur. Noen av hans handlinger i 1940 ble oppfattet som unasjonale – en anklage framsatt bl.a. av NKPs organ *Friheten* – og etter krigen var det mange som mislikte hans klare standpunkter til rettsoppjøret, hvor han avviste all bruk av dødsstraff, men samtidig oppfattet alle NS-medlemmer som forrædere. Imidlertid hadde han vært den ubestridte, taktisk kloke og urokkelige lederen av kirkekampen, og han hadde vunnet respekt for dette også i Arbeiderpartiets ledelse. Alt høsten 1940 hadde han samarbeidet med Birger Bergersen, som ble

skole- og kirkestatsråd fra 1953 til 1960, om å unngå NS-regimets forsøk på ensretting av lærerne. Som vi har sett, førte det senere motstandsarbeidet til at Berggrav og Einar Gerhardsen ble godt kjent, i den grad at Gerhardsen hadde sittet på Berggravs kjøkken og sunget salmer. ⁷⁴ Etter krigen utnevnte Gerhardsens regjering Berggrav til leder av kirkeordningsnemnda av 1945, hvor han fikk legge mange av premissene for arbeidet (se s. 176 ff.). Kanskje har personlige sympatier også spilt inn da regjeringen Gerhardsen ved kirkeminister Fostervoll i 1946 anstrengte seg for å få Berggrav bort fra tanken om å forlate Oslo til fordel for Hamar, bl.a. ved å skaffe ham betydelige avlastninger i arbeidsbyrden. ⁷⁵

Den midlertidige kirkeledelse fra krigstiden opphørte formelt å eksistere 8. juni 1947, men den gjorde et slags comeback under krisen i Tsjekkoslovakia våren 1948, da kommunistene overtok makten i landet (se under, s. 63). DMK-medlemmene Hallesby og Berggrav hadde en konferanse med statsministeren i april, for å drøfte kirkens holdning og rolle i tilfelle krisen smittet over på Norge.

Berggrav arbeidet målbevisst fra freds slutningen i 1945 og til sin avgang som biskop ved utgangen av 1950 for å bedre statskirkens forhold til arbeiderbevegelsen. Av og til skjedde det i fortrolige samtaler med ledende arbeiderpartifolk som Hjelmtveit og Gerhardsen. ⁷⁶ 21. desember 1950, noen dager før han skulle fratre, innkalte Berggrav til et fortrolig møte i Oslo bispegård. Fra Arbeiderpartiet møtte Gerhardsen, sentralstyremedlem Oscar

Biskop Berggrav.

Karikaturtegneren Odd Einarson var blant dem som mente at statskirken, her representert ved biskop Berggrav, skrot altfor mye av sine bragder under okkupasjonen. Da denne tegningen hadde stått på trykk i Trollspeilet, som Einarson selv redigerte, stanset Narvesen distribusjonen av bladet, som deretter gikk inn. Einarson lot seg inspirere bl.a. av Helge Krog, som hadde kalt Berggrav for «en hul og emmen prelat».

Torp og Olav Larssen, den landsmøtevalgte redaktøren av *Arbeiderbladet*. Oslo-advokaten Erling Wikborg (som hadde gjort et meget positivt inntrykk på Arbeiderpartiets mektige sekretær Haakon Lie, og som selv satte stor pris på Arbeiderpartiets Oscar Torp og Olav Oksvik) møtte fra Kristelig Folkeparti, hvor han var en av de retningsgivende. Ole Hallesby møtte fra Menighetsfakultetet og Indremisjonsselskapet. Berggravs hensikt med møtet var at deltakerne skulle «tømme alt [de] hadde i posen av ergrelser over hverandre», noe som også skjedde.⁷⁷ Det ble en positiv opplevelse for deltakerne å få snakke ut (møtet liknet slik sett Norsk Menighetsinstitutt

«kontaktkonferanser» noen år senere, se s. 287, 290 f.). «Aldri har jeg opplevd maken», sa Larssen da han gikk. Møtet syntes å love godt for framtidig samarbeid, syntes Berggrav. Han mente å fornemme at arbeiderbevegelsen stod ved en korsvei og ville bli mindre orientert mot materielle og økonomiske forhold, og mer mot verdier og «livsholdning». Dette var ikke uriktig observert (se bl.a. s. 277 ff.), men det ble likevel ikke arrangert flere møter av dette slaget. Larssen, som hadde oppfattet Hallesby som initiativtakeren, mente grunnen var at «avstanden både i politikk og tro viste seg å være for stor» for ham.⁷⁸

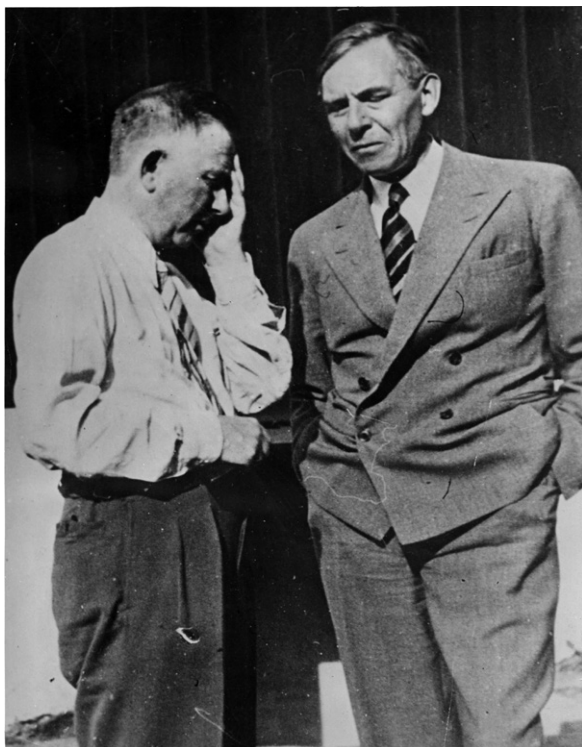
Nye initiativer

Til den nye starten etter krigen hørte selv-sagt også nye arbeidsmetoder og redskaper. Spørsmålet om å endre kirkeordningen, bl.a. slik at statskirken fikk et representativt sentralorgan, skal behandles i et senere kapittel. Her vil jeg likevel tilføye at ønsket om et slikt sentralorgan bare var én variant av et flerstemmig rop om en samlet kirkelig ledelse. Noen ville altså ha et valgt kirkeråd, andre snakket om et kirkelig sentrum eller hjerne, et åndelig departement, et kirkelig sentralinstitutt eller et Kirkens hus. Poenget var å få på plass folk som løpende og profesjonelt kunne ivareta kirkens felles anliggender, og da særlig dens ikke-forkynnende samfunnsengasjement. Det politisk styrte Kirkedepartementet kunne opplagt ikke fungere slik. Det som gjør dette relevant for oss, er at praktisk talt alle som ønsket en kirkelig strategisk ledelse, samtidig nevnte kirkens oppgaver overfor arbeiderbefolkningen og/eller arbeiderbevegelsen.

Når vi i det følgende skal studere spillet mellom «kirken» og «arbeiderbevegelsen», er det viktig å ha i mente den enorme strukturelle forskjellen mellom dem. Arbeiderbevegelsen var meget fast organisert. I tidsrommet vi skal undersøke, ble mange premisser lagt i Arbeiderpartiets sentralstyre og Landsorganisasjonens sekretariat. Personkontinuiteten var stor begge steder. Men hvem kunne representere og planlegge for Den norske kirke? Den var på sitt vis også fast organisert, i sokn og bispedømmer, men den savnet altså en permanent *strategisk* ledelse, til

forskjell fra den juridiske og byråkratiske som Kirkedepartementet stod for. Nesten alle prestene var medlemmer i Presteforeningen, som imidlertid nokså sjelden engasjerte seg i den offentlige debatten, og som for øvrig rommet betydelig teologisk uenighet. Nesten alle statskirkens prester abonnerte også på ett eller flere av «prestebledene». *Luthersk Kirketidende* var det mest utbredte og stod for en noe mer teologisk konservativ linje enn *Norsk Kirkeblad*, som inntil nedleggelsen i 1957 fungerte som samlingsmerke for den liberale fløyen. De hadde så absolutt innflytelse, men ingen av dem kunne hevde å tale på vegne av «Kirken» med stor K. Så fantes det siden 1800-tallet en kirkelig reformbevegelse som arbeidet for å innføre valgte, representative organer på alle nivåer i kirken, ikke bare menighetsråd og bispedømmeråd som var blitt etablert i mellomkrigstiden, men også et nasjonalt kirkemøte og kirkeråd. Inntil videre arrangerte Det frivillige kirkeråd landsdekkende kirkemøter med noen års mellomrom. Ved siden av dette var Bispemøtet det nærmeste man kom en felleskirkelig ledelse. Imidlertid hadde ikke Bispemøtet noe permanent sekretariat, og det trådte sammen bare én gang i året.

Kirkeordningssaken kjørte seg fast i årevis i komitéer og politiske prosesser. I mellomtiden ble det arbeidet på andre fronter.⁷⁹ Forlaget Land og Kirke ble stiftet i 1945, med Øivind Seip Berggrav, sønn av biskopen og redaksjonsmedarbeider i *Kirke og kultur*, som forlagssjef. Planene for forlaget var bl.a. lagt i kretsen rundt forfatteren Ronald Fangen (se bd. 1, s. 583,

Både oslobiskop Eivind Berggrav (t.v.) og forfatter Ronald Fangen la under okkupasjonen planer for hvordan kirke og kristenliv kunne spille en ny rolle i det norske etterkrigs-samfunnet. Foto: Norges hjemmefrontmuseum.

592), som var intenst opptatt av at norsk kirke og kristenliv måtte sprengte seg ut av snever pietisme. Blant Land og Kirkes tidligste utgivelser var *Kirkens ordning i Norge. Attersyn og framblikk* av Berggrav senior og *Norsk kirke i dag. Oppgjør og program* av Stephan Tschudi: to bøker som begge argumenterte for en ny kirkeordning og et endret forhold mellom kirke og arbeiderbevegelse.

Avisen *Vårt Land* kom ut fra 31. august 1945, etter forberedelse av en gruppe med utgangspunkt i de store kristne organisasjonene, men hvor flere geistlige og til sist også Fangen ble trukket inn. Fangen-kretsen hadde nemlig også hatt ambisiøse planer om en kristen dagsavis, og det var mye om

å gjøre for initiativtakerne til avisprosjektet at Kristen-Norge ikke spilte kreftene i indre strid.⁸⁰ Det hadde imidlertid ikke lyktes å gjøre bergensavisen *Dagen* til en del av prosjektet.⁸¹ *Dagen* var utgitt siden 1919 med et tydelig kristent formål. Den hadde en lavkirkelig, teologisk konservativ profil og en sterk posisjon på Vestlandet. Redaktøren fra 1919 til 1952 var Johannes Lavik, som var sterkt opptatt av sosiale spørsmål og samtidig kritisk til Arbeiderpartiet og dets kristendomskritiske linje. I 1945 hadde *Dagen* nærmere 16 000 abonnenter, men av dem bodde relativt få på Østlandet. Derfor mente initiativtakerne at det var både plass til og behov for *Vårt Land*. Oslo-avisen *Morgenposten* («Sværtå» på folkemunne)

hadde visse tradisjoner som en avis for kristenfolket, men Fangen-kretsen mente at den på langt nær hadde en klar nok profil.

Med *Vårt Land* hadde Norge fått en bredt forankret og eksplisitt kristen hovedstadsavis. Midt på 1950-tallet hadde den et opplag på rundt 25 000. Blant dens opprinnelige målsettinger var «å ta til gjenmæle mot angrep på den kristne grunnsannheter og den kristne moral» og «å behandle sosiale og allmennmenneskelige spørsmål i Bibelens lys». ⁸² Fangen supplerte dette med at bladet også måtte

ta opp et målbevisst arbeide for å prege våre sosiale ordninger og vårt politiske liv ut fra kristne direktiver og i kristen ånd. Det må stille seg til tjeneste i alt arbeide for større sosiale rettferdighet, samtidig som det motarbeider alle former for kollektivismen som ikke lar seg forene med det kristne menneskesyn. ⁸³

At dette kunne føre *Vårt Land* inn i både samarbeid og konflikt med arbeiderbevegelsen, var åpenbart. Fangen var sikker på at menneskeheten var på vei inn i «en demonisk tidsalder» hvor åndskampen ville stå nettopp om menneskesynet – og det var ikke minst sosialismens kollektivistiske menneskesyn han fryktet.

Et annet tiltak fra 1940-tallet med spesiell interesse for oss er etableringen av Kristelig pedagogisk kontor, senere Institutt for kristen oppseding, i 1945. Dette kommer vi tilbake til nedenfor, på s. 110 ff.

Fellesprogrammet og de kirkelige programskriftene

Fellesprogrammet av juni 1945 inneholdt denne passasjen: «Den norske kirke skal bevares som statskirke og innenfor denne ramme gis organer som er tilfredsstillende for det kirkelige liv.»

Før året var omme, kom det en rekke skrifter fra kirkelig hold som la fram modeller eller i det minste tanker om hvordan statskirken burde nyorganiseres. Vi skal se på de viktigste, for kirkeordningssaken skulle bli av stor betydning for forholdet mellom arbeiderbevegelsen og kirken.

Den mest tradisjonelle modellen – i betydningen velkjent – ble lagt fram av professor Karl Vold ved Menighetsfakultetet. ⁸⁴ Han hadde i mellomkrigstiden vært en av de mest sentrale lederne for Norges kirkelige landslag (NKL), som hadde videreført ambisjonene fra 1800-tallets reformbevegelse om «organisasjon av statskirken til topps». Det var på sett og vis NKLs gamle linje Vold presenterte (i et skrift med NKL som adressat), og den gikk ut på at kirken skulle få valgte, representative og besluttede organer på menighets-, bispedømme- og nasjonalt nivå. Menighetsråd hadde man hatt siden 1922, og bispedømmeråd siden 1934, men særlig de sistnevnte hadde etter Volds mening hatt altfor liten reell innflytelse. Nå foreslo han å utvide menighetsrådenes fullmakter, å etablere jevnlig bispedømmemøter og å omdanne bispedømmerådene til å bli forberedende og utøvende organ for disse. ⁸⁵ Den største endringen var likevel å etablere et nasjonalt

kirkemøte og kirkeråd. Kirkemøtet tenkte han seg som en forsamling på mer enn åtti personer, mens kirkerådet skulle være på bare sju med et flertall valgt av kirkemøtet. Kirkerådet var tenkt å overta en rekke av de oppgavene Kirkedepartementet hadde hatt, ikke minst utnevning av prester. Kirkelige lover og resolusjoner skulle bare kunne bli gyldige når statsmaktene og kirkemøtet var enige om dem, og alt som angikk lære og bekjennelse, gudstjenester, alterbøker mv., skulle kirkemøtet bestemme uten innblanding fra staten i det hele tatt. Det var med andre ord snakk om et utstrakt kirkelig selvstyre.

Et organisasjonsforslag av et annet slag fant man i Kristian Hanssons bok *Stat og kirke*, som var «blitt til etter oppdrag av en gruppe innenfor Hjemmefronten [...] i kontakt med Chr. Michelsen-instituttet i Bergen» og skrevet i eksil i 1943 og 1944.⁸⁶ Juristen og toppbyråkraten Hansson – byråsjef i Justisdepartementet fra 1929 – var nemlig en av de sentrale aktørene i kirkekampen, og han hadde deltatt i arbeidet med *Kirkens Grunn*. Han var dessuten ekspert på stat–kirke–forholdet som forfatter av *Norsk kirkerett* (1935) og siden 1929 kirkerettslærer ved Det praktisk-teologiske seminar. Han hadde inngående kjennskap til de mange kirkeordningsforslagene fra før verdenskrigen, og han hadde vært sakkyndig den gang bispedømmerådene ble opprettet. Med andre ord var han en mann det var verdt å lytte til.

Hansson ville ha en slank og effektiv kirkeordning. Han la ikke fram noen fullt utarbeidet organisasjonsmodell, siden

videre utredninger og drøftelser ville være nødvendige, men han mente kirkekampen tydelig hadde vist at kirken trengte et lite, ledende sentralorgan. Noen tallrik debatterende forsamling (av den typen Vold foreslo, skjønt dette nevnte ikke Hansson) ønsket han ikke; det som trengtes, var «et effektivt arbeids- og vaktorgan, hvor kravet til handleevne og kvalitativ dyktighet kommer i første rekke». De eksisterende bispedømmerådene burde styrkes og gjerne skifte navn til domkapitler, mente han, og de eksisterende menighetsrådene og -møtene burde bestå og videreutvikles. Hvordan de kirkelige organene konkret skulle sammenettes, lot Hansson stå uavklart, men han understreket sterkt at de skulle være «klart kirkelige», og han avviste «sammenblanding av statlige og kirkelige faktorer ved selve oppnevningen», noe som må forstås som at staten ikke skulle ha sine spesielle representanter i dem. Organene skulle «i god forstand være demokratiske», og bredden av kirkelige virksomheter skulle ha plass i dem, men Hansson så for seg at dette kanskje heller kunne oppnås ved «kallelse» enn ved alminnelige valg. Han forutsatte hele tiden at Kirkedepartementet skulle fortsette å ta seg av kirkens administrative sider; de nye organene var for å ta seg av de indrekirkelige og åndelige sidene.

Et kirkeordningsforslag som i sin grunntone lå meget nær Hanssons, kom fra hans venn Eivind Berggrav. De to forslagene ligger så nær hverandre at de kan oppfattes som varianter, og som representative for tenkningen i Den midlertidige kirkeledelse, hvor både Hansson og Berggrav

Ekspedisjonssjef Kristian Hansson (1895–1958) i 1946. Hansson var en av forfatterne av Kirkens Grunn fra 1942. Med Stat og kirke fra 1945 videreførte han tenkningen derfra, og ønsket bl.a. at Den norske kirke skulle få en liten, effektiv sentralledelse. Foto: TT Nyhetsbyrå.

var med. Også Berggrav ønsket å beholde menighetsrådene, omstøpe bispedømmene og etablere et helt nytt sentralorgan – i tillegg til Bispemøtet, som han hadde arbeidet hardt for å bygge opp på 1920- og 1930-tallet som motvekt til et stadig mer maktfullkomment kirkedepartement. Organene på bispedømmenivå, som også Berggrav gjerne ville kalle domkapitler, tenkte han skulle være små, f.eks. på sju medlemmer. Sentralorganet så han for seg som en god del større, med over 20, siden alle bispedømmene måtte være representert der og man i tillegg trengte folk med spesialkompetanse. Begge nivåer skulle ha flertall av lekfolk. Der Hansson hadde latt det stå åpent om man skulle fylle de nye organene ved kallelser eller valg eller begge deler, var Berggrav tydelig på at det skulle skje ved kallelser. For ham var det

av avgjørende betydning at det han kalte *livsgruppene* i samfunnet, ble representert. Han gav ikke noen formell definisjon av livsgruppene, men de omfattet i alle fall *familien*, den aller mest grunnleggende av dem, og dernest grupper som dannet seg «for på fellesskapets vegne å utfylle det som måtte mangle i familiens evne». De ivaretok samfunnets sosiale og kulturelle behov. De var ikke interesse- eller maktgrupper som skulle vinne innflytelse eller fordeler, men var «innstilt på å yte, ikke på å kreve». ⁸⁷ Skole og utdanning i vid forstand var én livsgruppe ifølge Berggrav, og det var også idretten, kulturlivets grupperinger, humanitære organisasjoner og kirken.

Berggravs syn kom fram gjennom to nært beslektede bøker utgitt i 1945, men skrevet under okkupasjonstiden: *Kirkens ordening i Norge og Staten og mennesket*. Det

bildet han gav av staten, var nokså dystert, selv om det var basert på den historiske utviklingen helt siden 1500-tallet, ikke bare på de totalitære regimene i samtiden. Den moderne stat hadde ifølge Berggrav en iboende demonisk tendens. Også i et demokrati kunne «statens alt-oppsugende, alt-bestemmende (totale) tendens utfolde seg». ⁸⁸ Staten *kunne* under visse forutsetninger temmes og menneskeligjøres, og kristendom og kirke ville i så fall spille en stor rolle for å få dette til. Forholdet mellom stat og kirke ble dermed viktig, og ikke minst var det av største betydning å hindre at staten absorberte eller kontrollerte kirken, siden dette ville gjøre det umulig for den å fylle sin oppgave med å korrigere staten.

I boka *Norsk kirke i dag. Oppgjør og program* berørte også pastor Stephan Tschudi fra kirkens mest sosialt engasjerte fløy spørsmålet om hvordan statskirken burde organiseres, skjønt ikke i form av noen ferdig modell. Også denne boka var skrevet under okkupasjonstiden og etter drøftelser med andre kirkefolk. Per Voksø har kalt den «det mest ekte vitnesbyrd om hva kirkens kamp under krigen betydde for en hel generasjon av unge prester». ⁸⁹ Tschudi var i 1945 ansatt i Oslo Indremisjon, hvor han redigerte *Bymisjoneren* (som under hans lederskap skiftet navn til *Vår Kirke* i 1951). Han var kjent som en glitrende og velinformert skribent med meget stor kontaktflate. Utgangspunktet i boka var den fremadskridende avkristningen av samfunnet, at man var raskt på vei mot en «enhetspreget, verdensomfattende kultur som i sitt vesen er

antikristelig», ja til «en demonstyrt verden». ⁹⁰ I likhet med Berggrav var Tschudi bekymret for hvordan statens makt tiltok; han nevnte «den moderne stats totalitære krav på mennesket»; den var «en fare for kirken». ⁹¹ Og faren kom i flere former. Rene maktovergrep var lette å se; lumskere var det «når staten vennlig men bestemt fraber seg all innblanding og hevder at den varetar akkurat de interesser som kirken også har. Staten lager gode reformer, staten tar seg av alskens sosiale og humanitære saker». ⁹² Også demokratiske stater ville prege og verdsliggjøre samfunnet, forme opinionen bl.a. gjennom kringkasting og skole. Da gjaldt det at kirken var våken.

Botemidlet var *gjenkristning* av samfunnet. Dette forutsatte en fri og aktiv kirke som deltok på alle samfunnsarenaer og brukte alle moderne påvirkningskanaler. En antikristelig stat kunne leve godt med en innadvendt kirke som la størst vekt på den enkeltes trosliv, men kirken måtte ta ansvar for *alle* sider av folkets liv, påpeke eventuelle statlige overgrep og «minne staten om at dens rettsorden skal være i overensstemmelse med Guds ord». I den norske sammenhengen håpet Tschudi på et godt og tillitsfullt samarbeid med staten. Men kirken trengte sin frihet, den kunne ikke styres av et departement. Menighetsrådene og bispedømmerådene ville Tschudi beholde og aktivisere, og han ønsket å ha de to teologiske fakultetene som kirkelige organer. Men kirken måtte også få en sentral ledelse, en «som samler i seg bispene og legfolkets ledere» og som kunne «finne de nødvendige organer til å løse de oppgaver

Pastor og forfatter Stephan Tschudi (1908–1996) på foredragsreise i 1952. Helt fra 1930-tallet av var Tschudi sentral i mye av det som angikk statskirkens sosiale og kulturelle rolle. I 1945 ønsket han en gjenkristning av Norge. Foto: Schröderarkivet – Sverresborg Trøndelag Folkemuseum.

som har falt utenfor rammen av det vi hittil har hatt» og «tjene som sambandsnemnd for hele kirkens mangfoldige liv i embete og organisasjoner».⁹³ Veldig konkret var ikke dette, men Tschudi så for seg et «kirkelig sentrum» med funksjoner som meningsmålinger, forlagsvirksomhet, filmarbeid, analyse av sosiale problemer og opplæring av spesialister som kunne ivareta kirkens kontakt utad, f.eks. til kulturlivet og til arbeiderbefolkningen (Tschudi nevnte ett sted «klassebevisste kirkefiendtlige arbeidere» som en av gruppene kirken ennå ikke var på talefot med, jf. s. 75).⁹⁴

Vi ser at alle de fire skissene til ny kirkeordning la vekt på at kirken skulle bli mindre statsstyrt og overta en del av Kirkedepartementets oppgaver. Voldsforslag, som var det mest kortfattede, begrunnet ikke dette i noe prinsipielt syn på staten, men pekte på at Den norske kirke hadde vært blant de mest statsbundne i Europa; at dette bl.a. hadde ført til at en rekke kristelige tiltak måtte organiseres utenfor kirken, med uheldige følger; og

at kirke og stat hadde ulike mål. (Dette betyr ikke at Vold ikke hadde mer å si om saken, se neste side). Berggrav og Tschudi omtalte på sin side den moderne stat med sine iboende totalitære tendenser som en distinkt fare for hele samfunnet, ikke bare for kirken som institusjon. Hanssons skisse havner i en mellomposisjon – han var opptatt av at staten en rekke ganger hadde trampet inn på kirkens område, men skrev ikke om staten som noe det var grunn til å være prinsipielt på vakt overfor.⁹⁵ (Det ville jo også være litt underlig om en høytstående embetsmann i statsforvaltningen hadde hatt et slikt syn.)

Angikk egentlig kirkeordningssakene arbeiderbevegelsen? Den formelle kirkeordningen som hadde eksistert før verdenskrigen, var jo ikke noe Arbeiderpartiet hadde funnet på.

Svaret må være bekreftende. I sin argumentasjon for at en ny ordning var nødvendig, nevnte både Hansson og Berggrav det presset staten hadde lagt på Den norske kirke i annen halvdel av 1930-tallet,

altså under arbeiderpartistyre. Hansson pekte f.eks. på at Nygaardsvold-regjeringen i 1938 hadde brutt med hevdvunnen parlamentarisk praksis da den i 1938 hadde fremmet forslag til lov om å åpne for kvinnelige prester – i strid med en sterk kirkelig opinion – for annen gang i samme valgperiode. Berggrav gikk lenger og anklaget arbeiderpartiregjeringen for straks i 1935 å ha innført en ny lære om statens myndighet overfor kirken, nemlig at den selv når som helst kunne overta de kirkelige myndighetenes funksjoner – «En fullmoden totalitær tendens!»⁹⁶ Berggrav skrev at (det arbeiderpartikontrollerte) Kirkedepartementets syn var «grovere» enn «sum-episkopus-idéen fra eneveldets dager i full blomst. [...] Maktovervakelsen er ikke engang kamuflert med et kirkelig resonnement. Den er rett og slett utgått av statens krav på selv å få overta *alt* som den har gitt andre fullmakt til å utøve». Og det var *dette* resonnementet fra 1935 som «ble grepet med begjær av tyrannene i 1942 og av dem *ført ut i praksis*».⁹⁷ Med andre ord: Det var Arbeiderpartiet som hadde lagt grunnlaget for NS-regimets forsøk på å overstyre kirken. Berggrav skrev også dyptfølt om biskopenes ustanselige kamp i årene før 1940 «for å hevde en indre kirkens rett overfor departementet».⁹⁸

Tschudi begrunnet på sin side ikke behovet for en ny kirkeordning med at arbeiderpartistyre var så mye verre enn noe annet, men han kommenterte at deler av arbeiderbevegelsen var markert kristendomsfiendtlig (noe han ikke fant så underlig, sett i lys av kirkens mange historiske

forsømmelser), og at den offentlige overtakelsen av kristent barmhjertighetsarbeid (som alle visste at Arbeiderpartiet var drivkraften bak) kunne føre til at nyttehensyn ble dominerende, med sørgelige følger for svake grupper som kronisk syke og vanføre. På den annen side skrev han mangt og mye som måtte appellere til sosialistene, bl.a. om at kirken måtte kjempe hardt for sosial rettferdighet, og med anerkjennelse av det gode arbeiderbevegelsen hadde oppnådd.

Både Berggrav og Tschudi var ellers uhyre opptatt av å formidle at deres kirkeordningsforslag ikke sprang ut av noe ønske om å rive til seg statlig makt, bare å sikre at kirken slapp å bli overstyrt i sine egne saker og kunne fungere som et frittstående korrektiv for politikerne.

Det må nevnes her at Vold i brosjyren *Hvordan skal vår kirke styres?* fra 1946 gikk til frontalangrep på Berggravs forslag, og i den sammenheng viste at også han var ytterst skeptisk til Arbeiderpartiets kirkepolitikk, slik han hadde vært det før verdenskrigen. Alle hans eksempler på hvordan regjeringen hadde overhørt en samlet kirkelig opinion, var fra Nygaardsvolds tid. Han hevdet ellers at

marxismen og nazismen er planter vokst fram av samme jordbunn, bygd opp på samme fundament, og begge har skapt religionssurrogater. Vi kunne nok gjerne ville spørre den nåværende norske regjering: *Hvordan stiller den seg til Karl Marx? Og hva synes den om Kristus?*⁹⁹

Det var for å unngå den ensrettetheten og «kulturlivets kollektivisering» han fryktet at Arbeiderpartiet siktet mot, at Vold krevde en selvstendig og demokratisk oppbygd kirke. Berggravs foreslåtte ordning mente han var fullstendig ubrukelig, «en aristokratisk-biskopelig prestelig ordning».¹⁰⁰ Han antydte at den var ønsket ut i hemmelig forståelse med Den midlertidige kirkeledelse og Indremisjonen, og at «kallelseprinsippet» på ingen måte kunne erstatte valg. «*Vi vil ha vekk all denne selvskevetheten, utpekingen og kallelsen eller selvsupleringen*», skrev han. «*Menighet og kirke skal styre seg selv på kirkelig demokratisk vis gjennom de organer de selv velger seg.*»¹⁰¹

I anklagen om at Berggravs forslag var udemokratisk og prestestyrte, var Vold på linje med ganske store deler av Kristen-Norge, ikke minst på Vestlandet, hvor skepsisen til embetskirken var stor. *Dagens* redaktør, Johannes Lavik, gikk ut mot Berggrav-forslaget; det gjorde også flere framstående organisasjonsledere og de kjente teologene Gabriel Skagestad og Kristian Schjelderup.¹⁰² At nettopp Vold fremmet kritikken så tydelig, kan på den annen side ha svekket effekten av den. I 1946 var nemlig Vold en bitter og ensom mann. Han hadde kommet opp i harde personlige strider med både Berggrav og lederen av Indremisjonen, Ole Hallesby, og han følte seg urettmessig utstøtt og boikottet av sine tidligere kolleger ved Menighetsfakultetet (jf. s. 134).

Den midlertidige kirkeledelse, med både Berggrav og Hallesby, hadde større

framgang i 1945. 8. mai fikk den regjeringens samtykke til å fortsette sin virksomhet inntil videre, skjønt regjeringen samtidig var opptatt av at den ikke skulle etablere seg som et varig organ «som kirken kunne bruke til å spille ut mot statsmaktene hvis disse ikke gikk med på en etter kirkens mening tilfredsstillende ny kirkeordning».¹⁰³ Noe senere ble Den midlertidige kirkeledelses medlem Kristian Hansson utnevnt til ekspedisjonssjef i Kirke- og undervisningsdepartementet, etter at «kirken», dvs. i alle fall Berggrav, hadde gått på «med glød og fast overbevisning i denne etter vårt skjønne eneste riktige plassering».¹⁰⁴ Under et møte mellom biskopene og Hjelmtveit i juni takket Berggrav statsråden for dette – og benyttet samtidig anledningen til å fortelle at kirkeledelsen hadde fått inntrykk av at både Hjelmtveit og regjeringen «så med forståelse på kirkens fremtidsprogram i sånt som gjelder frihet til å stille med sine egne indre, åndelige, livssaker».¹⁰⁵ Her var han for tidlig ute. Inntil videre, mens man ventet på at kirkeordningen ble utredet, ble statskirkeordningen fra før verdenskrigen i praksis reetablert. Det skjedde selv om det hadde gjort seg gjeldende tvil i kirkekampmiljøet om hvorvidt man bare skulle la dette skje automatisk, uten f.eks. å stille krav til statsmyndighetene om å anerkjenne *Kirkens Grunn*.¹⁰⁶ De aller fleste geistlige så det imidlertid som selvsagt og naturlig at det gamle forholdet mellom stat og kirke nå ble gjenopprettet. Det kom ingen signaler om at staten ville akseptere *Kirkens Grunn*. I november 1946 ble ordinasjonene

på Helgøya i 1944 (se over, s. 35) godkjent ved kongelig resolusjon, men uten at *Kirkens Grunn* ble nevnt med et ord.¹⁰⁷

Den midlertidige kirkeledelse sluttet seg offisielt til Berggravs kirkeordningsforslag. Da Presteforeningens generalforsamling i oktober drøftet «Kirkens indre frihet og dens organer», gikk begge innlederne inn for hovedtankene i det.¹⁰⁸ Som bl.a. Berge Furre har pekt på, representerte Berggravs forslag på sett og vis en videreføring av de ledelsesstrukturene som hadde vokst fram i okkupasjonstiden, hvor både geistlige og leke ledere ble *kalt*, altså utpekt direkte (jf. s. 30).¹⁰⁹

Kirke og kommunisme

Norges Kommunistiske Parti på frierfotter

NKP bar på en tung antireligiøs arv fra mellomkrigstiden – men også på en erfaring av at ideologisk ateisme ikke uten videre var lett å omsette i praksis (se til dette bind 1, s. 333–339). På ulike måter forsøkte mange å forene den offisielt ateistiske kommunismen med et kristent livssyn.¹¹⁰ Motstandsarbeidet under okkupasjonstiden hadde ført til at mange kontakter og bånd ble knyttet på tvers av tidligere politiske og livssynsmessige skiller, som vi har sett eksempler på. Da partiet skulle omstille seg til fredstid, var forholdet til religionen ett av spørsmålene som ble tatt opp til ny vurdering.

Peder Furubotn var ved krigens slutt den klart mest sentrale NKP-politikeren. Furubotn så ikke på marxismen, som eksplisitt var partiets ideologiske grunnlag, som et ferdig formet system hvor oppgaven primært var å anvende det med kløkt i stadig endrede kontekster, men snarere som noe ufullstendig som måtte både videreutvikles, suppleres og tilpasses lokale forhold. Kommunisme i Norge måtte ikke nødvendigvis ha Sovjetunionen som forbilde. Han mente videre at det var kommunistenes praksis, ikke deres teorier, som i første rekke ville tjene til å overbevise skeptikerne. Som generalsekretær i partiet siden nyttår 1941 hadde han lagt gammel klassekampretorikk til side og gått inn for at motstandskampen skulle føres på nasjonal front, i samarbeid med tidligere politiske fiender. Han hadde merket seg dybden og bredden i engasjementet Kirkekampen skapte. Kommunistenes aktive motstandskamp hadde også klart ført til økt sympati for bevegelsen på mange hold, og skapt et rom for partivekst. Slik vekst forutsatte naturligvis at partiet ikke presenterte standpunkter som de mulige medlemmene/velgerne oppfattet som uantakelige i utgangspunktet. Å fremme ateisme eller aktiv antireligiøsitet, som det til dels var skjedd før verdenskrigen, var nettopp noe som ville stenge veien for mange. Spørsmålet var hvor langt partiet kunne gå i å åpne opp for kristenfolket.

Vinteren 1944–1945, da etterkrigspolitikken skulle utformes, arbeidet parti-ledelsen med dette. For eksempel ser en ung teologisk kandidat ut til å ha blitt bedt om

Peder Furubotn i august 1949, bare noen måneder før han ble ekskludert fra NKP. Dermed stanset også den sjarmoffensiven overfor Kristen-Norge som han hadde tatt initiativ til. Foto: NTB.

å vurdere forholdet mellom kommunisme og kristendom i sin alminnelighet, og også å kommentere enkelte uttalelser fra NKP-politikere. Han sendte inn en betenkning i januar 1945.¹¹¹ Her framholdt han bl.a. at en av grunnene til at kommunismen hadde hatt så liten framgang i Norge, var at den bygde på en materialistisk verdensanskuelse som måtte føre til «gudløshet», samtidig som nordmennene på bunnen var «et religiøst folk». Kristendommen hadde enn videre styrket seg under krigen. Imidlertid var det ikke slik at kommunismen *måtte* basere seg på materialismen, fortsatte han – den var for lengst forlatt av naturvitenskapen, og den hadde dårlige resultater å vise til i Sovjetunionen. Dessuten var den bare en *teori*, og teorier burde ikke få «legge seg som en tvangstrøye om den praktiske virkelighet». Det kunne nå være en mulighet for kommunismen til å få de kristne over på sin side – om ikke som meningsfeller i ett og alt, så i hvert fall som samarbeidspartnere. Men det forutsatte at

NKP ikke stivnet i en foreldet materialisme og at det tydelig erklærte at partiet ikke ville bekjempe religion og kristen moral.

Store deler av vårt folk, ja det overveiende flertall, har i kommunismen sett nedbrytende krefter som har til formål å gå til kamp mot bestående verdier, ikke minst på det religiøse og moralske område.

Hvis kommunismen kan fremlegge et program hvor disse anklager kan tilbakevises i full ærlighet, vil partiet vinne en annen posisjon enn det nu har.

At NKP programfestet «religions- og samvittighetsfrihet», slik Furubotn alt hadde lagt opp til, mente den unge teologen ikke ville være tilstrekkelig, det krevdes noe tydeligere. Man måtte forkaste tidligere sosialistiske og kommunistiske slagord om at kristendommen var en privatsak, hevdet han. Det var nettopp fordi kristendommen

stod for sosiale verdier som overlappet med kommunistenes at det ville være mulig med et samvirke.

Disse synsmåtene ser ut til å ha vunnet gjenklang i Furubotn-kretsen. Dette framgår bl.a. av svaret avsenderen fikk på sin betenkning. Svaret gikk ikke egentlig inn på spørsmålet om hvorvidt kommunistenes verdensanskuelse måtte føre til gudløshet, men hevdet at man måtte bedømme kommunismen ut fra kommunistenes praksis, ikke fra borgerlig kritikk av «innbilt foreteelser».¹¹² Ellers handlet det mye om å avvise fullstendig at «den nye moral», og særlig dens seksuelle løssluppenhet, var noe kommunistisk. Noen kommunister hadde riktignok «hellet til den opfatning at den såkalte Max Hodan [sic] retning, og vi kan vel også si, Karl Evang retning har vært en avert av kommunismen», men ikke noe kunne være mer uriktig; dette representerte snarere «typiske borgerlige forfallstendenser». Slik ville svaret rydde av veien en alvorlig hindring for samarbeid mellom kristenfolket og kommunistene, samtidig som et spark ble gitt til Arbeiderpartiet, som hadde støttet den antikerikale tyske sexologen Hodann og gjort Evang til medisinaldirektør.

Furubotns syn var på ingen måte enerådende i partiet. Partisekretær Johan Strand Johansen tolket f.eks. Fellesprogrammets setning om å bevare statskirken (se s. 46) dit hen at de som i likhet med ham selv ikke trodde på noen Gud, hadde «lov til å drive propaganda mot kristendommen».¹¹³ Likevel var det helt klart samarbeidslinjen overfor kristenfolket som kom

tydeligst til syne under partiets valgkamp høsten 1945, etter at det var blitt klart mot slutten av august at forhandlingene med Arbeiderpartiet om sammenslåing av de to partiene ikke ville føre fram. Partiets standpunkt var at «alle demokratiske, byggende krefter», også nordmenn med et kristent livssyn, måtte være med på å «utvikle landets produktivkrefter med det formål å tilfredsstille folkets materielle og kulturelle behov» (en formulering fra partiprogrammet), og at det for dette formålet var påkrevet «å fjerne alle fordommer og utopiske forestillinger» som hindret kristne landsmenn i samarbeide med kommunistene.¹¹⁴ Midt i september tok NKPs organisasjonssekretær, Ørnulf Egge (en av Furubotns støttespillere), kontakt med det arbeiderparti-tilknyttede Norges Kristne Arbeideres Forbund. Han bad om en konferanse og ønsket å få vite om forbundet hadde noe syn på NKP. Det er uklart om noe kom ut av dette, men svaret, fra den kristensosialistiske veteranen Alf B. Bastiansen viser at man i NKAF hadde regnet NKP som prinsipielt antireligiøst og dermed uinteressant som samarbeidspartner.¹¹⁵ Bastiansen avviste imidlertid ikke nærmere kontakt om det skulle vise seg at dette var feil.

Tidlig i oktober reiste den unge NKP-eren Åsmund Langeland til Valdres for å drive valgkamp. På et møte på Bruflat var presten – etter all sannsynlighet sokneprest i Etnedal Ludvig Peder Riise – møtt fram, og han tok initiativ til å snakke med Langeland om NKPs forhold til religionen både etter møtet og dagen etter. Presten

erklærte at han var enig i det meste av det arbeiderbevegelsen stod for, men at han ikke stolte helt hverken på NKP eller Arbeiderpartiet på dette punktet. Han framholdt at hverken «religions- og samvittighetsfrihet» (fra NKPs program) eller arbeiderbevegelsens gamle slagord om at «religion er en privatsak», var nok til å skape tillit. Han ønsket at arbeiderpartiene måtte programfeste å beskytte religionen, og ikke redusere religionsundervisningen i folkeskolen ytterligere. «Mange yngre prester og andre religiøse ville da slutte seg til.»¹¹⁶

Ved valget 8. oktober fikk NKP 11,9 % av stemmene og 11 stortingsrepresentanter: et glimrende resultat, partiet hadde ikke da hatt stortingsrepresentasjon siden 1930. Dette tydet på at Furubotns politiske linje hadde framtida for seg. Linja var imidlertid omstridt innad i partiet, ikke minst når Furubotn mente kommunistene burde innta en progressiv holdning til Bibelen. Torgrim Titlestad forteller om dette:

Furubotn meinte forholdet til kristenfolket var så viktig at medlemene nesten måtte jamstella dette studiet med marxismen. På medlemsmøte i partiet tok han i bruk dramatiske effektar for å nå fram. Han møtte opp med Bibelen i eine handa, og «Kapitalen» av Marx i den andre. Han viste begge bøkene for møtelyden. Så tok han ned «Kapitalen», heldt Bibelen i veret og sa til dei forundra tilhøyrarane at dei måtte konsentrera seg om Bibelen. For ein av dei gamle

i NKP-miljøet [Asbjørn Sunde] vart dette for mykje. Han forlet møtesalen og var ikkje åleine om det.¹¹⁷

Furubotns posisjon var likevel sterk den første fredsvinteren. Hans tilhengere hadde flertallet i sentralkomiteén, og dominerte som lærere på den nye partiskolen. Partiavisen *Friheten* trykte stoff beregnet på å vise at kommunisme og kristendom kunne gå sammen, bl.a. en artikkelserie om «den røde domprost» Hewlett Johnson i Canterbury, som tilsynelatende ukritisk støttet Stalin.

Ei bok lanseres og torpederes i 1946

Våren 1946 sørget Furubotn for at parti-forlaget Ny Dag gav ut Johanne Reutz' bok *Sosialisme, moral og religion*. Reutz var akademiker, forkjemper for kvinners rettigheter og erklært kristensosialist. Hun hadde lang fartstid i LO og Arbeiderpartiet før verdenskrigen, bl.a. som bidragsyter til Arbeiderpartiets kriseplan i 1933, leder av Arbeidernes Opplysningsforbunds (AOF) kvinnekomité og, fra 1936, medlem av Arbeiderpartiets sentralstyre. Historikeren Tore Pryser har kalt henne «den mest toneangivende kvinnen i norsk arbeiderbevegelse» før krigen.¹¹⁸ Etter krigen opplevde hun imidlertid å bli uglesett både i LO og i sitt eget parti på grunn av påstått «unasjonalt opptrøden», en anklage som synes å være uberettiget og som Pryser antyder like gjerne kan ha kommet av hennes engasjement for fredssak og kvinneverettigheter.

Kristensosialisten Johanne Reutz (1896–1989) hadde bekledd en rekke viktige verv i Arbeiderpartiet på 1930-tallet. Under okkupasjonen hadde hun, inspirert av en motstandsgruppe av arbeiderkvinner, skrevet en bok om sosialisme, moral og religion. Hun ble overrasket da Peder Furubotn lovet at Norges Kommunistiske Parti ville utgi den. Foto: Ukjent / Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek.

Dessuten hadde hun samarbeidet med kommunistene under krigen, noe som ikke var populært i arbeiderpartiledelsen.

Sommeren 1945 var Reutz blitt kontaktet av Furubotn, som ville at hun skulle melde seg inn i NKP. Reutz beskrev senere dette slik:

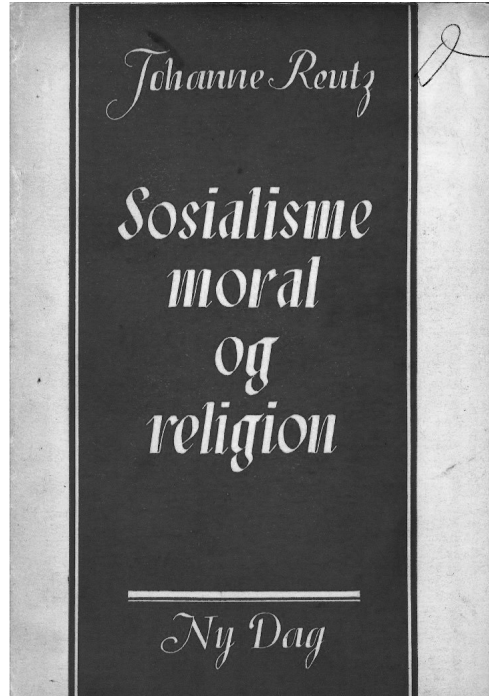
Jeg svarte at det var utelukket for jeg trodde på en Gud, og det gjorde ikke medlemmer av det Kommunistiske Parti. Han svarte at det var ingen hindring: «Det nytter ikke å bekjempe religionen i Norge. Vi skal erobre makten i Norge med Karl Marx i den ene hånden og Bibelen i den andre».¹¹⁹

Resultatet av møtet ble at hun lovet å skrive en brosjyre om produksjonsutvalg i industrien mot at Furubotn sørget for å få utgitt hennes ferdigskrevne bokmanus, som var resultatet av studiearbeid i en sosialistisk kvinnegruppe under krigen.

Boka kom ut i januar 1946 og var tilgjengelig «den motstandsgruppe av arbeiderkvinner som under krigen kom fram til et nytt syn på arbeiderbevegelsen og religion og moral». Boka argumenterte for at det var både mulig og ønskelig å forene kommunisme og kristendom til en ny, framtidigrettet lære, og at man nå var nådd fram til et punkt i historien hvor dette ville kunne la seg gjøre. Reutz skrev at:

[...] arbeidernes klassesolidaritet er ikke nok. Den må utvides til kristendommens *nestekjærlighet* som omfatter alle klasser. Da først kan det klasseløse samfunn gjennomføres. Den åndelige skaperkraft som ligger i denne fornyelse og den politiske handlekraft som ligger i arbeiderbevegelsens marxistiske tro på nødvendigheten av den totale forandring av produksjonsforholdene, vil gi sosialismen den styrke som skal til for å forvandle kapitalismens krise til

Johanne Reutz' bok fra 1946 ble raskt stanset av den religionsfiendtlige fløyen i ledelsen av NKP, og ble dermed lite anmeldt.

kapitalismens undergang. Og denne åndelige fornyelse ville sosialismen få ved å alliere seg, ikke med fiender av sosialismen, ikke med rester og utvekster av det hendøende kapitalistiske system, men ved å alliere seg med den kristendom som vil opprette Guds rike på jorden.¹²⁰

For at en slik allianse skulle kunne være mulig, måtte imidlertid den gudsfornektende filosofiske materialismen legges på hylla, selv om den materialistiske *historieoppfatning* kunne beholdes. Boka inneholdt tydelig kritikk både av Marx, som hadde presentert en «ensidig og mangelfull» løsning på samfunnsproblemene fordi han hadde ignorert religionens betydning, av

Lenin og av sovjetisk religionspolitikk.¹²¹ Den kritiserte også kirkens historiske rolle som støtte for de rike og mektige, men inneholdt velvillig omtale av «den sosiale kristendom», herunder pionerer som Walter Rauschenbusch og Stanley Jones, og deres norske tilhengere (se bd. 1).

Utgivelsen av Reutz' bok skjedde mot protest fra forlagssjefen, Tom Rønnow, som var uenig i innholdet, men med støtte fra den gamle religionskritikeren Arvid G. Hansen, som før krigen hadde erklært at han ikke gikk av veien for «situasjonsbestemte allianser» med *kirkene*, selv om *kristendommen* var i «uforlikelig motsetning» til marxismen (se bd. 1, s. 608). Reutz snudde i grunnen dette på hodet. Den «ekte kristne ånd» ville ha lettere

for å utfolde seg i et komunistisk enn i et kapitalistisk samfunn, mente hun, mens derimot enhver kommunistisk *organisasjon* måtte være en fiende av de kristne *kirkene*, alliert som de var med de undertrykkende verdslige statene.¹²²

Som om bokas kritikk av Sovjetunionen og forkastelsen av den filosofiske materialismen ikke skulle være nok til å gjøre gammelkommunistene skeptiske, viste det seg at Reutz, i likhet med presten i Valdres året før, ikke mente at sosialistiske programpunkter om «religionsfrihet» var tilstrekkelig betryggende for de kristne. Dette tvetydige ordet kunne nemlig «dekke over religionsforfølgelse i mange fordekte former».¹²³ Alt i alt var det ikke rart at utgivelsen vakte storm i partiet. Partisekretær Strand Johansen, som fremdeles ikke hadde sans for religion, fikk boka trukket tilbake fra salg allerede i slutten av mars. Det skjedde på et sentralstyremøte hvor Furubotn ikke var til stede. Distribusjonen av boka ble dermed sterkt begrenset, og den ble ikke mye anmeldt.¹²⁴ *Arbeiderbladet* tok f.eks. inn en betalt annonse for den, men omtalte den ikke. Det kom imidlertid en anmeldelse i *Politikken*, det kommunistiske kvartalstidsskriftet som ble redigert av Gunnar Lund, et medlem av NKPs gamle ledergarde og tidligere formann av Sovjet-Unionens Venner. Anmeldelsen var overveiende positiv, og roste særlig Reutz' framstilling av kvinnesaken, men den kritiserte sterkt tanken om en allianse mellom kommunisme og kristendom. «Dette er et opriktig og fromt, men sikkert helt fåfengt håp», het det her.¹²⁵ Lund likte ikke

frafallet fra den filosofiske materialismen, og mente selv at religiøs tro var et resultat av uvitenhet og frykt.

NKPs «kurtise av kristenfolket» 1947

Tross Reutz-bokas ranke skjebne fortsatte Furubotn-fløyens arbeid med å fjerne hindringene for oppslutning om NKP fra kristenfolkets side. Liknende framstøt skjedde i 1947 i flere vesteuropeiske land, som et ledd i Moskvas stadig skiftende strategier. 15. april 1947 nedsatte NKPs sentralstyre et utvalg «til å ta seg av arbeidet blant de religiøse».¹²⁶ Arbeidsoppgavene som ble skissert på samme møte, viser en tydelig tro på at oppslutning fra «de religiøse» side var mulig, det handlet mye om kommunikasjon, hvordan NKP skulle få lagt sin politikk fram for kristenfolket. Ett av punktene var å arrangere «store offentlige møter med talere fra vårt parti, både kristne og ikke-kristne kommunister, og talere utenfor partiet». Slike møter hadde partiet så smått begynt med allerede, visstnok mest i Oslo. Nå ble det flere. Rapporten fra en foredragsturné til Kristiansand, Mandal og Vennesla tidlig i mai erklærte at den økonomisk ble «et dundrende underskudd», men at «virkningen og betydningen [...] vil etter hvert syne seg å være meget gode».¹²⁷ Georg Rosef, som skrev den optimistiske rapporten, var sikker på «at mange ærlige og politisk arbeidsvillige kristne» hadde «fått sine innbiltede stengsler mellom dem og oss revet ned», og mente dessuten at møtene hadde fungert til «ettertanke for

oss som tidligere inntok en helt negativ stilling til de kristne som medkjempere for vår sak». Fra et møte på Haslum 24. april, hvor det lokale NKP-laget hadde innbudt «kristenfolket» på stedet, het det at gruppen hadde fått snakket ut med hverandre «og ryddet bort det unormale og falske forhold [...] som visse krefter har sett det i sin interesse å framkalle».¹²⁸ Et annet møte ble holdt i Sporveiens kommunistlag i Oslo 8. mai. Disse møtene ble annonsert i så vel *Vårt Land* som *Friheten*.

Oppslutningen om møtene er lite kjent. Det i Mandal skal ha samlet ca. 100 deltakere, «hvorav den største delen var kristne», og storsalen i Folkets hus på Haslum skal ha vært fullpakket, ellers er ingen tall oppgitt.¹²⁹ Det er heller ikke kjent akkurat hvor mange møter som ble arrangert (det var flere enn de nevnte), eller hvor lenge de fortsatte, men trolig er det snakk om en aksjon begrenset til våren 1947. Selv om referatene altså var positive, var møtene et pengesluk.

Blant foredragsholderne NKP brukte i 1947, var statskirkeprestene Ragnar Forbech og Georg A. Stousland Møller, som begge hadde arbeidet for en tilnærming mellom kirke og arbeiderbevegelse før verdenskrigen (se bd. 1), og som begge var sentrale skikkelser i Norges Kristne Arbeideres Forbund (se s. 77 ff.). Ingen av dem var NKP-ere. Forbech, som vi skal komme tilbake til snart, var erklært partiløs. Møller var derimot arbeiderpartimann; han hadde i sin tid meldt seg inn «av samvittighetsgrunner».¹³⁰ Nå talte han om hvordan tiden var inne for at både

kristenfolk og arbeiderbevegelse måtte legge bort fortidens mistenksomhet. Forbech tok for seg forholdet mellom kristendom og kommunisme, og la da ikke noe moderne marxistisk kommunismebegrep til grunn, men siktet til en gammel tankeretning som var definert av sitt mål: et klasseløst samfunn hvor ingen ble utbyttet. Pipekonserten Forbech hadde vært forberedt på på Haslum uteble, tvert imot noterte han at møtet ble positivt omtalt, «også i den kristelige presse».¹³¹

En tredje taler var NKP-mann: Oskar Odden, presentert som «den kristne kommunist». Han ser ut til å ha snakket mest ut fra egne opplevelser, forklart hvorfor hans kristentro førte ham til kommunismen, og ha appellert til andre kristne om å ta sine sosiale plikter på alvor. Ifølge *Vårt Land* ble tilhørerne på haslummøtet «tydelig grepet av talerens kristne vitnesbyrd».¹³²

Odden var trolig blant medlemmene av religionsutvalget. Sammen med Ulf Knudsen og Eli Taraldsen (begge markerte Furubotn-tilhengere) fikk han 21. mai i oppdrag å forberede et svar fra NKP dersom det skulle komme en henvendelse fra «prestene om partiets stilling til kristenfolket» – 1947 var jo et valgår, med kommune- og fylkestingsvalg.¹³³ Utkastet til svar framhevet NKPs vilje til samarbeid med alle krefter som ønsket fred, demokrati og frihet og sørget – taktisk klokt med tanke på at presteskaper var målgruppen – for å vise til kirkekampen og erklære at partiet respekterte statskirkeordningen. Stor plass var også viet til å forklare hvilken moral kommunistene kjempet for, og å erklære at

den var i full overensstemmelse med kristen etikk. Som vi skal se senere, var spørsmålet om prevensjon en stor politisk sak i 1946–47 (se s. 98 ff.), og utkastet gav her indirekte støtte til kristenfolkets restriktive standpunkt med formuleringen «Vår ungdom må ikke avfeies med preventiver, men gis muligheter til å leve som moralske mennesker». Interessant nok inneholdt dessuten den nokså korte teksten (snaut én og en halv maskinskrevet side) en avvisning av anklager om at NKP ikke mente det alvorlig med sin nye, forsonlige stilling til de kristne. Dette viser både at partiets antireligiøse arv var vanskelig å bli kvitt, og at taktisk uærlighet var en anklage kommunistene var vant til å få rettet mot seg. Utkastet bad om at kommunistene måtte bedømmes etter sine handlinger. Kort sagt var det en pregnant sammenfatning av Furubotn-fløyens syn, slik vi har sett det framtre tidligere.

Religionsutvalget hadde som en av sine oppgaver å orientere seg i relevant litteratur og slik «ruste seg ideologisk for oppgaven». ¹³⁴ Trolig er dette bakgrunnen for to bokomtaler som ligger i Furubotns arkiv, begge skrevet av en teologistudent. ¹³⁵ De gjaldt bøker som kom ut i henholdsvis 1946 og 1947, nemlig *Marxisme og demokrati. En kritisk gjennomgåelse av hovedtankene hos Karl Marx*, skrevet av sokneprest Odd Godal (se s. 215 under og bd. I, s. 416 f.), og *Kristent demokrati* av den berømte kristne, britiske labourpolitikeren Stafford Cripps. Studenten var begeistret for Cripps' bok, med dens sterke betoning av at kristen tro måtte gi seg utslag i aktiv kamp for sosial

rettferdighet. ¹³⁶ Denne mente han burde bli pensum på teologistudiet. Han var positiv til Godals bok også – den var et ærlig og ikke-polemiserende forsøk på å forstå marxismen – men han mente at Godal ikke hadde forstått Marx fullt ut, og var kritisk bl.a. til Godals tro på at det var mulig for kapitalismen å styre unna kriser. Mest interessant er omtalene for det de kan fortelle om den vordende teologens eget syn, som var at kristne måtte ta klart avstand fra det privatkapitalistiske systemet, uansett om det ble støttet av staten, og «gå inn for samvirketanken». ¹³⁷

Kommunistenes kurtise av kristendommen våren 1947 ble lagt merke til, men *Vårt Lands* redaktør Bjarne Høye skrev 19. mai om grunnen til at kirkene ikke hadde «våget å slippe seg løs i umiddelbar glede over disse tilnærmelsene». Grunnen var, mente han, først og fremst at de kristne ønsket noe mer enn et overflatisk, taktisk samarbeid om sosiale og politiske saker. De ønsket at kommunistene skulle gi avkall på den materialistiske verdensanskuelsen, siden den var i dyp motsetning til kristendommen selv. Rent taktiske «fornuftsforbindelser» var det derimot grunn til å møte med skjerpet mistillit. Biskop Berggrav bemerket i 1949 at det var «ytterst få reelle kristne her i Norge som lar seg bedære av komm.», og at de få unntakene var uten betydning. ¹³⁸

Brå slutt på tilnæringen

Furubotn gikk av som generalsekretær sommeren 1948, men hans meningsfeller

hadde et klart flertall i partiledelsen fram til stortingsvalget 10. oktober 1949. Valget ble en stor skuffelse for NKP, som mistet snaue 75 000 stemmer og, på grunn av en urettferdig valgordning, samtlige elleve stortingsrepresentanter. På et tillitsmannsmøte 20. oktober, hvor valgresultatet skulle drøftes, gikk partiets nestformann, Johan Strand Johansen, til frontalangrep på Furubotns flertallsretning (det såkalte «annet sentrum»). Dette åpnet for en åpen fraksjonsstrid som i februar 1950 endte med at Furubotn og 21 av hans meningsfeller, deriblant Roald Halvorsen, Arvid G. Hansen, Ulf Knudsen og Eli Taraldsen, ble endelig ekskludert av et partilandsmøte som deres støttespillere hadde vært utestengt fra. Mindretallet, som hadde støtte fra det sovjetiske kommunistpartiet, hadde dermed klart å erobre partiapparatet.

Oppgjøret fikk drastiske konsekvenser for NKPs forhold til kristenfolket, i og med at den nye partiledelsen stod for en klart mer religionsfiendtlig linje, og dessuten generelt avviste Furubotns samarbeidstankegang. Et viktig ankepunkt i Johansens angrepstale, som senere ble gjentatt i den nye partiledelsens lister over «det annet sentrums» misgjerninger, var at Furubotn hadde trumfet gjennom utgivelsen av Johanne Reutz' bok. I talen siterte Johansen et langt utdrag av den, nemlig passasjen hvor Reutz hevdet at det var en ny lære basert på en syntese av kristendom og sosialisme – og altså ikke klassisk marxisme – som hadde framtida for seg, og hvor hun hevdet at proletariats diktatur stod i fare for å bli et undertrykkende hierarki

som måtte bekjempes – i realiteten en lettforståelig kritikk av sovjetsystemet. Johansen kalte boka vaskeekte kontra-revolusjonær trotskisme.

I talen nevnte Johansen ellers «misbrukt religiøs innstilling» som ett av partiendenes mange våpen mot NKP i valgkampen, og viste til at mange småfolk som «rettelig» burde ha stemt kommunistisk, i stedet hadde stemt Kristelig Folkeparti.¹³⁹ Partilinja fra 1950 og mange år framover skulle bare gjøre det lettere å stemple NKP som kristendomsfiendtlig, særlig på grunn av religionspolitikken som ble ført i østblokklandene. Johansen selv ser ut til å ha regnet selv en indirekte forbindelse med noe «kristelig» som diskvalifiserende, jf. hva Tom Rønnow har fortalt om da Johansen ledet en gruppe som overtok partiforlagets kontorer med makt i de bevegede dagene sist i oktober. En av forlagsmedarbeiderne var Øyvind Frisch: «Da turen kom til ham, spurte Strand Johansen: Hva heter du? – Frisch. – Hva var faren din? – Misjonsprest. – Ut.»¹⁴⁰

Også medlemmer av hans egen fraksjon syntes at Johansen hadde gått for langt i oppgjøret. Gunnar Lund oppsøkte Reutz i november 1949 og beklaget sterkt behandlingen hun urettferdig var blitt utsatt for – hun hadde bare vært et middel til å ramme Furubotn, fortalte han. En annen kommunist, som hadde vært «full av Strand Johansens fordømmelser av [Reutz'] bok», forandret mening da han faktisk fikk lest den: «[...] nu skjønnte han ingenting. Det kunne ikke være den det var nødvendig å lage en slik hets mot.»¹⁴¹

Uansett ble NKPs frieri overfor kristenfolket for et blaff å regne. Det bygde på troen på at annen verdenskrig representerte muligheten for et fundamentalt ideologisk oppbrudd, at ikke bare fascismen og nazismen, men også førkrigsårenes krisepregede kapitalisme hadde lidd nederlag. Det er tydelig at Furubotn-retningen baserte sine framstøt overfor de kristne på at de, på samme måte som mange norske kommunister, hadde lagt atskillige gamle overbevisninger i støpeskjeen. At man tenkte slik i den umiddelbare etterkrigstiden, er lett å forstå, men det ideologiske mulighetsrommet Furubotn-retningen hadde operert i, forsvant nokså raskt da Sovjet-regimet etablerte sin kontroll over Øst-Europa og over tilknyttede kommunistpartier i vestlige land. Winston Churchill holdt sin Jernteppe-tale i mars 1946. Det sovjetstøttede kuppet i Tsjekkoslovakia 25. februar 1948 var for mange det endegyldige beviset på at Sovjetunionen ikke aktet å tillate en demokratisk utvikling i sin interessesfære, og dette førte til at lokale kommunistpartier i Vest-Europa ble sett på som mulige femtekolonnister. Etter statsminister Gerhardsens Kråkerøy-tale fire dager etter kuppet i Praha var sjansene for en større tilstrømning til NKP ødelagt for lange tider. Biskop Berggrav drøftet med «en engere krets» om Den norske kirke offentlig burde fordømme kuppet, men stemningen var at den ikke skulle «utfordre til skarpe ord mot kommunismen», bl.a. fordi de protestantiske kirkene i Tsjekkoslovakia ikke klart hadde tatt parti mot kuppemakerne.¹⁴² Han sendte

et «personlig og fortrolig» rundskriv til prestene i bispedømmet for å forklare denne posisjonen, bare for å oppdage at *Friheten* trykket det en stund etterpå, en «infiltrasjon» biskopen omtalte som «skremmende».¹⁴³ Berggrav var personlig ikke i tvil om at kommunistene «om mulig [er] enda mer innbitte kristendomshatere enn nazistene var, selv om de her i Norge tier med det».¹⁴⁴ På den annen side fantes det et «idealistisk-sosialt» drag i den norske kommunismen som ikke var «uten berøringspunkter med genuint kristelige elementer».¹⁴⁵ Bl.a. derfor, mente Berggrav, ble det ikke dannet noen åpen kirkelig front mot kommunistene selv etter hendelsene i Tsjekkoslovakia, eller etter kommunistmyndighetenes aksjon mot den lutherske kirken i Ungarn noen måneder senere.¹⁴⁶

Pastor Ragnar Forbech: «Er han kommunist?»

NKP mistet en del medlemmer etter Tsjekkoslovakia-kuppet. Partilaget i Hernes i Elverum oppløste for eksempel seg selv, tilskyndet bl.a. av den lokale presten, res. kap. Alex Johnson.¹⁴⁷ Imidlertid fantes det selvsagt fortsatt kristne kommunister i partiet, flest visstnok i Hedmark.

Ironisk nok var det det erklærte ikke-partimedlemmet Ragnar Forbech som kom til å symbolisere kristen kommunisme utad i offentligheten fra krigens slutt og inn på 1960-tallet. Han tok avstand fra ateisme og religionsfiendtlighet der de forekom i den kommunistiske bevegelsen.

Fredsaktivist og kristensosialist Ragnar Forbech i 1952, foran Domkirken han fungerte som residerende kapellan i. Foto: Oslo Museum.

Samtidig mente han at kommunismens samfunnssystem var langt mer i overensstemmelse med kristendommen enn kapitalismens. Han var også ivrig pasifist, bl.a. var han formann i Kristent fredslag fra 1953 til 1967. Både i fredsarbeidet, mellomkirkeleg arbeid og politikken mente han at det var nødvendig å holde kontakt også «over jern- og bambustepper». Han inviterte flere ganger representanter for kirkene i kommuniststyrte land til å komme til Norge, og han deltok selv på en rekke kongresser, møter og reiser i slike land. Rapportene hans inneholdt kommentarer om restriksjoner og praktiske vanskeligheter for kristne bak jernteppet, men hovedinntrykket de gav,

var at det var fullt mulig for kirkesamfunnene å drive sin virksomhet i samarbeid med kommunistmyndighetene, og direkte forfølgelser og undertrykkelse så han aldri noe til. Det «rådet full religionsfrihet i Sovjetunionen», kunne han fortelle i 1955.¹⁴⁸ Han trodde heller ikke på at Sovjetunionen hadde noen fiendtlige hensikter overfor Norge.

Mange av hans prestekolleger holdt Forbech for å være uansvarlig naiv, en nyttig idiot for Østblokkens kyniske propagandaapparater og frontorganisasjoner.¹⁴⁹ Han var kort sagt en slags norsk «rød domprost», bortsett fra at Forbech siden 1947 bare var residerende kapellan ved Oslo

Domkirke og aldri fikk noen høyere stilling, mye på grunn av sin politiske radikalisme. Da Norsk Menighetsinstitutt startet opp et organisert kontaktarbeid overfor arbeiderbevegelsen midt på 1950-tallet (se s. 285 ff.), hadde Forbech et klart inntrykk av at han (som jo kunne forutsettes å ha relevante erfaringer helt tilbake til 1920-årene, se bd. 1) ble bevisst holdt utenfor.¹⁵⁰ I Norges Kristne Arbeideres Forbund satt han i en årrekke som nestformann (se s. 79), men også her opplevde han at han ikke hadde tillit fordi han var for radikal, og fordi han ikke var arbeiderpartimedlem.¹⁵¹

Forbech fikk sterk motbør fra kolleger da han på et møte i Calmeyergatens Misjonshus i november 1948 svarte bekreftende på et spørsmål om en kristen kunne være kommunist. Han forstod da kommunisme som

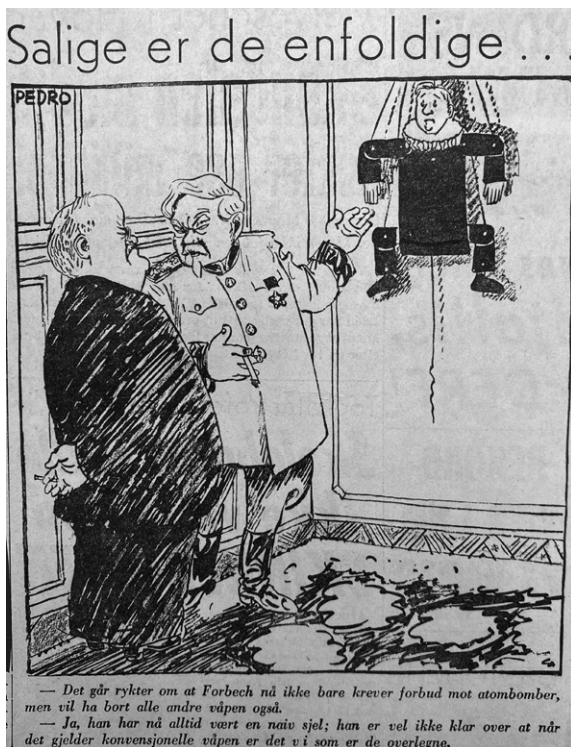
en samfunnsordning, hvor produksjonsmidlene er overtatt av staten, hvor rikdom og fattigdom er eliminert, et klasseløst samfunn, hvor regelen er: «Fra enhver etter hans evne, – og til enhver etter hans behov».¹⁵²

Under en viss tvil åpnet han også for at en kristen kunne være medlem av NKP. En kollega kvitterte med et tospalters «NEI!» i *Vårt Land*.¹⁵³ Forbech mente selv at det var denne affæren som førte til at han deretter ikke fikk vikariere for domprosten i Oslo Domkirke, slik praksis hadde vært før.

Enda mer oppstyr ble det da Forbech i desember 1955 ble tildelt Stalins fredspris (senere omdøpt til Lenins fredspris).

Prisen var på 100 000 rubler, foruten en gullmedalje og et diplom. Det tilsvarte ca. 180 000 kroner, godt over ti solide årslønner for en funksjonær. Mange oppfordret Forbech til å si fra seg prisen. Blant dem var den mye yngre prestekollegaen (to år senere stortingsrepresentant for Høyre) Per Lønning, som skrev: «Frasi Dem Stalinprisen! Som et dolkestøt i ryggen på millioner kjempende medkristne vil det virke om De tar imot denne belønning.»¹⁵⁴ Carl Fr. Wisløff skrev i *Luthersk Kirketidende* at Forbech ikke burde «la sitt navn bruke til press på prestekolleger bak jernteppet».¹⁵⁵ Også Forbechs unge medarbeidere Berge Furre og Gerd Grønvold (senere Saue) rådet ham til ikke å ta imot prisen. NKPs organ *Friheten* hilste derimot tildelingen med glede, og kritiserte det «lavmål av ondskap, løgnaktighet og direkte personlig sjikane» som en del av pressen hadde prestert (inkludert *Arbeiderbladet*).¹⁵⁶ Forbech takket til sist ja og reiste til Sovjetunionen for å motta prisen, for senere å gi mye av pengene til gode formål. I sitt takkebrev hadde han («ubetenksomt», innrømmet han siden) skrevet at «den alt overveiende del av vårt folk gleder seg over utdelingen av fredsprisen».¹⁵⁷ Ikke minst var det en strøm av hilsener fra fagforeninger og arbeidere som hadde fått ham til å uttrykke seg slik, men bokstavelig tolket var utsagnet åpenbart uriktig.¹⁵⁸ Det falt da også Oslos biskop, Johannes Smemo, så tungt for brystet at han ringte Forbech og bad ham dementere det. Det nektet Forbech fordi han mente at en tilbakekallelse «kunne bli misforstått og bli misbrukt av mine mange motstandere».¹⁵⁹

Vinteren 1955–1956 ble pastor Forbech allment oppfattet som en lettlurt sprellemann for Sovjetunionen. Her i Verdens Gang 14. januar 1956. Utenriksminister Molotov og statsminister Bulganin drøfter saken.

Smemo mente det gjaldt å verne om folkets sjel og framtid. Han regnet det som et faktum at

verdens blodigste diktatur (kanskje nest etter Hitlers) med det aldri oppgitte mål å gjennomsyre hele verden med gudløshet og diktatur, bevisst og med overlegen taktikk tar selve fredspropagandaen i sin tjeneste, bruker blod-diktatorens navn som vimpel, plukker ut folk av enhver type som bare vil la seg utnytte i propagandaen, og naturligvis helst de som ser mest uskyldshvite ut. Og den norske pasifistpresten erklærer seg villig til bruk.¹⁶⁰

For sin samvittighets skyld (skrev han senere) rykket dermed Smemo ut i aviser og radio og refset kapellanen på vegne av Oslo bispestol, med voldsomme avisfeider til følge. *Friheten* oppfattet Smemos utspill som «et nytt utslag av kirkeledelsens embetsmisbruk for å tjene bakstrevet», og avisens lesere var støtt over biskopens «sovjetfiendtligheter».¹⁶¹ Smemo fikk indignerte reaksjoner mer direkte også, for eksempel fra arbeiderne ved Oslo Lysverkers Driftsavdeling, som uttalte at de «forakter dem som istedenfor å arbeide for forsoning og fred, tar aktiv del i den kalde krigen».¹⁶² Saken fikk dessuten et etterspill i Stortinget. NKP-representanten Henry Hoff spurte kirkeministeren om

Åpent brev til Biskop Smemo.

Arbeiderne ved Oslo Lysverkers Driftsavdeling har på møte idag behandlet Deres angrep på fredsbevegelsen og pastor Forbech. Pastor Forbech som tidligere har holdt foredrag for oss om fredsarbeidet, har vår fulle sympati og støtte i sitt arbeide for freden, og vi er glad for den påskjønnelse som han har fått ved tildelingen av frdsprisen. Hverken De hr. biskop eller pastor Forbech blir å finne i de forreste rekker i en eventuell ny krig. Men vi, den almindelige arbeider blir å finne der, og nettopp derfor er det vi ser opp til den som gjør en innsats for å hindre krigen, og vi foreakter dem som istedenfor å arbeide for forsoning og fred, tar aktiv del i den kalde krigen. Hvordan kan De så skråsikkert uttale Dem om meningen blant folk om dette spørsmål. Ta Dem en tur rundt på de store arbeidsplasser og orienter Dem der og vi er overbevist om at De vil oppdage at Deres kategoriske påstand om folkemeningen ikke er riktig. Og til slutt en ting til. Hvis Deres "erklæring" om pastor Forbechs brev, undertegnet "Oslo bispestol" skulde resultere i andre fikk lyst til å følge opp i Deres fotspor så kunne dette brev bli imøtegått av en erklæring undertegnet "Oslo Lysverker", [redacted]. Ser De det latterlige i dette?

Oslo den 13. jan. 1956.

For arbeiderne ved driftsavdelingen

H. O. Partinen
grufformann.

Arne Sahl
sekretær.

Fra annet hold fikk Forbech støtte. Her er det arbeidere ved Oslo Lysverker som erklærer sin fulle sympati. Kilde: Oslo bispearkiv.

regjeringen fant det riktig «at en biskop i bispestolens navn opptrer med politiske artikler som tilsikter å tvinge hans underordnede til en ensrettet og uniformert oppfatning av fredsarbeidet». ¹⁶³ Statsråd Bergersen svarte at embetsmenn fikk stå inne for egne uttalelser, og at Smemo bare hadde benyttet seg av sin ytringsfrihet, slik Forbech hadde benyttet seg av sin.

Forbech hadde i mange år vært styreformann i Oslo Indremisjon, og hadde senere vært fast i representantskapet. Nå mistet han dette vervet fordi formannen, den sterkt sovjetfiendtlige Alex Johnson, ikke likte at han hadde tatt imot prisen. ¹⁶⁴ Samtidig skal det sies at enkelte av Forbechs prestekolleger i alle fall anerkjente hans

motiver, selv om de mente hans framgangs- måte var forfeilet. «Han er jo et særdeles verdifullt menneske og hva kristenliv angår, når vi ham ikke til knærne noen av oss», skrev agderbispen Johannes Smidt til Stephan Tschudi. ¹⁶⁵ Han burde respekteres fordi han i alle fall hadde «famla etter ein positiv måte å ta det kommunistiske menneske på, medan altfor mange andre nøgjer seg med å identifisere det med Satan», mente prost Ingvar Ødegaard i Valdres. ¹⁶⁶

Forbech hadde gode venner blant norske kommunister, og stilte opp som taler på NKP-møter så sant han hadde mulighet. Han ble ofte bedt om å forrette når kommunister skulle begraves, noe som også farget det offentlige inntrykket av ham.

Selv erklærte han eksplisitt at han ikke var kommunist.

Synet på kirke og kristendom i Det norske Arbeiderparti

Fløyene i partiet

I likhet med NKP bar Arbeiderpartiet med seg en antireligiøs arv. I løpet av 1930-tallet hadde partiet imidlertid lagt vinn på å distansere seg fra tidligere tiders religionsfiendtlighet, som hadde vist seg ikke å slå an hos velgerne. Arbeiderpartiregjeringen hadde fra 1935 til 1940 ført en kirkepolitikk som ikke tydet på at partiet ville avkristne landet, og det hadde en betydning at det mot slutten av 1930-tallet fjernet referansene til marxisme fra partiprogrammet. Partiledelsen hadde også tillatt at en kristensosialistisk gruppering, Norges Kristne Arbeideres Forbund, ble etablert i 1939, med vedtekter som foreskrev at flertallet i hovedstyret, inkludert formannen, måtte være partimedlemmer (se bd. 1, s. 600). Arbeiderpartiet gikk dermed inn i 1940-årene med en partielite hvor et flertall var ateister eller religionsskeptikere, med standpunkter formet i arbeiderbevegelsens mest religionskritiske tid; en kristensosialistisk fløy som ønsket at bevegelsen skulle støtte aktivt opp om kristendommen; og en stor mellomgruppe hvor holdningene til kristendom og kirke varierte svært mye, både i innhold og i vurderingen av hvor viktige slike saker var.

Denne oppdelingen overlevde okkupasjonen, selv om erfaringene fra motstandskampen hadde ført til en generelt mer positiv innstilling til kirke og «kristenfolk» på de fleste hold i arbeiderbevegelsen. «[I]ngen som har fulgt med i Arbeiderpartiet, kan være i tvil om at det har foregått og stadig foregår et tilsig av kristne med sosialistisk syn på politiske spørsmål», skrev pastor Olav Valen-Sendstad i *Dagen* høsten 1945.¹⁶⁷ Arvid Johanson, en av partiets yngre pressefolk, senere stortingsmann fra det tradisjonelt religionsvennlige Østfold, skrev i 1953 om hvordan krigen hadde gitt partiet «flagget og et gevær som ikke var brukket», og at en «positiv holdning til kristendommen fulgte naturlig med».¹⁶⁸ Imidlertid er det flere indikasjoner på at det – ikke overraskende – i størst grad var de yngre i bevegelsen som så på kristendommen med mer velvillige øyne.¹⁶⁹ De var ikke like påvirket av fortiden som de eldre.

Sentrale folk i partiet ser i de første etterkrigsårene ut til å ha trodd at tidligere tiders antireligiøsitet ikke lenger heftet ved det. «Som skremmebilde på grunn av ukristelighet virker Arbeiderpartiet ikke lenger avskrekkende», skrev Trond Hegna i *Samtiden* i 1946.¹⁷⁰ Hegna hadde stått helt sentralt i *Mot Dag* og skulle snart markere seg som en viktig arbeiderpartipolitiker, blant mye annet som stortingsmann 1950–1965 og nestformann i stortingsgruppa 1958–1965. «Kristendommen som argument mot Arbeiderpartiet kunne ikke brukes lenger», hevdet partiveteranen Olav Oksvik tilsvarende i en kommentar til stortingsvalget 1949, da

partiet gikk kraftig fram. Oksvik hadde selv sin barnetro i behold. På Stortinget representerte han Møre og Romsdal, og hadde i flere tiår fungert som en brobygger for partiet over til småårsfolk som i utgangspunktet trodde at det nærmest representerte Antikrist.¹⁷¹ Nå framhevet han spesielt Nygaardsvold-regjeringens støtte til misjonsselskapene under okkupasjonen (se over, s. 28):

Det nytter [...] ikke i dag å dra Arbeiderpartiets lojalitet overfor de kirkelige interesser i tvil. Et parti, hvis regjering midt under kamp på liv og død, ser muligheter for å støtte og opprettholde misjonsvirksomhet i fjerne deler av verden, kan vanskelig etterpå mistenkeliggjøres.¹⁷²

De livssynsmessige skillelinjene innad i Arbeiderpartiet hadde både organisatoriske, geografiske og kulturelle aspekter. På papiret var partiet demokratisk oppbygd, men i realiteten var det meget sterkt sentralisert, med ledere som bodde i Oslo-området. Ledelsens makt var «nærmest tabuisert».¹⁷³ Det var også i ledelsen at religionsskepsisen/-fiendtligheten hadde vært klart sterkest før krigen. Martin Tranmæl, som beholdt en meget betydelig innflytelse også etter at han trådte tilbake fra redaktørstillingen i *Arbeiderbladet* (ved utgangen av 1949) og fra sentralstyret (i 1963), var en erklært ikke-troende. Begge partiets statsministre i perioden 1945–1965, Einar Gerhardsen og Oscar Torp, var likeledes ateister og utmeldt av statskirken (se

bd. 1 om dem og om Tranmæl). Gjentatte forsøk fra en presteviet fetter på å bedre Gerhardsens forhold til Den norske kirke førte ikke fram, men vakte en viss irritasjon.¹⁷⁴ Gerhardsen overtok som partiformann etter Torp i 1945, og ble sittende i vervet helt til 1965. Partiets nestformann i samme lange tidsrom, Trygve Bratteli, var «den intellektuelle eneren i den øverste partiledelsen».¹⁷⁵ Han ble aldri en del av den tette Tranmæl–Gerhardsen-kretsen. Heller ikke han var noen gang medlem av statskirken, men fra oppveksten kjente han til baptist- og pinsmiljøer, og luthersk frikirkelighet gjennom Guds menighet på Vegårshei.¹⁷⁶ Religionsfiendtlighet var slik sett ikke en del av hans familiebakgrunn, og han satte pris på kristendommens brorskapstanke. Glad kristendom hadde han imidlertid sett lite til, derimot varianter han oppfattet som kulturskeptiske og intolerante.¹⁷⁷

Den femte mannen i den sentrale partiledelsen var den temperamentsfulle Haakon Lie, partisekretær sammenhengende fra 1945 til 1969. Ateisten Lie var vokst opp «i en familie hvor religion ikke spilte noen slags rolle», og erklærte i en alder av 102 år at han hadde «absolutt aldri følt noen tilhørighet til kirken».¹⁷⁸ Lie var imidlertid pragmatiker, og kunne godt, på et valg møte i Bygde-Norge, legge vekt på «det kristne budskap om vårt felles ansvar overfor medmenneskene».¹⁷⁹ I den tidlige etterkrigstiden hadde han en viss sympati for Kristelig Folkeparti, som han den gang oppfattet primært som et småfolksparti, og han skal til og med ha gitt Kristelig Folkepartis partisekretær verdifulle tips

til valgkampen i 1945.¹⁸⁰ Lie hadde også sans for arbeidet som misjonsorganisasjoner og kristne fagbevegelser utrettet for å bedre fattigfolks kår i den tredje verden.

Biskop Berggrav hadde i 1949 inntrykk av at det ikke var «velsett i partiet at noen ledende mann opptrer i kirkelig forbindelse», f.eks. når det var gudstjeneste i forbindelse med Stortingets åpning.¹⁸¹ Han beklaget seg samtidig over at kirkelige saker kunne bli liggende i ukevis uten å bli behandlet i statsråd; dette var fordi så mange av regjeringsmedlemmene var utmeldt av statskirken og dermed ikke kunne være med på å behandle slike saker.

I stortingsgruppa fantes det imidlertid en del personer med et erklært kristent livssyn (jf. under, s. 79). Ingen av disse ble noen gang medlemmer av den indre kretsen rundt Gerhardsen. Én av dem, den ovennevnte Olav Oksvik, lot seg motstrebende overtale til å fungere som landbruksminister i tre måneder i 1947–1948. En annen, Magnhild Hagelia fra Aust-Agder, var på tale som sosialminister i 1955 og 1963, men ble ikke utpekt. En tredje, presten Kolbjørn Varmann fra Nordland, var samferdselsminister 1955–1960. Han hadde vært foreslått som statsråd tidligere. Da Torp skulle reorganisere regjeringen etter stortingsvalget i 1953, nominerte han nemlig Varmann som kirkeminister. Dette reagerte sentralstyret «nokså sterkt på», forteller Konrad Nordahl (LO-leder 1939–1965), og fortsetter:

Varmann er en flink mann, men de fleste som hadde ordet, ville ikke ha

en teolog som kirkeminister. Selv om han nevnes som en «hedensk» prest, så burde han i alle fall plasseres på en annen plass i tilfelle han skal inn i Regjeringen.¹⁸²

Selve det at han var teolog, var altså grunnen til at han, en erfaren partifelle, etter sentralstyrets mening ikke burde få ansvar for kirkepolitikken. Vi ser likevel at et kristent livssyn ikke i seg selv utelukket noen fra å komme i betraktning til statsrådsstillinger.

De i stortingsgruppa som ikke tilhørte partiledelsen, ble generelt ikke oppfordret til å markere egne standpunkter. Finn Gustavsen, som hadde verv i Arbeidernes Ungdomsfylking (AUF) midt på 1950-tallet, skrev senere om denne tiden (noen år før han selv ble ekskludert fra Arbeiderpartiet) at «PARTIET var gjennomsyret av selvgodhet og intoleranse og sterkt nok til å gjøre kort prosess med enhver som opponerte.»¹⁸³ Guttorm Hansen har minneverdig skildret kultursjokket han opplevde som nyansatt sekretær i AUF i 1947:

Hele Oslo-atmosfæren med manipulasjoner, politiske sjakktrekk og mistenkeliggjøring av alle som hadde avvikende meninger og gav uttrykk for det, bød meg imot. Et liv i Youngstorgets skygge ville ikke bli noe godt liv.

[...]

De sterke personlighetene som spilte hovedrollen i åra fra 1945 og utover til i 60-åra, dominerte så

sterkt og var så overveldende at det ikke var lett for unge folk som kom utenfra å bevare sin integritet og å henge med uten sjøl å gi seg inn i spillet som var lagt opp.¹⁸⁴

Odvar Nordli har like minneverdig berettet om hvordan han ble satt på plass av partiets gruppeleder da han i 1958 som helt uerfaren varamann på Stortinget spurte hvordan han kunne finne dokumentene til dagens møte: «Du har ikke kommet hit for å lese dokumenter, du har kommet for å stemme».¹⁸⁵ Jakob Friis' opplevelse etter nærmere åtte år på Stortinget (1945–1953) var at han var «et ubetydelig ledd i en voteringsmaskin».¹⁸⁶

Partiledelsen sørget også for å føre stram kontroll med landsmøtene. Regien for dem var normalt planlagt i detalj på forhånd.

Det er neppe mulig å beregne med noen rimelig grad av sikkerhet hvordan holdningene til religion fordelte seg i Arbeiderpartiet i de første etterkrigsårene. Imidlertid vi har et anslag fra 1948, da biskop Eivind Berggrav i en innberetning til Kirkedepartementet mente at 60 % av partiets velgere var positivt velvillige, 35 % likegyldige og de siste 5 % «motvillig stemt».¹⁸⁷ Han gjentok nøyaktig de samme tallene i et foredrag tre år senere, og hevdet da at de var akseptert av Arbeiderpartiets ledelse.¹⁸⁸

Anslaget virker ikke urimelig, men det må da presiseres at de 60 prosentene må tolkes restriktivt, som folk som personlig hadde et positivt syn på kristendommen uten at de nødvendigvis mente at partiet skulle engasjere seg til støtte for den. Reiulf Steen,

partiformann 1975–1981, mente i 2002 at «den avvisende holdning [i partiet] til kirken neppe nådde ned i folket. Den var en fortsettelse av den revolusjonære ild som var tent blant lederne og holdt seg vesentlig i dette sjiktet av bevegelsen og partiet.»¹⁸⁹

Tanken om at staten skulle være sekulær, stod sterkt i Arbeiderpartiets ledelse i den perioden vi tar for oss. Denne tanken stod selvsagt sterkt i strid med de kirkelige visjonene vi tidligere har sett på, som heller tok sikte på en «gjenkristning» av samfunnet og støttet seg på Grunnlovens § 2. Partiledelsen var preget av positivisme i en form som oppfattet vitenskap og religion som gjensidig utelukkende størrelser.¹⁹⁰ «Vitenskapen som sekularisert ideologi ekspanderte på religionens bekostning som integrativ ideologi», har Rune Slagstad skrevet.¹⁹¹ Vissheten om at en meget betydelig del av partiets velgere ville kunne støtes bort dersom partiet framstod som kristendomsfiendtlig, var imidlertid noe partiledelsen ikke kunne tillate seg å se bort fra. Heller ikke kunne den ignorere framveksten av Kristelig Folkeparti, som for en ikke liten del rekrutterte fra de sosiale gruppene som Arbeiderpartiet betraktet som sine naturlige velgere, og som ofte brukte arbeiderbevegelsens formentlige religionsfiendtlighet som argument.

Programmene, partipressen og et par personer

Partiprogrammene fra 1945 til 1961 sa lite om kirke og religion. Arbeidsprogrammet fra 1945 inneholdt som målformulering

«Religions- og samvittighetsfrihet» – og også «All lærerutdanning overtas av staten», noe som året etter gav seg utslag i overtakelsen av Oslo lærerskole, en sak som for mange i Kristen-Norge ble et klart bevis på partiets antikristne profil (se s. 94 ff.). «Grunnsyn og retningslinjer», vedtatt av landsmøtet 1949, erklærte at «Vi skal ha full møtefrihet og organisasjonsfrihet, religionsfrihet og frihet i samvittighetsspørsmål», og at menneskene skulle ha like rettigheter «uansett rase, tro, kjønn, samfunnsstilling og inntekt». I senere programskrifter fram til 1961 ble ikke religion omtalt overhodet, skjønt det var debatt om saken, som vi skal se. I 1952 la imidlertid Arbeidernes Ungdomsfylking fram et eget skoleprogram, med den klare målsettingen at moderpartiet skulle overta det. Her het det bl.a.: «Trosfriheten skal respekteres ved at religionsundervisningen ikke bindes til en bestemt religiøs bekjennelse og ved at elevene får kjennskap til det human-etiske livssyn.»¹⁹² AUF gikk med andre ord inn for å gjøre skolens religionsundervisning ikke-konfesjonell, noe som ville innebære at den ikke lenger kunne fungere som statskirkens opplæring av sine dømte medlemmer, og slik sett ville ha fått store konsekvenser. Ungdomsfylkingen ønsket også undervisning i humanetikk, som på denne tiden av mange kristne ble betraktet som et forsøk på å etablere en erstatning for kristen tro. Skoleprogrammet, som var vedtatt etter indre strider bl.a. om den konfesjonelle undervisningen, ble imidlertid ikke formelt overtatt av moderpartiet.

Mangelen på programerklæringer innebar at Arbeiderpartiets religionspolitikk måtte utledes primært av dets standpunkter til konkrete politiske spørsmål. Dermed var det duket for mange fortolkningsstrider, som vi skal se i følgende kapitler. Mangelen kan ellers forstås på flere måter. Den kunne være et signal om at Arbeiderpartiet ikke var opptatt av livssyn og trossamfunn, inkludert statskirken, en variant av «religion er en privatsak»-tankegangen. Men den kunne også være et utslag av berøringsangst overfor et politisk felt som det mange ganger før hadde vist seg farefullt å begi seg inn på. Torolf Elster skrev i 1948 om at både arbeiderbevegelsen og arbeiderpressen lenge hadde «vært livende redd for overhodet å komme inn på disse problemene», og Per Kleppe framholdt i 1953 at tidligere tiders religionskamp var erstattet av «en streng nøytralitet (og til dels passivitet) i religiøse spørsmål, mye preget av en 'lag-en-ikke-noe-bråk-på-dette-feltet'-innstilling» [sic].¹⁹³

En annen kilde til partiets prinsipielle synspunkter når det gjaldt religion og menneskesyn, finnes i *kulturprogrammet* som partiet arbeidet med gjennom store deler av 1950-tallet. Dette kommer vi utførlig tilbake til.

For øvrig var det en ganske livlig debatt om religionssaker i partipressen, hvor hovedorganet *Arbeiderbladet*, som fram til 1950 ble redigert av Martin Tranmæl, utmerket seg med en tydeligere religionskritisk profil enn mange andre av avisene (se videre s. 117). Også månedstidsskriftet *Kontakt*, som kom ut fra april 1947 til

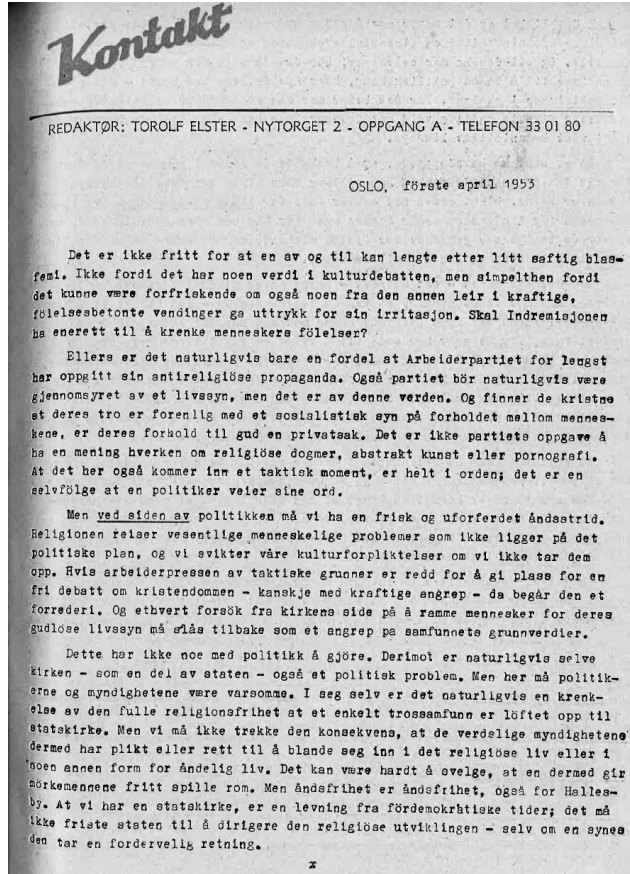
Forfatteren, motdagisten og parti-ideologen Torolf Elster redigerte Kontakt fra starten i 1947 til nedleggelsen i 1954. Tidsskriftet fungerte bl.a. som et forum for teoretisk debatt i Arbeiderpartiet. Her er Elster ved skrivemaskinen i 1953. Foto: NTB.

utgangen av 1954, var en arena hvor religion ble debattert og ofte kom i et kritisk søkelys. *Kontakt* ble utgitt på initiativ av sentralstyret og var ment å fylle tomrommet etter partiets tidligere teoretiske tidsskrift *Det 20de Århundre*. Redaktøren skulle stå «politisk ansvarlig overfor sentralstyret», noe som likevel ikke betyr at tidsskriftet under redaktør Torolf Elsters ledelse kan oppfattes som noe direkte talerør for partiledelsen.¹⁹⁴ Det var et relativt åpent forum for saklig ideologisk debatt, som ble lest og vist til i regjeringkretser og politiske miljøer.

Journalisten og forfatteren Torolf Elster (1911–2006) er av så vel John Lyng som Rune Slagstad oppfattet som en av Arbeiderpartiets fremste ideologer; han var da også en av de fem som var med på å utforme Arbeiderpartiets prinsipprogram fra 1949, preget av velferdsstat,

industrimodernisme, pragmatisme og tro på planmessig ledelse.¹⁹⁵ Elster var ingen religiøst troende mann. Han hadde bakgrunn fra Mot Dag og hadde tidlig på 1930-tallet tonet flagg som en erklært religionsfiende (se bd. 1, s. 373 f.). Siden den gang hadde han endret syn. Han anerkjente at kristendommen hadde spilt en positiv rolle i kulturutviklingen, og var glad for at partiet nå hadde lagt vekk den importerte, aggressive religionsfiendtligheten fra før andre verdenskrig. Etter hans nye syn ville aktiv antireligiøsitet bare tjene til å støte bort den kristelig pregede delen av folket, som partiet trengte å vinne støtte fra. Man kunne og burde ta taktiske hensyn i praktisk politikk. I neste omgang, når mennesket ble «istand til å mestre vår tilværelse i samfunnet», ville kristendommen «styrte sammen til støv».¹⁹⁶ Dette var et klassisk marxistisk standpunkt. På den annen side

Torolf Elsters ledere i Kontakt kom ikke så sjelden inn på livssyn. Her argumenterer han for en «frisk og uforferdet åndsstrid».

framholdt Elster sterkt at arbeiderbevegelsen ikke kunne la være å føre en fri og energisk debatt om livssyn og ideologi, en «ustanselig kamp mot fordommer, overtro og tanketvang».¹⁹⁷ Som tilfellet hadde vært i mellomkrigstida, mente flere kritikere at denne skjelningen mellom *ikke-anti-religiositet* på den ene siden og *pågående religionskritikk* på den andre ble for subtil. Noen oppfattet Elsters standpunkt som et taktisk betinget forræderi mot partiets tradisjoner.¹⁹⁸ Biskop Berggrav oppfattet det derimot slik at Elster, som stadig var «ute

og biter etter kirken og de kristne», hadde utstedt en åpen krigserklæring mot dem.¹⁹⁹

En annen person som i likhet med Elster var sentral i Arbeiderpartiets livssynsdebatt, var den to år yngre filologen Helge Sivertsen, en av partiets fremste skole- og kulturpolitikere. Sivertsen var vokst opp i Trøndelag som sønn av en folkehøgskolerektor. Under verdenskrigen hadde han deltatt i Milorg sammen med Jens Christian Hauge, som høsten 1945 presenterte ham for Einar Gerhardsen. Sivertsen ble nær venn med både Einar og kona

Werna og er blitt regnet som «Gerhardsens mann framfor noen».²⁰⁰ Han var fra 1947 til 1956 statssekretær i Kirke- og undervisningsdepartementet, og de neste fire årene skoledirektør i Oslo og Akershus; deretter var han kirke- og skolestatsråd. Med sin bakgrunn fra et miljø preget av kulturåpen grundtvigiansk kristendom, hadde Sivertsen et innenfra-kjennskap til Kristen-Norge som de fleste andre i Gerhardsens indre krets manglet. Han oppfattet ikke kristendom og sosialisme som motsetninger, og han var en mann hvis synspunkter Gerhardsen la vekt på.

Religionsbekjempere

Sokneprest Egil Brekke – en veteran fra mellomkrigstidens strider om kristendommens plass i arbeiderbevegelsen, se bd. 1 – skrev i 1952 om at det i Norge fantes

ikke bare en økende likegyldighet overfor kirken og dens arbeid, vi merker også en avgjort fiendtlig innstilling i forskjellige kretser. Det rettes ikke bare kritikk mot kirken, men også flengende angrep mot kristendommen, som er blitt karakterisert som «kjærlighetens farligste fiende».²⁰¹

Hans sønn, den unge historikeren Egil Nygaard Brekke, mente omtrent på samme tid at «en meget betydelig del av folket stiller seg likegyldig eller likefram fiendtlig til kirkelige målsettinger og kristendom».²⁰² Hvor store de direkte *fiendtlige* gruppene egentlig var, skrev dessverre ingen av dem

noe om, og de knyttet dem heller ikke til noen bestemte partier. De spesifikke gruppene i Arbeiderpartiet som betraktet religion som noe direkte skadelig, som derfor burde bekjempes aktivt, organiserte seg, så vidt vi vet, aldri. Det er imidlertid ikke noe som tyder på at Berggrav tok feil da han regnet dem som en liten minoritet, slik vi så ovenfor.

Antireligiøsiteten var alt overveiende et Oslo-fenomen. «I 'providensen' merker en forbausende lite til den aggressive kristendomsfiendtlighet», het det i en vurdering fra Tunsberg bispedømme i 1950, og videre: «Folk ser med forbauselse på hva det så måte kan komme fram, f. eks. i Oslo-aviser.»²⁰³ Antireligiøsiteten var også primært et elite- og ledelsesfenomen. I Norges Kristne Arbeideres Forbund omtalte man i 1950 Arbeiderpartiets religionsfiender som enkelte «akademiske skrikhalser i hovedstaden».²⁰⁴ Vi kan likevel merke oss at Stephan Tschudi, som hadde mange kontakter i ulike miljøer og ikke minst kjente Oslos arbeiderstrøk godt, i 1945 mente at «klassebevisste kirkefiendtlige arbeidere» var en av gruppene det var nødvendig for kirken å få i tale.²⁰⁵ Han bemerket dessuten at kirkens innsats i kampen mot nazismen hadde «øket irritasjonen» hos enkelte, vel fordi de ikke ønsket at kirken skulle være populær. Han så en fare for at en slik kirkefiendtlig holdning kunne få «fotfeste i massene» – men det hadde den altså ikke gjort så langt.²⁰⁶

Berggrav omtalte den samme etterkrigs-irritasjonen over kirkens økte status. Han viste til

direkte angrep på kirken og dens folk, ofte i form av sjikanerier og stikk, senere i form av en mer utpreget anti-kirkelig, ja antireligiøs virksomhet, dog begrenset til en viss «kultur-radikal» klikk og til visse aviser i hovedstaden. Ut over landet var det lite å merke til denne fiendtlige stemning.²⁰⁷

Berggrav plasserte tydelig den antireligiøse tendensen i arbeiderbevegelsen hos ledelsen, den fantes først og fremst hos en del marxistisk oppdratte intellektuelle, som imidlertid satt i nøkkelstillinger og kunne øve et slags «skrekkepregemte» overfor mer moderate partifeller.²⁰⁸ Flere andre så det på samme måte.²⁰⁹

Mellom bekjempelse og aktiv støtte; kulturkristne og pragmatiske taktikere

De i partiet som ikke ønsket noen aktiv bekjempelse av kirke og kristendom, var langt flere, etter mengden av utsagn å dømme. For øvrig varierte standpunktene i denne gruppa mye. Noen ville holde «religion» og politikk strengt atskilt, andre mente kirke og religion var nokså likegyldige størrelser; andre igjen ønsket å påvirke kirke og kristenfolk i retninger de mente var positive. Ikke minst ønsket mange i arbeiderbevegelsen å støtte de antatt progressive delene av Kristen-Norge mot deres bakstreverske motstandere. Ofte artet dette seg som støtte til «liberale»

teologer. Denne gruppa inkluderer også folk som mente at religion i og for seg var noe uønsket, kanskje skadelig, men som ikke ville motarbeide den av rent taktiske grunner.

Det overveldende flertallet av dem som før andre verdenskrig soknet til arbeiderbevegelsen, oppsøkte kirken ved store livsbegivenheter og betraktet den som en viktig samfunnsinstitusjon, selv om stadig færre av dem gikk i kirken på vanlige søndager. Arbeiderne var ikke mindre «religiøse» enn andre sosiale grupper, og de markerte kristne høytider. Deres oppslutning om barnedåp, konfirmasjon, bryllup og gravferd var solid, tross forsøkene som ble gjort på å etablere ikke-religiøse, stundom erklært sosialistiske, alternativer. Oppslutningen om kristendomsundervisningen i skolen var likeledes meget sterk. Nokså uavhengig av foreldrenes egen kristne tro eller mangel på den, mente de aller fleste arbeidere at denne undervisningen var helt nødvendig for at barna deres skulle lære moral. (Se til dette bd. 1, s. 246–262, 502–514.) Dette mønsteret holdt seg inn i etterkrigstiden. Werna Gerhardsen, Einars ektefelle, som hverken fikk barna sine døpt eller sendte dem på søndagsskole, ville at de skulle ha kristendomsundervisning på skolen selv om de kunne ha fått fritak: «Det er en viktig del av historie og kulturarv.»²¹⁰ Og hver eneste første påskedag stemte Gerhardsen-familien i Grundtvig-salmen «Påskemorgen slukker sorgen», har sønnen Rune fortalt.²¹¹ Einars bemerkning til en kristen journalist mot slutten av livet – «Det er ingen som vet hvem som ber sitt

Fadervår» – kan muligens tolkes som et uttrykk for en slags kulturkristendom.²¹²

Kristensosialistene i Norges Kristne Arbeideres Forbund

Noen av de erklærte kristensosialistene var, som nevnt over, organisert i Norges Kristne Arbeideres Forbund. Målsettingene for forbundet var ambisiøse: Hele folket skulle vinnes for Kristus. Forbundet ville arbeide for «en samfunnsform som stemmer med Guds ord [...] avskaffe den kapitalistiske utbytting og bygge opp et kristent, klasseløst samfunn der sosial rettferd rå», og gjøre det bl.a. ved å «[b]evare og styrke kristendommens plass i våre skoler og institusjoner for øvrig».²¹³ NKAFF var ikke konfesjonelt bundet, men ville samle alle kristne arbeidere uansett hvilket kirkesamfunn de hørte hjemme i. Forbundet styrte bevisst utenom teologiske strider, og relativt mange forbundsmedlemmer var dissenterere.

Forbundet hadde vedtektsfestet at formannen og et flertall i styret måtte være medlemmer av Arbeiderpartiet. Det hevdet sterkt sin solidaritet med arbeiderbevegelsen, skjønt det tok avstand fra «den enøyde materialisme [...] som mener seg å grunnlegge et samfunn mellom menneskene på en materialistisk livsanskuelse og vil opphøye den til et dogme og gjøre den politiske bevegelse til en trossak».²¹⁴ Ikke bare NKP-ere, men også enkelte på Arbeiderpartiets venstrefløy kunne føle seg rammet av dette. Forbundet manøvrerte slik sett i et vanskelig farvann, og befant seg stadig vekk i situasjoner der det beklaget eller ville

minimere betydningen av ting som arbeiderpartifolk hadde sagt, eller standpunkter partiet hadde fremmet politisk. «Vårelva er ikke alltid like pen», skrev den sentrale forbundslederen Alf B. Bastiansen om antireligiøse innslag i arbeiderbevegelsen; den hadde både «skitne flak» og «kalde ilinger». Han la til: «Men hovedstrømmen har vært i kristendommens ånd, selv om mange av dem som bar bevegelsen fram, har fornektet troen.» Han så det som forbundets oppgave å «lage et kristent strømdrag i bevegelsen for å rense den fra teoretisk og moralsk tåpelighet og rusk».²¹⁵ Det skulle fungere som arbeiderbevegelsens samvittighet – en målsetting som ofte ble gjentatt.

Forholdet mellom Arbeiderpartiet og forbundet var i hovedsak godt. «Vi vil ikke unnlate å nevne at vårt forbund arbeider i nær tilknytning til D.N.A.s sentralstyre», het det i et rundskriv til partiforeningene i 1951.²¹⁶ Allerede under kommunevalgkampen i 1947 hadde forbundet engasjert seg så smått til fordel for Arbeiderpartiet, og fra 1948 mottok det økonomisk støtte fra partiet sentralt, sammen med AUF, Framfylkingen og Arbeidernes Avholdslandslag. Året etter ble forbundsbladet *Brorskap* trykt opp i 90 000 eksemplarer og brukt aktivt og effektivt i partiets valgkamp. En innsender i *Dagen* syntes det ble litt mye når, som han oppfattet det,

det fra kristelig arbeiderpartihold har vært framsatt offentlig oppfordring til å stemme på Det norske arbeiderparti som en takk til Gud for hva

Han gjennom regjeringen Gerhardsen og fagorganisasjonen har gjort for arbeiderklassen, og som en takk til Gud for at han satte regjeringen Gerhardsen til å styre landet i etterkrigstiden, og en bønn om at den må fortsette.²¹⁷

Også under stortingsvalgkampen i 1953 ble *Brorskap* brukt, i et samlet opplag på hele 120 000.²¹⁸ Bladet var «bortforpaktet [...] som valgbrosjyre», hevdet en som ikke likte det. I tillegg ble forbundssekretærene innkalt til valgkampkurs i Oslo.²¹⁹

Fra 1949 fikk forbundet sende representanter med talerett til partilandsmøtene, og ønsket ofte representanter for partiet velkommen til egne jubileer og landsmøter. Til det første landsmøtet etter verdenskrigen, i 1945, og til feiringen av 20-årsjubileet i 1959 kom statsminister Gerhardsen selv. I noen tilfeller reiste forbundets folk på møteturnéer for både forbund og parti, eller de holdt foredrag og taler på oppfordring fra partiet. Partiet hjalp også forbundet med å skaffe kontorlokaler i Oslo i 1951, etter at en brann hadde gjort det husløst, og gav dessuten en særskilt bevilgning til kontorhjelp. Noen få år senere ble forbundet i den grad regnet som en del av partiapparatet at partisekretær Haakon Lie i 1955, da opplegget for kommunevalgkampen var oppe på landsmøtet, erklærte at «[p]ropagandaen blant de *personlig kristne* lar vi gå gjennom 'Brorskap' – organet for Kristne Arbeideres Forbund».²²⁰

Fra partiledelsens side var forbundet vesentlig betraktet instrumentelt, som et

redskap snarere enn som en mulig samtalepartner eller premissleverandør. Ledelsen var interessert i hva forbundet kunne yte for partiet, men ønsket ikke å la det få påvirke partiet ideologisk. Med Martin Tranmæls formulering burde forbundet ikke bare «se det som sin oppgave å kristne arbeiderbevegelsen, men at de i enda sterkere grad skulle legge vekt på å gjøre de kristne til sosialister», altså å vinne innpass for partiet i nye velgergrupper.²²¹ Gerd Grønvold Saue, som meldte seg inn i forbundet som tenåring i 1949, og som redigerte *Brorskap* fra 1957 til 1962, har hevdet at forbundet i sitt forhold til partiet led under at det hadde for få akademisk skolerte talsmenn som kunne argumentere prinsipielt for dets hjertesaker. Forbundet var rett og slett «litt for folkelig til å bli tatt alvorlig».²²²

Forbundet hevdet i 1952 å ha omkring 8000 medlemmer fordelt på 170 avdelinger, og var slik sett en faktor å regne med.²²³ Noen få år senere var imidlertid tallene sunket til ca. 2000 i 130 avdelinger, og forbundet nådde aldri senere gamle høyder.²²⁴ Til tross for bidrag fra Arbeiderpartiet sentralt og lokalt, og fra mange fagforeninger og LO, var økonomien anstrengt. Den aller største delen av virksomheten baserte seg på frivillig innsats, men sekretariatskostnadene var likevel store. På det meste hadde forbundet fem lønnede distriktssekretærer, pluss en forbundssekretær og utgifter til redaksjonen av *Brorskap*, som midt på 1950-tallet kom ut hver måned (i prinsippet, om ikke alltid i virkeligheten), og i et opplag på nærmere 10 000. I 1956 måtte

Pastor Georg Stousland Møller (1904–1986) var gjennom mange år en av de mest aktive kristensosialistene i Norges Kristne Arbeideres Forbund. Han var medlem av Arbeiderpartiet og forsøkte å påvirke det innenfra. I 1953 representerte han Arbeiderpartiet på en konferanse om sosialisme og religion i regi av The Socialist International. Møller søkte avskjed som prest i 1957, og partiets sentralstyre vurderte en stund å engasjere ham som konsulent i kirkelige og religiøse spørsmål, men dette ble ikke realisert.

utgivelsen stanses. Da ble forbundet splittet (se under), og økonomien var elendig. Fra 1957 kom imidlertid bladet ut igjen.

Blant dem som tok verv i Norges Kristne Arbeideres Forbund, finner vi Ragnar Forbech (se over, s. 60 og 63 ff.), Alf B. Bastiansen og Georg A. Stousland Møller. De var alle teologer som på ulike måter hadde arbeidet for tilnærming mellom kristendom og sosialisme i mellomkrigstida (se bd. 1). Den største veteranen var Bastiansen, som hadde vært aktiv på området siden før første verdenskrig, og som var forbundsformann fra 1939 til 1948. Gerd Grønvold Saue, redaktør av *Brorskap* på 1950-tallet og senere forbundets første kvinnelige leder, har fortalt at Bastiansen havnet i en utsatt mellomposisjon, «han ble ikke godtatt i Arbeiderpartiet fordi han var prest, og ikke i kirken fordi han var i Arbeiderpartiet». ²²⁵ Da han trådte tilbake,

skulle egentlig Forbech ha tatt over, men siden han ikke ville bli medlem av noe parti, måtte han nøye seg med å være nestformann, og Ole Nordvik, kommuneingeniør på Gjøvik, ble formann i stedet. Han ble i sin tur etterfulgt av Knut Vik, stortingsmann fra 1950 til 1961. Andre rikspolitikere som var aktive i forbundet, var ovennevnte Magnhild Hagelia, som representerte Aust-Agder på Stortinget i en tjuetårsperiode fra 1945, og presten Kolbjørn Varmann, som var valgt inn fra Nordland i perioden 1950 til 1965, og som i årene 1955 til 1960 var samferdselsminister. En annen prest og arbeiderpartipolitiker, Olav Totland, var hovedstyremedlem i forbundet fra 1961 og skulle fra 1965 av bli stortingsmann fra Bergen. I 1954 regnet forbundet elleve av partiets 77 stortingsrepresentanter som sine medlemmer. ²²⁶ Mange flere var ordførere eller medlemmer av by- og herredsstyret.

Korte bedriftsandakter var en av kjerneaktivitetene i Norges Kristne Arbeideres Forbund. Her er det Strømmens Værksted som har fått besøk av en predikant en gang i 1950. Foto: Museene i Akershus.

NKAFs formaliserte tilknytning til Arbeiderpartiet og forbundets aktive deltakelse i partiets valgkamper var omstridt innad, og hadde vært det allerede fra 1930-tallet. Det fantes en fraksjon, anført av den ambisiøse forbundspioneren Hans Lindal, som gikk inn for å gjøre NKAF uavhengig av parti og fagbevegelse. Andre, som Bastiansen og Forbech, så det derimot som helt avgjørende at arbeidet ble drevet av folk fra arbeiderbevegelsen selv. Da Nordvik ble formann i 1948, ble tilknytningen til Arbeiderpartiet sterkere vektlagt enn før, og problemene for dem som ikke ønsket å arbeide partipolitisk, tilsvarende større.²²⁷ Selv statsminister Gerhardsen syntes i ettertid at Nordvik gikk «noe langt» i å drive politisk arbeid i forbundet.²²⁸ Motsetningene økte naturligvis i og med at forbundet deltok aktivt i valgkampene i 1949 og 1953, og flere av

forbundets tillitsmenn gikk ut av arbeidet. Et forslag om å oppheve kravet om formann og styreflertall fra Arbeiderpartiet ble forkastet av landsmøtet i 1954. I 1955 brøt til slutt flere avdelinger på Sør-Vestlandet ut og dannet Norsk Evangelisk Arbeider-rørslé.²²⁹ Lindal, som forbundsledelsen alt hadde avskjediget, ble senere en av lederne der, men var ikke initiativtakeren.²³⁰ Rørsla ville legge større vekt på ren forkynnelse og mindre på å påvirke partiet. Den fikk imidlertid aldri mer enn regional betydning, men det er åpenbart at splittelsen svekket NKAF. For landsmøtet i NKAF i 1957 forelå det igjen forslag om å fjerne den direkte tilknytningen til Arbeiderpartiet, og et flertall både i hovedstyret og på møtet stemte da også for at formannen ikke lenger skulle behøve å være partimedlem. Flertallet var likevel ikke stort nok til å framtvinge noen endring.

Vi skal komme tilbake til NKAFs arbeid for å påvirke Arbeiderpartiet sentralt. Størstedelen av forbundets virksomhet var imidlertid lokalt innrettet. En viktig del av arbeidet bestod i å organisere andakter rundt omkring på arbeidsplassene – anslått til 3000 i 1952 og over 4000 i 1953. Dette skjedde normalt i samarbeid med Den norske kirke eller frikirkelige menigheter. I 1949 omtalte biskop Berggrav bedriftsandaktene som et nytt og svært gledelig innslag i kirkelivet. Men forbundet arbeidet også mer taktisk for å vise at det ikke var noen motsetning mellom kristendom og sosialisme, og for å få gjennomslag for dette i bevegelsen. Et budskap forbundet la stor vekt på å få fram, var at kristentroen ikke kunne eller skulle være noen sperre for et aktivt politisk engasjement, slik enkelte lavkirkelige og/eller pietistiske miljøer mente. NKAF engasjerte seg sterkt for å fjerne gamle forestillinger om at fagorganisering var noe ukristelig (se bd. 1, s. 483–490), og samarbeidet med lokale fagforeninger om bedriftsandaktene. I sitt materiell la forbundet dessuten uhyre stor vekt på å fortelle at det var oppstått innen arbeiderbevegelsen selv, og dermed ikke var noe listig påfunn fra politiske eller økonomiske motstandere for å avlede eller passivisere arbeiderne. Tvert imot ville forbundet frata motstanderne muligheten til å svekke arbeiderbevegelsen ved å framføre uriktige anklager om at den var religionsfiendtlig. Dette var imidlertid et ømt punkt, for bevegelsens tradisjoner tilbake til 1800-tallet hadde overbevist mange om at det *var* en sammenheng mellom religionsfiendtlighet

og sosialisme, og at forbundet dermed måtte drive et slags dobbeltspill. Slike mistanker ble kraftig styrket ved at forbundet hadde medlemmer som ikke var tilsluttet Arbeiderpartiet, og at noen av disse til og med var aktive i andre partier. «[D]et er til stor skade for arbeiderbevegelsen når slikt foregår», skrev Frank Andersen på partikontoret til en partifelle som hadde klaget over at NKAF-medlemmer «reiser rundt og holder taler i kirkene og også står tilsluttet Kristelig Folkeparti og er innvalt i kommunestyret for Kristelig Folkeparti», men partiet var ute av stand til å hindre det.²³¹

Da Norsk Menighetsinstitutt ble etablert i 1956 (se s. 285), fantes det plutselig to organer som arbeidet for å føre sammen arbeiderbevegelse og kristendom. Vi kunne kanskje ventet at de ville samarbeide formelt, men det skjedde ikke, selv om instituttet nok ønsket det, og selv om folk fra forbundet deltok på flere av instituttets kontaktkonferanser. Dels ser dette ut til å ha skyldtes at man i NKAF oppfattet menighetsinstituttet som en litt framfusende konkurrent, uten tilbørlig respekt for forbundets arbeid. Torjus Graver, NKAFs mangeårige forretningsfører, mente at NMI ikke engang burde forsøke å opprette selvstendig kontakt med arbeiderbevegelsen, men heller gå gjennom forbundet, som visste hvordan.²³² Andre i forbundet mente at NMI burde holde seg helt unna alt som het arbeidere, og heller virke «blant skipsredere, direktører og grossister».²³³ Bak denne kommentaren kan det nok ligge en oppfatning av at NMI hadde et akademisk

Den verdensberømte kristne sosialisten og sosialreformatoren Toyohiko Kagawa (1888–1960) fra Japan besøkte Norge flere ganger (jf. bd. 1, s. 585–589), bl.a. sommeren 1950. Kagawa holdt møter for tusenvis av tilhørere i flere større byer, men på bildet har han nettopp holdt en bedriftsandakt i regi av Norges Kristne Arbeideres Forbund. Det var på Lilleborg fabrikker i Oslo 4. juli 1950, og Kagawa passet på å bære NKAFs jakkemerke. Senere samme dag hadde han en samtale med statsminister Gerhardsen. Foto: Arbeiderbladet / Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek.

og høyborgerlig preg. NKAF og NMI var da også svært forskjellige, strukturelt, konfessionelt og kulturelt. Forbundet var en grasrotorganisasjon, ikke knyttet til noe bestemt trossamfunn, men med en tydelig lavkirkelig og frikirkelig profil. Instituttet var et sentralorgan, opprettet av Bispemøtet som et redskap for Den norske kirke. Slik sett var det ikke så rart at de ikke fant sammen så lett.

Striden om Kristelig Folkeparti

Et aktuelt spørsmål i den tidlige etterkrigstida var om det intensiverte kristne samfunnsengasjementet også kunne eller burde gi seg rent partipolitiske utslag, og om tiden endelig var inne for å realisere mellomkrigstidens drøm om et politisk parti som først og fremst skulle arbeide for å føre kristendommens sosiale prinsipper ut i praksis (se bd. 1, s. 439–444). Spørsmålet kom i hovedsak til å dreie seg om Kristelig

Folkeparti. En gruppe «ledende kristne personligheter i Oslo» sonderte sommeren 1945 mulighetene for å få til en «politisk samkjøring» mellom Bondepartiet, Kristelig Folkeparti og Venstre.²³⁴ Dette var tenkt å skulle fungere som en felles plattform for det kirkelige fellesskapet som var vokst fram i okkupasjonstiden, men initiativet førte ikke fram.²³⁵

Kristelig Folkeparti ble dannet i Hordaland i 1933 bl.a. for å oppnå «sosial rettferd utfrå eit kristeleg grunnsyn», men uten noen spesifikt sosialistiske punkter i programmet og med skarp kritikk av klassekampen (se bd. 1, s. 442–444). Det kunne slik sett ikke fungere som et reelt politisk alternativ for de betydelige gruppene av kristne velgere som sympatiserte med Arbeiderpartiets økonomiske og sosiale politikk, men som var skeptiske til dets religionskritiske linje. Før verdenskrigen oppnådde Kristelig Folkeparti bare lokal oppslutning på Vestlandet.

Ved stortingsvalget i 1945 endret dette seg. Kristelig Folkeparti stilte lister i elleve valgdistrikter og seksdoblet sitt stemmetall til snaue 118 000, noe som gav åtte representanter. Det hadde skjedd med et lite, til dels improvisert valgapparat. Denne «eksplosive framgang» ble forklart på ulike måter.²³⁶ NKP-eren Gunnar Lund framholdt i *Politikken* at den skyldtes at en del «veike sjeler» hadde fått et «tilbakefall til sin religiøse barnelærdom» under krigstidens usikkerhet. Nå, i roligere tider, ville partiet dermed trolig, og heldigvis, minke igjen, mente han.²³⁷ Presten og motstandsmanen Alex Johnson, som mange antok helte

i retning av Arbeiderpartiet, fant på sin side årsaken i «den *politiske vekkelse* som kristenfolket opplevet under krigen», og i at mange av deres velgere ikke ville stemme med Arbeiderpartiet på grunn av dets kristendomskritiske arv.²³⁸ Disse velgerne ville ha «et høyreparti, men med arbeiderbevegelsens sosiale program, eller et arbeiderparti med et kulturprogram kjemisk rensset for marxisme», mente Johnson, og deres ønsker hadde under valgkampen ført til at også de andre partiene hadde anstrengt seg for å framstå som kristendomsvennlige, til og med NKP.

Einar Gerhardsen så saken på en liknende måte. Han oppfattet Kristelig Folkepartis store framgang i 1945 som et tegn på at betydelige grupper var blitt radikalisert under krigen. De ville ikke lenger følge de gamle borgerlige partiene, men våget ikke å ta skrittet fullt ut og stemme Arbeiderpartiet.²³⁹

Trond Hegna (se s. 68) var også enig. Han mente at okkupasjonstidens voldsomme begivenheter hadde ført til et mentalitetsskifte i kristenfolket:

å være kristen betydde ikke bare å ha sjelelig ansvar, men også politisk og sosialt ansvar.

For hundretusener av velgere som var på vei bort fra gamle borgerlige partier, men syntes spranget var for stort over til den sosialistiske arbeiderbevegelse, ble Kristelig folkeparti et naturlig samlingssted.²⁴⁰

Den urbane og slagferdige Oslo-advokaten Erling Wikborg var en av Kristelig Folkepartis toppolitikere på 1940- og 1950-tallet. Han passet ikke inn i det bildet mange hadde av typiske Krf-ere. Bilde hentet fra Kristelig folkepartis historie 1933–1938 av Odd Jostein Sæter.

Hegna anerkjente et stykke på vei det som var skjedd. Han mente at «de bevisst kristne befolkningslag» under verdenskrigen hadde hatt «en ideologi som nettopp i denne kampstilling folket stod i ble befestet og styrket», og han så det som en vinning for norsk politikk om man nå fikk «en kristelig folkebevegelse som for alvor går inn for å ta sin del av ansvaret for å løse tidens spørsmål på brorskapets og felleskapets grunn».²⁴¹ Sosialismen hadde sin rot i gammelkristne brorskaps- og likhetsidealene, framholdt han.

Johnsons, Gerhardsens og Hegnas analyser av Kristelig Folkepartis gjennombrudd ble langt på vei bekreftet av Ronald Fangen. Ved siden av, som vi har sett, å gå inn for avisen *Vårt Land* og forlaget Land

og Kirke, hadde forfatteren med stor iver deltatt i Kristelig Folkepartis valgkamp. Sant å si var han en av arkitektene bak den. Han, og mange av de andre som var involvert, oppfattet partiet primært som en nyskapsbevegelse som skulle virke ubundet av gamle ideologiske skiller, mer enn som en videreføring av førkrigspartiet med samme navn. Partiet skulle være «bestemt av det folkelige fellesskap tvers over klasser og partier som vi opplevet» under okkupasjonen.²⁴² Det var Fangen som hadde skrevet partiets valgoppdrag, hvor det bl.a. het at det var av avgjørende betydning for Norge «at det kommer inn en flokk personlig kristne i vår nasjonalforsamling, som i alle situasjoner kan hevde et kristent syn på samfunnsutviklingen og vårt kulturelle liv

ubundet av all tidligere parti-gruppering. Okkupasjonsårene har lært oss at kristentroen står midt i folkelivet, er uløselig bundet til det».²⁴³ Ikke minst skulle man ta fatt i sosiale problemer. Carl Fredrik Engelstad, en av Fangens venner, uttalte på partiets vegne like oppunder stortingsvalget i 1945 at

Vi er [...] klar over at når menneskene lever under kummerlige materielle forhold, i overbefolkede leiligheter, i arbeidsløshet og i evig kamp for å holde seg på eksistensminimum, så mangler de vilkår for å leve et menneskeverdig liv etter kristen målestokk. Samfunnsforholdene i dag er ikke verdige et kristent samfunn. Kristelig Folkeparti ønsker å gjøre alt som står i deres makt for å skape en radikal og effektiv løsning av de materielle problemer.²⁴⁴

Partiets selvbilde i den første etterkrigstiden var at det var blokkuavhengig, radikalt og representerte noe vesensforskjellig fra de gamle partiene, hvis politikk var blitt forsøkt og hadde mislyktes.

Kristelig Folkeparti ble i 1945 støttet av flere av høvdingene i Kristen-Norge, bl.a. Ole Hallesby (Indremisjonsselskapet og Menighetsfakultetet), Hans Edvard Wisløff (Indremisjonsselskapet) og Ernst Hallen (Santalmisjonen). Flere landskjente prester/forstandere, både fra statskirken og fra dissentersamfunn, stilte seg også bak partiet. *Vårt Land* mente at det var Arbeiderpartiets religiøse

«nøytralitetspolitikk», av et slag til og med Hitler kunne ha støttet, som framprovoserte et eget kristenparti.²⁴⁵

Fra store deler av Kristen-Norge møtte imidlertid partiet skepsis eller motstand. Før verdenskrigen hadde statskirkens standpunkt i det store og hele vært at partipolitikk og kristendom ikke skulle blandes sammen, og at kirken ikke kunne anbefale noe bestemt parti framfor andre (med mulig forbehold om å advare mot partier som erklærte seg som direkte kristendomsfiendtlige). Dette ble regnet å være en naturlig følge av Martin Luthers toregimentslære. Blant dem som argumenterte prinsipielt for dette, var Eivind Berggrav, som fikk støtte av Ludvig Hope i Norsk Luthersk Misjonssamband og Einar Amdahl i Det Norske Misjonsselskap.²⁴⁶ Alf B. Bastiansen i Norges Kristne Arbeideres Forbund og den landskjente pastor Olav Valen-Sendstad i Stavanger uttalte seg begge i samme retning. Valen-Sendstad kalte Kristelig Folkeparti «det store feilgrep i norsk politikk» og oppfordret i stedet de kristne til å gå inn i alle partier.²⁴⁷ Fagteologen Sverre Aalen mente i 1947 at Kristelig Folkeparti på lang sikt mer ville «skade enn gagne vår kamp for å bevare den kristne fedre arv i folket vårt», fordi det ville føre til «at politiske lidenskaper oppvigles mot kirke og kristendom».²⁴⁸

Mange mente ut fra slike tenkemåter at det var uheldig å kalle et parti «kristelig» og slik signalisere at det regnet seg som det naturligste valget for kristne (jf. over, s. 39). Det ville være å underkjenne de kristne som var aktive i andre partier,

og det kunne dessuten virke helt motsatt av det Fangen og hans meningsfeller hadde ønsket, nemlig til å isolere kristenfolket i ett parti, mens det i stedet skulle arbeidet i alle politiske leirer, med en mye større kontaktflate. Johnson beskrev det som å pakke seg sammen i en saltklump heller enn å virke som salt i hele samfunnet; Bastiansen brukte et annet nytestamentlig bilde og så heller de kristne som en surdeig som skulle bringe kristne synsmåter ut i alle partier.²⁴⁹

Aalen fikk rett i at Kristelig Folkeparti kom til å virke provoserende på arbeiderbevegelsen. I sosiale og økonomiske saker var partiet ofte på linje med Arbeiderpartiet, men det valgte, som vi snart skal se, tidlig en klar konfrontasjonslinje overfor dette partiet i spørsmål som hadde med moral og livssyn å gjøre. Dette innebar at Kristelig Folkeparti framsatte en mengde direkte og indirekte anklager om at regjeringspartiet var en fiende av kristendommen. AUFs Per Sogstad var ikke nådig da han i 1950 klaget over partiets sammenblanding av religion og politikk:

Kristelig Folkepartis navn [er] en smakløs tilsnikelse, dets eksistens i norsk politikk en grov insinuasjon, og dets praktiske virke, sammen med det politiserende presse, en brutal utfordring til andre menneskers toleranse. Det er en hån imot alle dem som med hell har kjempet for det helt renslige standpunktet, å holde religionen fritt fra det politiske liv i vårt land.²⁵⁰

Arbeiderpartipolitiker Helge Sivertsen, som på denne tiden var statssekretær i Kirke- og undervisningsdepartementet, framholdt omtrent samtidig at Kristelig Folkeparti var et parti «som tener til å gi ei meningslaus politisk gruppering».²⁵¹ Hans tanke var at partiet kunne få småfolk til å motarbeide sine egne interesser – slik Sivertsen forstod disse interessene.

*

Etterkrigstiden begynte med en berusende nasjonal fellesskapsfølelse og optimisme, symbolisert ved det tverrpolitiske Fellesprogrammet (som bl.a. lovet «tilfredsstillende» organer for statskirken). Mange regnet med at forholdet mellom arbeiderbevegelsen og kirken, som ofte hadde vært anstrengt før verdenskrigen, nå var endret varig til det bedre. Selv det tradisjonelt antireligiøse NKP slo i et par år inn på en markert kristendomsvennlig linje. Arbeiderpartiet, som siden høsten 1945 hadde absolutt flertall på Stortinget, var opptatt av ikke å framstå som religionsfiendtlig. Den øverste partiledelsen bestod av folk som personlig var kritisk inntilt overfor religion, men som også innså at flertallet av partimedlemmene regnet seg som kristne. Partiet rommet dessuten en kristensosialistisk bevegelse. Fra kirkelig hold ble det tatt en rekke initiativer som tok sikte på å føre krigstidens positive erfaringer med samarbeid og samfunnskontakt over i det nye Norge, og det ble utarbeidet flere skisser til en kirkeordning som ville gi statskirken en større grad av selvstyre.

Fronter dannes på nytt (1945–1953)

Valget i oktober 1945 gav Det norske Arbeiderparti 76 av 150 stortingsrepresentanter, slik at det så vidt hadde flertall alene. Høyre hadde gått kraftig tilbake, fra 36 til 25 mandater, og Norges Kommunistiske Parti fram, fra null til elleve. Kristelig Folkeparti fikk, som vi nettopp har sett, åtte representanter, mot tidligere to. Valgordningen favoriserte i høy grad de største partiene.

En ren arbeiderpartiregjering under Einar Gerhardsen ble dannet i november. I den fortsatte Kaare Fostervoll som kirke- og undervisningsminister, mens Conrad Bonnevie-Svendsen, som hadde fungert som konsultativ statsråd for kirkesaker, og som hadde vært medlem av Den midlertidige kirkeledelse, gikk av.

Et nytt Norge skal bygges

Arbeiderpartiets ambisjoner var høye. Med stortingsflertallet sikret – i sosiale

og økonomiske saker kunne det dessuten gjøre regning med kommunistene – ønsket partiet å skape et sosialistisk samfunn, en velferdsstat med like muligheter for alle. Demokratiet var innført politisk, nå skulle det innføres økonomisk og sosialt. Skriftet *Framtidens Norge: Retningslinjer for gjenoppbyggingen* («Blåboka») sendt ut av LO og Norsk Sjømannsforbund i 1944, gir et tidstypisk innblikk i tankegangen; det skisserte en korporativ økonomisk struktur som et nødvendig supplement til det parlamentariske politiske systemet, men var taust når det gjaldt kulturelle spørsmål, inkludert religiøse.²⁵²

Blåbokas mål var å «bygge Norge ut til et folkehjem, hvor alle mennesker lever i gode og trygge kår».²⁵³ Småkirkeprest i Bergen og senere biskop Bjarne Skard tok med entusiasme fatt i denne formuleringen:

Ordet *folkehjem* er utmerket! Og et slikt program skal vite at det har full støtte i vårt kristenfolk. Kirken vil ikke mammonsdyrkelse og utbyttervesen. Vi vil solidaritet og tjenervilje. Vi vil utjevning av klasseforskjellen [...] og kaller bolignøden og arbeidsløsheten en folkeskam som vi må vaske av oss hvis vi skal ha rett til å leve vårt liv som fri nasjon, likegyldig hva det måtte koste. Ordet *folkehjem* er utmerket! *Men vi vil ikke bygge det på sand!*²⁵⁴

Med det siste mente han at det var de kristne verdiene som måtte være basis. Her er det lite trolig at forfatterne av Blåboka var enige. Det er mulig å tolke *Framtidens Norge* slik at den etablerte et alternativt moralsk paradigme, for å avløse det som hadde vært gjeldende i kirken. Kirkehistorikeren Aud V. Tønnessen er blant dem som har forstått det slik. «Bekjempelsen av fattigdommen var den overordnede moralske forpliktelse», skriver hun om *Framtidens Norge*. Videre:

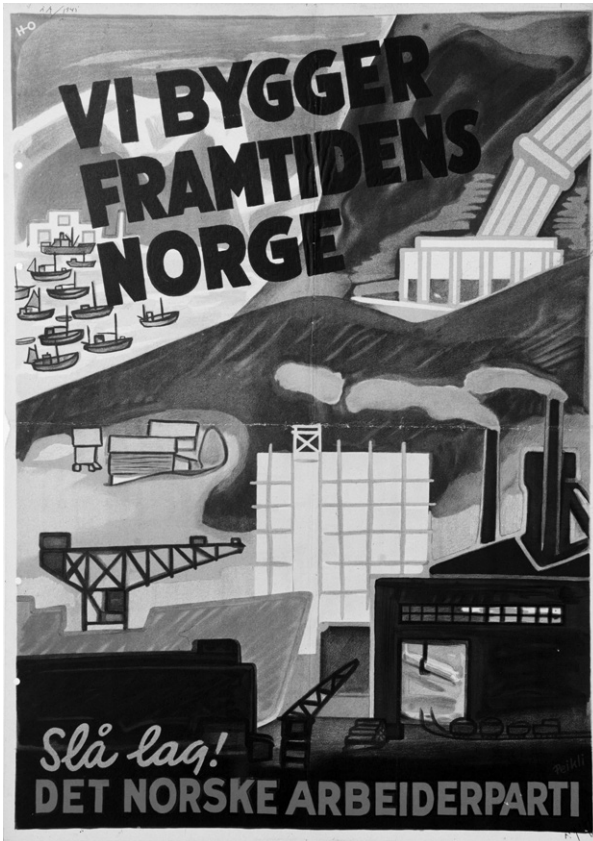
Dette var et annet moralsk paradigme enn det som gjaldt i kirken. For kirkens menn begynte det gode samfunnet ikke i de økonomiske forhold, men i det rette samlivet. Fagbevegelsens velferdsstatlige visjon innebar at familiens grunnleggende betydning ble redusert til fordel for en utvidelse av statens ansvar for den enkelte.²⁵⁵

Det finnes indikasjoner på at dette er en fruktbar måte å forstå Blåboka på. Da Norges Kristne Arbeideres Forbund avholdt sitt landsmøte i 1948, sendte regjeringen industriminister Lars Evensen som sin representant. Han snakket da om moralsk gjenreisning, og overrasket tilhørerne med å forklare at det *han* mente med dette, var en lik fordeling av samfunnets produksjon.²⁵⁶

Arbeiderpartiet hadde en sterk opplevelse av å ha rollen som døråpner inn til en ny tid. I de første etterkrigsårene var det en sterk tro på omforming av samfunnet gjennom sentral planlegging og statliggjøring av flest mulige samfunnsviktige virksomheter, eventuelt ved bruk av legal tvang. «Arbeiderpartiene i vårt land står med folkeflertallet bak seg og har plikt til å følge en sterk og dristig linje på den historiske utviklings vei», uttalte Jakob Friis i Stortinget, og «til å foreta de store forandringer som den historiske utvikling krever».²⁵⁷

Arbeiderpartiets politiske linje var sterkt og eksplisitt preget av en fellesskapsideologi, som for alltid skulle avløse klassekamp og splittelse. «Under krigen løftet vi i flokk», het det i arbeidsprogrammet vedtatt i 1945. «Særinteressene måtte vike – for samfunnets felles interesser. Slik er det også vi må reise landet igjen.» Arbeiderpartiets rolle var å «bære hovedansvaret når det norske samfunnet skal gjenreises og utbygges». Da ble det snart et spørsmål om hvordan partiet forstod «særinteresser».

1945 ble sett som et stort tidskille, en mulighet til å begynne på nytt. Mange spurte seg hvilken plass kristendommen ville få i framtidens Norge. Valgplakat for Arbeiderpartiet fra 1945, med viktige næringsveier, men uten kirker i landskapet. Tegnet av Dagfin Peikli. Foto: Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek.

Sammenstøt på Stortinget om velferd, skole og moral

Velferd for soldater og sjøfolk – hvem skal drive den?

En rekke av tiltakene Arbeiderpartiet stod bak i denne perioden, førte, tilsiktet eller ikke, til konfrontasjoner med kirken og de kirketilknyttede organisasjonene. Noen av dem hadde bakgrunn i krigstidens forhold og kom opp allerede før fredsåret var omme. Under verdenskrigen hadde den

norske eksilregjeringen satt i gang diverse velferdstiltak både for folk som tjenestegjorde i de norske militære styrkene og for sjøfolk i utenriksfart, som jo også var kommet under en form for offentlig styring gjennom Nortraship. London-regjeringen hadde med seg planer hjem for å fortsette dette velferdsarbeidet også i fredstid, for begge grupper. Da var det nødvendig å ta i betraktning at kristne organisasjoner hadde drevet frivillig arbeid for dem gjennom mange år. Norges Kristelige Ungdomsforbund hadde arbeidet på militære

øvelsesplasser siden 1903, og hadde gradvis bygd opp til sammen 18 soldathjem, som stort sett var populære blant mannskapene, og som ble rost av de militære myndighetene. Den norske Sjømannsmisjon hadde drevet virksomhet for sjøfolk siden 1865, mens Foreningen for de skandinaviske Sjømannshjem i fremmede Havne hadde holdt på siden 1900. Under krigen var de fleste av soldathjemmene enten blitt ødelagt eller overtatt av okkupasjonsmakten, mens det på utefronten var etablert et samarbeid mellom offentlig og frivillig velferd.

Handelsdepartementet nedsatte høsten 1945 et utvalg for å trekke opp mer detaljerte retningslinjer for sjøfolksvelferden. Ingen representanter for de frivillige organisasjonene var oppnevnt, men departementet tok på oppfordring med pastor Johannes Smidt fra Sjømannsmisjonen. Utvalget ble ledet av medisinaldirektør Karl Evang, som stod høyt på lista over folk Kristen-Norge ikke hadde tillit til. Det kunne likevel samle seg om en innstilling som gav stor anerkjennelse til det kristne arbeidet som var drevet tidligere, og som åpnet for fruktbart samarbeid i framtida. Denne åpne og forsonlige holdningen sluttet Handelsdepartementet seg senere til. Velferdsoppgavene for titusener av sjøfolk over hele verden var så store at det var behov og god plass for alle som ville bidra. Derfor ble det ikke så mye støy rundt denne saken.²⁵⁸

Når det gjaldt soldatene, ble det derimot bråk.

Høsten 1945 ble det kjent at Forsvarsdepartementet hadde opprettet et

kantinekontor for å ta seg av velferdsarbeidet blant soldatene, og visstnok på en måte som ville innebære at Norges Kristelige Ungdomsforbund ville måtte avvikle sine soldathjem. Hærens overkommando hadde tilkjennegitt at den mente forbundet burde få ta opp igjen virksomheten, men Forsvarsdepartementet hadde bedt om at kontraktene med soldathjemmene ble sagt opp, og om beregninger av hva det ville koste å innløse dem. Kristelig Folkepartis Einar Hareide, nyvalgt representant fra Møre og Romsdal og aktiv i Norges Kristelige Ungdomsforbund i mange år, nevnte saken under trontaledebatten. Forbundets «store sjølvnyttelause arbeid» måtte ikke slik kastes på porten, framholdt han, for det trengtes mer enn noensinne.²⁵⁹

Ingen fra regjeringssiden kommenterte dette den gang, men endringer i velferdsarbeidet på moene kom opp en rekke ganger i 1946. Venstres Hans Eidnes interpellerte i mars da det viste seg at Forsvarsdepartementet ville få trukket opp linjene for soldatvelferden uten å ta med folk fra hverken Norges Kristelige Ungdomsforbund eller Noregs Ungdomslag, men fikk bare høre at departementet mente at «de kirkelige interesser» var tilstrekkelig ivaretatt likevel, og at det dessuten hadde vært hastverk. Den videre prosessen var akkurat slik Kristelig Folkepartis folk hadde ventet og fryktet: Flertallet i utvalget mente det ville være «uholdbart» at Norges Kristelige Ungdomsforbund fikk fortsette soldathjemsdriften, «da det vil bidra til å splitte mannskapene i stedet for å samle dem», og Forsvarsdepartementet

hadde sluttet seg til og bemerket at det ville være urimelig å gi «denne organisasjon noe fortrin».²⁶⁰

Det viste seg imidlertid at ganske mange ikke syntes det var så rimelig at Norges Kristelige Ungdomsforbund, som hadde investert store innsamlede summer og mye frivillig arbeid gjennom mange år, nå skulle skyves bort. Militærkomiteen på Stortinget delte seg i et sosialistisk flertall og et ikke-sosialistisk mindretall, hvor mindretallet ville la forbundet drive videre på de større øvelsesplassene. På Stortinget ble likevel et forslag om dette stemt ned mot 55 stemmer. Det skjedde imidlertid ikke før mye var blitt sagt. «Det private innslaget og initiativet som gjennom 40–50 år har bygd opp velferdsarbeidet mellom soldatane, skal no vika plassen for den totalitære stat», sa Hareide, som selv mente han avholdt seg fra så sterk ordbruk som saken egentlig fortjente.²⁶¹

Mens Hareide, sekundert i Stortinget også av representanter fra Venstre, Høyre og Bondepartiet, oppfattet saken som prinsipiell, for ikke å si illevarslende, var ledende arbeiderpartifolk opptatt av å framstille den som ubetydelig og rent praktisk motivert, all den tid det nå likevel skulle startes offentlig kantinedrift. De understreket at Norges Kristelige Ungdomsforbund fortsatt ville få mulighet til å holde arrangementer på øvelsesplassene om de ønsket det – på lik linje med andre organisasjoner. Forsvarsminister Jens Christian Hauge, som stod under et visst press fra AUF om å få gjort noe med soldatvelferden, uttrykte 6. desember håp om «at det ikke skal bli reist

noen prinsipiell debatt eller noen religionsdebatt» omkring saken – men der forregnet han seg.²⁶² Det var for øvrig ikke full enighet innad i regjeringspartiet i saken. Jacob Ryen, representant for Arbeiderpartiet fra Trøndelag, hadde som militær selv hatt ansvar for samarbeid med ungdomsforbundet, og mente det hadde gjort et glimrende arbeid og at det ikke var noen grunn til at man nå skulle «gå til å vekke strid ute i folket ved å nekte disse organisasjoner å fortsette, hvis de ønsker det».²⁶³

Den symbolske betydningen av soldathjemmsaken ble gjort mye, mye større da det tidlig i desember 1946 kom fram at Forsvarsdepartementets overtakelse av ett av hjemmene, på Ulven i Hordaland, hadde skjedd brått og nokså hardhendt. Departementet hadde «gått ut fra» at Bjørgvin krets av Norges Kristelige Ungdomsforbund ikke hadde noe å innvende mot at myndighetene startet utbedring av soldathjemmet ut fra forutsetningen om statlig drift. Kretsen hadde, med støtte fra de lokale militære myndighetene, i realiteten ønsket å ta opp igjen sitt tidligere arbeid, og hadde bl.a. engasjert kantinepersonell, men den følte seg nå satt i en tvangssituasjon hvor den ikke hadde noe å vinne på å insistere på at den kontraktfestede oppsigelsestiden skulle overholdes. Den aksepterte derfor at staten overtok på få dagers varsel og uten å vite hva den ville få til erstatning.

I Stortinget ble Hauge anklaget for å ha øvd et helt urimelig press på Norges Kristelige Ungdomsforbund, og også for å ha neglisjert Stortinget. Overtakelsen

av Ulven hadde nemlig skjedd i august, lenge før Stortinget hadde drøftet *om* staten skulle overta eller, statsrettslig viktigere, hadde bevilget pengene som skulle til. Han ble reddet fra formell kritikk av stortingsflertallet, men affæren etterlot et tydelig inntrykk av at staten – i alle fall Forsvarsdepartementet – hadde hastverk med å skyve ideelle organisasjoner bort, og at det ikke var så nøye med midlene.²⁶⁴ At Arbeiderpartiet lot til å spekulere i at det hadde makt til å gi seg selv absolusjon i ettertid for eventuelle misgrep, måtte virke provoserende.²⁶⁵

Slaget om framhaldsskolen

Sakene om sjøfolksvelferden og soldat-hjemmene utviklet seg gradvis, og ble først behandlet formelt på Stortinget i desember 1946. Det innebar at den første store politiske konflikten som spesifikt angikk religion, kom på et annet felt. Den gjaldt hvilken plass kristendomsfaget skulle ha i framhaldsskolen, som regjeringen ønsket å få inn i fastere former som et skoleslag for elever som siktet seg inn mot praktiske yrker. Saken hadde vært grundig forberedt før krigen, og en proposisjon ble framlagt i mars 1946. Det knyttet seg en viss spenning til den. Dette var den første større skolepolitiske saken Arbeiderpartiet la fram med rent flertall på Stortinget. Ville partiet følge sin linje fra før krigen, som kirken for det meste hadde oppfattet som kjølig overfor kristendommen, eller hadde krigstidens opplevelser kanskje slipt bort noe av religionsskepsisen?

I motsetning til hva flertallet i stortingskomiteen som hadde behandlet saken før okkupasjonen hadde tilrådd, men i tråd med flere sakkyndige utvalg, foreslo regjeringen at kristendomskunnskap ikke skulle være et obligatorisk fag. Begrunnelsen for dette var bl.a. at det ville være vanskelig å skaffe kristendoms lærere, siden de fleste framhaldsskolelærere ventelig ville være håndverkere uten kvalifikasjoner til slik undervisning. Og mens formålsparagrafen for folkeskolen sa at barna skulle gis en *kristelig* oppdragelse, var dette ordet ikke med i forslaget til formål for framhaldsskolen. Dette ble det bråk av, forutsigelig nok etter alle tidligere kontroverser om kristendomskunnskap i skolen, og det ble nesten bare dette debatten kom til å dreie seg om. Spørsmålet ble slått stort opp i den ikke-sosialistiske pressen, og regjeringens forslag ble framstilt som det siste i en lang rekke framstøt for å innskrenke og tyne kristendomsfaget i skolen.

Kirke- og undervisningskomiteen delte seg i en arbeiderpartifraksjon som var enig med regjeringen, og en ikke-sosialistisk fraksjon som ville ha obligatorisk kristendomsundervisning. På vippen satt Arbeiderpartiets Egil Eriksen, som ønsket å ha kristendomskunnskap som obligatorisk fag i de mest teoritunge av framhaldsskolekursene. Komiteemedlemmene fra Høyre, Kristelig Folkeparti og Venstre syntes dette var bedre enn ingenting, og kunne subsidiært støtte det. Slik ble Eriksens énmannsforslag faktisk flertallets anbefaling.

Debattene i Stortinget 8. og 16. oktober artet seg for en stor del som en kamp om

kristendommens plass og verdi, ikke bare i skolen, men i samfunnet for øvrig. Fra den ikke-sosialistiske siden ble det snakket varmt og lenge om hvor viktig kristendommen var som basis for allmenndannelse og karakterdannelse og som vaksine mot materialisme og moralsk utglidning. Arbeiderpartiets påståtte ønske om å redusere den var også i strid med den alminnelige folkemeningen, ble det hevdet (en gjenganger i mange debatter hvor kristendommen kom inn). De som ønsket kristendoms-kunnskap som obligatorisk fag, pekte også på den rollen kristendommen hadde spilt i kampen mot nazismen. «Okkupasjonen og tiden etter frigjøringen har gitt oss rikelige beviser på at de kristne læresetninger er de eneste som holder», framholdt Høyres Erling Fredriksfryd,²⁶⁶ mens Arbeiderpartiets Egil Eriksen snakket om at det hadde vært en kristelig og moralsk ånd

som preget samfunnslivet vårt i okkupasjonstida og i tida nærmest etter frigjøringa, og som gjenspeilte seg i det bemerkelsesverdige fellesprogrammet. Framfor alt var det den ånd som preget det i så henseende høyverdige samliv i konsentrasjonsleirene.²⁶⁷

Venstres parlamentariske leder Jakob Lothe mente endatil at man kunne bevise statistisk at det var «dei folkegrupper som stod nærast knytte til den religiøse rørsla i vårt land», som hadde stått «i serleg mon sterkt» i kampen mot nazismen.²⁶⁸ Å sørge for obligatorisk kristendom i framhaldsskolen ble etter dette opplegget å videreføre

krigstidens nasjonale samhold for frihet og demokrati.

Dette måtte naturligvis virke provoserende på dem som hadde basert sin motstand mot nazismen på noe annet, og det ble da også protestert heftig, bl.a. fra Norges Kommunistiske Partis Emil Løvlien og Arbeiderpartiets Sverre Løberg.²⁶⁹ Men det vakte en viss oppsikt da Arbeiderpartiets Jakob Friis erklærte at han kom til å stemme med komitéflertallet, bl.a. nettopp fordi han hadde opplevd «hva det betydde at vi hadde en felles åndsfront i vårt land i okkupasjonsårene».²⁷⁰ Friis kom fra en «kristelig familie», men var blitt ateist og motdagist, og befant seg før verdenskrigen på partiets ytterste venstre fløy. Han trodde at de som ikke hadde oppholdt seg i Norge under krigen – han sa det ikke, men det er mulig han her tenkte på mindretallsføreren og partifellen Lars Moen, som hadde sittet i tysk fangenskap fra 1941 til 1945 – muligens ikke opplevde krigstidens fellesskap like sterkt. Han erklærte at han ønsket en praktisk rettet kristendoms-kunnskap, en slik som «potetprestene» i opplysnings-tida hadde stått for. Og det var håp, for selv om han mente å se at «mange av kirkens menn atter er blitt konservatismens og reaksjonens forkjempere og atter har vendt seg mot arbeiderbevegelsen», så var det også «mange prester og kristne lærere som forstår den nye tid og ønsker å gå aktivt inn for den».

Stort sett fulgte likevel standpunktene partigrensene. Venstres Karl Johan Fjermeros, som forsvarte kristendomsfaget bl.a. som begrunnet i Grunnloven, antydet

at regjeringens standpunkt bunnet i Arbeiderpartiets uoffisielle slagord om at «religion er en privatsak». Om så var, hadde den selvsagt ikke noen plass i den offentlige skolen. Ingen fra sosialistisk side sa imidlertid noe slikt, men Løberg gikk langt i å hevde at faget ikke hørte hjemme der, men nå skulle «tvinges inn i framholdsskolen ved navneoppopp!».²⁷¹

Tross enkelte frafall seilte regjeringens forslag gjennom i både odelsting og lagting, og framholdsskolen ble dermed uten både noen eksplisitt kristelig målsetting og obligatorisk kristendoms kunnskap (skjønt skolestyrene kunne legge faget inn i fagkretsen om de ønsket). Sikkert er det at saken fikk en stor symbolsk betydning. «Kristenfolket» så den som et klart eksempel på en avkristningslinje. *Luthersk Kirketidende* kalte avgjørelsen et «ondt varsel», og trodde ikke på den offisielle begrunnelsen for å gjøre faget valgfritt.²⁷² Arbeiderpartiet mente på sin side at saken ble kynisk utnyttet til å reise en politisk front mot partiet selv, gjerne av motstandere som ikke i og for seg var spesielt oppvakt av religiøse spørsmål.²⁷³ Men minst én av partiets kommunestyrerepresentanter meldte seg ut i protest.²⁷⁴

Bispemøtet i november 1946 betraktet Stortingets vedtak som et «nederlag» og et tegn på at statsmaktene ikke hadde «villet sørge for framhold i de unges opplæring og styrking».²⁷⁵ Men i beste berggravske ånd ble menighetene og prestene oppfordret til ikke «å kreve, men å tilby». Det ville si at de ikke, i de kommunene hvor det skulle være framholdsskole, bare passivt krevde at

det skulle være obligatorisk kristendomsundervisning, men gjorde avgjørelsen lettere ved å sørge for at det fantes gode kristendoms lærere å ty til. Biskopene ville også få utarbeidet egnet undervisningsmateriell.

I praksis kom loven til å forlenge og forsterke den polariserende effekten spørsmålet hadde. Skolestyrene måtte jo ta konkret stilling til fagfordelingen i framholdsskolen, og da ble det «gjærne [...] en bitter strid om religionsundervisningen», skrev AUF-veteranen Henry Harm seks år senere, og fortsatte: «Indremisjonsfolket har forsøkt å lage agitasjon på dette spørsmålet, og vårt partis representanter har ofte stått splittet. Det er et mørkt kapittel.»²⁷⁶

Oslo lærerskole

Den neste store konfliktsaken kom bare en drøy måned senere. Også den handlet om skolen og var arvet fra tiden før verdenskrigen. Det var snakk om avslutningen av Arbeiderpartiets mangeårige kamp for å få statliggjort Oslo lærerskole, som var drevet av Indremisjonen. (Dette er en lang historie; den er behandlet i bind 1, s. 458–465.) Begrunnelsen for at staten skulle overta, var ikke at skolen var dårlig – alle var tvert imot enige om at den holdt mål – men at den var privat, og, internt i Arbeiderpartiet, at den var «kristelig» og drevet av den forhatte Indremisjonen.

Arbeiderpartiet hadde forsøkt å få statliggjort skolen i 1937, men hadde lidd et smertefullt nederlag og nærmest svoret revansj. Arbeidsprogrammet som var vedtatt på sensommeren 1945, foreskrev at

«[a]ll lærerutdanning overtas av Staten». Og nå, med stortingsflertallet inne, var timen kommet. Flertallet i Stortingets kirke- og skolekomité, som alle tilhørte regjeringspartiet, vedtok å sette inn denne posten i sin innstilling om bevilgning til lærerskolene: «Stortinget segjer seg samd i at Staten tek over all lærarutdaning.»²⁷⁷ Dette kom brått på regjeringen, som i grunnen hadde lovet at saken skulle utredes mer først.

Både på grunn av forhistorien og på grunn av at mange nå mente å se en anti-kristen tendens i regjeringens politikk, var det stor interesse for saken. Den ble debattert i skole og presse etter omtrent samme linjer som framhaldsskolesaken, og galleriet var fullt da den ble behandlet i Stortinget 20. november.

Arbeiderpartiets hovedlinje var at overtakelsen av Oslo lærerskole var det naturlige slutt punktet i en lang prosess hvor det i tidligere faser hadde vært gunstig med private initiativer, men hvor denne tiden nå definitivt var forbi, ikke minst siden staten uansett betalte driftskostnadene. Overtakelsen ble sett som et ledd i demokratiseringen av samfunnet, nemlig slik at folket gjennom Stortinget hadde oppnådd full styring av skolen. Fra ledende arbeiderpartihold ble det bedyret at det var en prinsipp sak som ikke var rettet mot enkelte private eiere i og for seg, og som ikke hadde med penger å gjøre. Heller ikke arbeiderbevegelsens egne organisasjoner, som LO, ville man ha tillatt å ha noen egen lærerskole, het det, ikke engang om den var gratis for staten.

Debatten viste imidlertid raskt at det nok hadde en betydning for mange på sosialistisk side at skolen var drevet nettopp av Indremisjonen (noe forhistorien uansett hadde gjort svært tydelig). Arbeiderpartimannen Isak Flatabø fra Hordaland framholdt f.eks. at det ville være

i lite samhøve med dei demokratiske samfunnsideal, og også i lite samklang med dei evige livslover, at staten stør og held oppe [...] sermerkte lærarskular, som heilt frå starten av er omsveipte med ei åndeleg tvangstrøye, og som har til oppgåve å tvinga den norske barneånda og ungdomsånda inn i ei trong åndeleg sidegate. Det er korkje moralsk eller demokratisk, og har ingen ting med åndsfridom eller sann folkeopplysning å gjera.²⁷⁸

Partifellen Jakob Friis mente skolen stod for «pietistisk og indremisjonsk trosfanatisme».²⁷⁹

Arbeiderpartiet utfordret dermed to grupper som bare delvis overlappet, nemlig de som ut fra et prinsipielt liberalt standpunkt var skeptiske til statsdirigering av kultursektoren (men ikke nødvendigvis likte Indremisjonen), og de som hadde sympati for Indremisjonen (men ikke nødvendigvis var liberale). Flere ante en regelrett totalitær tendens i framstøtet.²⁸⁰ Bent Røiseland fra Venstre fryktet at Arbeiderpartiet ville innføre «plankultur» i åndslivet, slik det ville ha planøkonomi i næringslivet.²⁸¹ Og statsråd Fostervoll gav ham rett: «Vi må ha ein plan i alt vårt

kulturarbeid.»²⁸² I hans plan passet ikke en «sektsskule» (et ord som ble husket lenge av motstanderne) inn.

Måten Arbeiderpartiets stortingsgruppe hadde reist saken på, virket ellers provoserende. Den kom altså bare som en budsjettmerknad, ikke som noen lovsak, og hensikten var åpenbart å få den raskt unna og også, som Lars Moen stadig kom tilbake til, å få eierne av lærerskolen til å forstå at alt håp om å drive videre privat var ute. Kirke- og undervisningsdepartementet ville nemlig inn i forhandlinger med Indremisjonen om å overta skolen, og både komiteleder Moen og statsråd Fostervoll mente det svekket forhandlingsviljen når motparten håpet å kunne drive videre selv. Akkurat dette framsto som nokså usmakelig. «Man tvinger [...] ikke noe igjennom ved å sette revolveren for brystet på vedkommende og si, at det er slik jeg vil det skal gjøres!» mente Venstres Christian S. Oftedal.²⁸³

Utfallet var uansett gitt. Arbeiderpartiet hadde makten, og brukte den. Merknaden om å gjøre all lærerutdanning statlig ble vedtatt med 83 stemmer fra Arbeiderpartiet og Norges Kommunistiske Parti mot 58 fra de øvrige partiene.

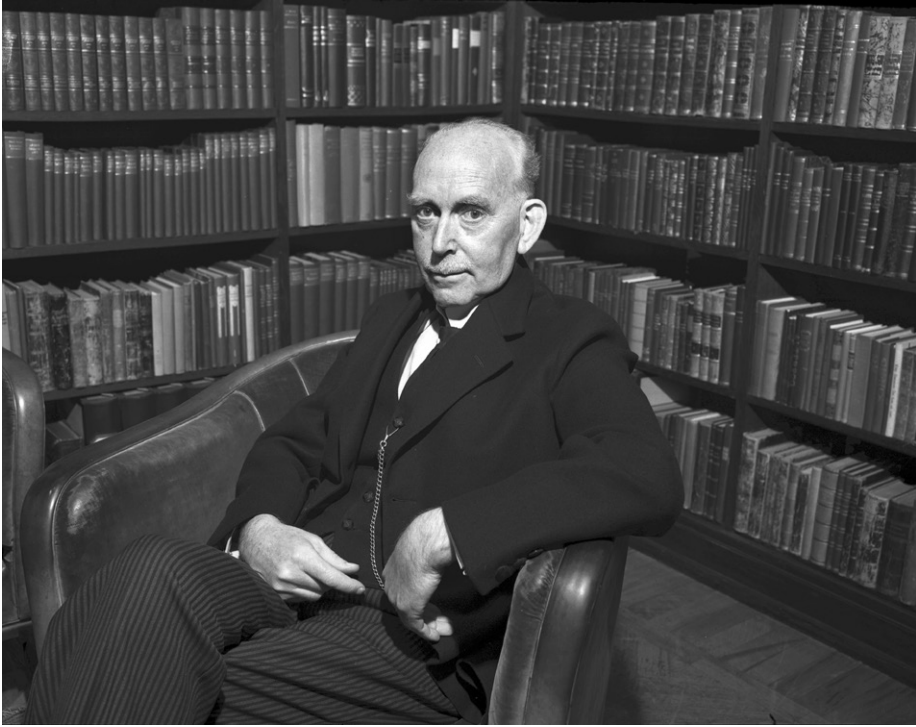
Dette var «et av de slemmeste varsler vi har opplevd i den korte etterkrigstids bevegede historie i Norge», skrev *Luthersk Kirketidende*.²⁸⁴ «Avgjørelsen vakte sorg og harme, ikke bare blant indremisjonsskolefolk, men i langt videre kretser», skrev Indremisjonsselskapets historiker senere.²⁸⁵ Han tolket den selv som bruk av makt for å «komme et skritt videre på veien mot

ideologisk ensretting, etter de retningslinjer professor Edvard Bull hadde staket ut i 1923». Referansen var til Bulls brosjyre *Kommunisme og kristendom*, utgitt under den sterkeste konflikten om religion i norsk arbeiderbevegelse (se bd. 1, s. 309–312). Her hadde forfatteren, som den gang var Arbeiderpartiets sjefsideolog, ganske riktig argumentert kraftig for å bli kvitt private lærerskoler. Ut fra standpunktet at «kirken er vår fiende», hevdet han at lærerutdannelsen måtte «ut av det værste 'kirkefolkets' hender».²⁸⁶ Å ta dette kampskriftet som retningsgivende for Arbeiderpartiet 23 år senere, etter at forholdet mellom arbeiderbevegelsen og kirken hadde gjennomgått mange og store endringer, er ikke uten videre rimelig. Martin Tranmæl hadde i 1932 hevdet at det stod for Bulls egen og ikke partiets regning. Samtidig er det *forståelig* at det ble oppfattet som retningsgivende ettersom det gjorde mye av Arbeiderpartiets skolepolitikk, inkludert overtakelsen av Oslo lærerskole, lett å begripe, og partiet dessuten aldri hadde tatt avstand fra det.²⁸⁷

Vi så ovenfor at overtakelsen ble prinsipielt begrunnet med at statskontroll var mer demokratisk enn privat drift. Indremisjonsselskapets formann, Ole Hallesby, la ikke fingrene imellom:

Her går skillelinjen mellom demokrati og diktatur. Når flertallet ved lov nekter mindretallet å gjøre sitt syn gjeldende på åndslivets felter, da har vi flertallsdiktatur. Og det er en fornektelse av demokratiets innerste vesen.

Teologiprofessor Ole Hallesby var blitt godt kjent med Einar Gerhardsen på Grini. I sin rolle som formann for Indremisjonsselskapet gikk han likevel kraftig ut mot Gerhardsens regjering i saken om Oslo lærerskole. Regjeringen hadde «kastet stridshansken», mente han. I arbeiderbevegelsen stod Hallesby gjerne som innbegrepet av en «mørkemann». Her er han i sitt arbeidsrom sommeren 1949. Foto: Leif Ørnelund / Oslo Museum.

Regjeringspartiet har vist sitt ansikt. Det har kastet stridshansken og blåst til kamp mot det som er vårt dyreste eie.²⁸⁸

Der Arbeiderpartiet og Norges Kommunistiske Parti så betryggende samfunnsmessig kontroll, så Hallesby og mange andre statsdiktatur. Generalsekretær Einar Amdahl i Det Norske Misjonsselskap mente i et tilbakeblikk at overtakelsen «var et første, ganske visst lite, men betydningsfullt skritt

bort fra demokratiet», satt i scene av en retning innen Arbeiderpartiet som planmessig arbeidet i antidemokratisk lei.²⁸⁹

At Arbeiderpartiet lot rektor Arnfred Slyngstad fortsette i stillingen, var et lite plaster på såret for Indremisjonen, men personalet ble nokså snart utvidet – av departementet – med folk som neppe ville blitt ansatt av Indremisjonen, så som de ikke-troende P. M. Juul, August Lange (se s. 221) og Trygve Bull (se s. 154, 175 f., 202, 218). Det var «ein del av kollegiet, to–tre,

som synest ha det som mål å få kristendommen ut av skulen», skrev en kristensinnet lektor i sin dagbok i 1953, og Slyngstad var «skyteskive for dei aggressive».²⁹⁰ *Vårt Land* kommenterte ansettelsen av Bull i 1949, som den fant foruroligende. Avisen mente at Bull var lite kvalifisert, og at saken viste hvor mye det var om å gjøre for regjeringen å få presset lærere «med hans innstilling» inn på skolen.²⁹¹ Dette ble mange år senere bekreftet av Bull selv, som fortalte at han via mellommenn hadde fått denne beskjeden fra selveste statsminister Gerhardsen: «Vi kan ikke avskjedige de kristne lærerne. Når det blir en stilling ledig, så håper jeg du er villig til å ta en jobb.»²⁹²

Teologen Per Lønning, som kom inn i kollegiet i 1954, mente likeledes at mye tydet på at myndighetene bevisst ønsket «å avvikle den ideologiske enhetlighet som [...] hadde preget kollegiet» fram til overtakelsen.²⁹³ I alle fall ble det engasjerte diskusjoner på det trange lærerværelset, visstnok mest preget av romslighet overfor meningsmotstandere.²⁹⁴

Kondomer til besvær

I den umiddelbare etterkrigstida var det bred enighet i norsk offentlighet om at det var skjedd en moralsk utglidning, særlig hos ungdommen. Folkemoralen hadde lidd skade og måtte heves; det mente de fleste. Spørsmålet var hva målet skulle være, hvordan moralen i det nye, gjenreiste Norge skulle se ut, og hva som skulle begrunne den. Var det Guds vilje, formidlet gjennom Bibelen, som skulle være en uforanderlig

norm, eller skulle det f.eks. være rent sekulære betraktninger om samfunnsmessig nytte?

For de fleste aktive kristne var valget opplagt, moralen bygde på Guds ord. Grunnloven erklærte jo at Norge offisielt var et evangelisk-luthersk samfunn. «Gud vil vi skal være et kristent folk», skrev Ludvig Schübeler i 1945; han var et av medlemmene i Den midlertidige kirkeledelse. «Det må bety at vi er et folk med kristen moral, som opprettholder kristne ordninger og kristen livsførsel. Var vi enige i det, så ble dermed straks hele vårt politiske liv forenklet.»²⁹⁵ De fleste nordmenn, troende eller ikke-troende, var oppdratt til å betrakte statskirken og dens konfesjonelle kristendomsundervisning som den viktigste kanalen for formidling av samfunnsmoral.

Som i mellomkrigstiden kom moraldebattene i spenningsfeltet mellom kirke og arbeiderbevegelse for en stor del til å dreie seg om seksualmoral i en eller annen form. Dette var det flere grunner til. To av dem var at seksuallivet var noe som angikk nesten alle direkte, og at det var et felt hvor den konkrete praksisen som fulgte av ulike moralsyn, spriket mer enn på mange andre områder. Når staten da var nødt til å velge, måtte den nødvendigvis utfordre betydelige grupper i folket uansett hva den gjorde.

I 1945–46 var det først og fremst i spørsmålet om utdeling av prevensjonsmidler (i praksis kondomer) til ugifte personer at staten ble nødt til å gjøre et valg. For å forstå hvordan en slik sak kunne seile opp til å bli et politisk stridsspørsmål av første rang, må man forstå at den markerer et

Kommentar i Humoristen nr. 1–2, 1947 til striden om prevensjonsmidler til Tysklandsbrigaden. Svært mange mente at myndighetene simpelthen oppfordret til seksuell umoral. Høyres parlamentariske leder C.J. Hambro anklaget Forsvarsdepartementet for «gangsteraktig freidighet» og for på rystende vis å framstille det som «en helt naturlig ting for norsk ungdom som skal til Tyskland, å søke de tyske skjøter».

veiskille, et avgjørende retningsvalg. At staten forsynte ugifte med prevensjon, innebar for tilhengerne av klassisk kristen moral at den sanksjonerte tilfeldige seksuelle forbindelser. Dermed ville den bryte det de oppfattet som en grunnlovsfestet forpliktelse til å opptre som en kristen stat, og ungdom som ellers ikke ville ha innlatt seg på utenomekteskapelig sex, ville bli lokket inn i den ettersom den var offentlig godkjent. Saken fikk et ekstra skjær av alvor over seg på grunn av kampene om «fri kjærlighet» og «den nye moral» i mellomkrigstida. I motsetning til den gang hadde Arbeiderpartiet nå flertall. Mens

stridene om kristendomsfagets plass i skolen fra kristenfolkets side ble oppfattet som at det dreide seg om å *redusere* og *svekke* kristendommens stilling, dreide prevensjons sakene seg om å *sette noe nytt og sterkt uønsket i kristendommens sted*. «Skal vi [...] få innført en art statsbeskyttet frie seksuelle forbindelser?» spurte *Vårt Land*.²⁹⁶

Fra sosialistisk hold var argumentene for bedre tilgang til prevensjon enkle: Det ville føre til et bedre liv for mange å kunne unngå uønskede svangerskap, og det ville også forebygge at det ble foretatt ulovlige aborter. Bruk av kondomer ville også bidra til å begrense kjønnssykdommer.

Prevensjonen ble debattert i Stortinget en rekke ganger i 1946, først i forbindelse med behandlingen av bevilgning «til ymse medisinske formål» 31. mai. Arbeiderpartiflertallet i helsekomiteen ønsket å gi penger til prevensjonsopplysning og -distribusjon gjennom mødrehygienekontorene. Mindretallet fra Høyre, Venstre og Kristelig Folkeparti avviste egentlig ikke dette, men mente saken burde utredes mer, ettersom den hadde «stor samfunnsmessig virkning» og ikke hadde vært drøftet på tinget tidligere. Mindretallsforslaget ble imidlertid nedstemt med 67 mot 39 stemmer etter en nokså følelsesladet debatt. Mindretallets ordfører var legen Oscar Olsen (V). Han hadde vært aktiv motstandsmann under okkupasjonen, og reagerte sterkt på at arbeiderpressen anklaget mindretallet ikke bare for motstand mot å ville hjelpe slitte og svake mødre, men sågar for å fremme en slags «ny-nazisme», og at de ble tillagt et ønske om «å drive menneskeavl etter nazistisk mønster».²⁹⁷ Han visste at det var betydelig uenighet om saken innad i Arbeiderpartiet, og anførte bl.a. selveste Friedrich Engels og den sovjetiske teoretikeren Anton Makarenko for å vise at det ikke var noe antisosialistisk ved å være skeptisk til prevensjon og «fri kjærlighet». Den alltid offensive Rakel Seweriin fra regjeringspartiet snakket på sin side om hvordan mødrehygienekontorene var etablert mot «fordomsfull motstand og fanatisk propaganda [...] fra pietistisk hold».²⁹⁸ Hennes partifelle Svein Øraker framstilte kirken som konservativ og bakstreversk i sitt vesen:

Skulle reformarbeidet i vårt land ha måttet vente på initiativ eller velsignelse fra kirkens side, ja, så er jeg redd for at vi fremdeles hadde famlet omkring i et både sosialt og åndelig mørke som vi har grunn til å være glad for at vi nå er ferdig med.²⁹⁹

En drøy måned senere interpellerte Lars Ramndal fra Venstre om hva regjeringen aktet å gjøre «for å rette opp det sedelige nivået mellom soldatene våre?». Hans utgangspunkt var opplysninger om at kantinekontoret i Forsvarsdepartementet hadde gått til innkjøp av kondomer for salg til mannskapene, og hadde forsøkt å gjøre det «i smug bak ryggen åt heile folket». Kontoret hadde vært fullt klar over at saken var kontroversiell, og hadde bedt «alt befal om hjelp til at det ikke skapes unødige snakk eller sensasjoner». Saken var ikke desto mindre blitt kjent, og salget visstnok stanset i påvente av at Forsvarsdepartementet skulle få saken utredet. Ramndal så det hele som et utslag av at «visse krinsar» i flere tiår hadde arbeidet for å innføre «en kjønnsmoral som i dag ber bitre frukter i folket vårt».³⁰⁰

Saken fikk en ekstra spiss fordi det var nettopp det nyopprettede kantinekontoret som skulle organisere velferd for soldatene når Norges Kristelige Ungdomsforbund ikke lenger fikk drive sine soldathjem (se over, s. 90 ff.). En organisasjon som hadde hatt som et mål å fremme kristen moral, ble med andre ord erstattet av et statlig kontor som med Ramndals ord «beint fram [...] oppmoda til sedløyse».³⁰¹ Forsvarsminister

Hauge vedgikk at saken var vanskelig, men framholdt departementets mening at helsehensynene, altså behovet for å beskytte mannskapene mot kjønnssykdommer, måtte komme først. Han bebudet at det skulle nedsettes et utredningsutvalg, akkurat som i saken med soldatvelferden.

Utvalget fikk «en frist på fjorten dager av den panikkslagne Hauge», som neppe hadde ventet interpellasjonen, og som ville ha saken ut av verden.³⁰² Det måtte arbeide midt i ferietiden og hadde derfor stadig vekslende sammensetning. Stephan Tschudi var en av de sju som opprinnelig ble oppnevnt. «Ak ja», skrev hans venn Odd Godal (se s. 61) til ham da han fikk høre om oppdraget:

Håper du klarer å få gjort klart at pointet ikke er å berge kjønnsdelene fra sykdom, men sjelen fra rottenskap og hele mennesket fra den evige dom. Det er forbanna at disse materialistene skal få dramoral [sic] debatten inn på sitt materialistiske plan.³⁰³

«Moralutvalget» kom til å dele seg på samme måte som velferdsutvalget hadde gjort tidligere: Flertallet på fem gikk inn for at staten skulle dele ut kondomer, Tschudi og en marineoffiser dannet et mindretall som mente staten da gjorde seg til medansvarlig for «løse forbindelser».³⁰⁴ Tschudi var helt klar mht. at det var helsedirektør Karl Evangs synspunkter som hadde vunnet fram. Det blir stadig klarere at denne mann regjerer over oss alle, skrev han til biskop Berggrav:

Den beskjedne institusjon som heter medisinaldirektoratet er svulmet opp til en hydra som omklamrer hele folket med sine fangarmer. Evangs uomtvistelige dyktighet og store personlige charme har raskt banet veien til noe som ligner atskillig på et diktatur. Jeg snakker litt med leger om saken og smått om senn begynner de å våkne. Imidlertid har Evang besatt alle strategiske posisjoner, og de vet ikke hva de skal gjøre.³⁰⁵

Departementet rapporterte tilbake til Stortinget i oktober, og sluttet seg ikke overraskende til det Evang-inspirerte flertallet. Det bemerket samtidig at det hadde mottatt en del protester, bl.a. fra bispedømmerådene i Bjørgvin og Stavanger, som det imidlertid ikke fant det nødvendig å kommentere.

På grunnlag av komitéinnstillingen hadde Bispemøtet, som på denne tiden var det mest representative organet Den norske kirke hadde, midt i november uttalt seg med «Hjemmets grunn», et brev til alle landets menigheter. Biskopene henvendte seg samtidig direkte til Forsvarsdepartementet og framholdt at «[h]vis det offentlige åpenlyst nå forutsetter og derved anerkjenner umoral, er det ikke mulig å dekke dette med en medisinsk begrunnelse».³⁰⁶ Her viste de til at denne begrunnelsen var avvist både da offentlig kontrollert prostitusjon ble opphevet på 1880-tallet, og da Administrasjonsrådet avviste det tyske ønsket om å opprette bordeller i 1940, men først og fremst til at kondomer i praksis gav liten beskyttelse – noe helsemyndighetene

med Evang i spissen også innrømmet – og til en meget høy pris i form av «grunnskade i folkets moralske holdning». Argumentet med at løse seksualforbindelser faktisk forekom, kunne ikke brukes som veiledning, ifølge biskopene. Det var ingen tvil om hva de anbefalte:

Bare et absolutt, et hellig overbevist *nei*, båret av folkets vilje til å hevde ekteskap og personlighetsbåren tro-skap i kjærlighetslivet, et nei grunnnet på det evige bud som der nok står kamp om, men som slekten vet er urokkelig grunnnett, bare et slikt nei kan her være det effektive svar.

Det er imidlertid ikke kjent om Bispemøtet fikk noe svar. Det kan se ut som om Arbeiderpartiet bevisst ville unngå å vikle seg inn i moraldebatter med kristenfolket, og satset på å fremme en alternativ moral på andre måter.³⁰⁷

29. november diskuterte Stortinget mødrehygienekontorene for annen gang på sju måneder i forbindelse med budsjettforslaget for 1946–47. Regjeringen foreslo det samme beløpet som forrige gang, og helsekomiteen hadde delt seg på nøyaktig samme måte som om våren, og med samme begrunnelse. At de borgerlige partiene slik tok opp igjen en sak som i utgangspunktet var tapt, til forståelig irritasjon fra Arbeiderpartiet, er et vitnesbyrd om hvor stor prinsipiell betydning de tilla den. De kunne også vise til at spørsmålene om prevensjon hadde vakt et betydelig engasjement i opinionen. «Vel sitter der

et flertall i Stortinget i dag som antagelig vil vedta innstillingen», sa helsekomitéens formann Claudia Olsen (H), «men der er også grunn til å høre den store masse blant vårt folk som er uenig med flertallet».³⁰⁸ Protestene gjorde imidlertid lite inntrykk på regjeringssiden. «Slike skrivelser har vi [...] koffertene fulle av, holdt jeg på å si, fra det hele land», sa komitéordfører Sverre Løberg (A), men han hadde ikke høye tanker om dem. Det var

skrivelser som er stensilert, fabrikkert av en eller annen kilde, undertegnet av en hvilken som helst organisasjon i landet som på en uansvarlig måte kan sette navn under, uten at man – det tillater jeg meg å tro – overhodet har lest igjennom innholdet, – og hvor alt går ut på å beskyldte flertallet i Stortinget for å spre preventive midler, som fører til en utvidelse av «sedløysa», ansvarsløsheten osv.³⁰⁹

Saken ble den gang sendt tilbake til komiteen, men bevilgningen ble gitt i tråd med regjeringens anbefaling litt senere.³¹⁰ Året etter ble bevilgningen gitt enstemmig, til tross for at det fortsatt var dissens i helsekomiteen. Dette bør nok tolkes som et tegn på at motstanderne hadde fulgt Sverre Støstads (A) oppfordring til Kristelig Folkepartis representanter under debatten 29. november, og vist «såpass resignasjon at de ikke igjen [tok] opp denne moraldebatten og [la] beslag på Stortingets tid og stortingsmennenes tålmodighet mer enn de hittil har gjort».³¹¹

Også saken om utdeling av prevensjon til soldatene kom opp igjen i 1947. Resignasjonen, dvs. vissheten om at saken var tapt, preget nå mange av motstanderne. Anton Ryen fra Bondepartiet syntes likevel at han av prinsipielle grunner måtte foreslå at utdelingen skulle falle bort, og fikk da følge av 44 andre representanter, mot et flertall på 76.

Folkebrevet til Stortinget

I 1948 førte spørsmålene om prevensjon til soldatene og prevensjonsopplysning til ugifte kvinner til en av de største politiske protestaksjonene i norsk historie. Et «Folkebrev til Stortinget» samlet ikke mindre enn 440 508 underskrifter. Det utgjorde omtrent 20 % av landets voksne befolkning. Aksjonen var i alle fall delvis organisert av Kristelig Folkeparti, men den samlet praktisk talt alt som kunne kripe og gå i Kristen-Norge. Brevet gav «uttrykk for den sorg og harme det har vakt i vårt folk at det er gjort statsvedtak som bidrar til å undergrave selve det moralske grunnlag for ekteskap og heim», og det munnet ut i en oppfordring om å gjøre om på vedtakene.³¹² Stortinget besluttet i juni 1948 at det skulle oversendes til regjeringen. Der fant det sin grav, til tross for den imponerende oppslutningen.

Kassene med underskrifter havnet hos Forsvarsdepartementet. Forsvarsminister Hauge var i tvil om hva han skulle foreta seg. Hvis ikke noe ble gjort, ville det utvilsomt bli brukt av opposisjonen, og spesielt Kristelig Folkeparti, i neste valgkamp.

Hauge synes å ha antatt at antall underskrifter var kunstig blåst opp, og at listene skjulte «ikke få barn, sinnssvake, døde og savnede, og at noen går igjen flere steder» (jf. Løbergs anklager i 1946, se forrige side).³¹³ Han kontaktet partiets nestformann, Trygve Bratteli, for å høre om han mente man burde få partikontoret til å ta stikkprøver i listene for å avsløre juks. Bratteli frarådet det og mente at partiet bare burde holde på sitt og neglisjere aksjonen. «Det som nå skjer, er at de i disse henseende mest tilbakeliggende lag av folket våkner til erkjennelse av en tidsmessig og menneskelig seksualetikk og preventiv teknikk», skrev han, og mente at de kraftige protestene på sikt ville bidra til «å blåse moderne viten inn i store kretser som til nå har vært knugget av taus angst».³¹⁴ Hauge-biografen Olav Njølstad kommenterer at Brattelis perspektiv var «nesten paternalistisk». Vi kan konstatere at det minner sterkt om måten Arbeiderpartiets politikere og presse rutinemessig omtalte «Indremisjonen» på (jf. bl.a. s. 94 ff., 133 ff., 273 ff.).

Følgen var uansett at Hauge sent i oktober uttalte til pressen at regjeringen ikke kom til å foreta seg noe mer. Gjentatte etterlysninger, herunder flere fra Organisasjonenes Felleråd, førte ikke fram, og i april 1949 fikk statsminister Gerhardsen spørsmål i Stortinget om når man kunne vente svar. Han svarte bare at regjeringen ikke hadde funnet det forsvarlig å overprøve medisinske råd.³¹⁵ Han «unntot i svaret sitt omhyggelig å komme inn på sakens moralske side», kommenterte redaktør Johannes Lavik i *Dagen*.³¹⁶

Senere i 1949, da stortingsvalgekampen var i gang, og Folkebrevet ble brukt som argument for Arbeiderpartiets udemokratiske innstilling, engasjerte helsedirektør Evang seg for om mulig å delegitimere det, tross den vurderingen Bratteli og Hauge hadde gjort tidligere. I en kronikk som ble trykt i flere partiaviser, ønsket han å hindre at det festet seg en oppfatning om at et flertall i folket var motstandere av at soldater kunne få utlevert prevensjon. Han antydet sterkt at underskriftene i Folkebrevet kunne være samlet inn på tvilsomme måter, men viste først og fremst til at spørsmålet om prevensjon til soldatene faktisk var blitt undersøkt av Helsedirektoratet allerede våren 1946, altså før saken var kommet opp i Stortinget første gang, og at hele 58 % av respondentene da hadde svart at de støttet det, mens bare 23 % var mot.³¹⁷ Dette var et ganske effektivt argument. *Dagen* var likevel ikke overbevist, og påpekte at Evang ikke hadde opplyst hvor mange som hadde svart på undersøkelsen, nemlig ca. 2000 – et langt mindre imponerende tall enn 440 000.³¹⁸

Kulturkollisjon under Bispemøtet 1946

Da biskopene kom sammen til sitt årlige felles møte 6. til 16. november 1946, stod en rekke av de ovennevnte kontroversene på sakskartet. Vi har alt sett at biskopene beklaget Stortingets vedtak i saken om kristendom i framhaldsskolen (se s. 94), og at de engasjerte seg sterkt mot at det offentlige skulle dele ut prevensjonsmidler

til ugifte (s. 101 f.). I saken om Oslo lærerskole, som skulle avgjøres like etter Bispemøtet, erklærte biskopene at de så saken som «en prøve på om det er statens hensikt overhodet å sette stenge for fri skolevirksomhet som utøves i lojalitet mot våre skolelover».³¹⁹

Til Bispemøtet høsten 1945 hadde pastor Bonnevie-Svendsen, en kirkelig innsider, kommet på besøk som Kirke- og undervisningsdepartementets representant. Siden den gang var samlingsregjeringen gått av, og nå var det statsråd Fostervoll fra Arbeiderpartiet som kom. Han påpekte selv at det var «den politiske retning som i 70 år har vært utpekt som en fare for og en motstander av kristendom og kirke», som nå hadde «fått den politiske makt i storting, regjering og de fleste kommuner».³²⁰ Med alle kontroversene som bakgrunn var det duket for ærlige meningsutvekslinger. Partene gikk da heller ikke på gummisåler, men utvekslet hva *Morgenbladet* kalte «eiendommelige verbalnoter», som man ellers mest kjente fra diplomatiet.³²¹

I rollen som biskopenes preses gjorde Eivind Berggrav sitt ytterste for å formidle til Fostervoll at kirken ønsket et forhold til statsmakten basert på gjensidig tillit, ikke mistenksomhet og irritasjon. Han understreket sterkt at kirken ikke var partipolitisk bundet, og at det heller ikke var riktig «å utpeke ett eller flere partier som kristendommens særlige motstandere».³²² Det betød likevel ikke at ikke kirken i mange aktuelle saker måtte «gi sin overbevisning alvorlig til kjenne» overfor politiske makthavere. Friske sammenstøt ville det

sikkert bli, men Berggravs forventning var at de skulle «bli tatt med ærlig hu fra begge sider».³²³

Fostervoll gikk i liten grad inn på de aktuelle stridsspørsmålene, selv om han mer enn antydte at kirkens folk var altfor opptatt av kristendommens formelle plass i skolen. Han framholdt i stedet at de ville «spare seg mange og unødige bekymringer om de i tide slår seg til ro med at arbeiderstyret *ikke* svarer til det billede som våre politiske motstandere har gjort sitt beste for å tegne av det på forhånd».³²⁴ Han pekte på at Arbeiderpartiet hadde forpliktet seg på Fellesprogrammet og dets punkt om å bevare statskirken. På den annen side hadde partiet religions- og samvittighetsfrihet på programmet, og ville dermed vise respekt også overfor andre konfesjoner enn statskirkelig lutherdom. Statskirken skulle bli stående, men da «som statens organ for det religiøse liv og den religiøse tradisjon i folket».³²⁵ En slik kirkeforståelse brøt grunnleggende med den som biskopene hadde lagt til grunn, og som hadde vært selve legitimeringen for kirkekampen.

Fostervolls tale, som snart ble publisert, fikk varselklokkene til å ringe i *Norsk Kirkeblad*. Statsråden hadde unnlatt å nevne Grunnlovens § 2, og redaksjonen tolket dette som at han satte partiprogrammets setning om religionsfrihet over denne paragrafen. «Også Grunnloven har sine bestemmelser om religionsfrihet», skrev redaksjonen, «de går dog ikke foran bestemmelsen om statens offentlige religion, men forutsetter den og supplerer den. Hos statsråden synes det omvendte å være

tilfelle.» Enda verre var Fostervolls formulering om kirken som statens organ:

At N.S. regnet kirken som en funksjon av eller et organ for staten, forundret ikke så meget. Men at en demokratisk kirkestatsråd gjør det umiddelbart etter avslutningen av en kirkekamp som klargjorde kirkens stilling nettopp på dette punkt, som en i forhold til staten selvstendig åndelige størrelse, det må vekke forundring.

Kirken har aldri vært og kommer aldri til å bli et statens organ. Den er stiftet av Jesus og forpliktet på hans ord; den er hans organ i det norske folk, ikke statens.³²⁶

Som vi skal se, skulle de sterkt sprikende synene på forholdet mellom stat og kirke skape spenninger i mange år framover.

Mønstre avtegner seg?

Da 1946 rant ut, var det mange på kirkelig hold som mente å se et mønster i den statlige politikken i spørsmål som angikk kristendommen – «en tendens hos statsmaktene som har vakt stor uro innen kirken», som *Luthersk Kirketidende* skrev på lederplass.³²⁷ *Norsk Kirkeblad* kommenterte at stortingsflertallet i en rekke saker markerte standpunkter «som går stikk imot en samlet kristen opinion», og oppfattet vedtakene som «en skrittvis uthuling av Grunnlovens § 2».³²⁸ Begge de to kirkebladene mente dessuten å se en direkte kristendomsfiendtlig tendens, som

de plasserte hos «kulturradikale» kretser. Redaktør Lavik i *Dagen* skrev om at «plan-tendensen og den totalitære tendensen i statens styre merkes som et nytt trykk [etter det nazistiske] både i kirken og organisasjonene», og mente det var tegn som tydet på at Arbeiderpartiet særlig var ute etter Indremisjonen og Menighetsfakultetet.³²⁹

«Kristelige» politikere så det samme mønsteret. «På tvers av alle gode ord ved festlege høve frå høgste hald om det beste framtidige samarbeid mellom stat og kyrkje, kan ein no ikkje lenger mistaka seg om at fleirtalspartiet fylgjer ei på førehand oppstaka line», framholdt Einar Hareide i Stortinget mot slutten av november.³³⁰ Linjen var ifølge hans partifelle Erling Wikborg at «[a]llt skal ensrettes, staten skal ordne alt, og det uhyggelige og skjebnesvangre ved denne ensretting er at det kristne innslag og tiltak skyves vekk eller skyves til side. Det er som om dette kristne innslag står i veien».³³¹

Kritikken fra kristent hold hadde også tydelige innslag av tanken om at staten ved Arbeiderpartiet oppførte seg som en gjøkunge, som gjerne lot andre ta byrdene ved møysommelig å bygge opp virksomhet gjennom mange år, men deretter ikke holdt seg for god til å rive den til seg med makt. «[N]år no lasset har komi opp på bakken, så kjem staten og tek alt saman, då skal vogna reinskast», sa Hans Svarstad (Krf) i debatten om Oslo lærerskole.³³² Liknende uttalelser kom om velferdsarbeidet for sjøfolk og soldater.

Også på sosialistisk side mente man å se mønstre. I Arbeiderpartiet vokste det fram

en påtakelig irritasjon over særlig Kristelig Folkepartis måte å takle livssynssakene på. Dets talere, med Einar Hareide i spissen, brukte ofte sterke ord om Arbeiderpartiets initiativer, de representerte «overgrep», «knebling», «ensretting» o.l. Ut fra en overbevisning om at flertallet i folket stod bak de kristne verdiene, framsatte dessuten Kristelig Folkepartis representanter mer eller mindre åpenlyse trusler om at velgerne ville vite å straffe Arbeiderpartiet senere. I en av debattene om soldathjemmene uttalte f.eks. Hareide at

når det gjeld slike overgrep som vi no alt har fått mange av, vil eg gjerne ha sagt at det skal rette vedkomande vera merksam på, at det set merke etter seg i ein nasjons liv, merke som aldri vert gløymde, og som vil kome på fleirtalspartiet si minusside, og som aldri vil verta utviska.³³³

I debattene om prevensjon til soldatene hadde flere talere fra Kristelig Folkeparti framholdt at regjeringens linje kunne føre til at en sentral samfunnsinstitusjon som Forsvaret mistet folkelig støtte. Olav Svalastog mente til og med at de som kjente kristenansvaret sterkest, «må gå imot norsk lov og nekta gutane sine å gå i militærtjenest».³³⁴

Slike tanker om at regjeringspartiet selv framkalte *varige* skiller i folket, passet dårlig inn i sosialdemokratens selvbilde og samfunnsvisjon. Tiltakene som vakte slik motstand, ble jo av sosialdemokratene begrunnet nettopp med at de ønsket større

Kristelig Folkeparti-representanten Olav Svalastog fikk gjennomgå i pressen for sine uttalelser i stortingssalen mot prevensjon. Humoristen nr. 1–2, 1947.

enhet. Velferden skulle f.eks. være et tilbud for *alle* sjøfolk og vernepliktige, uansett livssyn; og arbeiderklassekvinner skulle i rettferdighetenes navn få den tilgangen til prevensjon som middel- og overklasse-damene lenge hadde hatt. Sosialistene forklarte derfor all uroen i pressen og på Stortinget, og lassene med protestskriv som strømmet inn, som resultater av de borgerlige partienes – særlig Kristelig Folkepartis – anstrengelser for å konstruere saker de kunne bruke i sin agitasjon mot regjeringspartiet. Når Ramndal interpellerte om soldatenes moral 10. juli, få timer før Stortinget gikk fra hverandre før ferien, var «det for å få tilstrekkelig grunnlag for de sommerstevner som skal holdes landet over i løpet av denne sommeren», mente Sverre Løberg (A).³³⁵

På begge sider var det skuffelse over at livssynssakene brøt ned fellesskapsfølelsen som var oppstått under annen verdenskrig. Jacob Friis uttrykte det slik:

Jeg hører til dem som etter mange års arbeid i arbeiderbevegelsen var kommet til det at det etter denne krig var store muligheter for en tilnærming mellom arbeiderbevegelsen og kirken. Og jeg tror at hvis det fra begge parters side legges ærlig vilje til, så kan det være mulighet for det. Jeg ville se det som et stort fremskritt om vårt folk også åndelig sett kunne nå til større samling, større enhet, kunne nå til et mer felles livssyn. Men jeg vil bare advare dem som har reist denne interpellasjon [om det sedelige nivået

blant soldatene] og har ført denne debatt slik den har vært ført her i dag, om at hvis de fortsetter på denne vei, da er det ingen annen linje for oss enn å reise kampens fane igjen mot dem – og den vil bli reist med et alvor og på et virkelighetsgrunnlag som skal bringe oss, ikke nederlag, men nye seire også på dette område.³³⁶

Den ikke-kristne sosialdemokratiske literaten Sigmund Skard gav uttrykk for en liknende skuffelse overfor pastor Stephan Tschudi: «For oss som var ute under krigen, var det ei av dei største opplevingar at vi, på vårt store avstand, syntest oppdaga ei samling om eit [felles etisk] minimum heime».³³⁷ Han fortsatte:

Eg vil ikkje nekta for at det har vori litt av ei kald oppvakning å koma heim att til landet med eit slikt syn. Ein ting er, at den monomane kristendoms-hets syner seg att her og der i min eigen flokk; men eg synest sant å seia ikkje at det draget er serleg sterkt no. Det uroar meg mykje meir å sjå den innstilling som ein ikkje så sjeldan møter hos dei kristne og kyrkja; ikkje berre den ugenerte kyrkjepolitiske «framstøyt til førebudde posisjonar», men dei sjølvfornøgde påstand [sic] om at det [sic] religiøse eller religiøst motiverte motstand i grunnen var «det verkelege» innanfor motstandsørsla heime, medan dei andre motiveringane mest har supplerande verdi eller lyser med

lånt glans. [...] Det er eit underleg uttrykk for den nye einskap i folket og våpenbrorskapen under krigen. Ein får stundom eit inntrykk av at kyrkja berre vil ta, ikkje gi, i en kjensle av «selvtilstrekkelighet» som eg er overtydd om er botnfalsk og farleg, i den verd der vi no lever. For meg personleg har denne skorten på vilje til å godkjenna andres motiv vori noko av eit sjokk.

Professor Skard oppfattet det altså slik at statskirken og dens folk på en selvgod og helt urimelig måte ville profitere på krigstidserfaringene både kirkepolitisk og religiøst. Han mente samtidig at samfunnet ville være tjent med at arbeiderbevegelsen stoppet munnen «på dei verste angstbitarane og profesjonelle prestehatarane på vår side».³³⁸

Det skulle komme mange nye appeller til krigstidens fellesskap i årene som fulgte, så tanken om samarbeid på et nytt grunnlag haltet slik sett videre. De politiske trefningene i 1946 vitner likevel om at arbeiderbevegelsen og «Kristen-Norge» hadde alvorlige vansker med å forstå hverandre. Noe hadde nok med form å gjøre: Det skapte automatisk avstand at regjeringspartiet i høy grad handlet som et flertallsparti som kunne trumfe sine saker gjennom og koste på seg f.eks. å bagatellisere omfattende protestaksjoner. Verre var det at man fra kristent hold hadde en tendens til å tolke alle utspill fra Arbeiderpartiet med mistenksomhetens skjerpede blikk, og at man fra sosialistisk side stadig lot seg overraske over

at saker man selv betraktet som praktiske spørsmål og detaljer, kunne vekke sterke følelser så sant de berørte kristendom og/eller hevdvunnen moral.

Religionsundervisningen i skolen og Institutt for kristen oppseding

I mellomkrigstiden hadde karakteren og omfanget av religionsundervisningen i skolen vært et stridens eple mellom kristenfolket og arbeiderbevegelsen, og særlig mellom statskirkens representanter og Det norske Arbeiderparti. Fra kristenfolkets side var inntrykket at Arbeiderpartiet hadde ført en målrettet kamp for å minske kristendomsfagets timetall og gjøre det mindre konfesjonelt, kanskje redusere det til et rent orienteringsfag om religion. Sterke krefter i partiet hadde gått inn for dette, og dermed også for å fjerne all direkte kirkelig innflytelse på skolen, som geistlig tilsyn med undervisningen og fast plass for prester i skolestyrene. Imidlertid var det nettopp fagets konfesjonelle, forkynnende preg som gjorde at statskirken kunne betrakte undervisningen som sin egen opplæring av sine dømte medlemmer, noe den ikke på annen måte hadde apparat til. I siste instans ble skolens religionsundervisning avgjørende for om nordmennene fortsatt skulle kunne betraktes som et kristent folk. Til støtte for at det skulle og måtte være slik, viste man til Grunnlovens § 2, hvor statens offentlige religion ble definert som

evangelisk-luthersk, og hvor kirkemedlemmene ble pålagt å oppdra barna sine i denne troen.

Et sett nye skolelover ble vedtatt i 1935 og 1936, under arbeiderpartistyre, men med borgerlig stortingsflertall. Kirkefolket var ikke så verst fornøyd med dem. Ikke minst var man glad for at formålsparafene knesatte at både grunnskolen og den høyere skolen skulle ha kristent formål. I 1939 kom det imidlertid en normalplan for grunnskolen som man likte svært mye dårligere. Fra kirkelig side mente mange – slett ikke uten grunn – at kirkelige organer og instanser bevisst og provoserende var holdt utenfor i forberedelsen av den, og den åpnet for en temmelig drastisk reduksjon i kristendomsfagets timetall og kunnskapsmål. Det ble snakket om både «avkristning» og «katastrofe». (Se videre i bind 1, s. 445–469, for en grundigere framstilling av skolestridene i mellomkrigstiden.)

Å få reversert det man holdt for å være en skjebnesvanger svekkelse av religionsundervisningen, ble dermed en prioritert oppgave for kristenfolket. Den midlertidige kirkeledelse hadde nedsatt en komité for å arbeide med saken høsten 1942, siden den mente «at denne saken ble en av de første og viktigste gjenreisingsaker på kristen grunn».³³⁹ Åtte av medlemmene var skolefolk, den niende var presten Alex Johnson. Komiteen la fram en innstilling som Den midlertidige kirkeledelse sluttet seg til våren 1945. Den ble utgitt i 1946 under den talende tittelen *Atterreisning av kristendomsfaget i skolen*. Her ble det lagt fram konkrete forslag til organisering av

faget både for grunnskolen, den høyere skolen og lærerskolene, ut fra grunnsynet at skolens hovedformål var «å gjøre vårt folk til et i dyperne forstand kristent folk og derigjennom fremme Guds rike iblant oss».³⁴⁰

Anslaget i *Atterreising ...* var konstruktivt, ikke negativt anklagende. Det gjaldt for Den midlertidige kirkeledelse å ikke svekke saken ved f.eks. å gå ut med åpen kritikk av regjeringspartiet, men heller appellere til krigstidens fellesskap, hvor – som det het – mange hadde «fått øynene opp for kristendommens verdi».³⁴¹ Imidlertid var det ingen tvil om at nettopp regjeringspartiet var hovedadressat når det ble snakk om hvordan skolen var blitt sekularisert, om normalplanens mange svakheter og om hvordan det i årtier hadde vært arbeidet «for at all lærerutdanning skal legges helt inn under staten, og de private lærerskoler er derfor enten blitt nedlagt eller overtatt av det offentlige».³⁴² Kampen mot de private, i praksis kristne, lærerskolene hadde nemlig vært en fanesak for Arbeiderpartiet siden tidlig på 1920-tallet. *Atterreising ...* framholdt også sterkt at kristendomsfaget selvsagt måtte inngå i fagkretsen i alle ungdomsskoler, også i framhaldsskolen, et skoleslag som var planlagt utbygd kraftig. Arbeiderpartiet hadde nemlig før verdenskrigen gått inn for at faget kunne sløyfes i framhaldsskolen.

At problemstillingene i boka var aktuelle, ble raskt synlig for alle. I første halvår 1946 varslet Arbeiderpartiet, som vi alt har sett, at det både ville åpne for framhaldsskoler uten kristendoms kunnskap eller

kristent formål, og at det ville at staten skulle overta den aller siste av de private lærerskolene, den i Oslo, drevet av Indremisjonen. Partiet skjøv begge saker gjennom i Stortinget samme høst, etter omfattende protestaksjoner og mot en samlet opposisjon (se s. 92 ff. og 94 ff.).

Alt i november 1945 hadde representanter for Den norske kirke og en rekke lutherske organisasjoner samlet seg i Oslo for å stifte en institusjon som skulle arbeide for å fremme kristendomsfaget i skolen. Den midlertidige kirkeledelse var representert ved Kristian Hansson, som samtidig var ekspedisjonssjef i Kirke- og undervisningsdepartementet. Institusjonen de stiftet, het Kristelig pedagogisk kontor (KPK) fram til 1948, deretter Institutt for kristen oppseding (IKO). Det var Kristelig pedagogisk kontor som fikk ansvar for å gi ut og få spredt *Atterreising av kristendomsfaget i skolen*.

Initiativtakeren til KPK/IKO var Bjarne Hareide, en teolog som høsten 1945 var 37 år gammel og nyansatt som lektor ved Oslo lærerskole. Han var bror av Kristelig Folkeparti-politikeren Einar Hareide, som vi har støtt på noen ganger, og svigersønn av sagbrukseier Berger Langmoen, en av dem som hadde tatt initiativ til å få startet *Vårt Land*. Bjarne Hareides kongstanke var egentlig å få etablert en kristen ungdomshøyskole som bl.a. skulle kvalifisere elevene til å ta lærerutdanning og fungere som et nasjonalt senter for kristent skolearbeid.³⁴³ En versjon av planen ble i 1945 luftet med både tidligere arbeiderpartistatsråd Nils Hjelmtveit og hans sittende etterfølger

Bjarne Hareide (t.v.) og medarbeidere på Institutt for kristen oppseding i 1952. Foto: Leif Ørnelund / Oslo Museum.

Kaare Fostervoll.³⁴⁴ Av flere grunner viste skoleplanene seg umulige å realisere den gang, men Kristelig pedagogisk kontor var ment som en begynnelse. Hareide gikk inn i full tids arbeid der fra oktober 1947, etter at Arbeiderpartiet altså hadde fått statliggjort hans tidligere arbeidsplass.³⁴⁵

KPK/IKO hadde fra første stund av bred støtte i den dominerende lutherske delen av Kristen-Norge. De satset også målrettet på å sikre en dyp kirkelig forankring, på å få institusjonen regnet som en del av kirkens naturlige arbeid. I stedet for å bygge opp en egen organisasjon tok man kontakt med menighetsrådene for å skaffe lokale kontaktpersoner for skolearbeidet. Biskopene stilte seg gjerne velvillig til KPK/IKOs henstillinger om å «låne ut» prester til foredragsvirksomhet en måneds tid av

gangen. En stor del av representantskapet bestod av folk utpekt av statskirkens bispedømmeråd og Bispemøtet. Resten kom fra store lekmannsorganisasjoner og Den Evangelisk Lutherske Frikirke.

KPK/IKOs karakter av å være et organ for bredden i kristenfolket var altså tydelig. Imidlertid var det en institusjon som ble betraktet med skepsis i arbeiderbevegelsen. Dette er lett forståelig. I selve grunntanken om å bygge ut kristendomsfaget lå det atskillig kritikk av nettopp Arbeiderpartiets skolepolitikk. Hareide la heller aldri skjul på dette, selv om han insisterte på at det ikke var partiet som sådant eller sosialistisk politikk på andre områder han var motstander av.³⁴⁶ Hareide lå ikke «i parolekøen; han følte seg heller klemt av den», har Andreas Aarflot (nestformann

i IKOs styre 1963–1965) sagt.³⁴⁷ Videre definerte KPK/IKO sitt arbeidsfelt slik at det inkluderte arbeid for å sikre en høy folkemoral, dvs. en som stemte overens med tradisjonelle kristne synsmåter. Dermed stod institusjonen sentralt i å organisere protestene ikke bare mot Arbeiderpartiets skolepolitikk, men også mot f.eks. statens overtakelse av velferdsarbeid for sjømenn og soldater, og mot Stortingets preventivvedtak (se s. 89 ff., 98 ff.). Det er klart at dette måtte virke irriterende på regjeringspartiet. Mye av det virket også irriterende på ikke-sosialistiske «kulturradikale».

En ytterligere grunn til sosialistisk skepsis var at KPK/IKO tydelig ble støttet av en politisk rival, nemlig Kristelig Folkeparti. Mange av institusjonens kontakter og tillitsmenn var Kristelig Folkeparti-folk. Styreformannen de første åtte årene var f.eks. Hareides gode venn Hans Svarstad, som satt på Stortinget for dette partiet fra 1937 til 1953. En annen sympatisør var Ronald Fangen, som i en fortrolig kommentar til Hareide i anledning at KPK var stiftet, skrev: «Jeg er ikke i tvil om at vi står foran en ny antikristelig aksjon av store dimensjoner og bitter fanatisme her i landet og i hele Norden.»³⁴⁸

Angrep er det beste forsvar? De seiglivede registreringsanklagene

Arbeiderbladet trykte 27. januar 1947 en påstand om at Bjarne Hareide siden 1940 hadde fått ca. 186 000 kroner fra sin svigerfar, Berger Langmoen. Ut fra en tidligere notis skulle det være snakk om

penger Langmoen hadde lagt seg opp som «krigsprofitor i stor stil».³⁴⁹ Faktasjekken var det så som så med: Avisen hadde tidligere hevdet at det var stortingsmann Einar Hareide som var mottakeren. Dette fortalte informanten, Finn Lie, at han hadde fått oppgitt fra tre ulike hold, men det stemte altså ikke. Profitøranklagene mot Langmoen, som hadde støttet Hjemmefronten med betydelige beløp og to ganger var arrestert av tyskerne, ble heller aldri bekrefte.³⁵⁰

25. februar 1947 trykte både *Arbeiderbladet* og *Dagbladet* artikler hvor KPK ble anklaget for å foreta en lyssky registrering av lærere, for slik å kunne vite hvem av dem som var kristne og hvem som skulle regnes som «hedninger». Motivet ble indikert å være at skolestyrer som var i tvil i ansettelsessaker, skulle kunne henvende seg til KPK og få beskjed om hvem de burde tilby jobb. Det ville i så fall bety tilnærmet yrkesforbud for lærere som ikke slapp gjennom KPKs nåløy.

Anklagene ble raskt dementert av både styret og representantskapet, som hevdet at KPK bare registrerte lærere i den forstand at det bygde opp et kontaktnett av skolefolk som var interessert i informasjon og samarbeid.

I KPK var man i villrede om hvordan anklagene kunne være oppstått, men etter en stund kom man fram til at det måtte dreie seg om en forkjørt tolkning av en setning i årsrapporten for 1946, hvor det hadde stått at kontoret hadde «gjort eit stort registreringsarbeid over kristne lærarar».³⁵¹

Dementiene overbeviste slett ikke alle, saken førte til at KPK/IKO ble uglesett i

enkelte lærermiljøer i flere år.³⁵² Våren 1950 ble det klart at man heller ikke hadde trodd på dem i Arbeiderpartiets stortingsgruppe. Under trontaledebatten gikk nemlig Jacob Friis hardt ut mot de kretsene i landet som han mente stod for «en voksende dogmatisk dømmesyke».³⁵³ Ved siden av Menighetsfakultetet nevnte han «en institusjon som kaller seg Kristelig-pedagogisk kontor eller Kontoret for kristeleg Uppseding» og som han mente burde komme i søkelyset.

Dette kontor registrerer etter sigende – eller gjorde det iallfall for ikke lenge siden – alle landets lærere med sikte på å påvirke skolestyrene ved nyansettelser. Kontoret arbeider med en egen plan for kristendomsundervisningen i skolene mot den vedtatte normalplan av 1939.³⁵⁴

Friis fikk klart svar på tiltale fra Svarstad, som avviste at det forekom noen registrering, og inviterte Friis til å sjekke forholdene selv: «Vil hr. Friis vera med, skal eg fylgja han på kontoret den dag i dag. Han skal få lov å setja sitt sterke prøvelys på arbeidet.»³⁵⁵

Friis tok ikke imot tilbudet. Da han ble utfordret av *Vårt Land* til, i redelighetens navn, å trekke påstanden sin tilbake, ville han ikke gjøre dette heller. Hans antakelse om registrering «var bygd på meldinger fra forskjellig hold og får stå ved sitt verd, likesom Deres påstand om det motsatte», erklærte han.³⁵⁶

Bare noen uker senere dukket den ettertrykkelig dementerte anklagen om skjult

registrering opp for tredje gang. Nå var det *Arbeiderbladets* tidligere (og senere) kulturmedarbeider Nic. Stang som var ute. Han syntes at IKOs virksomhet var «meget dunkel».³⁵⁷

Han hadde merket seg at mange menighetsråd hadde opprettet skoleutvalg med forbindelse til IKO, og spurte: «Hva er det som skal innberettes til dette institutt? Det samles vel ikke stoff til kartoteker over de enkelte læreres religiøse synspunkter?»

Stang insinuerte at IKO ikke bare ville «hjelp sine kandidater til lærerstillinger og holde andre ute», men også «tvinge de 'riktige' lærebøkene igjennom» og gjennom skoleutvalgene øve «usaklige forsøk på press» på skolestyrer og departement. IKO drev et underjordisk arbeid som var farligere enn «den ondskap som trives innenfor Indremisjonen», siden skolen angikk alle, mens indremisjonsfolkene bare skadet hverandre.

Et så heftig angrep måtte få tilsvaret. Avisfeiden mellom Stang og Hareide varte i nærmere seks uker, og holdt temmelig høy temperatur. Stang holdt til det siste på sin påstand om at IKO påvirket ansettelser ut fra en registrering av holdninger, men la aldri fram noe konkret til støtte for den, skjønt han påberopte seg et tre år gammelt talereferat han til syvende og sist nektet å oppgi forfatteren av. Hareide anklaget på sin side Stang både for å spre «løgnaktig sladder» og for å skrive i en tendensløs, insinuerende stil, hvor forhold som det ikke var noen grunn til å skjule, ble omtalt som høyst mistenkelige og utslag av

maktsyke.³⁵⁸ Og det må nok sies at Stang gjorde seg skyldig i personangrep og praktiserte «guilt by association». Han gjorde for eksempel sitt beste for å knytte IKO til Hallesby og den presumptivt maktglade Indremisjonen, og brukte den da aktuelle, men fullstendig ubeslektede Havig-Gjelseth-saken (se s. 134 ff.), med dens lærdommer om «personforfølgelse og motsetninger innen kirkefolket selv», som begrunnelse for at skoleutvalgene sikkert ikke var uinteresserte i læreransettelser.³⁵⁹

Forteller de tre angrepene noe mer enn at konspirasjonsteorier alltid er populære? Trolig er de hovedsakelig en indikasjon på noe vi allerede har konstatert, at IKOs arbeid ble oppfattet som plagsomt innad i regjeringspartiet, som en aktiv støtte til politiske motstandere.

Arbeiderpartiet og religionen

Framstøt fra kristensosialismen

Alt fra de første fredsmånedene ble ledelsen i Arbeiderpartiet utsatt for påtrykk fra kristensosialistisk hold om å klargjøre partiets stilling til «religionen». Dette var nødvendig, ble det hevdet, for å unngå at partiet tapte velgere fordi det ble oppfattet som religionsfiendtlig. Det hadde nå, etter det gode samarbeidet med kirken under motstandskampen, en historisk sjanse til å fange inn betydelige nye velgergrupper som sympatiserte med arbeiderbevegelsens

politiske mål, men som nølte nettopp fordi de var usikre på Arbeiderpartiets religionspolitikk. Politiske konkurrenter, spesielt Kristelig Folkeparti, visste godt å utnytte denne tvilen. Mye kunne dermed vinnes dersom partiet kom med en positiv, umiskjennelig erklæring om at det ville støtte opp om kristendommen. Store flokker av ungdom skal nå stemme for første gang, skrev en innsender til *Arbeiderbladet* kort tid før valget i oktober 1945. «Disse venter nå bare på Arbeiderpartiets utredning og [skal trolig være «om»] dets stilling til kristendommen. De venter at denne utredning skal komme fra partiets ledende menn og gjennom partiets hovedorgan.»³⁶⁰

Kristensosialistene og partiledelsen var enige om at både statskirken og frikirkene hadde styrket sin stilling under verdenskrigen, og at dette ikke minst gjaldt blant arbeidsfolk (jf s. 68).

Alf Strand i Oppland Arbeiderparti henvendte seg i august 1945 direkte til sentralstyret og framholdt at partiet nå var kommet i en ny stilling overfor kirken og kristenfolket. «Vi samarbeidet meget godt og intimt med de kristne her i Oppland Fylke, og i dag ser de kristne annerledes på partiet og deres folk.»³⁶¹ Han fortsatte:

Det må være noe som rører seg i folket i dag. Det har vel aldri hent [sic] før i historien, at når man har kommet til et arbeiderstevne, at man har blitt gjort oppmerksom på at man må snakke om religionen [sic] i sitt foredrag, men slik er det nå ut over

bygdene. Skal vi tenke på å få med oss folket, så må vi nok ha klare linjer når det gjelder religionsspørsmålet. Og jeg personlig har mottatt skrivelser [...] om at det nå må sies tydelig fra hva partiet mener og vil med sin religionspost.

Norges Kristne Arbeideres Forbund var den aktøren som mest systematisk arbeidet for å få partiet til å sette opp en programpost som signaliserte velvilje overfor kristendommen, og som kunne løse de kristne arbeiderne fra «samvittighetsnød og utrygghet».³⁶² Det forbundet foreslo sommeren 1945, var: «Kristendommens etiske og religiøse grunnverdier trygges, og dens plass i våre skoler og institusjoner vernes og styrkes.»³⁶³ Noen slik programutvidelse ville ikke partiets sentralstyre gå inn for, men det syntes det måtte gjøre noe med saken likevel.³⁶⁴ Mot slutten av august sendte det et offisielt svar på en av forbundets henvendelser, og sørget samtidig for å få det distribuert til partipressen. Her erklærte sentralstyret sin prinsipielle støtte til tros- og meningsfrihet og at det ville «ta avstand fra ethvert forsøk på å krenke disse rettigheter». Det anerkjente at Den norske kirkes innsats i motstandskampen under okkupasjonen hadde «betydd meget», og uttrykte et håp om at kirke og parti også i framtida skulle stå sammen om å verge frihet, sannhet og rett. Når det gjaldt kristendomsundervisningens plass i skolen, som jo var en av de sakene det virkelig hadde stått strid om i mellomkrigstida, ville sentralstyret ikke gå lenger enn til å si at det ikke ville

binde medlemmenes samvittighet, og at saken for øvrig måtte «bedømmes saklig» og i samsvar med tros- og meningsfriheten. Noen garantier om ikke å redusere faget ble med andre ord ikke gitt, men sentralstyret tok sterk avstand fra andre partiers partipolitiske utnyttelse av saken.

Mot slutten av september ble partiets prinsipielle holdning gjentatt med litt andre ord i en redaksjonell kommentar i *Arbeiderbladet*. Her het det:

Et politisk parti skal gi klar beskjed om sin stilling til de samfunnsspørsmål som må finne sin avgjørelse i storting og kommunestyre. Velgerens religiøse innstilling bør holdes utenfor denne politiske vurdering som her melder seg. [...]

Fra et kristent utgangspunkt burde det, synes vi, være maktpåliggende å holde kristendommen utenfor den politiske strid. Reaksjonen har gang på gang søkt å misbruke folkets religiøse følelser i sin partiagitasjon. Den faren vil alltid være til stede når en vil søke å binde partiene til kirkelige bekjennelser.³⁶⁵

Denne tydelige påstanden om at religion og politikk kunne og burde holdes skarpt atskilt, vakte reaksjoner. Er ikke vår kirke et samfunnsspørsmål, spurte redaktør Bjarne Høye i *Vårt Land* polemisk. «Det kristne livssyn er ikke noe på siden av samfunnsspørsmålene, men midt i dem for å salte dem med sin kraft og prege dem med sin ånd.»³⁶⁶

Både sentralstyrets omhyggelig formulerte brev og kommentaren i *Arbeiderbladet* viser tydelig at det, tross en velvillig tone, ikke var aktuelt for Arbeiderpartiet å erklære noen positiv støtte til kristendommen.

Sentralstyrets brev var formelt svar på en henvendelse fra NKAF-formann Alf B. Bastiansen, som bl.a. hadde bedt om at partiet skulle erklære at det ikke gikk inn for «en materialistisk livsanskuelse», og at det ikke ville «motarbeide kristendommen og kirkens virksomhet i vårt folk». ³⁶⁷ Noen slike erklæringer kom ikke; med en omgående bevegelse skrev sentralstyret i stedet at det ikke stod noe i prinsippprogrammet eller arbeidsprogrammet som gjorde det rimelig å reise spørsmål om partiet gikk inn for en materialistisk livsanskuelse eller ville motarbeide kristendommen. Med andre ord kom det heller ikke her noen garantier. Sentralstyrets svar var ellers helt i tråd med lange partitradisjoner. Så tidlig som i 1904 hadde det villet møte anklager om religionsfiendtlighet ved å erklære at det ikke stod noe i programmet som skulle tyde på dette (se. bd. 1, s. 221 f.).

Norges Kristne Arbeideres Forbund valgte (i alle fall utad) å ta sentralstyret i beste mening og mente at anklagene om at Arbeiderpartiet var lunkent innstilt til kristendommen, nå måtte falle bort. «Den velvilje som ånder ut av sentralstyrets uttalelse og den honnør det gir kirken for dens innsats for å verge frihet, sannhet og rett, gir håp om et fruktbringende samarbeid», het det i *Brorskap*. Bladet valgte også optimistisk å tolke uttalelsen om religionsundervisningen som «en garanti for

at denne undervisning ikke programmessig vil søkes redusert». ³⁶⁸ Tankegangen var at når partiet stilte medlemmene fritt, ville dette også gjelde partiets folkevalgte, som forbundet mente overveiende ville ønske å bevare undervisningen minst på dagens nivå. Det er vel tvilsomt om sentralstyret tenkte på samme måte om dette.

Uttalelsen fra august 1945 ble brukt som standardsvar på henvendelser av temmelig forskjellig type om partiets religionsstandpunkter i over ett år. Dette er nok et vitnesbyrd om at den ikke-provoserende, men også ikke-forpliktende formen kunne godtas av fløyene i partiledelsen. Da sentralstyret sommeren 1946 ble utesket om partiets forhold til «den Marxistiske materialisme» og spurt direkte om det ville arbeide for å øke, videreføre eller minske timetallet for kristendomsfaget i skolen, ble det imidlertid utarbeidet flere utkast til svar. ³⁶⁹ Skolemannen Karsten Heli foreslo at man bl.a. skulle svare at partiet fastholdt «at samfunnets utvikling følger visse økonomiske lover» og regnet *arbeidet* som «den skapende faktor», selv om partiet også hevdet full trosfrihet. ³⁷⁰ Aake Anker Ording, tidligere framstående motdagist, nå sekretær for stortingsgruppa og varamann i sentralstyret, tok sterkt avstand fra det han oppfattet som Helis forflatning av partiprogrammet til «sosialøkonomisk teknik» (jf. s. 281), og mente for øvrig at partiet skulle unngå uttalelser som «ligger på siden av det som for tiden er hovedoppgaven», og det var økonomien, ikke religionsundervisningen. (Han og Heli var skjønt enige om at man ikke skulle si noe

konkret om timetallet.) Ordings utkast vil le garantert ha provosert kristensosialistene kraftig, siden det satte partiet *over* religionen. Partiets mål, skrev han, var «å avskaffe den kapitalistiske utbyttinga og bygge opp et sosialistisk samfunn». ³⁷¹ Videre:

Dets holdning til religionen er bestemt av hvad som tjener dette målet. Det enkelte medlems religiøse opfatning er derfor dets private anliggende så sant den ikke gir sig utslag som står i strid med partiets arbeide for det sosialistiske målet.

Ording skrev videre at «religionsundervisning som gir objektiv opplysning om religionenes historie» kunne være bra, men han tok avstand fra undervisning

som er en ensidig forkynnelse av en bestemt religion. Partiets holdning til religionsundervisningen i skolen vil derfor være avhengig av den form for religionsundervisning det dreier seg om.

Om dette var blitt sendt fra sentralstyret, ville det ha vært omtrent det motsatte av det partifellene i Norges Kristne Arbeideres Forbund stadig bad om, som forsvaret mot borgerlige anklager om nettopp å «ødelegge» kristendomsfaget.

Utfallet ble til slutt at man gjentok formuleringene fra året i forveien enda en gang, men saken viser at partiledelsen var innstilt på at religionssakene måtte behandles med silkehansker.

Andakter i Arbeiderbladet?

En annen sak som Kristne Arbeideres Forbund engasjerte seg sterkt i, var å få partiets hovedorgan, *Arbeiderbladet*, til å framstå mer kristendomsvennlig. Dette var en sak med røtter tilbake til mellomkrigstiden (se bd. 1, bl.a. s. 588, 595 f., 612). Oslo-avdelingen bad i 1946 «inntrengende» om at sentralstyret skulle pålegge avisen å trykke en ukentlig «søndagsbetraktning» som den skulle få skrevet av «pålidelige folk», og viste til at en rekke andre partiaviser hadde gått inn på en slik ordning til alles tilfredshet. ³⁷² Sentralstyrets svar er instruktivt. Det nevnte først partiets forpliktelse på religions- og samvittighetsfrihet, og fortsatte:

Sentralstyret er [...] meget sterkt innstillet på å undgå alt som kan gjøre kristendommen til et politisk stridsspørsmål innenfor partiet eller mellom partiene. Dette ønsker vi å holde fast ved, selv om vi er fullt klar over de vansker som kan oppstå med at andre partier kan bruke kristendommen til politiske spekulasjoner.

Det er Sentralstyrets overbevisning at en best bidrar til å holde kristendommen utenfor den politiske striden ved å undgå religiøse søndagsbetraktninger i de politiske dagsaviser. Religiøs forkynnelse i slike aviser, vil tvert imot forsere fram den politiske strid om kristendommen vi ser det som en viktig oppgave ikke å komme opp i.

Av denne grunn finner Sentralstyret det uriktig å tilrå Arbeiderbladet å begynne med slike religiøse søndagsbetraktninger.³⁷³

Begrunnelsen framstår langt på vei som et påskudd, siden svært mange «politiske dagsaviser», inkludert en rekke arbeiderpartiorganer, faktisk trykket andakter allerede. Selv om partiledelsen kan ha ønsket å holde sin egen sti ren ved ikke å bidra mer til en uheldig praksis, kunne ikke selve «den politiske strid om kristendommen» unngås på denne måten. Da er det mye mer sannsynlig at hovedgrunnen for avslaget var frykten for at kristendommen skulle bli «et politisk stridsspørsmål *innenfor* partiet». Det er også interessant at problemene med anklager om religionsfiendtlighet fra andre partier ble så klart nedprioritert.

At svaret var for en utflykt å regne, ble senere erkjent av partisekretær Haakon Lie. «Vi har gitt [NKAF] et svar som intet svar var», noterte han.³⁷⁴ Det klare avslaget ble da også tatt meget ille opp i forbundet. En rekke politiske saker bygde på denne tiden opp under bildet av at Arbeiderpartiet var på kollisjonskurs med kristen moral og kristne verdier (se s. 89 ff.), og da hjalp det ikke at *Arbeiderbladet* ble oppfattet som ensidig eller direkte fiendtlig når det gjaldt kristendommen. Kristne partifeller hadde ofte vanskelig for å avvise anklagene. Noen kristensosialister mente politikken var så klønede at det bare kunne skyldes uvitenhet om kristne forhold, og at partiet burde skaffe seg rådgivere på feltet.³⁷⁵ Uansett, et enstemmig NKAF-hovedstyre protesterte

mot avslaget når det gjaldt *Arbeiderbladet*, pekte på at det ikke hadde ført til politiske strider at andre arbeideraviser hadde trykt andakter, og bad om at sentralstyret tok saken opp til ny, og denne gang velvillig, behandling:

Vi kristne partifeller må vel også kunne forlange å bli imøtekommet når vi ber om plass i vårt partis hovedorgan. Idrett, kunst og videnskap skal få plass, men ikke religion og kristendom.

Rent journalistisk er det etter vår oppfatning en stor feil. En skal huske på at mange religiøse, kristelige [sic] interesserte arbeidere kanskje ikke har anledning til å holde noen annen avis enn *Arbeiderbladet*. Han skal da aldri få se noe om det som for ham er det viktigste i livet.³⁷⁶

NKAF appellerte med andre ord til solidariteten med jevne og beskjedne partifeller, underforstått mot en liten antireligiøs elite.

Protestene gjorde inntrykk på Haakon Lie. Pragmatikeren Lie var høsten 1946 villig til å ta partiets linje opp til grunnleggende revisjon, ut fra synspunktet at gruppen av kristne arbeidere var meget stor, og at den fiendtlige, eller i det minste uvennlige, linja overfor religion både skapte unødvendig motstand hos tvilerne samtidig som den gav kristne sympatisører samvittighetskvaler. Lie mente partiet nå fikk «ta et lignende sprang som det vi gjorde i 1933–34», da det aksepterte det norske flagget i sin propaganda (jf. bd 1, s. 569 f.).³⁷⁷

«De religiøse følelsene er trolig en enda sterkere makt i samfunnslivet» enn de nasjonale, mente han. Han endte opp med å gå inn for å slippe «religiøst-sosialt» stoff skrevet av partifeller inn i *Arbeiderbladet*, og dessuten dekke den kristne samfunnssektoren fyldigere. Han skjønnte at redaksjonen kviet seg, men «åndssnobbene» i avisen burde ikke få dominere. Han ønsket også tydeligere støtte til Norges Kristne Arbeideres Forbund.

Lie fikk resten av sentralstyret med seg – men bare nølende og delvis. «Søndagsbetraktninger» som et fast ukentlig innslag ble avvist, men som et kompromiss ble det vedtatt at «avisen kunne få kjente partifeller innen forbundet [NKAF] til å skrive artikler på sosialt grunnlag og at avisen ellers tar reportasje fra de kristelige organisasjoner rent nyhetsmessig».³⁷⁸

Omleggingen var ikke spesielt godt synlig, og den tilfredsstilte ikke kritikerne, som fremdeles mente at *Arbeiderbladet* inntok «en negativ og motvillig holdning til kristelig stoff» som bare styrket oppfatningen av Arbeiderpartiet som kristendomsfiendtlig.³⁷⁹ Pastor Forbech oppsøkte redaktør Tranmæl personlig for å snakke med ham «om den svært negative stilling avisen inntar til det som for meg er av høyeste livsverdi».³⁸⁰ Han møtte taushet. Men NKAF ville fremdeles ha en fast, ukentlig andakt og fortsatte å be om det.

I 1947 bekreftet sentralstyret at avisen skulle forsøke «i større utstrekning enn hittil å ta inn endel nyhetsstoff og meldinger fra de religiøse organisasjoner», samtidig som det fremdeles avviste tanken om

en ukentlig preken eller religionsspalte.³⁸¹ I praksis var det et nytt avslag.

Styrkeprøve på landsmøtet i 1949

Både pressesaken og programsaken kom opp på partilandsmøtet i februar 1949. De to ytterfløyene i religionsspørsmålene fikk dermed på sett og vis målt styrke. Helmer Kinn fra Norges Kristne Arbeideres Forbund (han skulle bli vararepresentant på Stortinget fra 1950 til 1961) redegjorde for anstrengelsene for å få *Arbeiderbladet* til å åpne opp for stoff med kristent innhold. Alf Seweriin fra Oslo, gift med den markert religionskritiske stortingsrepresentanten Rakel Seweriin, advarte mot å imøtekomme henstillingen ut fra at mange i arbeiderbevegelsen hadde et motsatt syn som i så fall også måtte få plass. Martin Tranmæl fra sentralstyret tok så ordet. Han var på denne tiden fremdeles redaktør av *Arbeiderbladet* og dermed en av dem som var utfordret direkte. Tranmæl framholdt at

Kristne Arbeideres Forbund skal være forsiktig med å trekke fram slikt som i grunnen ingen er tjent med. Det er beklagelig ut fra Det norske Arbeiderpartis grunnsyn at enkelte av våre partiaviser får det preg de har. Det er ikke gjennom våre aviser at de kristne arbeidere kan gjøre sin innsats for partiet og folket. De må ut på arbeidsplassene. Der har de en innsats å gjøre, ut fra sitt spesielle syn, som også kan virke til beste for partiet vårt.³⁸²

Tranmæls innlegg viser tydelig at han hadde et *rent* instrumentelt syn på NKAFs innsats, samtidig som han mente at det var direkte beklagelig at deler av partipressen hadde fått et kristent preg. Fra hans ståsted var forbundets virksomhet i beste fall noe som kunne tåles ut fra taktiske hensyn.

En større styrkeprøve stod imidlertid om selve partiprogrammet. I månedene før landsmøtet hadde det vært noe debatt om hvilken plass religionen eventuelt skulle ha i det. Blant annet hadde Sosialistisk Studentlag arrangert et møte i Ingeniørenes Hus i Oslo. Både representanter for NKAF og for Oslo-prestene var invitert, men hovedinnlederen var den gamle religionshateren, statskirkebekjemperen og kulturradikaleren Helge Krog. Han brukte anledningen til å lese opp for den fullsatte salen et langt foredrag fra 1935 hvor han insisterte på at sosialisme og kristendom var som ild og vann, og sterkt lastet ledelsen i Arbeiderpartiet for å ha sviktet den anti-religiøse kampen (se bd. 1, s. 381 f.). Han ble sekundert av Arnulf Øverland, en annen av førkrigstidens berømte religionsfiender, men fikk motbør fra NKAFs Ragnar Forbech og Alf Bastiansen. Forbech grep ordet bl.a. fordi han – med bakgrunn i sin lange prestetjeneste i arbeiderstrøk – mente å kunne avvise som en «komplett feiltagelse» Krogs påstand om at kirken drev veldedig arbeid for å kjøpe seg popularitet.³⁸³ For øvrig mente Forbech å se at norske arbeidere flest var mer positive til kristendommen enn før, til tross for både voldsom antireligiøs agitasjon og kirkens

mange sosiale forsømmelser. Grunnen var denne:

Mangfoldige arbeidere føler at den dogmatiske materialisme som tidligere utga seg for vitenskap, er en *tro* som lett fører til konsentrert egoisme, og at kristendommen er langt mer på bølgelinje med de mål som arbeiderbevegelsen har – frihet, likhet og brorskap.³⁸⁴

Debatten ble livlig, og møtet varte i fire timer. Referatene i partipressen etterpå tyder på at Forbech hadde et poeng, og at Krogs form for aggressiv antireligiøsitet ble oppfattet som utdatert. «Helge Krog til felts i gammel rustning» var overskriften i *Arbeiderbladet*.³⁸⁵ *Arbeider-Avisa* i Trondheim, redigert av Ole Øisang (se s. 282 f., 290), kommenterte:

For folk som Helge Krog later det til at sosialismen først og fremst er eller skal være en antireligiøs bevegelse, at det vesentlige og sentrale innhold i den sosialistiske teori er det anti-kristelige. For ham betyr radikalisme i første rekke kamp mot kristendommen! Om han virkelig var så fordomsfri og ubundet som han gjerne vil gi uttrykk for, ville han fordype seg i en langt mer objektiv granskning av de alvorlige og vidtrekkende psykologiske og politisk-teoretiske problemer han nå tumler så lettvinnt med, og forhåpentlig forstå at hverken Karl Marx eller han selv

har maktet å løse tilværelsens gåter. Det ville vel ikke føre Helge Krog til religionen – og enda mindre til kirken – men det kunne kanskje hende han fikk en anelse om at sosialismen – hverken i sitt teoretiske eller moralske innhold – er ensbetydende med obligatorisk hedenskap, og kanskje også få en bitte liten smule aktelse for andre menneskers livssyn og overbevisning.³⁸⁶

Snaue to måneder senere, i november 1948, vedtok årsmøtet i NKAF enstemmig å foreslå at Arbeiderpartiets nye arbeidsprogram skulle inneholde denne passusen:

Ved et forpliktende fellesskap og en planmessig ledelse av samfunnet skal vi sikre den personlige frihet og skape trygghet for alle, styrke og bevare kristendommens plass i våre skoler og øvrige institusjoner.³⁸⁷

Vedtaket ble gjort til tross for at den utsendte partirepresentanten hadde prøvd å få NKAF til å nøye seg med bare en henstilling til partiet. Bakgrunnen for det var de innvendingene forbundet stadig møtte fra folk som mente at Arbeiderpartiet ikke kunne være noe for kristne. Ikke minst når forbundet nå for første gang skulle ut i stortingsvalgkampen, måtte det være sikret støtte fra partiet, framholdt NKAF-formann Ole Nordvik. Poenget var å få «en klar og positiv uttalelse» fra partilandsmøtet, ikke at den måtte lyde akkurat slik som foreslått.³⁸⁸

At landsmøtet i det hele tatt drøftet saken, endog mot anbefalingen fra parti-sekretær Lie, var en konsesjon til NKAF.³⁸⁹ Forbundet hadde nemlig ikke forslagsrett. Men i debatten fikk forslaget gjennomgå. Det ble framholdt at partiet ikke kunne gi noen forrang til ett enkelt livssyn, eller «gå over til å bli et misjonsparti».³⁹⁰ Sosialminister og tidligere motdagist Gudmund Harlem pekte på at mange mente «at kristendommen vil knekte barna, og mange gir Lenin [sic] rett om at kristendommen er opium for folket», slik at det ville føre til indre strid å vedta forslaget.³⁹¹ Også Kaare Fostervoll, som hadde vært kirke- og undervisningsminister 1945–48, advarte sterkt mot det, og hevdet at det ville «ødelegge den skoleundervisning vi har, og ødelegge de arbeidsforhold som vi har bygget opp».³⁹² NKAF ble innstendig bedt om å trekke forslaget tilbake, også fordi det ville bli oppfattet som et utslag av kristendomsfiendtlighet om det ble nedstemt. Dette var imidlertid forbundet ikke villig til, så det ble sendt redaksjonskomiteen sammen med en rekke andre forslag. Da komiteen endte opp med ikke å anbefale det, framsatte Helmer Kinn en kortere formulering på vegne av forbundet: «Hva kristendom angår anser vi den som en av de byggende faktorer i vår samfunnsutvikling.»³⁹³ Dette ble imidlertid forkastet «med stort flertall».

I denne situasjonen skjedde noe uventet. Ved starten av neste sesjon gikk partiformann Gerhardsen på talerstolen og erklærte:

Det er hverken klokt eller riktig å stemme forslaget fra Kristne Arbeideres Forbund ned. Selv om det er usedvanlig å gjøre det, vil jeg foreslå at avstemningen blir tatt om igjen og at forslaget blir oversendt landsstyret.³⁹⁴

Utspillet er oppsiktsvekkende. Vedtaket, som jo var demokratisk fattet, var tydeligvis ikke det partiledelsen ville ha. Da fant den det mulig å ignorere landsmøtets klare flertall, i alle fall midlertidig. Gerhardsens utspill var åpenbart drøftet med møteledelsen på forhånd, for ordstyreren sa bare: «Dirigentene er enig i det og vi anser Einar Gerhardsens forslag for vedtatt.» Så hastet man videre. Man ønsket ingen debatt, med andre ord.

Forbrødring på Stratos

Saken ble etterlyst av forbundet mot slutten av 1949, bl.a. hadde en mannsterk delegasjon derfra en samtale med Gerhardsen. Statsministeren hadde da understreket at en programpost som den foreslåtte måtte være godt forankret for å ha noen verdi. «Kristendommen skal ikke være noe valgagn», sa han.³⁹⁵ Formelt fikk forbundet beskjed om at det først var neste landsmøte som kunne fatte beslutning i saken.³⁹⁶ Forbundets neste trekk var da å forsøke å komme i dialog med partiets nyvalgte stortingsgruppe. Det inviterte gruppa, som på denne tiden talte rekordmange 85 personer, til «festlig samvær» 8. februar 1950 på Stratos, restauranten på toppen av

Folketeaterbygningen, som også rommet partiets hovedkvarter. «Ganske mange» møtte opp, med Stortingets president og visepresident, Gustav Natvig-Pedersen og Johan Wiik, i spissen.³⁹⁷ Det hadde de også god grunn til, for det var enighet om at støtten fra forbundet, ikke minst bruken av et spesialnummer av *Brorskap* som valgkampbrosjyre, hadde spilt en betydelig rolle for å sikre at gruppa ble så stor. Talere fra forbundet hadde trukket folk til valg-møtene som arbeiderbevegelsen aldri før hadde sett noe til. Kvelden på Stratos forløp dermed i en gemyttlig stemning. Mellom Bastiansens åpningsandakt og Forbechs avslutningsvelsignelse ble stortingsrepresentantene informert om hva forbundet holdt på med, og Natvig-Pedersen erklærte at selv om han ikke var «noen personlig kristen» (og heller ikke hadde visst så mye om forbundet før valgkampen), så var han «klar over at arbeiderbevegelsens sosialisme faktisk er kristen lære». Wiik sa at kristendommen klart hadde forbedret verden, og at den ville ha stor betydning for landets framtid. Under de hjertelige ordene murret likevel spørsmålet om partiets offisielle religionspolitikk. Forbundet ville fremdeles og primært ha en kristendomsvennlig programpost for å ta brodden av angrepene fra politiske motstandere. Kristendommen var så grunnfestet blant norske arbeidere at det fullt ut kunne forsvares å sette opp en slik post, framholdt Nordvik. Isak Flatabø var en av dem som støttet kravet. Han representerte Hordaland, hvor man hadde «hatt den sterkeste påkjønning fra den kristne agitasjon mot DNA». Det vakte en viss

bestyrtelse i forsamlingen da prest, forbundsmedlem og stortingsmann Kolbjørn Varmann innrømmer at han selv hadde frarådet Narvik Arbeiderparti å henstille om en slik programpost.³⁹⁸ Hans begrunnelse var at de aktive kristendomsmotstanderne i partiet «ville ha skreket opp mye mer enn for hvis posten var tatt med». Han ville heller satse på å overbevise dem enkeltvis. Varmanns standpunkt forteller mye om hvor stor innflytelse den religionsfiendtlige fløyen hadde i partiet. Tross deres numeriske styrke var de kristne arbeidernes posisjon defensiv.

Landsmøtet 1953

Da Arbeiderpartiets neste landsmøte ble holdt drøye to år senere, i mars 1953, raste nettopp striden om Ole Hallesbys «helvetestale» (se s. 202 f.), og Stortinget hadde uken i forveien behandlet saken om kirkeordningen (s. 192 ff). Det var altså en tid da Arbeiderpartiet hyppig ble angrepet for å mangle respekt for troende. Det var også et valgår.

Lands- og sentralstyret hadde siden sist hatt samtaler med Norges Kristne Arbeideres Forbund. Landsstyret fremmet nå et forslag om at landsmøtet skulle vedta en uttalelse som beskrev Norges Kristne Arbeideres Forbund og gav det anerkjennelse for å ha «gjort et betydelig arbeid for å samle personlig kristne arbeidere og for å overvinne fordommene om at de ikke kan støtte Det norske Arbeiderpartis politiske virksomhet for frihet, likhet og brorskap».³⁹⁹ Uttalelsen erklærte at

forbundet holdt kristendommen for å være en «byggende faktor» i «arbeidet for å skape et samfunn hvor det rå sosial rettferd». Videre innskjerpet den at det ikke skulle «finne sted en sammenblanding av politikk og religion», og at «[p]olitisk virksomhet og religiøs forkynnelse må holdes strengt atskilt» i arbeiderbevegelsen. Det siste kan ha vært en reaksjon på at det hadde hendt at det var holdt andakter under fylkespartienes årsmøter.⁴⁰⁰

Uttalelsen var helt klart et kompromiss, og fire av landsstyrets 52 medlemmer hadde stemt mot at landsmøtet skulle uttale seg i det hele tatt.⁴⁰¹ Uttalelsen unngikk å erklære at *partiet* eller *landsmøtet* betraktet kristendommen som en «byggende faktor». Men den gav forbundet landsmøtets «anerkjennelse og støtte».

Gerhardsen la fram forslaget og bad om at det skulle vedtas uten debatt. Denne gangen ble han imidlertid ikke bønnhørt. Georg Moe fra Trondheim foreslo at landsmøtet ikke skulle uttale seg i det hele tatt, og subsidiært at det ikke skulle erklære noen støtte til Norges Kristne Arbeideres Forbund. Kristian Dørum fra Oslo ønsket å unngå formuleringen om at kristendommen hadde en byggende funksjon. Langt mer sentrale politikere, Trygve Bull, Ole Øisang og Martin Tranmæl, mente at man kunne justere teksten dit hen at det var «den kristne kulturtradisjon» som ble anerkjent, men støttet for øvrig uttalelsen. Forbundet, i debatten representert ved Thoralf⁴⁰² Sørensen, ønsket imidlertid ikke å endre på den allerede omforente teksten.

Sentrale og religionsskeptiske ledere i Arbeiderpartiet under landsmøtet i 1953, da partiet til slutt valgte å anerkjenne Norges Kristne Arbeideres Forbund. Fra venstre: Haakon Lie, Olav Larssen, Trygve Bratteli og Einar Gerhardsen. Foto: Nasjonalbiblioteket.

Dermed gikk også dette forslaget til komitébehandling, denne gang i selve programkomiteen. Øisang la fram resultatet derfra, godtatt av forbundets representanter. Det innebar bare små justeringer av landsstyrets forslag. Nå skulle det hete at forbundet *var av den overbevisning* at kristendommen var en byggende faktor, i stedet for at det *slo dette fast*, og det var lagt til at man – parti og forbund sammen – arbeidet for et samfunn med sosial rettferd, men også «toleranse og respekt for annerledes tenkende». ⁴⁰³ Dette siste var symbolsk viktig og skulle utvilsomt fungere som en sikring mot at forbundet skulle opptre dogmatisk og forsøke å påtvinge andre sitt syn. Det reviderte forslaget fikk støtte fra Bull og Gerhardsen, men hverken Dørum eller Moe ville trekke sine forslag, så det ble

votering. Mot «noen få stemmer» valgte landsmøtet å uttale seg, og mot seks stemmer vedtok det programkomiteens forslag framfor Dørums.

Med overveldende flertall hadde dermed Norges Kristne Arbeideres Forbund fått partiets anerkjennelse, og dermed implisitt en erklæring om at partiet ikke var kristendomsfiendtlig. Som det ble framholdt flere ganger i debatten, var det viktigste med saken å kunne imøtegå beskyldninger om dette, spesielt fra Kristelig Folkeparti-hold. Saken var reist av hensyn til partiet, ikke forbundet, framholdt Sørensen. Formuleringene om at politikk og religion ikke skulle blandes sammen, førte ikke til at forbundet sluttet med å føre valgkamp for partiet, slik enkelte utenfor partiet hadde håpet og trodd ville skje. ⁴⁰⁴

Landsmøtevedtaket førte ikke til noen mer positiv holdning til religion i *Arbeiderbladets* redaksjon. NKAF-medlemmet Gerd Grønvold arbeidet i avisen i flere perioder tidlig på 1950-tallet og senere omkring 1960, og skulle bl.a. dekke kristne arrangementer. Hun har fortalt om et tøft miljø hvor hun stadig opplevde å bli mobbet på grunn av sitt kristne livssyn. «Goddag, goddag, hvor er ånden da? Vi ser den ikke», var en morgenhilsen hun husket.⁴⁰⁵ Rolf Gerhardsen, Olav Larssen og Per Bratland var blant dem som videreførte Tranmæls sterke religionsskepsis i arbeiderpressen.

Arbeidernes Ungdomsfylking og Fritt slag

Etter norske forhold var Arbeiderpartiets ungdomsorganisasjon stor, med mer enn 55 000 betalende medlemmer ved utgangen av 1946. I motsetning til moderpartiet sløyfet ikke AUF marxismen fra sitt prinsipprogram da det var forslag om dette i 1946, men i 1949 ble endringen foretatt.

Ungdomsfylkingen behandlet ikke religion som egen sak på noen av sine landsmøter, men forhold som berørte religion, kom inn i andre sammenhenger, mest sosial- eller skolepolitiske. Fylkingen var generelt mot konfesjonsbinding i enhver form. Arbeiderungdommens fiender ble forstått å være bl.a. «reaksjonære og pietistiske kretser» som ble mistenkt for å ønske åndelig ensretting og å være intolerante. Både i sosialprogrammet som ble vedtatt i 1946, og i arbeidsprogrammet fra 1949 het det at ungdommen måtte vernes mot

angrep på dens åndelige og personlige frihet nettopp fra slike kretser.⁴⁰⁶

I 1948 gav AUF ut *Ungdommen og samfundet*, ført i pennen av Trygve Bratteli, som hadde vært sekretær i fylkingen før okupasjonen, og formann 1945–1946. Boka var en redegjørelse for samfunnsproblemer som særlig angikk ungdommen. Blant disse var åndsfriheten. Om denne het det:

Det er i vårt land særlig visse religiøse og kristne kretser som har vansker med å anerkjenne åndsfrihetens prinsipp. De hevder et syn som anerkjenner åndstvangen når den bare trer fram med et religiøst merke og for et religiøst formål. Annerledes tenkende og annerledes truende skal tie stille i åndsfrihetens navn! Det er fra denne kanten en finner de sterkeste truslene mot åndsfriheten i Norge i våre dager. Og dette presset mot åndsfriheten er en av de sterkeste hemningene for folkets åndelig [sic] og kulturelle vekst.

Vi ser også at en del religiøse og kirkelige ledere går til mange tiltak som bare tar sikte på å styrke deres verdslige og politiske makt. De krever også at slike tiltak i religionens navn skal være hevet over politisk vurdering og kritikk.

Vi vender oss klart og bestemt mot enhver åndsterror, uten hensyn til hvilket merke den trer fram under. Vi vil at alle ærlige tvilere som alle ærlige truende skal stole på Fylkingen vår som et sikkert vern for

«Spar oss for Hallesby-svovel» var en av flere 1. mai-paroler som såret mange kristne i Arbeiderpartiet. Her gjen-gitt i Fritt slag nr. 17, 1953. Foto: Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek.

åndsfriheten. Denne omfatter også retten til å snakke og skrive om sin tvil og sin tru, uten hensyn til om tvilen eller trua er autorisert, det være seg av verdslige eller kirkelige potentater.⁴⁰⁷

«Religiøse» kretser og ledere var med andre ord sett både som grådige etter verdslig makt og som en vesentlig hindring ikke bare for ungdommens, men hele folkets gunstige utvikling. Forutsetningen for debattene om religion i AUF var da også normalt at religion var noe det gjaldt for ungdommen å frigjøre seg fra. Dette kom f.eks. klart fram da det store Oslo

distriktslag i november 1951 arrangerte et debattmøte med inviterte innledere over det langt fra forutsetningsfrie temaet «Hvorfor har kristendommen spilt fallitt overfor etterkrigstidens ungdom?».⁴⁰⁸ Tre av seksten talere tok her kristendommen i forsvar – men de var alle invitert utenfra.

Vi har alt sett at AUFs landsmøte i 1952 vedtok et skoleprogram som bl.a. krevde at religionsundervisningen i skolen måtte bli ikke-konfesjonell. Motivasjonen var først og fremst at en slik reform ville sikre trosfriheten. «Vi kan ikke annet enn steile når vi leser i gjeldende skolelov i dag at folkeskolens første hovedmål er å hjelpe til å gi barna en kristelig og morals

[sic] oppdragelse», framholdt formannen i skoleutvalget, og lovet at skoleprogrammet ville gi «slutt på bedehusvirksomheten i skolestua» og fjerne forkynnelsen og andakten, som han oppfattet som en motsats til undervisning og opplysning.⁴⁰⁹ Programmet ble vedtatt tross sørlandske advarsler om at det kanskje var «litt for dristig utformet», og at religionsundervisningen måtte behandles med varsomhet.⁴¹⁰

På landsmøtet i 1958 gjorde Sosialistisk Bondeungdomslag i Kristiansand og Vest-Agder distriktslag et forsøk på å få konfesjonell religionsundervisning i skolen inn i programmet igjen. Det ble begrunnet både med at man ikke visste hva man ville få i stedet, og med at folk flest ønsket konfesjonsbindingen.⁴¹¹ Forslaget vakte kraftig motbør. En delegat fra Østfold stemplet det f.eks. som «direkte reaksjonært» og hevdet at AUF-ernes «verste motstandere [var] de kristelige skolelagene under ledelse av Indremisjonen».⁴¹² Ved avstemningen ble det nedstemt «med stort flertall».⁴¹³

AUF i Oslo vakte for øvrig flere ganger oppsikt med 1. mai-plakater med religions- eller kristenkritisk innhold. I 1953 var en plakat med teksten «Spar oss for Hallesby-svovel» – en referanse til «Helvetestalen», se s. 202 f. – regnet som 1. mai-togets største suksess av AUF selv.⁴¹⁴ I 1955 hadde en av plakatenes påskriften «Bort med forkynnelsen – nøytral religionsundervisning» og en tegning av en djevil med en bibel under armen, i ferd med å bli feid bort.⁴¹⁵ Den var såpass sjokkerende at partiets sentralstyre mottok flere klager på den, bl.a. fra Vest-Agder

Arbeiderparti og Norges Kristne Arbeideres Forbund.⁴¹⁶ Det ble også stilt spørsmål om saken i Stortinget. Det var Kristelig Folkepartis Arne Askildsen som ønsket at regjeringen måtte innskjerpe straffelovens forbud mot blasfemi, noe justisminister Hauge ikke var enig i.⁴¹⁷

Kanskje oppmuntret av oppmerksomheten laget Oslo AUF til 1. mai-toget i 1956 en transparent med «Forkynnelsen ut av skolen – Fri religionsundervisning». Den førte forutsigelig til nye protester. Partiets sentralstyre tok denne gangen saken såpass alvorlig at det sendte Aake Anker Ording ens ærend til Raufoss for å snakke med en gruppe oppbrakte partifeller der – oppbrakte også fordi *Arbeiderbladet* hadde nektet å ta inn et innlegg hvor de la fram sitt syn og ba om klart svar fra partiledelsen på om det var i forståelse med den at AUF reiste «kampen mot kristendommen» og utsatte kristne partifeller for hån og sjikane.⁴¹⁸ Saken var ekstra følsom fordi *Arbeiderbladet* i sin omtale av toget hadde kalt kravet om konfesjonsløs undervisning for «dagsaktuelt».⁴¹⁹ Enda en gang ble altså hovedorganet oppfattet som uvennlig innstilt overfor kristne partifeller.

Møtet, hvor også det lokale partistyret deltok, kom ikke i stand før i slutten av november. Ording hadde følge av Reidar Braathen fra AUF.⁴²⁰ De forklarte at *tegningen* på transparenten i 1955 ikke hadde vært godkjent av togledelsen eller AUF, og distriktslaget beklaget at den var brukt. Derimot ville ikke fylkingen beklage *tekstene*, som var i samsvar med dens skoleprogram, men framholdt at man ikke

ønsket *kristendommen* ut av skolen, men derimot *forkynnelsen*. Ordning medgav at partiets syn på religionsundervisningen ikke lå langt unna AUFs, men også at 1. mai neppe var en dag hvor man burde fokusere på saker som splittet arbeiderbevegelsen.

Den «tildels meget skarpe kritikk» fra den kristne arbeidergruppa skyldtes vesentlig at den mente at AUFs transparenter «signaliserte en kamp mot kristendommen som ble fullt utnyttet av våre politiske motstandere, særlig Kristelig Folkeparti og særlig i en innerhåndsagitasjon [sic] som det var vanskelig å komme til livs». Dette ville kunne få alvorlige følger ved kommende valg, mente den, og det gjaldt å hindre at det gjentok seg. Gruppa mente «at man i Oslo hadde vanskelig for å forstå følelsene på landsbygden i disse spørsmål».

Noe konkret kom ikke ut av møtet, men oppstyret i 1955 og 1956 virket visstnok dempende på religionskritikerne i AUF i en årrekke.⁴²¹

Avisen *Fritt slag* ble gitt ut av AUF fra 1951 av, de tre første årene som ukeavis med en stab på tre personer, senere som ca. fjortendaglig eller månedlig avis med en enmannsredaksjon. Den var ikke formelt sett et organ for ungdomsforbundet, men ble uoffisielt regnet som det. Det lå i sakens natur at *Fritt slag* skrev om slikt som redaksjonen mente ungdom ville være opptatt av, som kjønnsmoral og forhold knyttet til militærtjeneste og skole, og at den tilstrebet en frisk, kjapp og pågående stil. Ikke så rent sjelden innebar dette siste at den presenterte saker på spinkelt grunnlag, og senere måtte gjøre tilbaketog.⁴²² Den

viet en god del plass til stoff om religion, og hadde et tydelig religionskritisk preg. Den likte hverken bedriftsandakter eller at kirken samarbeidet med idretten. Blant sakene den engasjerte seg i over tid, finner vi kirkeordningen (se s. 176 ff.), borgerlig konfirmasjon (se s. 149 ff.) og spørsmålene om kirkens og religionsundervisningens plass og innretning i skolen (se s. 217 ff.). *Fritt slag* frontet naturligvis AUFs skoleprogram av 1952.

Det var et eksplisitt ønske fra redaksjonens side å stimulere til intern debatt, og i en tid da mange partiaviser valgte andre framgangsmåter, var *Fritt slag* i de første par årene temmelig liberalt når det gjaldt å slippe til meningsmotstandere i spalten.⁴²³ Stoffet i den kan dermed bekrefte at det fantes en ikke ubetydelig motstand mot redaksjonens religionskritiske linje, for den framkalte nokså regelmessig reaksjoner. Alt etter få nummer kom det leserbrev som ville «påtale redaksjonens åpenlyse kristendomsfiendtlighet», eller som konstaterte «med sorg i hjertet den mangel på sympati for det kristne livssyn som redaksjonen viser».⁴²⁴ Etter drøye to måneders utgivelse fant redaksjonen det nødvendig å presisere, på bakgrunn av «tildels meget skarp påtale», at *Fritt slag*

ikke er noe kristendomsfiendtlig organ. Derimot mener vi at det går en skarp skillelinje mellom kristendommen som sådan og de forskjellige former for utøvelse av religionen. Når vi kritiserer Luther, indremisjonen, Pavestolen eller Vårt Land, er det

*Juristen og motdagisten Aake Anker Ording i 1952. Arbeiderpartiets sentralstyre sendte ham høsten 1956 til Raufoss for å berolige partifelle-
ne der. Han framholdt da at «medlemmenes religiøse eller andre livsopfatninger er deres privatsak». Foto: Schröderarkivet – Sverresborg Trøndelag Folkemuseum.*

ikke kristendommen vi går løs på, men det vi betrakter som kristelig utarting.⁴²⁵

Kort tid etter tok redaksjonen selvkritikk for å være intolerant i kampen «for kulturell frigjøring og mot kristelig dømmesyke», og framholdt at kristne og ateister tross alt hadde «uendelig rike verdier felles».⁴²⁶

Spenningene innad i AUF kom særlig tydelig til syne i 1953, aktualisert av turbulensen rundt Ole Hallesbys «Helvetestale» og Stortingets behandling av forslaget om ny kirkeordning (se s. 202 f., 192 ff.). Ikke minst hadde Hallesby fått skarp omtale i avisen, han var «vårt lands geistlige duketeatersjef», en svovelpredikant det luktet «tydelig og sjenerende svidd» av, og som så «med dyp og rotfestet skepsis på eventuelle intellektuelle behov blant prestene».⁴²⁷ Disse og andre harselerende karakteristikker av professoren ble rundelig fordømt – og også forsvart – av en rekke innsendere. Østre Halsen arbeiderungdomslag

i Vestfold hadde endog drøftet *Fritt slags* omtale av Hallesby på et medlemsmøte, og uttrykte sin store misnøye med den. «La gå med at vi ikke kan være enig i den form for forkynnelse som hr. Hallesby fører», skrev lagets talskvinne, «men la oss for all del holde fast ved den renslighetssans som alltid har kjennetegnet vår presse.»⁴²⁸ «Hva med oss kristne AUF-medlemmer?» spurte Amund Myhre litt senere.

Dere, dere som mer enn noen andre kaster dere over Hallesby når han sier sin hjertens mening, dere forlanger for dere selv frihet, og bare for dere selv. Vi er også medlemmer av AUF, og hvis det er meningen å stemple oss som har et kristent livssyn, for annenklassens passasjerer på båten, vil vi ha beskjed om det. Slik dere skriver nå, slik dere agiterer for fri moral, mot kristendomsundervisning i skolen, ser det ut som om dere helt ser bort fra alle dem i rekkene som har et

Fritt slag inntok fra første stund en kritisk, og ofte anklagende, holdning overfor alt som kunne smake av kristendom. I april 1953 insinuerte bladet at KFUM brukte ufine metoder i sitt arbeid. KFUMs generalsekretær Dagfinn Haug forstod imidlertid ikke hva det kritikkverdige bestod i.

Lørdag 25. april 1953
Nr. 15 3. årgang

FRITT SLAG

UKJEAVIS · · · · · 30 BREL

Smilende sult i Travancore

For FRITT SLAG ved Sverre A. Børretzen

FRITT SLAG 2015, 100 år etter at det ble grunnlagt som det første norske arbeiderpartiet, har vi fått en ny generasjon ledere. Dette er en utfordring for oss som har vært med på å bygge opp partiet i over 100 år. Vi må finne måter å engasjere den yngre generasjonen på, og vi må være villige til å endre oss. Det er ikke nok å stå på sine prinsipper, vi må også være åpne for nye tanker og ideer. Vi må være villige til å diskutere og debattere, og vi må være villige til å ta ansvar for våre handlinger. Vi må være villige til å stå opp for rettferdighet og sosial rettferdighet, og vi må være villige til å kjempe for et bedre samfunn for alle. Dette er vår plikt som arbeidere og som borgere i et demokrati.

KFUM-sekretærer kamuffert SOM PRESTER OG LÆRERE

En ordning som gir de beste muligheter for god kontakt med skoleungdom

Interessant å se hvordan KFUMs sekretærer har gått inn i skolen og etablert et nettverk av lærere og elever som er villige til å samarbeide med skoleungdom. Dette er en god måte å nå ungdommen på, og det er viktig at vi som arbeidere og sosialdemokrater støtter dette arbeidet. Det er viktig at vi som arbeidere og sosialdemokrater støtter dette arbeidet, og vi må være villige til å diskutere og debattere, og vi må være villige til å ta ansvar for våre handlinger. Vi må være villige til å stå opp for rettferdighet og sosial rettferdighet, og vi må være villige til å kjempe for et bedre samfunn for alle. Dette er vår plikt som arbeidere og som borgere i et demokrati.

Våre helsestasjoner vil ikke gi veiledning i prevensjon

Norske Kvinners Samfund forening er ikke interessert i spørsmålet om prevensjon. Dette er en svært viktig sak, og det er viktig at vi som arbeidere og sosialdemokrater støtter dette arbeidet. Det er viktig at vi som arbeidere og sosialdemokrater støtter dette arbeidet, og vi må være villige til å diskutere og debattere, og vi må være villige til å ta ansvar for våre handlinger. Vi må være villige til å stå opp for rettferdighet og sosial rettferdighet, og vi må være villige til å kjempe for et bedre samfunn for alle. Dette er vår plikt som arbeidere og som borgere i et demokrati.

Aktivittsaka må opp i Stortinget

Ofte opplystheten må få kjennskap til rapporten fra D. Kjøstap

Dette er en svært viktig sak, og det er viktig at vi som arbeidere og sosialdemokrater støtter dette arbeidet. Det er viktig at vi som arbeidere og sosialdemokrater støtter dette arbeidet, og vi må være villige til å diskutere og debattere, og vi må være villige til å ta ansvar for våre handlinger. Vi må være villige til å stå opp for rettferdighet og sosial rettferdighet, og vi må være villige til å kjempe for et bedre samfunn for alle. Dette er vår plikt som arbeidere og som borgere i et demokrati.

Trelastsvindlerne må under KONTROLL!

Reagere: Stortinget i boligdebatten?

Dette er en svært viktig sak, og det er viktig at vi som arbeidere og sosialdemokrater støtter dette arbeidet. Det er viktig at vi som arbeidere og sosialdemokrater støtter dette arbeidet, og vi må være villige til å diskutere og debattere, og vi må være villige til å ta ansvar for våre handlinger. Vi må være villige til å stå opp for rettferdighet og sosial rettferdighet, og vi må være villige til å kjempe for et bedre samfunn for alle. Dette er vår plikt som arbeidere og som borgere i et demokrati.

FRAMSKRITTET SKAL FORTSETTE - OGSÅ FOR FRITT SLAG!

helt annet syn på de tingene. På vegne av dem forlanger jeg at bladet vårt behandler tro og moral på en mer ansvarfull måte enn hittil!⁴²⁹

Litt senere på året kom det en klage fra ungdommer i Kristne Arbeideres Forbund. De mente at *Fritt slag* behandlet stoff om kristen tro og moral «nokså ensidig uten å gjøre det minste forsøk redaksjonelt å [sic] belyse spørsmålene fra begge sider», og minnet om «at det innen arbeiderungdommen også er kristne som kanskje ikke er innmeldt i AUF, men som positivt tar del i organisasjons- og partiarbeidet.» Innlegget viste til anerkjennelsen som Norges

Kristne Arbeideres Forbund nylig hadde fått på Arbeiderpartiets landsmøte (se s. 124), og uttrykte håp om at *Fritt slag* ville ta hintet.⁴³⁰ Men til tross for dette og liknende innspill, beholdt bladet sitt tydelig religionskritiske preg.

Uttalelsen fra Arbeiderpartiets landsmøte var nok også en viktig del av bakgrunnen for at Norges Kristne Arbeideres Forbund i mai 1953 tok direkte kontakt med AUF og bad om et samarbeid. Sentralstyret i AUF svarte med å påpeke at «AUF-laga ifølge lover og retningslinjer ikke har høve til å drive noen bestemt form for religiøs virksomhet» og at ledelsen derfor ikke kunne «inspirere til et samarbeid som i

sin konsekvens innebærer en stillingtagen til den form for religiøs virksomhet som Norges Kristne Arbeideres Forbund forfekter». ⁴³¹ Det føyde likevel til at det stod lagene fritt å diskutere «religiøse spørsmål, avholdsspørsmål m.v.» dersom de hadde interesse av det, så lenge det skjedde «på et helt fritt grunnlag». Alt i alt var det et kjølign svar.

Orientering

Avisen *Orientering* kom ut fra desember 1952 og fram til den gikk inn i *Ny Tid* i 1975. De første sju årene var ambisjonen at den skulle komme annenhver uke, fra 1960 kom den stort sett ukentlig. Den var ikke utgitt av Det norske Arbeiderparti, tvert imot var den mislikt av partiledelsen på grunn av sin politiske linje, særlig at den klart var motstander av norsk medlemskap i NATO. Den ble lenge forsøkt tiet i hjel i arbeiderpartipressen og fikk ikke engang kjøpe annonseplass i *Arbeiderbladet*. I 1961 ble den i praksis et organ for det nystiftede Sosialistisk Folkeparti. *Orientering* fortjener ikke desto mindre omtale her, under overskriften «Arbeiderpartiet», fordi den fram til slutten av 1950-tallet langt på vei fungerte som et samlingspunkt for venstrefløyen i dette partiet. Fra 1953 overtok den noe av den funksjonen det nedlagte *Kontakt* hadde hatt som ideologisk debattforum og informasjonskanal om internasjonale spørsmål. I startfasen var de aller fleste av initiativtakerne og medarbeiderne tilknyttet Arbeiderpartiet. Blant disse var veteraner som Jakob

Friis og Karl Evang. Arbeiderpartiets første statsminister, Christopher Hornsrud, støttet *Orientering* like til sin død i 1960, da orienteringskretsen var kommet så mye på kant med partiledelsen at flere i den ble ekskludert. Finn Gustavsen gikk i 1953 over fra journalistjobben i *Fritt slag* (hvor han mente at slaget ikke hadde vært så veldig fritt) til å bli redaksjonssekretær i *Orientering*, fra 1959 redaktør.

Orientering hadde et opplag på femseks tusen midt på 1950-tallet. Den tiltrakk seg en rekke intellektuelle og kunstnere med skarpe og undertiden gylne penner. Forfatteren Sigurd Evensmo var lenge redaktør, og Sosialistisk Studentlag, tilknyttet Arbeiderpartiet, inngikk i en strategisk allianse med orienteringskretsen. Kretsen var primært opptatt av å formulere et demokratisk «tredje standpunkt» mellom sovjetkommunisme og USA-kapitalisme. Stoff om internasjonal og utenlandsk politikk ruvet i spaltene. Det stod også atskillig å lese om pasifisme, militærnekting, atomvåpen og NATO. Et annet betydelig innslag var omtale av skjønnlitteratur og filmer. Religion og livssyn stod ikke i søkelyset på samme måte, men avisen er like fullt av interesse i vår sammenheng for det den kan fortelle om holdningene i et innflytelsesrikt miljø.

Ut fra *Orienterings* pasifistiske hovedprofil er det ikke overraskende at kritikk av kristne legitimeringer av krig og militærvesen er den klareste linjen man kan øyne i avisens religionsstoff de første sju-åtte årene. Teologer som forsvarte militærtjeneste og avskrekking med atomvåpen, fikk sitt pass påskrevet for hykleri og frafall fra

sann kristen lære. Feltprester kom gjennomgående meget dårlig fra det; det gjorde også pastor Olav Valen-Sendstad (se s. 164), som i 1952 hadde forfattet *Kan en kristen være soldat?* og svart bekræftende; samt biskopene Eivind Berggrav og Johannes Smemo, som hadde gitt ham rett. Ragnar Forbech (se s. 63 ff.) var derimot en prest etter orienteringskretsens smak, med sitt pasifistiske ståsted og sin ikke-fordømmende holdning overfor landene i Østblokken. Forbech fant støtte i *Orienterings* spalter da han fikk Stalinprisen i 1955 (s. 65), bl.a. fra Berge Furre, som den gang var fersk teologistudent og nyinnmeldt i Sosialistisk Studentlag. Furre ble i den grad en alliert av Forbech at en del av studiene hans ble finansiert av pengene fra den sovjetiske prisen.⁴³² Den troende Furre ble en fast skribent i *Orientering*. Helt friksjonsfritt var ikke dette i et miljø som inkluderte den erklærte religionsfienden Helge Krog, og hvor Karl Evang var en av de toneangivende. «[L]itt brydd måtte vi innrømme når folk spurte: Jo, han tror på Gud og skal bli prest», har Gustavsen skrevet.⁴³³

Enkelte andre saker som angikk religion, ble av og til berørt, selv om de kom helt i skyggen av militærspørsmålene. Nic Stang avleverte fra tid til annen små stikk mot arbeiderpartiledelsen for å lefle med kristendommen, for eksempel ved å støtte opp om 1. mai-gudstjenester og erstatte Internasjonalesalen med fedrelandssalmen. Human-Etisk Forbund og borgerlig konfirmasjon fant anerkjennelse i *Orientering*; det gjorde også synspunktet at statskirkens rolle burde svekkes i grunnskolen, og at

abort på sosiale indikasjoner burde legaliseres. Da striden om biskop Schjelderups liberalteologiske syn på den evige fortapelse raste midt på 1950-tallet (se under, s. 203 ff.), var ingen i tvil om at *Orientering* stod på Schjelderups side. I forbindelse med denne saken skrev den erfarne arbeiderpartipolitiker og dommeren Carl Bonnevie en artikkel hvor han argumenterte sterkt for at arbeiderbevegelsen måtte verne om den kristne kulturarven så sant den ikke ville isolere seg fra størstedelen av folket.

Innen arbeiderbevegelsen er det mange som ut fra irreligiøs og materialistisk tankegang, tror at det kristne livssyn og hele det statskirkelige vesen dør sottedøden, når vi oponerer [sic] minst mulig. Valgpolitisk er nok dette en velkjent taktikk innen flere partier. Men nettopp fordi det er en kjerne av uvisnelig verdi i Jesu lære og den urkristelige kristendom er taktiske beregninger her bare til fordel for den kirkelige reaksjon – for stillstanden, ikke for framskrittet.⁴³⁴

Bonnevie mente med andre ord at arbeiderbevegelsen aktivt burde fremme en udogmatisk kristendom – et standpunkt han hadde gått inn for helt siden 1911.⁴³⁵ Kjernen i livssynet var for ham «Jesu enkle lære om godheten og kjærligheten» og individets moralske ansvar.

Som vi ser, hadde ikke *Orientering* berøringsangst overfor kristendommen, og ville heller ikke prinsipielt utelukke kristne fra sitt eget prosjekt. Dette viste

seg tydelig da Sosialistisk Folkeparti ble dannet i 1961. Anton Stoveland, som ble valgt som den ene av partiets to varamenn på Stortinget, var sokneprest i Velfjord i Nordland og engasjert i så vel avholdsbevegelse som indremisjon. Formannen i fylkeslaget i Akershus var katolikk og kunne ikke akseptere at partiet skulle gå inn for en liberalisering av abortloven. Som følge av dette ble partiets representanter fristilt i samvittighetsspørsmål. Det første partikontoret ble leid av Oslo Lille Indremisjon, med Furre og predikantsonnen Sigbjørn Hølmebakk som mellommenn. Kanskje var det av slike grunner at et av forslagene til navn på det nye partiet var «Teokratisk Sosialistisk Folkeparti».⁴³⁶

Arbeiderbevegelsen og «Indremisjonen»

I *Fritt slag* stod sommeren 1953 følgende å lese om folk som oppsøkte norske bedehus for å finne erstatninger for sin tapte livsglede:

Med matte øyne og feberflekker i kinnene bøyer de seg under talerens suggesjon. Luften er ladet med noe mystisk, dragende. Predikantens ordflom framkaller hysteriske stønn og hulk fra tilhørerne. Midt i ordflommen om den evige ild og pine skyter taleren inn noen ord om en evig salighet, om fred og lykke. Hentfort lytter forsamlingen. Mediene er

i trance – en kort stund så er møtet hevet. Rusen er over, og som narkotikere lengter de vanvittig etter neste seanse.

Resultatene finner vi igjen på sinnssykehusene, på nerveklinikker, mens andre i opphøyet fariseerisme [sic] refser og dømmer de «ugudelige». Disse siste – flertallet – det er de sterke i troen, de som ikke falt fra, de som skal oppnå den evige salighet. Og for de andre, etter et ødelagt liv her, den evige pine.⁴³⁷

Denne beskrivelsen er et eksempel på et aggy vi tidligere har støtt på en rekke ganger. Det fantes mellom arbeiderbevegelsen og de teologisk mer konservative delene av Kristen-Norge, enten de nå ble kalt «pietister», «fanatikere», «mørkemenn» eller noe annet. Samlebetegnelsen for det man ikke likte, var ofte «Indremisjonen». Dette begrepet kunne bli brukt temmelig upresist, om organisasjoner og institusjoner av mange slag, men det omfattet i alle tilfeller Det norske lutherske Indremisjonsselskap, ofte også Det vestlandske Indremisjonsforbund. «Indremisjonen» ble sett nærmest som arbeiderbevegelsens antitese. Der arbeiderbevegelsen var fremadrettet og moderne, var indremisjonen reaksjonær; der arbeiderbevegelsen arbeidet for frigjøring, kunnskap og frisinn, holdt indremisjonen folk nede i frykt og skyldfølelse, motarbeidet vitenskap og representerte en knugende, livsfornektende moralisme. «Det finst inga makt her i landet som så konsekvent og avgjort er mot all åndsfridom og frigjering

for den enskilde (individet) i livssyn og tru som den konservative religiøse ortodoksien», skrev lærer Tarald Nomeland i *Arbeiderbladet* i 1953, og siktet til Indremisjonsselskapet, professor Hallesby og Menighetsfakultetet.⁴³⁸

Når vi skal forstå den dype motviljen indremisjonen så ofte var gjenstand for i arbeiderbevegelsen, må vi ta med i betraktningen at indremisjonen var en funksjonell rival, både en småfolksbevegelse og en massebevegelse. Det var mange velgere som tilhørte den.

I det følgende skal vi se nærmere på denne tematikken. Det er både for å gi bakgrunn til flere av de politiske kampsakene som skal behandles senere, og spesielt til spørsmålet om Den norske kirkes ordning (se s. 176 ff.). Men det er også fordi det tidlig på 1950-tallet dukket opp et par saker hvor synet nettopp på indremisjonen stod i søkelyset.

Havig-Gjelseth-saken

I slutten av januar 1950 eksploderte den såkalte Havig-Gjelseth-saken i norsk offentlighet. Den fylte avisenes spalter i uker og måneder – og den syntes å bekrefte arbeiderbevegelsens aller verste anklager mot indremisjonen for trangsyn, hykleri, usaklighet og renkespill.

Saken begynte egentlig på 1920-tallet. Den norsk-amerikanske pastor Christian Havig-Gjelseth (1878–1956) var fra 1921 lærer ved Indremisjonens bibelskole i Kristiania. Han følte seg flere ganger forbigått da stillingen som forstander skulle besettes,

og da den i 1935 gikk til Fredrik Wisløff, sønnen av den daværende sekretæren (i dag ville han vært kalt generalsekretær) Johan M. Wisløff, gav han uttrykk for sin misnøye på måter som førte til konflikt med Indremisjonens hovedstyre, ledet av Hallesby. Havig-Gjelseth undertegnet til slutt en beklagelse, men mistet sin lærerstilling og ble i stedet overført til reisepredikantkorpset – en mindre attraktiv jobb for en mann som nærmet seg seksti. Han mente seg urettferdig behandlet, og særlig mente han at han var blitt presset til å underskrive beklagelsen, og at forutsetningen hadde vært at han ikke skulle miste lærerjobben. Etter fire år lyktes det ham endelig, ved hjelp av en rekke støttespillere, deriblant professor Karl Vold (se s. 46) ved Menighetsfakultetet, å komme i forhandlinger med Indremisjonens hovedstyre. Han fikk ikke saken avgjort ved en «broderrett», slik han hadde håpet, men han fikk avskjed med lønn og senere full pensjon.

Der kunne det hele ha sluttet. Men i 1949 kom boka *To kirkehøvdinger* ut, forfattet av Vold, som døde året før. Den var et kraftig angrep på oslobiskop Eivind Berggrav og på Volds professorkollega Hallesby, som han mente urettmessig hadde anklaget ham for å ha vært «stripet» under krigen. I nyere språkbruk var den en drittpakke. Og en del av angrepet på Hallesby bestod i påstander om at denne ville ha hevn fordi Vold i 1939 hadde støttet Havig-Gjelseth. Havig-Gjelseth selv hadde på ingen måte lagt saken bak seg, og gav i januar 1950 ut en del av dens dokumenter under tittelen *Sannheten frigjør*. Og pressen, som bare

hadde vært måtelig interessert i Volds bitre og forurettede skrift, været nå blod. I særlig grad gjaldt det arbeiderpressen.

Arbeiderbladet, som hadde skrevet om saken allerede i 1939, inntok tidlig standpunktet at det var gjort et overgrep mot Havig-Gjelseth, at saken viste hvor smålig og skinnhellig indremisjonen var, og også hvor mye den var kontrollert av Hallesby og hans meningsfeller. I dette fikk avisen støtte av et par prester, kapellanene Johan Johnstad og Sverre Riisøen. Begge mente at Havig-Gjelseth formelig hadde vært utsatt for tortur fra Indremisjonens side, og at så vel *Aftenposten* som *Dagen* og *Vårt Land* tok ordre derfra. Hallesbys «vilje er Guds lov for tusener av mennesker i vårt land», skrev Riisøen; biskopenes autoritet blekner i forhold.⁴³⁹ Johnstad skrev om «et ukontrollert tyranni» og «diktaturmentalitet» fra Indremisjonsselskapets side.⁴⁴⁰

Dagen og *Vårt Land* syntes først og fremst saken var flau, men også overdimensjonert. De fant feil på begge sider i det som primært var en vanskelig personalsak. *Dagen* påpekte at det var et brudd på forliket fra før krigen at Havig-Gjelseth nå gav ut dokumentene. Både *Dagen* og *Vårt Land* hadde for øvrig nektet å ta inn annonser for *Sannheten frigjør* under henvisning til at innholdet var injurierende.

Påstått urett kaller på følelsene, og offentlig skittentøyvask er godt avisstoff. Saken eskalerte i løpet av februar. 22. februar prøvde en tredje geistlig, Alex Johnson, å dempe gemyttene. Selv om han definitivt ikke var noen indremisjonsmann, kunne han ikke se at han selv ville handlet

annerledes enn indremisjonsstyret hadde gjort, skrev han, og påpekte helt korrekt at det ikke ville ha blitt slikt oppstuss «om det ikke var fordi mange ønsker å finne et grunnlag for angrep på Indremisjonen».⁴⁴¹ Men det var for sent. *Arbeiderbladet* skrev på lederplass samme dag at det kanskje var snakk om en norsk Dreyfus-sak, intet mindre, og hevdet to dager senere at uretten Havig-Gjelseth var utsatt for, var en samfunnssak, og dermed burde granskes. *Arbeiderbladet* kommenterte at indremisjonsledelsen ikke svarte på de grove anklagene – noe avisen kom tilbake til med stigende harme i ukene etterpå – og tolket det som at den hadde dårlig samvittighet. Mange andre klaget over det samme.

24. og 25. februar økte *Arbeiderbladet* temperaturen atskillige hakk da det trykket to svære artikler av den flittig skrivende stavangerske høyesterettsadvokat og fritenker Trygve Wyller. Han var en av dem som i årevis hadde irritert seg over kristenfolkets kamp mot sekulariseringen.⁴⁴² Hovedsaken i artiklene nå var å få vist fram råtten i norsk kristenliv, og særlig da Menighetsfakultetet og Indremisjonen. Denne kunne offentligheten nå få et sjeldent innblikk i, fordi Vold «i sin berserker-gang» hadde skutt en bresje i «fromhetens mur».

I en elegant, nedlatende og ironiserende stil spidde Wyller først og fremst Vold og Hallesby, men også J.M. Wisløff og Berggrav fikk sitt. Wyller gjorde et poeng ut av hvordan Vold i mellomkrigstida hadde søkt å engasjere kirkefolk til kamp mot Arbeiderpartiet.

Juristen, motstandsmannen og fritenkeren Trygve Wyller (1888–1960) mente i 1950 at det var arbeiderklassen som måtte ta initiativet til å «sanere» det religiøse livet i Norge, så det kunne komme «i intim kontakt med den fremadskridende erkjennelse og gjerne med et naturlig sentrum i den liberale teologi».

Foto: Nasjonalbiblioteket.

Wyller nektet seg lite i retning av kraftig språkbruk. Kristenfolket stod for en bevisst «forkrøbling av intellektet»; Menighetsfakultetet var «det monstrøse tabernakel»; Vold hadde hatt en «unormalt vanskelig pubertet» og ble «et skoleeksempel på mannen som innbiller seg at hans egne ønsker, tanker, innskytelser og lidenskaper er Guds tale til og i ham» og som derfor er «utilgjengelig for motforestillinger». ⁴⁴³ Om Hallesbys og Volds virksomhet skrev Wyller at

Overalt hvor de ante liberal teologi, tilløp til intellektuelle behov innen presteskapet, tilbøyelighet til litt tankevirksomhet innen kirke, menighetsråd eller studentverdenen, la de til slag som små Jomsvikinger.

De herjet i skrift og i tale og drev jakt på prester, professorer, biskoper, skolelærere, skolestyrer og menighetsråd. De stakk innom menigmann under valg og buktet seg fram i alle politiske partier – alt på det at det norske folk aldri skulle tape av syne at Herren dets Gud er en nidkjær Gud, som hjemsøker fedrenes misgjerninger på barn!⁴⁴⁴

Wyller ville avsløre det han oppfattet som en usunn, ja kvalmende, korrupt og forferdende kultur:

Hele denne atmosfære av håndspåleggelse, broderhilsener, formaninger, «gode oppgjør» under «Åndens tukt», denne innblanding av

«synd», disse indre sammenstøt under en ullen fasade, denne overfladiske vennlighet, det er altsammen en frodig grobunn for hykleriet utad og for tyranniet og samvittighetstrykket innad.⁴⁴⁵

Poenget var at denne kulturen levde i beste velgående. Den lammet det frie åndslivet i Norge og skapte «en sjelig nød for titusener».⁴⁴⁶ Og den hadde politiske konsekvenser, f.eks. i skolen:

Folkeopplysningen er okkupert til fordel for en religionsundervisning som er like overdimensjonert som steril. Det er blitt drevet klappjakt på naturfag, helselære og utviklingslære, på rasjonell begrensning av barnefødsler, på undervisning i seksualhygiene, for ikke å tale om de preventiver, hvis rette bruk alle emissærer synes å kjenne.⁴⁴⁷

Kort sagt, norsk religiøst liv var i en tvangstrøye, en bakevje, en krise. Og det var *arbeiderklassen* Wyller til slutt utfordret til å sanere det. Fra borgerskapet kunne man ikke vente hjelp («Man fingerer der nødig med de konservative garantier»), heller ikke fra bøndene (mange «formelig liker seg bak lukte vinduer»)⁴⁴⁸ Men arbeiderklassen visste å verdsette en god skole for barna, og var den eneste som kunne gripe initiativet.

Wyller trakk på denne måten partipolitikk inn i saken, og *Arbeiderbladet* valgte å gå inn på dette. Avisen erklærte sin sterke

støtte til Wyller, roste ham for hans uredde humanisme og gjorde koplinger mellom indremisjonen og Arbeiderpartiets politiske fiender. Hallesby og Vold var krankeleverte despoter på linje med Løvlien og Furubotn i NKP. Indremisjonen utøvde «et åndstyranni som i mer enn en henseende får en til å minnes både hitlerismen og stalinismen».⁴⁴⁹ Volds rolle før stortingsvalget i 1930 ble også nevnt, og antydningen var at den skjendige misbruken av religionen den gang førte til økonomisk krise, Hundseid–Quislingregjeringen og fascisme. (At Vold i akkurat Havig-Gjelseth-saken befant seg på den «riktige» siden, som Wyller svært motstrebende hadde måttet påpeke, var en detalj avisen ikke fant grunn til å nevne.) *Arbeiderbladet* håpet at Wyllers oppfordring til arbeiderklassen ville «fenge og utløse en djerv og saklig kamp». I mars sendte avisen de to artiklene ut i form av brosjyren *Oppgjøret bak frombetens murer*. Det var avkristningen som var på frammarsj, sukket Alex Johnson i et privatbrev til Stephan Tschudi. Det minnet ham om de aller tøffeste takene i mellomkrigstidens politiske religionskamper: «[N]år jeg leser Wyller og *Arbeiderbladet* og andre ting minner det bare om ca. 1930.»⁴⁵⁰

Herfra hadde debatten (som ikke kan refereres i hele sin bredde her) klare politiske overtoner. I de kristne organisasjonene gjorde en viss bekymring seg gjeldende. Kirkehistorikeren Andreas Seierstad ved Menighetsfakultet tok initiativ til å få Wyllers og *Arbeiderbladets* utspill kommentert i organisasjonsbladene.⁴⁵¹ *Vårt Land* mente det var alvorlig at regjeringsorganet støttet

Arbeiderbladets særtrykk av Trygve Wyllers artikler om Havig-Gjelseth-saken fikk en suggestiv tittel. Wyllers ville avsløre hvordan tros-tyranniet ble utøvd.

Wyller, og lurte på om regjeringen nå aktet å følge hans rop til handling. *Dagen* mente at det vel måtte

bety noe at regjeringsorganet tar slik på vei. Så vidt vi skjønner er det særlig den konfesjonelle religionsundervisningen, Menighetsfakultetet og ortodoks kristendom overhodet, som skal «saneres» ut av det norske statslegeme.⁴⁵²

Arbeiderbladet ville imidlertid ha seg fra- bedt å være regjeringsorgan. Det vedstod seg bare å være «Arbeiderpartiets hoved- organ, et organ for fagbevegelsen, og den avis som står Regjeringen nærmest».⁴⁵³ Her

fantas det med andre ord en antydning om at regjeringen muligens hadde et annet syn, og dette ble bekreftet 11. mars, da statsse- kretær i Kirke- og undervisningsdepar- tementet Helge Sivertsen holdt foredrag i Oslo Arbeidersamfund om «Religion og toleranse». Han bemerket nemlig at *Arbeiderbladets* dekning av Havig-Gjel- seth-saken var et tydelig brudd med den linja arbeiderbevegelsen hadde lagt seg på etter krigen: å unngå diskusjoner om reli- gion. Men burde Wyllers oppfordring få Arbeiderpartiet til å endre sin politikk? Burde partiet «ta det som ei serleg politisk oppgave å gjere opp med Indremisjonen og deler av den»?⁴⁵⁴ Det mente Sivertsen ville være et feilgrep. De fleste medlemmene i

de kristne lekfolksorganisasjonene hørte jo til «dei gruppene av folket som har sitt naturlege organ i Arbeidarpartiet», og det ville være taktisk galt å skyve dette småfolket «over i Kristeleg Folkeparti ved å føre krig mot organisasjonen deira». Hallesby og pietistenes holdninger til kunst, moral, likestilling mv. burde nok bekjempes, men Sivertsen mente at det burde skje positivt, ved å sette kraft i partiets kulturspredningsarbeid.

Flere andre påpekte også risikoen ved aktivt å søke konflikt med «kristenfolket». Teologistudenten Fredrik Grønningssæter, som stemplet Wyllers artikler som fordomsfulle og uinformerte, var en av dem. «Det er ingen hemmelighet at Arbeiderpartiet har nytt stor sympati i vide kretser blant norske kristne etter krigen. Vil Arbeiderpartiet bevare den, er det all grunn til å fare varsomt fram med kirke og kristendom.» Men om partiet stod på samme linje, vel, da «får vi fortsatt kjempe for politisk, sosialt og økonomisk demokrati utenom Arbeiderpartiet». ⁴⁵⁵ Og Per Sogstad, en sentral mann i Arbeiderpartiets ungdomsforbund, avviste Wyllers utfordring til arbeiderklassen på *prinsipielt* grunnlag. Partiet hadde over lang tid arbeidet seg fram til at religion skulle være en privatsak, framholdt han. Arbeiderpartiet burde ikke nå bryte dette prinsippet ved å blande religion og politikk, men overlate en eventuell sanering til statskirken selv. ⁴⁵⁶

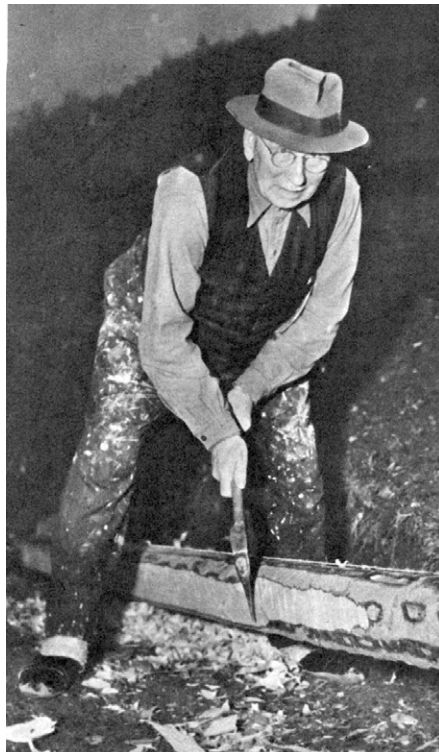
Flere arbeideraviser, som *Sarpsborg Arbeiderblad* og *Arbeider-Avisa*, ville heller ikke være med på den anbefalte saneringen av kristenlivet. Sarpsborgavisen hadde

også uttalt seg positivt om Norges Kristne Arbeideres Forbund og skrevet at saken hadde ført til «visse frontdannelser» innen arbeiderbevegelsen. ⁴⁵⁷ Det er den velkjente avstanden mellom sentrum og periferi i arbeiderbevegelsen som nok en gang kommer til syne.

Ikke noe av dette gjorde synderlig inntrykk på *Arbeiderbladet*. (Redaktør siden årsskiftet var Olav Larssen, men det er sannsynlig at hans forgjenger Martin Trammæl i alle fall var med på å stikke ut kursen i denne saken.) *Arbeiderbladet* nektet å trykke innlegg som redegjorde for uenigheten innad i arbeiderbevegelsen, men var raus med spalteplass til Havig-Gjelseths forsvarer pastor Johnstad. Den anklaget ellers den kristelige pressen og Indremisjonen for å ville tie et viktig spørsmål om åndsfrihet i hjel. Taushet var å bruke «diktaurmetoder», skrev den på lederplass, og tilføyde at det ikke engang trengtes noen eksplisitt ordre eller parole for å oppnå den – en antakelse om at indremisjonsledelsen ønsket den, var tilstrekkelig, så sterkt var tyranniet. ⁴⁵⁸ Wyller avviste på sin side, i en ny kjempeartikkel om «Den norske Dreyfussak», at det skulle være nødvendig å få saken bedre belyst før man felte sin dom. ⁴⁵⁹

Mot slutten av mars fikk *Arbeiderbladet* sitt ønske om en uavhengig granskning oppfylt. Indremisjonsselskapet ønsket ikke at Kirkedepartementet, den gang ledet av Arbeiderpartiets Lars Moen, skulle utpeke granskerne, kanskje forståelig etter at Arbeiderpartiets hovedorgan hadde tatt så tydelig stilling til sakens realitet. Dermed ble det Bispemøtet og Organisasjonenes

Pastor Havig-Gjelseth lager flaggstang til den spartanske hytta på Geilo sommeren 1950, hvor Aktuell besøkte ham mens han ventet på granskningsutvalgets rapport. Havig-Gjelseth uttalte at han var «hjerteglad» for støtten fra Arbeiderbladet. Aktuells journalist, Jostein Nyhamar, mente at saken i hvert fall hadde ført til at «fromhetens masker er blitt flerret av og uhumskeheten avdekket». Foto: Arne Kjus / Aktuell.

Fellesråd som fikk jobben. De valgte juristene Johs. Andenæs, Leif S. Rode og Trygve Leivestad, allment respekterte folk som vanskelig kunne anklages for partiskhet.

Utvalgets rapport forelå i juli og gav i hovedsak Indremisjonen rett, ikke Havig-Gjelseth. Mye av kritikken i pressen framstod som overilet og basert på Havig-Gjelseth-sidens framstilling, mens Indremisjonens styre ikke hadde ytret seg av lojalitet til tidligere avtaler. Styret burde ikke ha latt Havig-Gjelseth få inntrykk av at han ville beholde lærerstillingen sin dersom han underskrev beklagelsen i 1935, men for øvrig var ikke Havig-Gjelseth blitt spesielt dårlig eller hensynsløst behandlet, så vidt utvalget kunne se.

Hverken Havig-Gjelseth, Wyller, Johnstad eller *Arbeiderbladets* redaksjon aksepterte utvalgets konklusjoner, men i den større offentligheten var saken tapt.⁴⁶⁰ Dermed ble den ikke den stadfestelsen av Indremisjonens ufysiselige og arbeiderfiendtlige karakter som *Arbeiderbladet* hadde satset så tungt på, eller det kampsignalet til arbeiderklassen som Wyller hadde ønsket. Saken hadde også vist at en konfrontasjonslinje overfor «kristen-folket» ville støte på intern motstand. *Dagen* mente at den hadde avdekket en interessant del av Arbeiderpartiets strategi:

Det er lett å skjønne, at de store kristelige organisasjonene, med dyp rot i

folket, må virke foruroligende på den organisasjonsbevisste arbeiderbevegelse. De er og blir «fremmedleger» i et sosialistisk ensrettet samfunn. Kunne det derfor lykkes å bryte en bresje i murene, kunne det lykkes å hugge ned besverlige [sic] vektere på murene (som professor Hallesby), ville meget være vunnet. Og så løpes det da storm med Havig-Gjelseth-saken som stormbukk.⁴⁶¹

Dette var en analyse som stemte overens med den fra generalsekretær Einar Amdahl i Det Norske Misjonsselskap. I en kommentar til Havig-Gjelseth-saken framholdt også han at de frivillige kristne organisasjonene snart måtte komme i regjeringspartiets skuddlinje. Dersom de norske arbeiderne fulgte Wyllers og *Arbeiderbladets* appell, ville det «uvegerlig føre videre mot totalitær stat».⁴⁶² Professor Seierstad skrev til Hallesby at Wyllers og *Arbeiderbladets* opplegg «til ein kampanje som skulle eggja massene opp til blind, fanatisk kamp mot indremisjonen», var «eit fyrebod om kva kristenlyden kan venta når Antikrist for alvor gjer seg gjeldande».⁴⁶³

Bamble-saken

Havig-Gjelseth-saken hadde virket sterkt polariserende, og det at utfallet ble et annet enn ventet, fikk neppe noen i arbeiderbevegelsen til å skifte syn på Indremisjonen. Våren 1953 fikk så en annen «sak» sitt sluttpunkt i Høyesterett, etter at den hadde versert i pressen og rettsapparatet i årevis.

Denne «Bamble-saken» dreide seg om uoverensstemmelsene mellom soknepresten og en tidligere hjelpeprest i kompaniskap med Bamble indremisjon.⁴⁶⁴ De hadde bygd seg opp over lang tid, og anklagene mot soknepresten var varierte. Han skulle ha stjålet, løyet og bedratt; hans forrige menighet skulle ha vært glade for å bli kvitt en «så løgnaktig og falsk prest», og han hadde visst nærmest drevet en syk klokker i en tidlig grav. Dette gikk ikke bare som sladder på bygda, men ble også sendt skriftlig til biskopen. Beskyldningene ble til slutt så grove at Kirke- og undervisningsdepartementet anla sak. Det kom fram under forhandlingene i herredsretten at de ansvarlige i indremisjonen aktivt hadde vært på jakt etter stoff som kunne skade soknepresten, og bl.a. reist til den tidligere menigheten hans og innhentet skriftlige erklæringer. Selveste Hallesby, som var innkalt som vitne, kalte dette for «avskyelig utspionering». Ingen av de alvorlige anklagene kunne bevises, tvert imot kom det fram opplysninger om at hovedpersonen blant anklagerne, den tidligere hjelpepresten, var den som beviselig hadde juks og usannheter på samvittigheten. Som i Havig-Gjelseth-saken fikk en sensasjonshungrig offentlighet innblikk i atskillig smålighet, forurettethet, psykisk press og manglende selvinnsikt. Herredsretten kommenterte til og med:

At prestestriden i Bamble har skadet kirken og kristendommens sak, ikke bare i Bamble, men rundt omkring i landet, kan det ikke være tvil om. Den som har overvært denne sak

eller lest om den, har fått innblikk i et åndsmørke som man ikke hadde tenkt seg muligheten av. Man skulle tro seg hensatt til det mørke fastland eller til middelalderen og ikke til Bamble anno 1952.⁴⁶⁵

Bamble-saken hadde ingen Wyller som oppildnet arbeiderbevegelsen, men den ble fylldig referert i arbeiderpressen som nok et eksempel på ekkelt kristelig hykleri, dømmesyke og renkespill. En kommentator i *Fritt slag* trakk også en mer vidtrekkende lærdom. Det verdifulle ved saken var ifølge ham at man fikk et skoleeksempel på hva som skjedde når kristne kretser «slippes løs fra tøylene og settes inn i den maktkamp som til sist ikke er bare den enkelte prests mål, men hele den norske statskirkes».⁴⁶⁶ Saken avdekket slik sett det generelle kirkelige maktbegjæret. Dette er et tema vi kommer utførlig tilbake til i forbindelse med diskusjonene om forholdet mellom stat og kirke.

Kvakksalveri eller religionsfrihet? Freeman og Branham-saken 1950

I USA oppstod det midt på 1940-tallet en religiøs vekkelse, The Healing Revival, hvor troen på underfull helbredelse fra sykdommer og skavanker var det sentrale kjennetegnet. Den lot seg ikke enkelt plassere i noe bestemt kirkesamfunn, men

fikk mest vedvarende støtte blant dem som kalte seg pinsevenner (pentekostale). Helbredelsesevangelister reiste land og strand rundt, og det ble rapportert om mirakuløse helbredelser i hopetall på møtene de holdt. Noen ble nasjonale og senere internasjonale kjendiser. Blant dem var den lavmælte William Branham, som bl.a. hevdet å ha fått besøk av en Herrens engel i 1946, og den noe mindre stjernen William Freeman, som sa han hadde fått englebesøk året etter. Virksomheten de drev, var selvsagt kontroversiell, og skeptikerne tallrike. Ikke alle syke ble helbredet, og noen av dem som ble sagt å være det, fikk tilbakefall. Branham hevdet at slikt skyldtes at deres tro ikke var sterk nok.

Våren 1950 besøkte både Freeman og Branham Oslo, begge som gjester hos pinsemenigheten Filadelfia. Freeman kom i slutten av februar, Branham i begynnelsen av mai. Begge hadde vært i Sverige først, og oslopressen hadde rapportert fra møtene der med en viss motvillig fascinasjon. *Arbeiderbladet* var klar i sin dom; det var i Freemans tilfelle snakk om «motbydelige forestillinger» og utskeielser, promotert gjennom hensynsløs reklame, hvor folks godtroenhet ble utnyttet med «utstudert kynisme».⁴⁶⁷ I Sverige hadde Freeman vært innkalt til politiforhør, men man hadde ikke funnet hjemmel for å stanse virksomheten hans. *Arbeiderbladet* hadde spurt det norske Sentralpasskontoret hvordan det ville stille seg til besøket, og fått til svar at amerikanere hadde fri innreise, men at man kunne pålegge ham å forlate landet hvis det viste seg at han opptrådte som

Helbredelsespredikanten William Branham (t.h.) i aksjon i USA, ca. 1950. Helsedirektør Evang var meget skeptisk til at det skulle holdes tilsvarende møter i Norge. Bilde fra A Man Sent From God av Gordan Lindsay.

bedrager. Medisinalråd John Caspersen i Helsedirektoratet sa likeledes at helsemyndighetene ikke kunne hindre ham i å komme, men at politiet kunne gripe inn dersom folk begynte å «komme til ham med sine legemlige plager». ⁴⁶⁸ Caspersen mente at det «å legge hånd på noen og be for noen» ville være et brudd på «Kvakk-salverloven» (lov av 19. juni 1936 nr. 9), som hadde forbud mot at utlendinger tok «syke i kur». «En kan ikke tillate en tilreisende kvaksalver – enten han nå bruker hestelort eller bønn – å sette seg ut over lovbestemmelsene», sa Caspersen, med et ordvalg han skulle angre senere. Helsedirektoratet sjekket for øvrig med svenske myndigheter

hvilke erfaringer de hadde gjort med Freemans aktiviteter der. Helsedirektoratet ville åpenbart være føre var når det gjaldt de amerikanske «mirakeldoktorene».

Da Freeman ankom sent på kvelden noen tid senere, var *Arbeiderbladet* på pletten og rapporterte om hans «dollargrin» (altså bilen) og elegante antrekk. ⁴⁶⁹ Avisen intervjuet ellers helsedirektør Karl Evang, som mente at predikantens møter var «en trist og nedstemmende affære» som virket «meget skadelig» for de alvorlig syke som møtte fram, bare for å bli skuffet og desillusjonert. ⁴⁷⁰

Her var helsedirektøren helt på linje med store deler av Kristen-Norge, hvor

de amerikanske helbredelseslærene ble oppfattet som fremmede og betenkelige. Johannes Dietrichson, fungerende biskop i Oslo, uttalte f.eks. at han så på Freemans «helbredelsesmetode» som «absolutt forkastelig og skadelig», selv om han (i motsetning til Evang) ikke i og for seg tvilte på at helbredelse gjennom «åndelig påvirkning» kunne forekomme.⁴⁷¹ Han syntes synd på «alle de syke mennesker som her blir jaget opp til forventninger som de ikke får oppfylt [sic]».

Freeman ble i Oslo i bare tre dager, men rakk å holde sju møter før han satte kurs for Danmark. Møtene ble holdt under skarpt oppsyn av politiet, siden tilstrømningen og nysgjerrigheten var stor. Stortingsmann Sverre Løberg (A) var blant de nysgjerrige, og fant at det hele var en makaber og sosialt fornedrende affære.⁴⁷² Alt etter de første møtene mottok helsedirektøren klager over at Freemans møteform førte til at syke mennesker ble skuffet og nedbrutt. Evang sendte en psykiater for å observere, og hans rapport viste – ifølge helsedirektøren – at det «her ikke dreiet seg om vanlig religionsutøvelse» eller om bønn for syke.⁴⁷³ Derimot valgte Freeman og hans medhjelper ut «et ganske lite antall mennesker med lettere lidelser av bestemt art», typisk med dårlig hørsel eller syn på ett øre eller øye. Disse kunne man så suggerere til å tro at de var helbredet. Evang mente det var «tydelig at man her har med en mann å gjøre som er beregnende og vel befaren når det gjelder spørsmålet om hva slags mennesker og lidelser man kan påvirke gjennom vanlig suggestiv behandling».

Evang var ikke i tvil om at Freeman hadde «tatt syke i kur» og dermed forbrutt seg mot kvakksalverloven. Imidlertid rakk ikke myndighetene å gripe inn, slik bl.a. *Arbeiderbladet* hadde krevd.

Desto bedre forberedt var man da Branham skulle komme to måneder senere. 3. mai mottok Filadelfia-menigheten et brev som bekjentgjorde at Fremmedavdelingen ved Oslo politikammer hadde besluttet å nekte Branham innreise – med mindre han avholdt seg «fra predikantvirksomhet i hensikt å helbrede syke».⁴⁷⁴ Forstander Osvald Orlien syntes forståelig nok at dette var uklart, og troppet opp hos oslopolitiet, som etter flere runder endte med å erklære at Branham kunne be for syke «under ett fra talerstolen, men han måtte ikke kalle de syke opp enkeltvis eller be for dem enkeltvis».⁴⁷⁵ Kvakksalverlovens forbud mot at utlendinger tok syke i kur, ble senere oppgitt som grunn, og politiets inngripen kom som resultat av henvendelser fra Helsedirektoratet.

Det ble bråk av forbudet. Pastor Hartvig C. Christie, som vi før har møtt som kirkekamp-historiker, men som nå var stortingsmann for Høyre, varslet et spørsmål til justisministeren allerede 4. mai. Dagen etter sendte ti kristenledere en skarpt formulert protest til regjeringen og bad om at restriksjonene mot Branham straks ble opphevet. Det het bl.a.:

Undertegnede må [...] beklage og protestere mot at myndighetene ved forbud, forskrifter eller på annen måte griper inn i og sensurerer den

Fra et av William Freemans møter i Filadelfia i Oslo i februar 1950. Predikanten (nederst t.h.) legger hånden på et sykt barn. Helsedirektør Evang mente at det, spesielt «for mennesker med alvorlige og langvarige sykdommer», var «et alvorlig sjelelig sjokk [...] å få sine forventninger spent til bristepunktet, og så skuffes». Foto: Sverre A. Børretzen / Aktuell.

frie kristne predikantvirksomhet. En slik fremgangsmåte krenker fundamentale menneskerettigheter i et fritt land og strider mot prinsippet om fri religionsutøvelse.⁴⁷⁶

Avsenderne representerte en stor konfesjonell bredde. Både metodister, baptister og Frelsesarmeen hadde undertegnet, sammen med formannen i Dissentertinget og en rekke lutheranere fra statskirken og fra lekmannsorganisasjonene. Protesten var trolig konsipert av biskop Berggrav; for øvrig stod professor Hallsby på lista sammen med sokneprest Bastiansen, som fra 1939 til 1948 hadde vært formann i Norges Kristne Arbeideres Forbund.

Arbeiderpartirepresentanten Carl

Viggo Lange (lege, tidligere motdagist og bror av skolemannen August Lange, som vi senere skal møte, se s. 221) sa senere i Stortinget at det var

dypt forstemmende å oppleve at ledende og innflytelsesrike personligheter innen statskirken, som biskop Berggrav og representanten Christie, i den aktuelle situasjon har funnet det hensiktsmessig å solidarisere seg med denne teatraliske appell til menneskelig nød og uvitenhet, som vi her har vært vitne til. Det burde være grunn til å vente en annen reaksjon fra ledende kirkelig hold.⁴⁷⁷

Man misforstår imidlertid protesten

alvorlig hvis man tolker den som en støtte til, eller godkjennelse av, Freemans og Branhams helbredelsesforkynnelse eller framgangsmåter, slik Lange og mange med ham gjorde. Metodene tok flere av aksjonistene i andre sammenhenger avstand fra. Berggravs skepsis til dem var f.eks. neppe mindre enn i *Arbeiderbladets* redaksjon; han måtte en gang forlate et helbredelsesmøte fordi han «ikke orket mer».⁴⁷⁸ Grunnen til protesten var prinsipiell. Man fryktet for selve den frie religionsutøvelsen.

Konteksten er avgjørende for å forstå dette. Siden 1945 hadde, som vi har sett tidligere, en rekke framstøt fra Arbeiderpartiets side nøret opp under overbevisningen i kristenfolket om at partiet ønsket å kontrollere det religiøse liv, og at det var villig til å bruke eller misbruke statens makt til dette – særlig overtakelsen av de kristelige soldathjemmene, sjømannsvelferden og Oslo lærerskole ble sett som eksempler på det siste. Regjeringen hadde varslet at den ville fjerne tradisjonelle kristne helligdager av effektiviseringshensyn, og Arbeiderpartiet ville visst åpne for et «borgerlig» alternativ til konfirmasjonen. I trontalen i januar 1950 hadde partiveteranen Jacob Friis uventet rykket ut mot kristendom preget av «dogmatisk dømmesyke» generelt og mot Menighetsfakultetet og KPK/IKO spesielt (jf. s. 113).⁴⁷⁹ Han stilte seg samtidig skeptisk til de bebudede planene om å etablere et kirkeråd for Den norske kirke. I *Dagen* så man Friis' innlegg som et forspill til at Menighetsfakultetet skulle bli fratatt eksamensretten.⁴⁸⁰ Så, i februar, brast Havig-Gjelseth-saken i pressen (se s.

134 ff.). *Arbeiderbladet* målbar da en flengende kritikk av lavkirkelig kristendom, og støttet kraftig opp om Trygve Wyllers standpunkter, som refset Indremisjonen og munnet ut i oppfordringen: «Det er [...] fra arbeiderklassen at initiativet til en sanering av vårt religiøse liv må gå ut.»⁴⁸¹

I 1950 gjorde det seg gjeldende en økende bekymring i statskirken for «paragrafstaten» (jf. s. 163). Det er ikke så rart at Helsedirektoratets og politiets proaktive innstilling til helbredelsespredikantene ble tolket som en del av en totalitær tendens, rettet mot lavkirkelige kristendomsformer. Her så man kloen stikke fram, selv om den ble forsøkt skjult under fagre ord om å beskytte syke mennesker. Det var snakk om den lumske form for totalitarisme som ikke trodde «på tortur og konsentrasjonsleirer, men heller på fødselskontroll og gratis melk» (se under, s. 158). Det virket skremmende at Branham var utsatt for restriksjonene i forkant, ut fra antakelser, før han hadde hatt noen mulighet til å bryte noen lov. Saken ble selvsagt ikke bedre av at det var helsedirektør Evang som stod i spissen for den. Han var en erklært ateist, tidligere motdagist og gjennom mange år berømt og beryktet for sin kritikk av det han mente var kristendommens skadelige innflytelse, særlig når det gjaldt seksualmoral.⁴⁸²

I likhet med Freeman ble Branham i Oslo i bare tre dager. Sivilkledt politi kunne ikke observere at han brøt kvakksalverloven. Men restriksjonene mot ham førte til heftige angrep på Helsedirektoratet, engasjert debatt i pressen og meningsutvekslinger i Stortinget. Evang og hans

nære medarbeider Caspersen insisterte på at Helsedirektoratets hensikt bare hadde vært å beskytte folk mot skadelig påvirkning, ikke på noe vis å innskrenke religionsfriheten. Biskop Berggrav framholdt derimot at det kunne skje mye skadelig og uønsket i samfunnet,

men vi holder tross alt på at politistat og politi-barnepike-vesen vil vi ikke vite av. Vi blir med rette forarget når noen vi er uenig med, blir stoppet av politiet uten at det foreligger klar individuell overtredelse av et straffebud. Jeg mener ikke engang at vi skal ha et medisinal-direktorat som ved hjelp av politiet skal avgjøre hva som er magi og hva som er religion. Det som vi i kristendommen kaller Guds allmakt, og som etter vår tro kan gjøre det umulige og det utrolige, må for enhver medisinalstyrelse på rent biologisk grunnlag fortone seg som skadevirkende overtro, og så kan vi snart ha politiet over oss midt i det som for oss er sentralt kristelig. Jeg mener at hvert menneske her får ha frihet til å løpe den risiko han vil [...]⁴⁸³

I Arbeiderpartiet ble kritikken opplevd som urimelig og overdrevet, og som enda en taktisk kampanje som på spinkelt grunnlag skulle vise partiets religionsfiendtlighet. Justisminister (og tidligere motdagist) Oscar Chr. Gundersen ble såpass skuffet og sint over Berggravs innlegg at han satte seg ned og skrev et langt brev til ham – sju tette maskinskrevne sider – for å begrunne

Justisdepartementets opptreden. Med en viss oppgitthet (han mente Berggrav tilla myndighetene «en tankegang som er alt for dum og helt irrasjonell») forklarte han nok en gang at hensikten med restriksjonene var å unngå at predikanter misbrakte sin religiøse autoritet til å hindre at syke mennesker ble ordentlig undersøkt og behandlet, ikke å hindre noen i å be for dem.⁴⁸⁴ Han minnet ellers om at Berggrav selv ikke hadde vært like prinsipiell i 1946, for da hadde han som Oslo-biskop bestemt rådet Justisdepartementet til ikke å gi oppholdstillatelse til noen mormonmisjonærer. Dette hadde departementet rettet seg etter, men det var en avgjørelse Gundersen nå i ettertid så som intolerant og vilkårlig.

Berggrav skrev et omfattende svarbrev. Han innrømmet at han hadde endret syn siden 1946. Når han hadde studert FNs menneskerettighetserklæring av 1948, hadde han kommet til at det var uholdbart å skille mellom «tillatelige og utilatelige sekter, for på dette grunnlag å stenge noen av dem ute med makt».⁴⁸⁵ I Branham-saken var det for Berggrav avgjørende å sikre religionsfrihet for «de folk som religiøst går inn for helbredelse ved bønn og håndspåleggelse», uansett hvor usmakelige de ellers måtte være, og han oppfattet det slik at Gundersen mente at dette var et inngrep på et medisinsk område. Han ønsket ikke å forandre loven, men måten den ble håndhevet på. Og han innrømmet at reaksjonene fra kristent hold kanskje hadde vært ekstra sterke fordi det var Evang som stod bak. Utspill fra klart religionsskeptiske taktikere måtte vekke

mistanke. Her trakk biskopen paralleller til måten kommuniststatene i Østblokken opptrådte på. De angrep aldri religionen direkte, men brukte «argumenter av tilsynelatende helt medisinsk eller moralsk eller social karakter». At en slik taktikk også var aktiv i Norge, fant Berggrav klart bekreftet i Torolf Elsters lederartikkel i *Kontakt* nr. 6 for 1948,

hvor det heter at det er taktisk uklokt å føre strid direkte mot kristendommen. En skal i stedet føre riktig sosialistisk politikk, så er kristendommen ferdig. «Målet er: tankens verden befridd for religionens tyranni».⁴⁸⁶

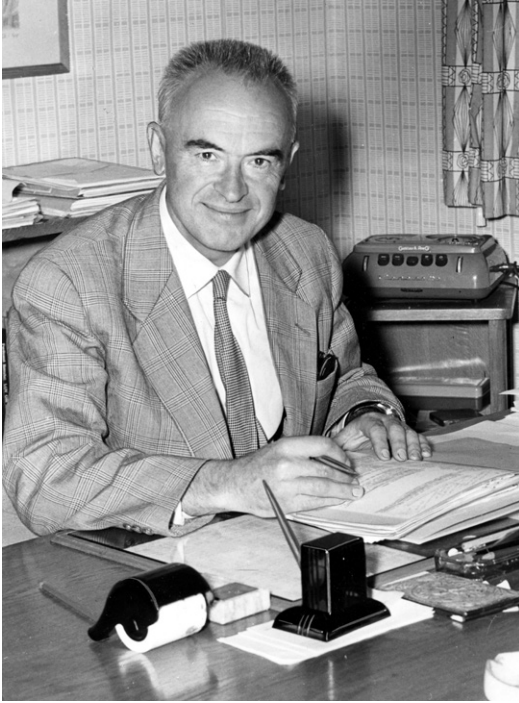
Slike uttalelser var det som lå bak når man fra kristent hold fryktet

at vi – på Evangs linje – lett kan risikere å ha politiet over oss midt i det som for oss er centralt kristelig. For å forstå denne frykt må De se det hele i et ideologisk perspektiv av verdensformat – slik som det altså også er kommet frem på norsk grunn.

Dette siste svarte ikke Gundersen noe på, men han hadde nytte av brevvekslingen med biskopen da saken igjen ble berørt i Stortinget 5. juni. Både justisministeren og en rekke av Arbeiderpartiets stortingsrepresentanter erklærte at religionsfriheten slett ikke var truet, og forsvarte for øvrig restriksjonene som nødvendige og lovhjemlede. Det skjedde for en stor del ved å vise til Branhams oppfatninger om sykdommer og

hvordan de kunne håndteres, altså noe de aller færreste ville forsvare, og som også lett lot seg harselere med. Men justisministeren gikk også inn på det prinsipielle. Han presiserte at «det å be for den syke, enten den skjer for den enkelte eller for mange, ligger utenfor kvaksalverlovens rekkevidde» (og desavuerte dermed Caspersen).⁴⁸⁷ Derimot kunne ikke handlinger «som tydelig har karakteren av sykebehandling», komme unna loven fordi man bad en bønn samtidig, og det var opplagt forbudt å opptre slik at syke ikke søkte vanlig medisinsk behandling. Statsråden erkjente at det var vanskelig å trekke absolutte grenser, og innrømmet også at den opprinnelige betingelsen for Branham hadde vært for løst formulert.

Og der, uten konkrete resultater, men tross alt i et forsonlig skjær og med bred enighet om at man måtte vise varsomhet for framtida, endte Freeman og Branham-saken i 1950. *Arbeiderbladet* merket seg at «de religiøst interesserte talere» ikke snakket noe videre om fellesprotesten fra kirkelederne da saken ble debattert i Stortinget 5. mai, og tolket det som en erkjennelse av at det hadde vært en overreaksjon.⁴⁸⁸ Dette er trolig riktig. Freeman og Branham-saken bidro til å befeste allerede tydelige fronter og fiendebilder. Imidlertid den aller mest interessant i vår sammenheng som en stemningsmåler som viser hvor stor følsomheten var i Kristen-Norge i 1950 overfor alt som kunne tyde på at den sosialistisk ledede staten ville trenge seg enda lenger inn på troens område.

Helsedirektør Karl Evang på kontoret i 1958. Ikke minst Evangs ønsker om å gjøre både prevensjon og abort mer tilgjengelig enn før brakte ham opp i mange strider. Mange i Kristen-Norge mente at han simpelthen reklamerte for utukt. Ateisten Evang mente på sin side at kristen forkynnel-se kunne være direkte helseskadelig. Foto: NTB.

Borgerlig konfirmasjon

I årtiene før andre verdenskrig var det blitt arbeidet for å få etablert sekulære alternativer både til kristne årshøytider, særlig julefeiringen, og til kirkelige livsritter som dåp, konfirmasjon og bryllup (se bd. 1, s. 502–514). Ikke-kirkelig ekteskapsinngåelse var blitt gjennomført fra 1918, men det var ikke kommet ikke-kirkelige varianter for dåp og konfirmasjon, som jo ikke hadde like store verdslige konsekvenser som bryllupene.

Etter verdenskrigen ble tanken om å få «borgerlig konfirmasjon» som et alternativ til den kirkelige tatt opp igjen i kulturradikale kretser. (At man prioriterte konfirmasjon framfor dåp, var utvilsomt

fordi man regnet med at det ville ha større og mer direkte samfunnsmessige konsekvenser.) Den drivende kraften var botanikeren Kristian Horn (1903–1981). Han hadde tatt avstand fra kristendommen allerede i tenårene og ønsket å befri folket for «slaveriet under den kristne dogmatikk». ⁴⁸⁹ Hans sønn har beskrevet ham som «en av fanebærerne i kampen mot den organiserte kristendommen i landet», en som gjennomførte et intellektuelt korstog mot kirkens mørkemenn. ⁴⁹⁰ Horn var svært opptatt av det han så som «kirkens tåpeligheter», og gjennom mange år fra tidlig på 1950-tallet tok han systematisk opp radiogudstjenestene på bånd for å finne eksempler på slike til senere bruk. ⁴⁹¹ Sønnen går så langt som til å tillegge ham

et monomant og misjonerende fokus på presteskapets makt.⁴⁹²

Horns prosjekt om å få etablert et alternativ til kirkelig konfirmasjon syntes å ha dårlige utsikter under okkupasjonen, da han så «hvordan den etablerte kirke nyttet anledningen til å styrke sin stilling», men han konstaterte med glede at effekten ikke varte ved.⁴⁹³ Han luftet tanken om borgerlig konfirmasjon for flest mulig, og lyktes i å få saken nevnt i *Arbeiderbladet* i oktober 1949. Dette førte til at redaksjonene både i *Morgenbladet* og i *Luthersk Kirketidende* undret på om tiltaket hadde regjeringens støtte.⁴⁹⁴ Bispemøtet drøftet nettopp dette i midten av november, men biskop Berggrav mente at man måtte kunne utelukke det ut fra at konfirmasjonen måtte regnes med til den oppdragelsen som var forutsatt i Grunnlovens § 2.

Etter flere års forberedelser klarte Horn i september 1950 å få dannet Foreningen for Borgerlig Konfirmasjon. På et debattmøte et halvt år tidligere hadde han framholdt at samfunnet nå var blitt så avkristnet at konsekvensene måtte trekkes. Bl.a. tok han til orde for å stryke konfesjonstilknytningen i Grunnlovens § 2, fjerne all religiøs forkynnelse fra offentlige skoler og innføre en morallære «på sosiologisk grunnlag». Statskirken måtte fravristes sitt monopol på seremonier, herunder konfirmasjonen. Kort sagt: «Det må en aktivisering til på hedensk grunn.»⁴⁹⁵

Horn hadde holdt denne talen i Studenternes Venstreforening, og tankene ble ivrig støttet av «Dagbladvenstre». Idéen om borgerlig konfirmasjon ble likevel fra første

stund langt sterkere forbundet med Arbeiderpartiet. Én viktig grunn var at praktisk talt alle framstøtene for å «erstatte» kristne høytider og ritualer i førkrigstiden var kommet fra sosialistiske antikristne miljøer, fra ungsosialistene like etter århundreskiftet og framover. (Det gjaldt for øvrig også framstøtene for konfesjonsfri religionsundervisning i skolen.) Kristelig Folkeparti-organet *Dagsavisen* var snar til å finne spor etter mellomkrigstidens marxistiske gudløshetsbevegelse. En annen grunn var at *Arbeiderbladet* støttet den borgerlige konfirmasjonen med like stor entusiasme som *Dagbladet*, og at det altså tidlig ble oppfattet slik at tiltaket hadde regjeringens støtte. Også *Kontakt* mente at borgerlig konfirmasjon var et utmerket tiltak. Horn selv framstod som «noe forvirret ideologisk», men regnet seg konsekvent som tilhørende arbeiderbevegelsen og stemte på Arbeiderpartiet ved alle valg fram til 1961, da han stemte på Sosialistisk Folkeparti. Han «hyllet» den russiske revolusjon, den sovjetiske ettpartistaten og femårsplanene, også etter Moskvaprosessene og utrenskningene på 1930-tallet, som desillusjonerte mange andre norske sosialister.⁴⁹⁶ I tillegg hørte flere av de nærmeste våpenfellene i striden for borgerlig konfirmasjon hjemme i arbeiderbevegelsen, som August Lange (se under, s. 221), legen Alf Seweriin, hvis ektefelle Rakel var stortingsrepresentant for Arbeiderpartiet og som selv var bystyreprerentant for partiet, journalisten Per Bratland, med lang fartstid i arbeiderpressen, Aase Bjerkholt, statsråd i Gerhardsen-regjeringen 1955–56, og Trygve

Bull (se s. 175 f., 202, 218).⁴⁹⁷ Offisielt var tiltaket helt upolitisk. I 1951 uttalte også Horn offentlig at det human-etiske livssynet som lå bak, ikke kunne regne med synderlig hjelp fra politiske partier, siden disse ville la seg styre av taktiske hensyn.⁴⁹⁸

Saken virket polariserende lenge før det var foretatt noen borgerlig konfirmasjon i det hele tatt. Kirkefolket, og svært mange andre, reagerte sterkt negativt på at ordet «konfirmasjon» ble brukt, siden det var så innarbeidet og praktisk talt alltid ble forstått som den kirkelige seremonien.⁴⁹⁹ Det planlagte alternativet ble dermed sett som en blasfemisk etterlikning, et surrogat, ja et regelrett tyveri. Langt de fleste av forkjemperne for borgerlig konfirmasjon, inkludert Horn selv, var i en årrekke enige med kritikerne i at begrepsbruken var uheldig, uten at de klarte å komme opp med noe bedre.⁵⁰⁰ Samtidig var det en klar fordel å bruke den innarbeidede betegnelsen, siden den så tydelig fortalte hva det var man ville gi et alternativ til. Til stadige spørsmål om hva man borgerlig skulle *bekreft*e – konfirmere slik ordet vanligvis ble forstått – svarte de etter hvert at det latinske ordet også kunne bety å *styrke*, slik at det kunne sikte til at man ville styrke ungdommenes evne til å treffe selvstendige valg i livet.

Anklagene om at den borgerlige konfirmasjonen hadde preg av en etterlikning, skyldtes også at det ikke framstod som klart hva innholdet i den egentlig skulle være, annet enn at også ikke-kristne ungdommer skulle få et selskap og gaver uten å måtte forstille seg – som for mange utvilsomt var viktig nok. Foreningen for

Borgerlig Konfirmasjon erklærte at den ville arrangere et frivillig kurs i «godt medborgerskap» før hver ungdomsfest, og at det særlig skulle «ta sikte på å vekke forståelse [...] for etiske og moralske verdier på et udogmatisk grunnlag».⁵⁰¹ Dette åpnet for en type av kritiske spørsmål som kom til å følge foreningen (og senere Human-Etisk Forbund, stiftet med Horn i spissen i 1956) i alle år siden: I hvilken grad gav det mening å snakke om *verdier* når det samtidig skulle være *udogmatisk*, altså uten faste utgangspunkter? Ville man ikke da ende opp med en relativistisk og dermed i siste instans vilkårlig moral, basert på en skiftende konsensus? En tilbakevendende metafor i denne kritikken var at de verdiene humanetikerne sluttet opp om, var som avskårne blomster. De var slike som i utgangspunktet var utbredt i vestlige, kristne samfunn, men når forbindelsen til røttene var kappet over, ville de visne.⁵⁰²

Skepsis og kritikk fra kristent hold ble møtt av tilsvarende harde utfall fra forkjempernes side. De kirkelige ville ikke unne ungdommen å feire overgangen fra barn til voksen, het det her; kirken ville ha monopol på de unge. Både *Arbeiderbladets* redaksjon og Trygve Wyller (se s. 135 ff.) klaget over mørkemannssyn, dømmesyke og intoleranse. Den kirkelige konfirmasjonen hadde til alle tider «framelsket og holdt ved like bare én ting: hykleri», hevdet Trygve Bull under et livlig møte i Realistforeningen. Kirkens taktikk fornektet seg ikke, den var «først å skremme vettet av de unge – og siden verve dem».⁵⁰³

Den første borgerlige konfirmasjonen i 1951, etterspillet og utviklingen det neste tiåret

Den første borgerlige konfirmasjonen fant sted i Universitetets aula i Oslo 6. mai 1951. De som så en forbindelse mellom tiltaket og arbeiderbevegelsen, fikk nå sine anelser bekräftet. Blant de drøyt tretti ungdommene som høytidelig skrev seg inn i protokollen, så man både statsminister Gerhardsens datter Torgunn og helsedirektør Evangs sønn Anders. Deres foreldre var til stede, og også flere andre av Arbeiderpartiets toppfolk. (Gerhardsen var blant de partitoppene som «diskret» hadde støttet tiltaket fra starten av.)⁵⁰⁴ Brynjulf Bull, arbeiderpartiordføreren i Oslo, holdt festtalen. Han oppfordret de unge til å tenke og velge selv, men ingen kunne være i tvil om hva han mente de burde lande på:

Dere kan velge frisinnets vei, den som fører til en personlig mening om hva som bør være rett og urett, og dere kan velge den annen vei: å sluke de ferdiglagede sannheter rått og ufordøyet. Det er en lettere vei, men jeg tror ikke den er lykkeligere.⁵⁰⁵

Det som virkelig vakte oppsikt, var at statsråd Lars Moen var til stede. At selveste landets kirkeminister prioriterte å delta på et arrangement mange kristne oppfattet som direkte antikirkelig, måtte nødvendigvis bli lagt merke til. Ville ikke kirkestatsråden forsvare statskirken? Høyres geistlige stortingsrepresentant Hartvig

C. Christie interpellerte statsråden med spørsmålet om Moen hadde vært til stede i egenskap av kirke- og undervisningsminister, og om det i så fall betød «at Kirkedepartementet gir dette tiltak sin moralske støtte».⁵⁰⁶ Moen svarte bl.a. at han pleide å «gå på tilstillinger og tiltak som vedkjem interessene innafor heile arbeidsområdet så langt han rekk», og at det hadde han tenkt å fortsette med.⁵⁰⁷ Det ble en diger debatt ut av det, først i Stortinget, siden i pressen. Moens forsvarer syntes det var opplagt riktig at statsråden viste interesse for et mindretalls problemer, og oppfattet interpellasjonen vesentlig som enda en politisk aksjon for å sverte Arbeiderpartiet. «Det ligger mye ondskap i aksjonen mot statsråd Lars Moen», skrev *Arbeiderbladet* på lederplass.⁵⁰⁸ «Hensikten hos Høyre er å gjøre religionen til et politisk stridsspørsmål igjen», noe det etter avisens mening ikke fantes grunn til: «Hverken kirkestatsråden eller andre statsråder går rundt og velsigner de tilstelninger de er innbudt til.» Christie og andre understreket på den annen side skuffelsen og sjokket statsrådets nærvær hadde medført. C.J. Hambro bemerket spydig i Stortinget at Moen vel ikke kunne ha vært «så overbevist om sin personlige betydningsløshet» at han gikk ut fra at tilstedeværelsen ville bli ubemerket eller ikke tolket som at kirkestatsråden var til stede.⁵⁰⁹

Med bare mindre justeringer av opplegget fra 1951 ble det arrangert borgerlig konfirmasjon i Oslo hvert år senere, fra 1954 både vår og høst. Man valgte oftest samme helg(er) som da det var kirkelig

Jorunn Klausen gir blomster til Kristian Horn under den første borgerlige konfirmasjonen, Universitetets aula, 1951. Foto: Human-Etisk Forbund.

konfirmasjon i byen. Arrangementet ble flyttet til Oslo rådhus fra 1952 (mot stemmene fra Høyre og Kristelig Folkeparti i formannskap og bystyre), og antall deltakere økte sakte – i 1959 var det 146. Debatten om tiltaket vedvarte, men med et klart gjentakende preg. I 1957 ble det overtatt av Human-Etisk Forbund, som i likhet med Foreningen var formelt upolitisk. I praksis ble tiltaket likevel oppfattet å ha klart sterkest tilslutning på den politiske venstresiden, et inntrykk som ble bekreftet ved den seige støtten det fikk fra *Arbeiderbladet*, inkludert gamleredaktør Martin Tranmæl. I AUFs skoleprogram av 1952 het det, som vi har sett (s. 72), at skoleelevene skulle få kjennskap til det humanetiske livssyn. At Knut Løfsnes, medlem av redaksjonen i *Orientering*, deltok i kursingen av de unge midt på 1950-tallet, virket bare til å forsterke inntrykket av samrøre. Det gjorde det også at betrodde arbeiderpartifolk som Torolf Elster, Alf

Seweriin, Aake Anker Ording og Sverre Iversen var blant dem som holdt taler for de borgerlige konfirmantene i tiåret etter starten i 1951. Horn selv skal imidlertid ha vært skuffet over at støtten fra partiet ikke var enda tydeligere. Egentlig ønsket han at partiet skulle bygge humanetikken inn i sin ideologi. I betraktning av hvor følsomme livssynsspørsmålene var i den politiske debatten, og med kontroversene fra 1951 friskt i minne, er partiledelsens relative forsiktighet likevel ikke vanskelig å forstå. Redaktør Per Bratland i *Aktuell*, et ukeblad med klar forankring i arbeiderbevegelsen, mente i 1954 at de borgerlige seremoniene i Rådhuset bevisst ikke ble dekket i pressen og av NRK, av frykt for «den kristelige front».⁵¹⁰ Historikeren Paul Knutsen har ellers antydnet at Human-Etisk Forbund ble mindre entusiastisk mottatt av det offisielle (arbeiderpartidominerte) Norge enn man hadde håpet, bl.a. fordi flere forbundsmedlemmer tilhørte den utenrikspolitiske

opposisjonen i Arbeiderpartiet i årene før Sosialistisk Folkeparti ble dannet i 1961.⁵¹¹ Løfsnes, som ble ekskludert fra Arbeiderpartiet i 1961, er ett eksempel. Knutsen peker også på at forbundet hadde sine klare motstandere i partiet, som pedagogen og kristensosialisten Eva Nordland.⁵¹²

I mai 1959 radiooverførte NRK for første gang fra arrangementet for de borgerlige konfirmanter. Stortinget debatterte dagen etter beretningen om NRKs virksomhet i 1957–58, hvor et underliggende tema var regjeringspartiets sterke kontroll med statens kringkastingsmonopol og de medfølgende mulighetene til å bruke det politisk. Per Lønning tok opp overføringen fra den borgerlige konfirmasjonen, og tolket den som ett av flere eksempler på at disse mulighetene var brukt. Etter hans mening var det egnet til ettertanke at det skjedde på selve kirkens store konfirmasjonssøndag. Han framholdt samtidig at den borgerlige konfirmasjonen var arrangert av «et forbund som åpent går inn for å bekjempe kirke og kristendom», og viste i den forbindelse til Human-Etisk Forbunds eget materiell.⁵¹³ Begge ledd i hans kritikk ble sterkt imøtegått fra arbeiderpartihold, med Trygve Bull og Raket Seweriin i spissen. De framholdt at det var snakk om, i toleransens navn, å la en liten livssynsminoritet få slippe til i eteren, og at det dessuten var feil å anklage Human-Etisk Forbund for å være antikristent. Ingen ble nok overbevist, men debatten er nok et eksempel på hvordan

borgerlig konfirmasjon og Arbeiderpartiet ble koplet sammen i offentligheten – slett ikke uten grunn, som vi har sett. I august 1962 ble sammenkoplingen styrket ved at regjeringen, i en slags repetisjon av Moens deltakelse under den borgerlige konfirmasjonen i 1951, lot daværende kirkeminister Helge Sivertsen arrangere mottakelse for deltakerne på en internasjonal humanetisk kongress i Oslo. Lars Roar Langslet (H) kalte det «taktløst inntil det provoserende», ettersom kirkeministeren dermed gav offentlig honnør til «en sammenslutning som driver aktiv kampanje mot alt som kirke og kristendom heter».⁵¹⁴

*

Vi har nå sett på en rekke konkrete saker som skapte friksjon mellom arbeiderbevegelsen og kristenfolket i den tidlige etterkrigstida, og på konflikter knyttet til religion innad i Arbeiderpartiet. Det lyktes ikke kristensosialistene i partiet å få det til å vedta noen positiv støtte til statsreligionen. Fra kristenfolkets side ble regjeringspartiet i økende grad oppfattet som negativt innstilt til kristendom generelt og til kristne lekmannsorganisasjoner spesielt. Mange kristne mente å ane at partiet i det skjulte fulgte en plan for å redusere kristne innslag i samfunnet, og bl.a. fjerne skolens kristne preg. I Arbeiderpartiet ble «indremisjonen» betraktet som en bremse for samfunnsutviklingen.

Den farlige statsmakten

I de første etterkrigsårene var det mange i Norge som tydelig uttrykte en frykt for at Arbeiderpartiet ville misbruke den politiske makten stortingsflertallet gav partiet. Både arbeiderbevegelsens tradisjoner, Arbeiderpartiets og Norges Kommunistiske Partis programmer og enkelte sider av regjeringens politikk gav næring til denne frykten. I sin ambisjon om raskt å realisere det sosialistiske samfunn kunne det se ut som om partiet var villig til å overkjøre store mindretall i folket og til å begrense mulighetene meningsmotstandere hadde til å gjøre seg gjeldende. Vi har alt sett at Arbeiderpartiet ble anklaget for å ønske en ideologisk ensretting i skolepolitikken og for å tvinge gjennom sitt eget syn i moralsspørsmål. Noe av dette kunne minne om framgangsmåter totalitære regimer brukte eller hadde brukt.

De mulige farene ved Arbeiderpartiets framferd ble påpekt på mange måter og

fra mange hold. En rekke konkrete strids-spørsmål er behandlet i andre kapitler. I dette kapitlet skal vi beskjeftige oss med den prinsipielle kritikken som ble reist fra kirkelig hold, inkludert de lutherske kristne organisasjonene. Dette var en kritikk mange lyttet til, og kirkefolket framførte også *mye* kritikk. Én grunn var at det var nettopp menigheter og kristne organisasjoner som stod for en lang rekke av sosiale tiltak og virksomheter som enten ble truet av nedleggelse eller overtakelse når staten målbevisst utvidet sin virksomhet; en annen var at kirken ut fra sin selvforståelse skulle fungere som et korrektiv til politiske og andre verdslige myndigheter, en rolle den hadde fylt så overbevisende under kirkekampen. Samtidig var denne rollen konstant utfordret av at Den norske kirke var en *statskirke*, som når det gjaldt finansiering, struktur, juridisk rammeverk og administrasjon, var underlagt nettopp

den staten som ble kritisk vurdert. Luthersk tradisjon var at både kirken og dens medlemmer skyldte staten, «øvrigheten», lydighet og lojalitet såfremt den ikke direkte oppfordret til noe som var syndig, og at dette også gjaldt når øvrigheten ikke var kristen. Dette ble teologisk begrunnet med Luthers toregimentslære (se bd. 1, s. 34 f., 626; ovenfor s. 19 f.).

I mellomkrigstida hadde kirken tatt skritt for å bygge opp en beredskap for det tilfelle at en klart kirkefiendtlig regjering (det var en arbeiderpartiregjering man tenkte på) skulle få makten, og det var bl.a. disse planene som var blitt tatt i bruk overfor NS-regimet (se s. 24). Nå gjaldt det enda en gang å tale sannhet til makten, slik mange i kirken så det.

Det er ikke alltid lett, fruktbart eller endog mulig å skjelne klart mellom kirkefolkets frykt for at regjeringspartiet ville skyve selve staten i gal retning, og for at det ville utnytte statskirkeordningen til å gjøre det samme med Den norske kirke. Likevel var det snakk om forhold med nokså ulike tyngdepunkter. Med forbeholdet om at sakskompleksene glir over i hverandre, skal den overordnede kritikken behandles først i dette kapitlet, og statskirkedebattene etterpå.

Frykten for en totalitær utvikling

To former for maktkritikk

Den kristent baserte kritikken kom i to hovedformer, som riktignok var i slekt med hverandre. For det første kunne arbeiderbevegelsen, og først og fremst Arbeiderpartiet, anklages for å utnytte det politiske systemet til å tvinge igjennom sine saker på måter som kanskje ikke var formelt ulovlige (eller mulige å dokumentere som ulovlige), men som kritikerne likevel mente stod i strid med allmenn moral. Det kunne være snakk om å ta usaklige hensyn ved ansettelse og utnevnelser, å unngå reell debatt i kommunestyre eller storting fordi sakene var avgjort av flertallet på forhånd, å favorisere egne meningsfeller ved ansettelse, utnevnelser og bevilgninger, å hindre en fri meningsdannelse ved å hemmeligholde informasjon, og mye annet i samme retning.⁵¹⁵ Slik kritikk var på godt og vondt en del av det normale spillet i et parlamentarisk system, og den var også blitt rettet mot tidligere flertallsregjeringer, uansett politisk farge. Vi har alt møtt den en rekke ganger i forbindelse med behandlingen av konkrete saker, og vi skal møte den igjen senere. Den blir derfor ikke behandlet systematisk her.

Den andre hovedformen var bredere, mindre konkret, mer teoretisk. Den rettet seg mot Arbeiderpartiets overordnede samfunnsprosjekt, summen av sosiale, økonomiske og kulturelle reformer, sammenfattet i begrepet «velferdsstaten». Dette

begrepet hadde, som vi skal se, ingen omforent definisjon på 1940- og 1950-tallet, og det hadde ikke i utgangspunktet de entydige positive konnotasjonene det senere har fått, men det inkluderte i alle fall alle framstøt på å legge utdanning, kulturelle institusjoner og ulike virksomheter og tiltak innen helse- og omsorgssektoren inn under offentlig kontroll. At staten utvidet sitt virkefelt, var altså en klart synlig side av velferdsstatsoppbyggingen. Da ble det spørsmål om hvorvidt staten fortrenget andre og mer verdifulle formål, og om hvilke følger for samfunnet en stadig større stat ville få.

I utgangspunktet var Kristen-Norge takknemlig for en aktiv velferdspolitik. Karl Marthinussen, sokneprest i Bergen (senere biskop og Kristelig Folkeparti-ideolog) talte i mai 1945 bl.a. om skole- og sosiallovgivning, og om helse- og arbeidervernsbestemmelser.

Denne side av lovgivningen er ikke minst evangeliets frukt i de moderne samfunn. Omsorgen for opplysning, for fattige, syke og hjelpeløse, for sannhet og økonomi, er opprinnelig sprunget fram som frivillige tiltak på kirkens grunn. Men de er etter hvert stadig mere gått inn i samfunnets og statens interessesfære. Det skal vi ikke sørge over, men glede oss ved; for det betyr at Kristi surdeigskraft har virket blant oss og båret frukt.
[...]

Gjennom en demokratisk innstillet lovgivning på kristen grunn skal

vi bygge et alltid bedre og lykkeligere folkesamfunn – med jevne, gode livskår og høy åndelig kultur for alle som bor og bygger her. Vi kan det – og vi vil det. Det er en kristen oppgave.⁵¹⁶

For Marthinussen, som hadde vært engasjert i sosiale spørsmål siden ungdommen, var det altså fullt samsvar mellom velferdsutbygging og kristendom. Spørsmålet ble om utvidelsen av statens makt utelukkende var en kilde til glede.

Tidlige advarsler

I 1944, mens Norge fortsatt var okkupert, hadde professor i kirkehistorie Einar Molland advart:

Kirkens åndelige selvstendighet og den kristne barneoppdragelses frihet er truet i flere land enn Norge, og de vil komme i fare også etter at nazismen er utryddet. Den neste fare som kommer til å true kristenheten når den totalitære stat er borte, er etter alt å dømme den omnipotente, sekulariserte, demokratiske stat, som også truer med å gjøre seg til herre over menneskelivet fra vuggen til graven, som gjennom oppdragelsesmonopol og propaganda og regulering av alle livsområder vil forme tanker og sinn og herske over sjelene. For å tale med [den britiske katolske historikeren] Christopher Dawson, det er en annen avart av den totalitære stat, en

som ikke tror på tortur og konsentrasjonsleirer, men heller på fødselskontroll og gratis melk.

Når kristenheten møter denne stat, måtte da den Norske Kirkes kamp ha gitt oss alle enn klar bevissthet om Kirkens krigsmål: Kirkens selvstendighet i åndelige spørsmål og den kristne barneoppdragelses frihet.⁵¹⁷

Karl Vold gikk av som professor ved Menighetsfakultetet i 1945. I mellomkrigstiden hadde han vært en iherdig kritiker av det han så som Arbeiderpartiets kristendomsfiendtlige politikk (se bd. 1). Han var blant dem som på ingen måte lot seg besnære av troen på at okkupasjonstidens erfaringer innvarslet en ny og forsonlig æra i forholdet mellom arbeiderbevegelsen og kirken. Både den kommunistiske og den nazistiske totalitære stat sprang ut av samme jordbunn, hevdet han i 1946, og denne jordbunnen var «den tiltagende gudløshet og avkristning» og materialismen som hang sammen med dem.⁵¹⁸ Nå fantes det ennå ikke noen totalitær kommunistisk stat i Norge, men Vold mente faren var tydelig til stede:

Ikke før er nazismens kollektivism og ensrettethet delvis feiet vekk, før man under et nytt navn legger i vei med sosialisering, statssosialisme, kollektivism, statsmonopolisering og hva en nå kaller alt dette vesen. *Ensrettethetens evangelium kan man ikke gi slipp på. All makt i statens*

hånd. [...] En kollektivisering av næringsliv og økonomisk liv vil uunngåelig føre med seg også kulturlivets kollektivisering.⁵¹⁹

Liknende tanker gjorde seg gjeldende hos pastor Stephan Tschudi, som i 1945 arbeidet i Oslo Indremisjon. I en situasjonsanalyse skisserte han hvordan «den moderne stats totalitære krav på mennesket» førte til et stadig mer spent forhold mellom stat og kirke:

Den moderne stat vil regjere over den enkeltes liv, over hans sjel, over hans livssyn og handlinger. Den økonomiske liberalisme er slutt, den åndelige holder på å gå samme veien. Ikke bare de totalitære stater, men også de demokratiske vil prege folket, gjennom kringkasting, skoler og de midler som står til rådighet. Staten sikter ikke på noe mindre enn å inspirere hele den offentlige opinion, samfunnet organiseres på rent verdslig grunnlag. Dermed blir kirkens område stadig mer redusert.⁵²⁰

Tschudi så en fare for at staten ble et «selvformål» som ville tre i Guds sted og selv frelse verden. Overfor en slik stat hadde kirken en opplagt oppgave i å forkynne den sanne frelsen, men også i å «minne staten om at dens rettsorden skal være i overensstemmelse med Guds ord» og «tre opp mot statens overgrep».⁵²¹ Staten ville nok foretrekke en kirke som isolerte seg og fremmet en individualistisk

kristendomsform, men det var en felle kirken ikke måtte falle i. Den måtte tvert imot være på vakt i samfunnslivet, for

[f]aren er ikke størst når staten blir totalitær og frekt griper inn i kirkens liv. Da tvinges alle til å gni søvnen ut av øynene. Lumskere er det når staten vennlig men bestemt fraber seg all innblanding og hevder at den varetar akkurat de interesser som kirken også har. Staten lager gode reformer, staten tar seg av alskens sosiale og humanitære saker. Det er selvsagt utmerket. Men faren er at staten blir for stor og bred, den legger alt inn under seg og eter seg også inn på det åndelige område.⁵²²

Tschudi viste en rekke ganger til *Kirkens Grunn*.

Sigurd Opdahl: De kristnes ansvar for å holde velferdsstaten på sporet

Presteforeningen drøftet statens økende makt på sin generalforsamling i 1947. Pastor Sigurd Opdahl, som kunne regnes som ekspert på menneskerettigheter, innledet nokså pessimistisk med at den totalitære stat ikke hadde gått i graven med Hitler, og at tendenser til et gjennomregulert «plansamfunn» også var tydelige i demokratiske land. «Staten behøver ikke i alle tilfelle å gjøre vold på mennesket ved hjelp av køller og konsentrasjonsleirer», framholdt han.

«I noen grad kan det også gjøres ved å bruke et flertall i Nasjonalforsamlingen på en måte som går selve mennesket for nær.»⁵²³ Han viste til flere saker som tilhørerne hadde friskt i minne – statens press mot private skoler (det var nok Oslo lærerskole han tenkte på) og dens engasjement i velferd for sjøfolk og soldater – og tolket dem som «et ønske fra statens side om å overta oppdragelsen og den åndelige formning av mennesket».

Samfunnet vil etterhvert ta stadig fler av sine mange midler i bruk for å oppnå det minimum i tro og livsopfatning som er nødvendig for å sikre stabiliteten i sine ytre planer. Derfor vil vi ventelig oppleve en stadig mer intens kamp om hva som skal være den åndelige grunninnstilling hos folket.⁵²⁴

Opdahls konklusjon var klar. Presset fra staten krevde en klar åndelig motvekt:

Den eneste chansen for å bevare åndsfriheten i plandemokratiet består i en gjenoppliving av kristendommen. Det sosiale demokrati krever som vi har søkt å vise, et konstant livssyn med tro på verdier. Det er idag bare kristendommen som kan by et slikt livssyn.⁵²⁵

Han ser ut til å ha vurdert sjansene for å få dette til som noenlunde gode, siden han mente å kunne spore en erkjennelse innen arbeiderbevegelsen av at det ikke var nok

for å skape et stabilt samfunn at man bare oppfylte folks materielle behov. «En merker f.eks. innen arbeiderbevegelsen i dag hos de ledende en appell til sosial og etisk innstilling som peker langt ut over materialismen og relativismen» (jf. s. 273 ff.).⁵²⁶

Opdahl ser ikke ut til å ha møtt motbør på møtet. Og den unge teologiske stjernen Sverre Aalen støttet hans analyse ved å peke på faren for «en totalitær statsdireksjon av hele kulturlivet» som viste seg ved en tendens til å ville skyve kristendommen ut av samfunnslivet, noe han mente var merkbart også i Norge.⁵²⁷

Tre år senere presiserte Opdahl tankene sine i en artikkel i *Kirke og kultur*. Han nevnte nå utviklingen i retning av *velferdsstaten*, forstått som etableringen av økonomiske og sosiale menneskerettigheter, som en faktor som trakk i retning av plansamfunnet. Og plansamfunnet var nokså dystert:

Det statlige blir alltid det upersonlige. I stedet for personlig hjelpsomhet og personlig kontakt blir det hele ordnet gjennom ekspedisjonsluken og skjemaet. Den spontane hjelpsomhet visner lett fordi staten ordner alt gjennom sine upersonlige organer. Det er ikke lett å være et sant menneske.⁵²⁸

I den demokratiske velferdsstaten var det de kristnes oppgave å passe nøye på at staten ikke erobret og ensrettet kulturliv, åndsliv og trosliv. Det var ikke bare snakk om å sikre rom for forkynnelse i snever

forstand – dette ville staten lettest tolerere – men også å «kunne si til staten: Slik og slik er kristent syn på den og den aktuelle samfunnsoppgave».⁵²⁹

Opdahl mente det var all grunn til å glede seg over utbyggingen av velferdsstaten. At staten hadde overtatt oppgaver som kirken i sin tid tok opp, viste bare at det kristne menneskesynet hadde fått gjennomslag. Men staten måtte avstå fra å monopolisere alt humanitært arbeid og gå med på at «det frie initiativ i retning av kjærlighetsutøvelse blir holdt oppe».⁵³⁰ Bare på den måten kunne menneskelige og sjelelige behov bli ordentlig ivaretatt.

Opdahl så også en fare for at staten kunne planlegge slik «at det frie initiativ og den åndelige spennkraft i menneskelivet dør bort».⁵³¹ Den måtte ikke prøve å dirigere eller uniformere åndslivet. Dette innebar imidlertid ikke at den kunne være «nøytral», siden all påvirkning forutsatte et etisk grunnsyn. Problemet i Norge var at statsledelsen hellet i retning av et «biologisk-materialistisk» grunnsyn som fremmet egoisme, og at den syntes å ha «sympati for de flytende, relativistiske livssyn som ikke vil la seg forplikte på noe».⁵³² Hvis dette skulle vinne fram, ville åndslivet forvitre og friheten kveles av en sentraliserende og inngrepslysten stat.

Også i 1950 var konklusjonen klar:

Summen av disse overveielsene blir at velferdsstaten bygger på langt tryggere grunn når den hviler på et kristelig-humant livssyn enn på den biologiske materialisme. Den siste

synes mer skapt for diktaturet hvor enkeltmennesket har liten eller ingen verdi uten som en produktiv enhet.

I 1950 så Opdahl det imidlertid som utvilsomt at «kampen om det livssynet som skal prege vårt samfunn [ville] bli stadig sterkere i tiden framover».⁵³³

Einar Amdahl og den uutholdelige spenningen i samfunnet

En teolog med langt større innflytelse i Kristen-Norge enn residerende kapellan Opdahl var Einar Amdahl, siden 1923 generalsekretær for Det Norske Misjonsselskap. Dette var Norges første og overlegent største misjonsselskap, med over 7700 foreninger i 1951, og med et blad som gikk ut i 74 000 eksemplarer. Selv det mektige Indremisjonsselskapet hadde «bare» drøye 3400 foreninger. (Arbeiderpartiet hadde til sammenlikning drøye 3700 partilag den gang, og LO hadde 4600 avdelinger.) Amdahl hadde vært med i Kristent Samråd under krigen, og satt internert i Berg fangeleir det siste snaue krigsåret. Han hadde kjent den autoritære stat på kroppen.

I 1949 publiserte Amdahl artikkelen «Mennesket og staten» i et syttiårsfestskrift til Ole Hallesby. Han fokuserte ikke spesielt på *velferds*staten, men staten som sådan fant han helt nødvendig. Den måtte til for å regulere forholdet mellom enkeltpersoners, gruppers og storsamfunnets ulike interesser. Staten skulle fremme *retten*, ikke vilkårligheten, mente han, og dens middel til å gjøre dette var *makt*.

Problemet med den moderne, stadig sterkere staten var hvem som skulle avgjøre hva retten egentlig bestod i. Inntil ganske nylig hadde kristen moral i praksis fungert som normgrunnlag i Europa og USA, men den hadde nå fått en sterk rival i «[p]raktisk amoralitet og en ny livsanskuelse, nemlig den rent materialistiske».⁵³⁴ Amdahl trodde – selvsagt – ikke at materialismen kunne gi mennesket et godt liv, men han var samtidig sikker på at staten ikke i lengden kunne opptre på tvers av folks livssyn og rettsbevissthet. Staten var nødt til, i fredstid, «å støtte seg til og handle i vesentlig overensstemmelse med den tallrikkeste og mektigste gruppe», til skade og misnøye for andre grupper.⁵³⁵

Ut fra dette hevdet Amdahl et dystert syn på konsekvensene av at det fantes flere uforenlige og utbredte livssyn i en stat, i det norske tilfellet kristendommen og materialismen:

Denne splittelse i livssyn betyr for staten den alvorligste konflikt. Statens foranstaltninger i lovgivning og forvaltning bestemmes i mange høve av den ene eller den andre livsanskuelse. Nøytralitet er umulig. Det er her tilstrekkelig å vise til loven om abortus provocatus og om preventive midler i Norge. De to livsanskuelser er eksistensielle, dvs. begge har kompromissløs tilslutning hvorunder de ledende er villige til å sette livet inn for sin overbevisning.

Anvendelse av rettsprinsippet blir en umulighet. Hva den ene part

anser for fullgyldig rett, anser den annen for fullstendig urett, amoralitet. Her gis ingen objektiv rett som begge parter anerkjenner [...]. Staten må velge. Konsekvensen av valget blir maktanvendelse mot den ene part.

I lengden er spenningen uutholdelig. Enten går staten til grunne, eller må den fjerne spenningen. Staten har bare ett middel: makt. Det viktigste maktmiddel er å ensrette livsanskuelsen gjennom forfølgelse, straff, suggererende propaganda som tilkjennes enerett, gjennom innskrenkning av adgang til kunnskapsmeddelelse og kunnskapservelse bare gjennom statens propagandamidler og lærebøker. Det enkelte menneske utsettes dermed for et fysisk-sosialt-åndelig press så nærsøkende at det blir et angrep på mennesket qua menneske. Ensretting betyr en reduksjon ikke bare av de ytre menneskerettigheter, men av selve substansen som menneske. Det enkelte individ reduseres ubønnhørlig fra å være en person med oppgaver og ansvar til et menings- og viljeløst nummer i rekken av statens millioner av borgere.

[...] Det menneske som på denne måte blir frigjort fra autoritetene: religion, moralnorm og tradisjon, blir på dødbringende vis bundet til det drepende uhyre som heter kollektivmennesket. Staten i dens egenkap av «frigjører» blir tyrann, den

ødeleggende demon.⁵³⁶

I frykten for den overmektige, ensrettende, demoniske staten ser vi en klar parallell til det som før var hevdet av Molland, Vold, Tschudi og Opdahl, selv om Amdahl sterkere enn dem understreket betydningen av ulike verdisyn. Han nevnte ikke Arbeiderpartiet med et eneste ord, med dette var også overflødig når han brukte abortsaken (se s. 257 ff.) og prevensjonssaken (s. 98 ff.) som eksempler, og sterkt hentydet til det han utvilsomt så som ensrettingen av skolen (se s. 92 ff., 94 ff.).

Amdahls syn la til rette for å se «statens foranstaltninger i lovgivning og forvaltning» som del av en eksistensiell kamp om samfunnets framtid. Dersom ikke det kristne normgrunnlaget tydelig lå til grunn for statens handlinger, truet samfunnsoppløsningen, ja Antikrist.⁵³⁷ I mindre poengtert form ble dette grunnsynet spredt ut til en større offentlighet. På Indremisjonens Landsvennesteve i august 1949 var Amdahl en av talerne. Selv om hans tema var «Verdensmisjonen i storm», snakket han om hvordan det også blåste hardt hjemme, bl.a. fordi det materialistiske livssynet fikk stadig større makt over sinnene, og fordi statens makt var tiltakende. «[U]ten den kristne tro er Vestens kultur dømt til undergang», skrev han i en kronikk få dager senere.⁵³⁸ Det er i lys av slike tenkemåter vi kan forstå hvorfor mange av de politiske kampene som er beskrevet i denne boka, ble så bitre og følelsesladete som de ble.

Biskopene ut mot «paragrafstaten»

Tidlig i november 1950 var biskopene samlet til sitt årlige møte i Oslo, og de sendte ut et brev til landets menigheter etterpå. Her hevdet de bl.a. at «[f]olkets holdning overfor staten har i lengre tid delvis vært preget av uro og mistro. [...] Utviklingen har ført med seg at vi holder på å få en paragrafstat, som ikke gir noen særlig appell til det beste i borgernes sinn».⁵³⁹ De omtalte også, med ord som utvilsomt var nøye avveid, «det som kjennes som angrep på kristen tro og moral». Angrepene kunne ha flere utspring. Det kunne være selve den kristne samfunnsstrukturen som ble forsøkt endret «ved lov eller tvang», eller det kunne være «statsmaktene eller andre som i kraft av sin stilling har moralsk autoritet», som opptrådte «i strid med anerkjent kristen livsholdning». I slike tilfeller (som ikke var de eneste) kunne kirken bli nødt til å «sette alt inn på å verge de felles verdier».

Biskopene ønsket å gjenopprette folkets tillit til staten, men da kunne ikke staten satse på nye lover og forbud, men heller forsøke å vekke «de indre ansvarskrefter som er de avgjørende i et folkestyre». «Et demokratisk samfunn kan ikke holde seg friskt hvis det bare skal regjeres», skrev de. Hyrdebrevet inneholdt også advarsler mot det biskopene så som en «nedvurdering av mennesket» ved å oppfatte det bare som et biologisk vesen. Som hos Opdahl var det med andre ord den biologiske materialisme som viste seg.

Det skulle ikke mye fantasi til for å skjønne at dette var rettet mot regjeringspartiet, eller for å se at det dessuten handlet om kontroversene om kristendomsundervisningen og seksualmoralen. Det gjorde da også *Arbeiderbladet*, som nokså iltert insisterte på at ingen regjering i manns minne hadde nytt større tillit enn den sittende, og på at Arbeiderpartiets sosiale reformer hadde hevet og ikke senket menneskeverdet. Den påfølgende lille avisfeiden viste nokså tydelig at biskopene, representert ved Eivind Berggrav, og *Arbeiderbladets* redaksjon var innkapslet i hver sin virkelighetsforståelse. Biskopene hevdet at de ikke hadde rettet sin kritikk spesifikt mot Arbeiderpartiet, og at skepsis mot staten var et utbredt problem, mens *Arbeiderbladet* oppfattet biskopene som støttespillere for konservativ politikk og kunne ellers ikke se at deres kritikk hadde noe for seg.

Debatten om hyrdebrevet av 1950 avdekket også en stor avstand i synet på bakgrunnen for velferdsreformene. *Arbeiderbladet* hadde gått langt i å hevde at kirken hadde vært en passiv tilskuer til dem og «pussig nok» aldri hadde vist noen sosial forståelse.⁵⁴⁰ Det falt nokså lett for leder-skribenten i *Vårt Land* å påpeke at det var kirken og kristne organisasjoner som hadde tatt initiativet til mange typer av sosialt arbeid. Påstanden om at det snarere var arbeiderbevegelsen som hadde «vært en sinke i sosial forståelse», ble sikkert ikke lest med glede i *Arbeiderbladet*.⁵⁴¹

*Olav Valen-Sendstad: Staten
må reddes fra ateismen
og materialismen*

Olav Valen-Sendstad (1904–1963) var siden 1941 residerende kapellan i St. Johannes menighet i Stavanger. Teologisk var han en talsmann for ortodoks luthersk lære (og dermed sterk antikatolisisme). Han var også en kjent forkynner med et betydelig populærteologisk forfatterskap. Under okkupasjonen hadde han vært en av forfatterne av *Kirkens Grunn*, et faktum som imidlertid ikke var alminnelig anerkjent på 1940- og 1950-tallet. Lavkirkelighet, lekmannssyn og pietistisk tankegang hadde en skarpskodd og debattglad forsvarer i ham, og han var dermed en mann mange i Kristen-Norge lyttet til, ikke minst på Vestlandet. Hans teologiske ortodoksi, ja nærmest fundamentalisme, og hans uærbødige egenrådighet gjorde ham på den annen side kontroversiell i noen kretser. Valen-Sendstad unnså seg ikke for å anklage kjente konservative teologer som Leiv Aalen og Ole Hallesby for ikke å være tilstrekkelig rene i læren.

I januar 1951 var Valen-Sendstad – noe til sin overraskelse – betrodd å holde hovedforedraget under møtet til Organisasjonenes Fellesråd på Geilo, over emnet «Den kristne og staten». Her var lederne for alle de store lutherske lekmannsorganisasjonene samlet, inkludert folk som Hallesby og Amdahl. Foredraget ble møtt med anerkjennelse på møtet og ble straks trykt som kronikkserie i både *Dagen* og *Vårt Land*.⁵⁴² Akkurat som de andre teologene vi nettopp

har behandlet, så Valen-Sendstad det slik at den moderne staten oppkastet seg til et antikristent surrogat for Gud.

At den moderne staten var dominert av sosialismen, var (som hos Amdahl et par år før) et grunnpremiss. Et sentralt standpunkt hos Valen-Sendstad var at sosialismen egentlig representerte en anvendelse av kristne ideer på det politiske feltet. Desto mer ulykksalig var det at den ikke ville erkjenne dette, eller ville gi kirken rom til å gjøre sin gjerning:

Det tragiske i den moderne samfunnstenkning er dens frafall fra og brudd med kristendommen. Historisk-objektivt er sosialismen det praktiske arbeid med å skape et jordisk samfunn som politisk og sosialt virkeliggjør reformasjonens åndelige kirkebegrep (det alminnelige prestedømme). Men subjektivt vil man ikke vite av hverken kirke eller kristendom. – For meg synes det ubegripelig at man på sosialistisk hold ikke kan forstå at en protestantisk kirke hverken er eller ønsker å være en maktstørrelse i konkurranse med staten, men både er og ønsker å være en åndelig størrelse i kooperasjon med den verdslige stat.⁵⁴³

Når staten ikke ville være seg sitt kristne utgangspunkt bevisst, ble følgen at den kom til å mangle en pålitelig moralsk basis. Myndighetene ble «uten annet moralsk grunnlag enn skiftende stemninger og opinioner, tidsbestemte vurderinger og

Den kamp- og skriveglade presten Olav Valen-Sendstad engasjerte seg på mange fronter i samfunnsdebatten. «Hvorfor kan den mann bare uttrykke seg gjennom torden?» spurte Alex Johnson en gang. Valen-Sendstad syntes at både pasifisme, jesuittisme, kremasjon og Kristelig Folkeparti var dårlige idéer. Kvinnelige prester mente han derimot var OK. I 1951 fryktet han at velferdspolitikken ville ende i politistat og diktatur. Bilde fra O.B. Høiesen: Olav Valen-Sendstad 1904–1963.

flyktige ideer, lunefulle moter og renke-spilletts kunster». ⁵⁴⁴ Da ble resultatet at ateistiske og materialistiske politikere og byråkrater brukte statsapparatet til å fremme sine egne, kristendomsfiendtlige oppfatninger.

Valen-Sendstad så velferdsstaten som et forsøk på å realisere den kristne brorskapsidéen, nestekjærligheten, noe den kristne selvsagt ikke kunne ha noe imot rent teoretisk. Alle måtte være glade for at bekymring, nød og urett ble redusert. I praksis måtte den kristne derimot være dypt urolig, siden velferdsstaten prinsipielt var ateistisk og ville gjøre Gud overflødig, og siden den hadde en «makeløs evne til å gjøre mennesker kravstore, pripne, fordringsfulle, hovmodige, utakknemlige, ødsle, ja like ut hysteriske for å få fatt i alle tenkelige og utenkelige goder». ⁵⁴⁵ Enda verre, den måtte føre til politistat og diktatur, mente

han. Det var to grunner til dette. For det første måtte staten bygge opp et stort kontrollapparat for å få gjennomført alle lovene og forordningene som skulle sikre likhet i samfunnet og hindre misbruk av velferdsgodene. For det andre måtte den bruke stadig mer makt for å hindre at den faktiske mangelen på en felles moral kastet samfunnet ut i kaos. Velferdsstaten var tuftet på illusjonen om at mennesket var godt på bunnen.

Tross mange foruroligende tendenser i tiden mente Valen-Sendstad at de kristne måtte kjempe mot dem som ville gjøre den norske staten ateistisk, slik de før hadde kjempet mot dem som ville gjøre den nazistisk, bl.a. med *Kirkens Grunn*. Det var ikke statens *struktur* det var noe galt med – han ville eksplisitt ikke angripe hverken en sosialistisk samfunnsstruktur eller trygdesystemet. Derimot var det noe

alvorlig galt med *åndsinholdet* som ateistene og materialistene arbeidet i det skjulte for å prege. Valen-Sendstad varslet åpen kulturkamp og mente at hovedslaget ville stå i skolen. Dette kommer vi tilbake til (se s. 217 ff.).

Velferdsstatskritikk og midlertidig forsoning i 1952

Valen-Sendstads synspunkter fikk betydelig spredning i offentligheten. Litt senere på våren 1952 gikk sokneprest Peder Berge i Eiker ut i både *Vårt Land* og *Luthersk Kirketidende* med et flengende angrep på Arbeiderpartiets kirkefiendtlige politikk siden 1945.⁵⁴⁶ Han skrev omtrent samtidig til Oslos biskop og bad biskopene ta til motmæle mot Arbeiderpartiet, som kynisk ville bruke statskirkeordningen til å ødelegge kirken og erstatte den med velferdsstaten.⁵⁴⁷ Det førte til bekymret brevveksling biskopene imellom, men ikke noe mer.

Den mest virkningsfulle kritikken av velferdsstaten som prosjekt i 1952 var den som ble framført av biskop Berggrav i et foredrag han holdt på Det lutherske verdensforbunds annen generalforsamling i Hannover i juli. Biskopen tok bl.a. for seg spørsmålene om en moderne velferdsstat kunne la seg kombinere med den lutherske toregimentslæren, og om hvordan kirken skulle stille seg til den.

I tråd med luthersk tradisjon gikk Berggrav langt i å understreke de kristnes plikt til lydighet mot staten. Det normale var at stat og kirke samarbeidet. Man kunne ikke

fra kristent hold forlange at staten skulle fremme kristendommen, eller at den alltid skulle finne kloke løsninger på politiske spørsmål. Men statslydigheten hadde sine grenser, slik ikke minst Den norske kirkes erfaringer med NS-regimet hadde vist. Man måtte kreve at staten var en *rettsstat* for at den skulle regnes som en legitim øvrighet, og det måtte bli kamp mellom kirke og stat dersom staten som sådan sluttet seg til «evangeliets motstandere», altså aktivt bekjempet den kristne religion. «Det samme gjelder hvis statsmakten eller et dominerende parti innenfor staten vil spenne kirken for sin vogn, for på den måte å utnytte kirken i sin maktpolitikk. Da står evangeliets livsnødvendige frihet på spill.»⁵⁴⁸

Velferdsstaten krevde imidlertid en re- vurdering av det tradisjonelle stat–kirkeforholdet. Berggrav tolket den som en forrykning av balansen mellom det åndelige og det verdslige regiment på den måten at det verdslige, staten, rykket inn på det åndeliges, kirkens, enemerker.

Det særegne med velferdsstaten er at den på den ene side er sekulær, uten enhver anerkjennelse av Gud som livets Herre, men på den annen side vil spille forsyn, og derunder mener seg berettiget til å gripe inn på alle menneskelige områder. Det kan da bli spørsmål om den lutherske toregiment-læren lenger kan opprettholdes, eller om den nye stat griper så dypt inn i det åndelige regiment at det ikke lenger blir noen plass for

kirken i samfunnslivet. Velferdsstaten stanser ikke engang opp overfor samvittigheten. Den vil herske over samvittigheten. Velferdsstaten vil nemlig være en enhets-stat, og fordi den innser overbevisningens makt, må den om mulig sørge for at alle statens innbyggere får den «rette» overbevisning. Det som nasistene kalte «livsanskuelse», heter i velferdsstaten demokratisk sinnelag. Da kan det ikke være tale om å oppdra ungdommen på annen måte enn den som kommer denne stat til nytte. Kristendommen blir da en bisak og et privat anliggende som aldri må tillates å kolliderere med statens anskuelser.⁵⁴⁹

Dette er kjernen i Berggravs velferdsstatskritikk, at staten ville utgi seg for noe annet og mer enn den var og hadde rett til å være: at den ville sette seg i Guds sted. Kritikken rammet derimot ikke konkrete sosiale reformer, og den krevde ikke noe monopol på velferd for kirken eller kristne organisasjoner. Berggrav erkjente at det kunne by på praktiske problemer og bli smertefullt for kirken å bli skjøvet bort, slik den var i ferd med å bli, fra felter hvor den selv hadde vært pioner, som omsorg for fattige, gamle og syke, og «oppdragelsen og omsorgen for sjelelig sunnhet». Han forutså at det ville bli slutt på forkynnelsen «av det kristne budskap gjennom diakonien», og så allerede «en tendens i retning av å uttrykke all anerkjent diakonivirksomhet». Han insisterte likevel på at staten kunne

ha rett til å gjøre dette – men altså ikke dersom den samtidig ønsket «å være en slags All-Fader».

Problemet var at det var nettopp en slik stat Berggrav mente var i ferd med å utvikle seg. Den ville være «omnipotent», «innta Guds plass, således at Gud og troen på Ham blir overflødig». Berggrav mente at en gigantisk kamp derfor var i vente. «Den nye statshybris (statsovermot eller -hovmod), også i demokratiets drakt, gudsbespottelig og må betraktes som en fare og en fiende.»

I denne kampen måtte de kristne advare mot statshybris og totalitære tendenser, men først og fremst hjelpe til i alt velferdsarbeid og bruke «*kjærlighetens oppfinnsomhet* i å hjelpe nesten i all trengsel».⁵⁵⁰

Berggrav avsluttet foredraget med å nevne fire krav som kirken rettmessig kunne stille til velferdsstaten. Den måtte kreve full frihet både til å forkynne og til å drive barmhjertighetsarbeid, og forsøk fra statens side på å gjøre kristenlivet «sosialt impotent» ville være et utålelig angrep på evangeliets frihet. Videre måtte ikke staten forsøke å utnytte kirken til politisk-verdslige formål. Kirken måtte videre kreve at retten til barneoppdragelse ble værende hos foreldrene, og at «statlige organer» ikke beslagla all ungdommens fritid. Til slutt måtte ikke staten påtvinge noen noe som stred mot «Guds klare bud», og altså tilta seg retten til å skille mellom ondt og godt – «da er forgudelsen av staten blitt åpenbar». Som en ekstra utfordring nevnte Berggrav noe som gjorde kirkens vurdering ekstra vanskelig, nemlig

at den moderne stat på mange måter ubevisst allerede har lært av den totalitære stat å skjule eller kamuflere sine tendenser. Staten forlanger ikke noe som ville være direkte mot Guds bud, men den gjør en listig sving, så den dekker over sin egentlige hensikt.⁵⁵¹

Dette var langt på vei en reformulering av slikt man kunne finne i *Kirkens Grunn*, og som var sagt tidligere av Tschudi, Opdahl og Berggrav selv. Talen vakte uansett tydelig oppsikt hjemme i Norge. De første pressemeldingene var dramatiske og kunne lett tolkes slik at Berggrav hadde sidestilt velferdsstaten med nazisme og annen totalitarisme. *Dagbladet* tolket den, sin vane tro, som et uttrykk for kirkelig maktbegjær.⁵⁵² *Arbeiderbladet*, som på denne tiden ble redigert av Olav Larssen, var noe mer forsiktig, kanskje fordi Larssen hadde lært Berggrav litt å kjenne personlig (jf. s. 42 f.) og fornemmet at det ikke nettopp var norske forhold han siktet til. I en leder 31. juli framholdt han at ansvarlige arbeiderpartipolitikere ofte hadde sagt at staten ikke skulle regulere alt, men han erkjente også at statens rolle ville vokse når enkeltmennesket fikk stadig flere rettigheter. I overskuelig framtid ville det nok være bruk for privat velferdsarbeid, mente han. «Men om vi nå skulle komme så langt at staten har gjort 'kristenlivet sosialt kraftløst' – dvs. det private barmhjertighetsarbeid overflødig – hva så? Er det noen ulykke for kirken?»⁵⁵³ Ønsket kanskje kirken seg tilbake til mellomkrigstidens økonomiske elendighet?

Presteforeningen hadde behandlet velferdsstaten i 1947, som vi har sett, og satte den opp som et hovedemne også på generalforsamlingen i november 1952. Innlederen var nå Henrik Hauge, en av Berggravs nære venner og medarbeidere. Slik sett er det ikke overraskende at grunnsynet liknet biskopens, men Hauge gikk enda lenger i å avvise at staten hadde rett til å kreve «eneretten til alt som velferd heter», og han la også større vekt på at en konsekvent velferdsstatsutvikling syntes å innebære en maktkonsentrasjon som lett kunne ende i en politistat. Utspillet lå imidlertid hos staten. I den norske sammenhengen så Hauge en distinkt fare for at staten skulle forsøke å *beherske* kirken og gjøre den til en lydlig tjener – som Berggrav hadde advart så sterkt mot. Han fant det

bemerkelsesverdig og ikke uten videre beroligende, at kretser som en etter tidligere tradisjoner skulle vente ville arbeide for atskillelse mellom kirke og stat, i dag i stigende grad legger for dagen nyervervet sympati for statskirken. Det er overraskende i hvilken grad radikale politikere i dag synes statskirken fungerer tilfredsstillende.⁵⁵⁴

Hauges foredrag vakte flere protester på selve møtet, og de viser at foredraget ble oppfattet å være rettet mot regjeringspartiet. Sokneprest i Kvæfjord, Peder Berg Rolness, erklærte at han var helt uenig i alt Hauge hadde sagt, og at «[d]en kontrast mellom samfunnstanke og makttanke

som så sterkt var kommet fram i foredraget, hadde han ikke ventet». Sokneprest i Ilen, Sigvard Strømme, kjent både for sine ultraliberale teologiske standpunkter og sine sosialistiske tilbøyeligheter (se bd. 1, s. 388, 575), rettet anklagene om ensretting og maktkonsentrasjon mot kirken og ikke staten: «Kirken hadde utbygget et maktapparat, og skulle dette utbygges til topps, ville en liten, maktfullkommen gruppe få den hele makt i sin hånd. Veien lå da åpen til den totalitære ensretting.»⁵⁵⁵ Dette var samme anklage som mange andre arbeiderpartifolk hadde angående det da foreliggende forslaget til kirkeordning (jf. s. 182 ff.). Oslopresten Ragnar Forbech, tidligere småkirkeprest og kjent for sitt langvarige sosiale arbeid i typiske arbeiderstrøk, likte ikke «at man stadig hakket på 'velferdsstaten'», ettersom begrepet var så uklart. Folk flest tenkte på «konkrete ting som folketrygd, boligbygging og sikring mot arbeidsløshet», som kirken ikke burde oppfattes å stille seg negativ overfor. Han trodde ellers ikke at regjeringspartiet ønsket «å komme kirken til livs». Og ekspedisjonssjefen i Kirkedepartementet, Kristian Hansson, en annen av Berggravs venner, framholdt at stat og kirke rettst burde sees som partnere, ikke motstandere.

Akkurat som Berggravs tale i juli var Hauges foredrag godt avisstoff, og det trakk også etter seg en liten pressefeide. I tråd med hva Forbech hadde sagt, forsvarte *Arbeiderbladet* regjeringens sosiale reformer og spurte polemisk om «de konservative kirkeledere» ønsket å ha mer fattigdom og arbeidsløshet i samfunnet.⁵⁵⁶ Avisen

etterlyste at «kirkefyrstene», som representerte en institusjon som hadde gjort mye urett gjennom tidene, sa med rene ord hva slags stat de egentlig ville ha som erstatning for velferdsstaten. Hauge svarte med at det i Norge ikke var grunn til å regne med at det måtte bli konflikt mellom velferdsstat og kirke, og framholdt, som Opdahl hadde gjort før ham, at kirken hadde et ansvar for velferdsstaten, bl.a. for å hindre at den ble ødelagt, slik det var skjedd i «de folkedemokratiske politistater» bak jernteppet. Faren for både kirke og velferdsstat var maktkonsentrasjon. «Kirkens kamp mot maktstaten skal derfor ikke være en kamp mot, men med og sammen med velferdsstaten.»⁵⁵⁷

For en gangs skyld ser debatten faktisk ut til å ha ført til bedre forståelse. *Arbeiderbladet* godtok at velferdsstatsbegrepet var brukt på ulike måter av Berggrav og Hauge på den ene siden og av den norske arbeiderbevegelsen på den andre. Det de to prestene hadde ment som prinsipiell kritikk, bl.a. på bakgrunn av det som hadde foregått i Nazi-Tyskland, og det som utviklet seg i Sovjetunionen og de Sovjet-dominerte «folkedemokratiene», var av en rekke referenter og av *Arbeiderbladet* selv blitt oppfattet som å være myntet på demokratiske stater og ikke minst Norge. Avisen mente riktignok at prestene hadde forvirret tilhørerne følt ved å bruke velferdsstatsbegrepet om diktaturer. Dette ble helt feil, for til en velferdsstat hørte etter avisens mening «den personlige ukrenkelighet, yringsfrihet, religionsfrihet og like rett for alle til å ta del i offentlig styre og stell». Men

når forvirringen nå var oppklart, var det ingen grunn til kranjel: «Slik som [Hauge] nå legger fram sitt syn på forholdet mellom kirke og stat, har vi ingen prinsipielle merknader å gjøre», skrev *Arbeiderbladet* på lederplass. «Er Henrik Hauges syn den alminnelige oppfatning blant kirkefolket, så er det ikke noe mer å slåss om på dette frontavsnittet.»⁵⁵⁸ Ikke alle var enige. Helsedirektør Evang, en av arkitektene bak Arbeiderpartiets velferdsstatsprosjekt, stemplet Berggrav som en hovmodig og uvitende reaksjonær i *Orientering* over et år senere, på basis av talen i Hannover.⁵⁵⁹ Han tolket talen som en blodig fornærmelse mot alle velferdsstatens varmhjertede og uselviske hjelpere, og avviste kirkelig «tåkelegging og forsøk på å utviske de skarpe konturene».

«*Velferd er det riktige.
Statlig velferd er det gale*»

I årene omkring 1950 framførte altså en rekke ledere i Kristen-Norge en underlig samstemt kritikk mot regjeringens velferdsstatsprosjekt. Anklagene gjaldt særlig at staten ble trukket i totalitær, og klart kristendomsfiendtlig, retning. Utover 1950-årene kom det færre anklager av akkurat denne typen, men derimot flere om at velferdsstaten virket sløvende på initiativ og arbeidsløst, og at den skapte et kjedeligere samfunn. Og i 1956 framførte Berggrav på nytt et prinsipielt angrep i *Kirke og kultur*, og gjorde sånn sett *Arbeiderbladets* fredserklæring fra 1952 til skamme.⁵⁶⁰ Det kunne ikke denne gangen være tvil om at

kritikken også rammet Norge; bl.a. viste han til nylige utvidelser av syke- og alderstrygd. Berggrav gjorde det klinkende klart at han ønsket velferdsreformene velkommen (kanskje ikke så rart, siden selveste statsminister Gerhardsen hadde stilt spørsmålet om Berggrav kunne mene at kirken måtte ha fattigdom og nød for å kunne bestå),⁵⁶¹ men trusselen var, nå som i 1952, at staten fikk så altomfattende ambisjoner og arbeidsområde at det virket lammende og skadelig på samfunnet. Staten ble «det alt-dirigerende og det alt-kontrollerende», noe som automatisk og blindt ville føre til ensretting, «all-makt og all-tvang». «Staten blir ikke uten videre straks totalitær», skrev biskopen, «men det oppstår en slags krysning mellom totalitær og demokratisk stat.» Følgen hadde blitt ansvarssvekkelse, slapphet, upersonlighet og at folk i kortsiktig egoisme ville prøve å narre og utnytte systemet. At det i Norge ikke var gått verre enn det hadde gjort, skyldtes «at vi tærer på en sinnenens kapital som vi har arvet og ikke helt brukt opp».

Det var en grov salve. Imidlertid er det lite som tyder på at Berggravs dype uro var representativ for Kristen-Norge mot slutten av 1950-tallet. I frykten for den farlige inn-grepsstaten ble han etter hvert stående nok så alene, skjønt han hadde meningsfeller i en liten, men høyst talfør antipositivistisk og antikollektivistisk kulturopposisjon, hvor ikke minst antroposofene gjorde seg gjeldende.⁵⁶² Aud V. Tønnessen har oppfattet det slik at den kirkelige kritikken av velferdsstaten på 1940- og 1950-tallet vesentlig var en kritikk fra prester som var redd for

at nettopp *prestenes* samfunnsmessige rolle ville bli redusert. «Det var først og fremst endringen av prestens rolle i velferdsstaten som skapte frykt for utviklingen», skriver hun. Hun peker på at en tilsvarende bekymring ikke preget de diakonale institusjonene, hvor man tvert imot så nye muligheter i velferdsutviklingen.⁵⁶³ Dette er det utvilsomt noe i, men det virker likevel ikke fullt tilfredsstillende å tolke den kirkelige kritikken primært som et forsvar av prestenes yrkesposisjon. De teologiske kritikerne argumenterte riktignok for at kirken, som prestene jo representerte, måtte få være en premissleverandør i samfunnet, men deres prinsipielle kritikk handlet vel så mye om kristendommen generelt, og om å forsvare alle enkeltmennesker mot en overmektig, men normløs stat. For øvrig ble mye av kritikken framført av folk som ikke selv arbeidet som prester (som Molland, Vold og Amdahl), eller som meget sterkt understreket lekfolkets betydning i kirken på bekostning av presterollen (Valen-Sendstad). Det hører også med i bildet at enkelte av de trekkene som i de første etterkrigsårene kunne tyde på en totalitær utvikling i Norge, var blitt markert svekket i første halvdel av 1950-årene. Etter harde politiske basketak modererte f.eks. Arbeiderpartiet i 1952 og 1953 sine mest ambisiøse forslag til økonomisk fullmaktslovgivning. Den «kollektivisering av næringsliv og økonomisk liv» som Vold hadde fryktet i 1946 (se s. 158), var slik sett unngått, og staten kom til å virke mindre truende for enkeltmennesket, noe som delvis kan forklare at den skarpeste velferdsstatskritikken avtok.

Borte ble den imidlertid ikke. Egil Aarvik, indremisjonsmann, journalist og oppadstigende Kristelig Folkeparti-politiker, skrev i 1956, i folkelig og lettlest form, om hvordan den sekulære velferdsstaten tross alle gode hensikter var blitt upersonlig og kald. Den framelsket kravstor egoisme og førte med nødvendighet til stadig nye statlige reguleringer. Det var helt åpenbart Arbeiderpartiet han holdt ansvarlig for dette. I sin framskrittssiver hadde partiet rykket opp med rot uønskede planter i folkeåkeren, som kristendommen, tradisjonene og fedrelandsfølelsen.

Men hva sådde de? Asken av de åndslivets vekster de røsket opp og brente på sitt røde bål.

De så nok problemene, men så ikke – eller de nektet å se problemene i sin rette sammenheng. De hadde nok et syn på livet og tilværelsen, men det var ikke noe helhetssyn. Man visste nok hva man ville rydde vekk, men ikke hva man skulle sette i stedet.⁵⁶⁴

Løsningen var å innse at velferdsstatens ideologi egentlig var den kristne, noe regjeringspartiet hadde ignorert og fornektet, og så innrette seg deretter. «[V]i må se at velferdsstaten i virkeligheten ikke lar seg realisere uten som kristen stat.»⁵⁶⁵ Her var han helt på linje med Opdahl, Amdahl og Valen-Sendstad.

Tross kritikken ble «velferdsstaten» et overveiende positivt ladet begrep i løpet av 1950-årene. I 1959 erkjente også Stephan

Tschudi at det var uheldig å bruke det som skjellsord, ettersom «velferd» for de fleste signaliserte at man nærmest hadde utryddet fattigdommen. Han var fremdeles skeptisk til den moderne stat i form av «den allmektige forsorg som gir individet lite spillerom», men han framholdt at dette var knyttet til «den tekniske utvikling som totalt har forandret samfunnets struktur» og som ikke ville forsvinne selv om man byttet regjering.⁵⁶⁶ I dette fikk han helt rett. Folketrygden blir av mange regnet som selve sluttsteinen i den norske velferdsstaten. Da den ble innført fra 1. januar 1967, var det ingen annen enn Egil Aarvik som var politisk ansvarlig for den, i sin rolle som sosialminister i en koalisjonsregjering av Høyre, Venstre, Senterpartiet og Kristelig Folkeparti.⁵⁶⁷

Kommentar om sosialdemokratiet og velferdsstaten som en luthersk arv

I bind 1 fra 2011 (*Kirken og arbeiderbevegelsen: Spenninger, skuffelser, håp. Tiden fram til 1940*) ble spørsmålet om et mulig indre slektskap mellom luthersk kristendom og norsk (og nordisk) sosialdemokrati drøftet. Drøftelsen skal ikke repeteres her, men tankegangen kan antydes i all korthet: Den går ut på at nettopp lutherdommen, mer enn andre protestantiske konfesjoner, gradvis og over lang tid har fremmet et positivt syn på staten og en forestilling om at sosial velferd er et kollektivt ansvar, og at den også stod for en prinsipiell likhets- og

likeverdstankegang som senere, i sekularisert form, gav seg utslag i skattebaserte universelle velferdsordninger og en pragmatisk og konsensusøkende politisk kultur. Trolig har lutherdommen dessuten virket som en bremse for marxistiske ideologi (jf bd. 1, s. 308 f.).

Det er særlig etableringen av de nordiske, sosialdemokratiske velferdsstatene, i alle tilfeller bygd opp i land med gamle, lutherske statskirker, som har fått forskere til å tenke i slike baner. Noen har til og med sett velferdsstatene rett og slett som «snarere et resultat af sækulariseret lutheranisme [...] end af demokratiseret socialisme».⁵⁶⁸

En kopling mellom nordisk kristen tradisjon og sosialdemokratiet ble, som vi ovenfor har sett mange eksempler på, ofte framført av kristensosialister (og folk som Sivertsen og Ole Øisang, se s. 275 og 283) i samtiden. For å ta et ikke-norsk eksempel: Den svenske presten og sosialdemokratiske riksdagsmannen Carl Hoppe framholdt for partifeller i 1956 at sosialdemokratiets mange og raske seire på 1900-tallet

torde i mycket stor utsträckning bero på att socialdemokratien krävt ett större mått av rättfärdighet på alla områden. Denna dess förkunnelse skulle inte burit så rika frukter och detta så snabbt, om det inte framförts till ett folk, där människorna sedan århundraden varit genomsvadade av kristna tankar. Ibland har jag tänkt att det kunde vara gott för mina partivänner att besinna att

kristendomen varit och kan bli oss till hjälp när det gäller att slå vakt om, och jag kan gärna säga fördjupa, vår svenska demokrati.⁵⁶⁹

En sammenheng av denne typen kan neppe egentlig *bevises*. Det er snakk om å vurdere virkningen og den relative vekten av mentale strukturer og forutsetninger som ikke nødvendigvis engang var bevisste. En rekke historikere og samfunnsforskere har like fullt funnet sammenheng *sannsynlig*.⁵⁷⁰ Den svenske historikeren Daniel Alvunger fant å burde bruke den som analytisk redskap i sin undersøkelse fra 2006 av svensk sosialdemokratisk kirkepolitikk i perioden 1944 til 1973. Han tok utgangspunkt i en hypotese om at Sveriges den gang regjerende arbeiderparti

övertog konfessionellt färgade föreställningar och värderingsmönster, vilka blev element i den politiska ideologi som utgjorde grunden för det socialdemokratiska folkhemmet och för avgränsningen mot det som upplevdes vara främmande för den nationella identiteten.

Dette fant han senere bekreftet.⁵⁷¹ «Det protestantiska arvet betraktades som ett fundament i den moderna demokratiska

velfærdsstaten och kom att förknippas med 'svenskhet'», skriver han.⁵⁷²

I 2011 konkluderte jeg selv med at sammenhengen virket sannsynlig i den norske konteksten. Undersøkelsen som er foretatt i denne boka, synes for meg å ytterligere bekrefte den. Det viktigste momentet da, viktigere enn politiske strider hvor konsensus kunne være vanskelig å finne, er den brede og langvarige oppslutningen i den norske befolkningen om det sosialdemokratiske prosjektet med velferdsstaten som kjerne.

*

Det er ingen tvil om at Arbeiderpartiet, med sin overmakt på Stortinget og sine vyer om å skape en helt ny type samfunn, i den tidlige etterkrigstida kunne mistenkes for å ville lede Norge i retning av et ensrettet, kanskje til og med totalitært land. Dette kapitlet har handlet om kirke- og kristenlederes advarsler mot en slik utvikling, som de fryktet ikke minst ville ramme åndsfriheten. Deres kritikk handlet bl.a. om ambisjonene å skape en «velferdsstat», et begrep som deltakerne i 1940- og 1950-årenes debatt oppfattet ulikt, og forskjellig fra i dag.

Den farlige kirkemakten

Kirkeordningsaken 1945–1953

Kampen mot kirkens makt

Kirkeledernes bekymring for en overmektig og ensrettende sosialiststat hadde sin motsvarighet i en dypt rotfestet tro i arbeiderbevegelsen på at kirken selv søkte verdslig makt. Når den kom med sine forventninger og krav, som kunne se tilforlidelige ut, søkte den egentlig en samfunnsmessig innflytelse som det på ingen måte var i arbeiderbevegelsens interesse å gi den, men som tvert imot etter manges mening ville virke sterkt skadelig. En svært viktig komponent i denne tankegangen var at statskirken i realiteten var dirigert av de mest trangsynte, kulturfiendtlige og antisosialistiske gruppene i folket, som det av rent politiske grunner gjaldt å bekjempe. Som vi før har sett, ble disse gruppene

ofte slått sammen under den noe upresise rubrikken «indremisjonen».

Forutsetningen for å mene at kirkemakt var indremisjonsmakt, var selvsagt at indremisjonen *kontrollerte* kirken. Dette var jo ikke opplagt hverken historisk (flere av de store lekmannsorganisasjonene hadde tradisjonelt hatt en front mot embetskirken) eller formelt (kirken var jo helt avhengig av staten for finansiering, bemanning, fullmakter og administrasjon), men det ble sjelden problematisert. I stedet la kritikerne vekt på at de fleste norske prester ble utdannet, ikke ved det statsfinansierte teologiske fakultet ved Universitetet i Oslo, men ved Menighetsfakultetet som var opprettet i 1908, og som for en stor del ble finansiert av de samme gruppene som støttet de lutherske lekmannsorganisasjonene. Trygve Bull så det i 1947 slik at presteskapet i Norge vesentlig ble «rekruttert fra de økonomisk og åndelig

mest tilbakeliggende befolkningslag» og på Menighetsfakultetet gitt en utdanneelse «ledet av 'professorer' i den aller enfoldigste bokstavutlegning». ⁵⁷³ Menighetsfakultetet var formelt uavhengig, men siden formannen i Indremisjonsselskapet fra 1923 til 1956, Ole Hallesby, samtidig var professor ved fakultetet, var forbindelsen (og kommandoforholdet) tilstrekkelig klar for de fleste av sosialistene.

Siden angrep på Menighetsfakultetet var et gjentakende innslag i arbeiderbevegelsens omtaler av norsk kristendom, bør det nevnes her at det neppe er riktig at fakultetet på 1940- og 1950-tallet var noen antisosialistisk høyborg eller var politisk og sosialt ensrettet. En av dem som studerte teologi der tidlig på 1950-tallet, antar at et flertall av studentene den gang faktisk sympatiserte med Arbeiderpartiet. ⁵⁷⁴ I forbindelse med Havig-Gjelseth-saken, da Trygve Wyller rettet sine bannbullen mot «det monstrøse tabernakel» (se over, s. 136), svarte en av de eldre studentene at «hvis W. tror at Menighetsfakultet er på noen måte ensrettet i politisk-konservativ retning, så skulle han straks bli overbevist om det motsatte ved å overhøre en politisk diskusjon blant studentene». ⁵⁷⁵ MF-studentene samarbeidet for øvrig med Norges Kristne Arbeideres Forbund om å holde 1. mai-gudstjenester og bedriftsandakter i Oslo-området. ⁵⁷⁶

Siden 1922 hadde statskirken hatt demokratisk valgte menighetsråd, som bl.a. uttalte seg ved ansettelse av prester. Formelt kunne alle kirkemedlemmer stemme ved menighetsrådsvalgene, og før ordningen

ble vedtatt, hadde det også vært bedyret fra arbeiderpartihold at partiet skulle bruke dette til å skaffe seg flertall der det var mulig (jf. bd. 1, s. 396). I praksis hendte dette uhyre sjelden. Henry Holm, journalist i *Arbeiderbladet* og aktiv i NKAF, prøvde i 1946 å få Oslo Arbeiderparti til å stille egen menighetsrådsliste i 1947, men uten å lykkes. ⁵⁷⁷ Menighetsrådene ble i all hovedsak valgt av aktive kirkegjengere. Fra sosialistisk hold ble de av denne grunn ofte sett som organer for intoleranse, trangsyn, ensretting og altså indremisjon. ⁵⁷⁸ «Særlig ille er det nok at t.d. dei bygder der det er eit stort arbeiderpartiflertal i folket skal verte styrde av sokneråd med stikk motsett innstilling», skrev sokneprest Hjalmar Storeide i Solund i 1946. Det førte ikke bare til at radikalt innstilte prester ble sittende fast i utkantene, men også til at de ofte tiet med sin radikalisme. Da kunne kirken lett bli det motsatte av det den burde: «Ein klamp om foten på alle dei som strevar med å skape meir sosial rettferd.» ⁵⁷⁹

Tanken om kirken som maktsøkende var for øvrig lett å knytte både til eldre forestillinger om presten som en kakse i norske bygder og til antiklerikale innslag i internasjonal sosialistisk propaganda. Maktglade prelater var en godt etablert stereotypi.

Kirkeordningsnemnda av 1945

Vi har tidligere sett at kirkekampen under okkupasjonstiden hvilte på en grenseoppgang mellom kirkelige og politiske interesser og ansvarsområder som særlig

ble uttrykt gjennom *Kirkens Grunn*. Den midlertidige kirkeledelse la tankene derfra til grunn både for sitt konkrete motstandsarbeid, sin kontakt med London-regjeringen og sin planlegging for etterkrigstiden. I 1945 munnet denne planleggingen ut i programskrifter fra både Eivind Berggrav, Kristian Hansson og Stephan Tschudi. Et uavhengig programskrift ble gitt ut av Karl Vold samme år. Alle disse skriftene så for seg at Den norske kirke måtte få en mer selvstendig stilling enn før, med flere avgjørelser i indre anliggender overlatt til kirkens egne organer, ikke statsforvaltningen.

Arbeiderpartiet fulgte opp krigstidens samarbeidsånd da den andre Gerhardsen-regjeringen 23. november 1945, under to uker etter at den var tiltrådt, nedsatte ei nemnd for å utrede kirkeordningen. Det skjedde ved kongelig resolusjon og etter påtrykk fra Den midlertidige kirkeledelse. Nemnda fikk sju medlemmer. Blant dem var biskop Berggrav, utpekt til formann, indremisjonshøvding og professor ved Menighetsfakultetet Ole Hallesby, professor Einar Molland fra Teologisk fakultet ved Universitetet og tidligere kirkeminister for Arbeiderpartiet Nils Hjelmteit (som svært motstrebende hadde latt seg overtale av Berggrav, men som ble glad i arbeidet).⁵⁸⁰ Ingen representanter for den gamle reformbevegelsen, den som hadde et representativt kirkemøte som viktig mål og professor Vold som frontfigur, kom med. Nemnda fikk et vidt mandat, men hovedmålsettingen var klart å oppfylle Fellesprogrammets punkt om at Den norske kirke skulle «gis organer som er tilfredsstillende for det kirkelige

liv». Statskirkeordningen lå fast, men det skulle vurderes om og hvordan kirken kunne få større innflytelse på «saker som angår kirkens sentrale livsordning og tjenesteutøvelse», og om de eksisterende kirkelige organene eller instansene burde forandres.⁵⁸¹

Kirkeordningsnemnda la fram sin enstemmige, 85-siders innstilling 9. januar 1948.⁵⁸² Den var tydelig preget av tankene Berggrav hadde utviklet under okkupasjonen og presentert i 1945 (se s. 47 ff.). Forslaget gikk ut på domkapitler til avløsning av bispedømmeråd og stiftsdireksjoner,⁵⁸³ og et kirkeråd på 25 personer, bl.a. med rett til å uttale seg om lovgivning som angikk kirken. Imidlertid var det ikke nå snakk om å *kalle* folk til å sitte i disse organene, slik Berggrav opprinnelig hadde ønsket; de som ikke satt i kraft av sin stilling, skulle *velges*, slik folk var vant til. «Livsgrupper» var heller ikke nevnt; restene av denne tenkningen var at folkeskolen skulle være representert i domkapitlene, og både den og den høyere skolen i kirkerådet. Noe kirkemøte var ikke foreslått, tvert imot hadde visstnok Hjelmteit truet med å gå ut av nemnda dersom noen begynte å argumentere for et slikt.⁵⁸⁴ Berggrav mente for egen del at et kirkemøte ikke ville bli godtatt av Stortinget. Derimot ønsket nemnda et fellesmøte av domkapitlene og kirkerådet én gang i hver valgperiode, dvs. en gang hvert fjerde år.

De nye organene ville ikke få så veldig store fullmakter, rent juridisk. Dette ville lett ha krevd endringer i Grunnloven. Men det viktigste ved kirkeordningsnemndas

Biskop Eivind Berggrav på arbeidsværelset i 1949, året etter at kirkeordningsnemnda som han ledet, hadde levert sin innstilling. Berggrav kjempet intenst for å redde hovedtrekkene i nemndas forslag. Foto: Oslo Museum / Leif Ørnelund.

forslag var det symbolske, ikke det formelle. Etter utallige forgjeves forsøk, mange skuffelser og mye frustrasjon fra kirkelig side, skulle det nå endelig bli bevegelse i forholdet mellom kirke og stat. Nå skulle man starte på ny frisk, i tillit og gjensidighet. Kirken skulle få sin egen stemme; den skulle få respekt for sin egenart og regnes som noe annet og mer enn en statsetat.

Dette, og ikke det at alle var enige i alle enkeltheter, var grunnen til at Kirke-Norge møtte forslaget med stor velvilje. Departementet sendte det på høring i april 1948, og høringsinstansene – menighetsråd, stiftsdireksjoner, bispedømmeråd, biskoper, proster, Presteforeningen, Det frivillige

kirkemøte – stilte seg nesten enstemmig bak det. Det at nemnda, som hadde vært bredt sammensatt både politisk og teologisk, hadde klart å legge fram en samlet innstilling, skapte klare forventninger om at saken nå ville ordnes i tråd med innstillingen.

Kommentaren i *Norsk Kirkeblad* i april 1948 må nevnes spesielt, siden den kom til å spille en rolle i den videre saksgangen. Redaktøren, Hartvig C. Christie, mente innstillingen fortjente «høye superlativer», og at dersom man så den

i historisk perspektiv, betyr dette en ny fremrykning i retning av en fullt

utbygd kirkeforfatning. – Tyngdepunktet legges denne gang i utbygningen av stiftsorganene. Kirkerådet er første etappe på veien til et kirkelig sentralorgan, og man skimter konturene av et kirkemøte.
[...]

Det risikable ved alle kirkelige styreorganer ligger i den fare som følger med makt og myndighet. Kirkehistorien – også vår egen – gir skremmende eksempler på slikt.⁵⁸⁵

Christie understreket at det i dette tilfellet var velbegrunnede arbeidsorganer snarere enn «styre- og maktorganer» som skulle skapes, men hans artikkel skapte likevel et inntrykk av at nemndforslaget bare representerte ett stadium i en lengre, planlagt prosess.

Enkelte dissenterende røster kunne høres. Noen prester mente at nemnda hadde vært altfor forsiktig. En av dem var Arne Fjelberg, hjelpeprest i Frogner menighet i Oslo, sentralt medlem i Den midlertidige kirkeledelse under okkupasjonen, og en ivrig forkjemper for en mer kulturåpen kirke. Han syntes at Kirkerådet i alle fall burde ha fått utsettende veto i lovsaker som direkte angikk kirken.⁵⁸⁶ Biskop Kristian Schjelderup i Hamar, som på alle hold ble regnet for å være vennlig innstilt overfor Arbeiderpartiet, var enig i dette, og mente nemnda generelt hadde lagt opp til en altfor sterk binding til staten.⁵⁸⁷ Schjelderup fikk imidlertid ikke støtte for dette synet på Det frivillige kirkemøte, hvor et stort flertall var redd hele saken kunne komme

i fare hvis man krevde mer enn nemnda hadde gjort. Det gjaldt å bevare den skjøre konsensus nemnda hadde oppnådd.

Et langt mer kritisk syn kom fram i *Dagbladet* i november 1948, etter at høringsfristen var omme. Avisen advarte på lederplass sterkt mot nemndforslaget fordi den mente det ville føre til «klikkstyre». Fra langt tilbake var pietistisk lekmannskristendom en av avisens hovedfiender, og menighetsrådene ble betraktet som representanter for den. Nå hevdet *Dagbladet* at «de maktrike» bispedømmerådene og kirkerådene ville komme til å representere «det mest trangsynte, det mørkeste av alt 'kristelig' liv i Norge», fordi de – hevdet avisen – ble valgt av menighetsrådenes utsendinger.⁵⁸⁸ En liten og trang krets ville dermed få stor innflytelse på hvem som ble prester og biskoper.

Dagbladets perspektiv ble fulgt opp ved en henvendelse til Stortinget våren 1949 fra en del kjente folk i kultur- og samfunnsliv om ikke å vedta kirkeordningsnemndas forslag. Det ville gi en «folkedemokratisk» kirkeordning, hevdet denne gruppa med hentydning til kommuniststatene i Øst, og det ville holde 99 % av kirkens medlemmer utenfor.⁵⁸⁹ I Stortingets trontaledebatt i februar 1950 kritiserte Arbeiderpartiets Jacob Friis forslaget fordi han antok at det ville «gjøre kirken til en stat i staten i høyere grad enn den alt er». Mange, også innen kirken, var motstandere av det, hevdet han videre, «ut fra den oppfatning at det vil hindre den fornyelse fra de brede lekmannslag som kirken alltid trenger».⁵⁹⁰

Et drøyt halvår senere, i oktober 1950, åpnet *Arbeiderbladet* sine spalter for et heftig angrep på nemndforslaget. Det var skrevet av fritenker og advokat Trygve Wyller, som våren samme år hadde vakt stor oppmerksomhet med sin kritikk i samme avis av Menighetsfakultetet og Indremisjonen i Havig-Gjelseth-saken (se s. 134 ff.). Wyllers innlegg hadde den gang vært preget av kraftig ordbruk og sterk indignasjon, og han hadde ikke lagt om stilen siden. Han hevdet nå at nemndforslaget, ensidig forfattet av «statsrettslige analfabeter», ikke tilsiktet «noe som helst annet enn en naken *maktutvidelse*». ⁵⁹¹ Det ville skape en «overstat», en «kontrastat», en «kirkestat» og representerte intet mindre enn en undergravelse av selve prinsippet om folkesuverenitet, iverksatt av folk som ønsket å tilslore sine egentlige motiver. Disse kunne man imidlertid finne ved å lese Berggravs og Hanssons skrifter fra 1945. Wyllers konklusjon var klar: Regjeringen Gerhardsen burde absolutt ikke «hoppe på» nemndas spinkelt begrunnede forslag. På veien dit kom han med atskillige sleivspark, til Hansson, hvis plassering i Kirkedepartementet representerte en fare, til Christian Michelsens institutt, som aldri burde ha utgitt Hanssons skrift, til «kirkefyrstene» Berggrav og Hallesby, til pavekirken og til mange andre. Direkte infam var han når han framstilte kirkekampen under okkupasjonen som et utslag av at «geistlige herrer» for å sikre seg selv hadde søkt sammen i en organisasjon, «i motsetning til de stakkars 'sekulariserte', som kjempet

hver for seg, enten det nå var i marken, i fengslene eller på torturbenken». Det var så å si denne feighetens organisasjon de nå ville ha statsmakten til å godkjenne, «slik at den til enhver tid kan gi Staten en knyttneve, hvis den ikke oppfører seg sømmelig».

Både *Dagbladets* og Wyllers innlegg er mer interessante som symptomer på en antikirkelig mentalitet og stemning enn som bidrag til en reell debatt. Ingen av dem viste hvordan nemndforslaget i praksis ville føre til den store geistlige maktutvidelsen de hevdet. Man skulle være mer enn alminnelig konspirasjonsorientert for å mene at nemndforslaget ville «sette Den norske kirke i stand til, når som helst å ta makten fra den norske statsvilje og den norske folkesuverenitet», slik Wyller skrev. Mangelen på sammenheng mellom premisser og konklusjon ble da også raskt påpekt av *Vårt Land*. ⁵⁹² I deler av arbeiderbevegelsen frydet man seg derimot over Wyllers modige «innsats i kampen mot det åndelige svartsynet». ⁵⁹³

Departementet barberer

Kirke- og undervisningsdepartementet, bestyrt av statsråd Lars Moen, brukte lang tid på å behandle saken. Proposisjon ble først lagt fram 22. juni 1951, mer enn tre år etter nemndas forslag. Begrunnelsen for dette var at høringen hadde tatt lang tid og at kirkeavdelingen hadde vært overbelastet, men man kan spørre seg om dette var hele forklaringen. Kanskje var det vel så mye at saken hadde vært kinkig.

Departementet (i praksis var proposisjonen skrevet av Kristian Hansson) valgte å følge hovedtrekkene i nemndas forslag, men med tallrike endringer som samlet ville redusere de kirkelige organenes kompetanse, selvstendighet og egenart. Dels var endringene symbolske, som at det eksplisitt ble skrevet inn i lovforslaget at kirkerådet skulle være et rådgivende, og altså ikke besluttende, organ, og at dets mulighet til å nedsette «iverksettende» utvalg ble strøket; dels var de substansielle, som at bispedømmerådene ikke skulle få en begrenset rett til selv å ansette prester, slik nemnda hadde foreslått, eller at bispedømmerådene skulle få ansettelsessaker tilbake til ny behandling dersom departementet ønsket å ansette andre enn dem rådene hadde innstilt. Kirkerådet kunne bare innkalles etter statsmyndighetenes beslutning, mens nemnda hadde foreslått at et visst antall medlemmer kunne kreve ekstraordinært møte. Mange endringer var også foretatt for å få valg- og representasjonsordninger som var mindre kompliserte enn nemnda hadde lagt opp til.

Alt i alt var det lite igjen av tankene fra 1945 om at kirken skulle overta en del av Kirkedepartementets oppgaver og nyte respekt som et samfunn vesensforskjellig fra staten. I proposisjonen gjorde departementet tvert imot et poeng av at det ikke mente det var fruktbart eller sakssvarende å se kirke (dvs. statskirken) og stat som «parter» med ulike interesser, og det understreket sterkt at den norske statskirken ikke var «noen vilkårlig ordning og ikke noe som er påtvunget eller holdes fast av staten

overfor en relativt svakere part kirken». ⁵⁹⁴ Det fulgte at kirkeordningen måtte baseres på samvirke, ikke på noen forestilling om motsetninger. Fra sitt utkikkspunkt i departementet hadde Hansson alt i 1949 observert at den lysten fra politisk hold til å avvikle hele statskirkeordningen som før hadde vært merkbar, nå var «avløst av positiv vilje til å opprettholde sambandet». ⁵⁹⁵ Samtidig lot han det skinne igjennom at motivene bak ikke nødvendigvis var kirkevennlige.

Proposisjonen debatteres

Fra kirkelig hold gjorde en viss resignasjon seg gjeldende. Man merket seg alle beskjæringene av de kirkelige organenes virkefelt i forhold til nemndas forslag, men gledet seg over at de tross alt fikk klargjort sin stilling. Kommentatoren i *Luthersk Kirketidende* håpet at det stod klart for Stortinget «at det kirken ønsker ikke er makt, men best mulige vilkår for sin tjeneste», og at «lovframlegget her står for et minimum av det en må kunne håpe på». ⁵⁹⁶

Hovedmannen bak nemndforslaget, Berggrav, var skuffet over proposisjonen, som han så som utslag av departementalt formynderi overfor kirken. Kirkerådet ville nå bli «lenkebundet», skrev han til en krets av nære medarbeidere, inkludert Hansson. Berggrav mente likevel ikke at saken var tjent med at han kritiserte proposisjonen offentlig, eller at den ble behandlet av Det frivillige kirkerådet. Man fikk gjøre det beste man kunne ut av den, og håpe at domkapitler og kirkeråd ved effektivitet

og flid kunne «bli noe mer enn det som departementet har eslet dem til».⁵⁹⁷

Det var ikke til å unngå at Hansson tok Berggravs kritikk tungt og personlig. Han mente at biskopen hadde lest proposisjonen vrangvillig og mistenksomt. Berggrav forutsatte nærmest at det var personer eller krefter i Kirkedepartementet som ikke ville kirken vel.⁵⁹⁸ Dette hadde Hansson utvilsomt rett i, i den forstand at Berggrav fryktet at slike krefter kunne komme til å styre departementet, selv om de ikke gjorde det akkurat nå. Der Hansson så et kirkevennlig departement hvor han selv hadde stor innflytelse, tenkte Berggrav tilbake til mellomkrigsårene og fryktet en religionsfiendtlig regjering en gang i framtida.

Kirkefolket fulgte Berggravs parole og tidde stille. I arbeiderpressen ble proposisjonen derimot gjort til gjenstand for til dels flengende kritikk, noe som slett ikke var vanlig for arbeiderregjeringens egne forslag. *Fritt slag*, AUFs noe balstyrige organ, gikk faktisk inn for at Stortinget måtte avvise proposisjonen, mens *Arbeiderbladet* slapp til en rekke innlegg som trakk i samme retning. Anklagene var stort sett de samme som kirkeordningsnemndas innstilling hadde møtt. For det første ville proposisjonen, om den ble vedtatt, fremme ensretting og indremisjonsvelde i kirken, og føre til at den ble helt dominert av «de mest reaksjonære og sneversynte elementer».⁵⁹⁹ Redaktør Tor Oftedal i *Fritt slag* mente at den foreslåtte kirkeordningen ville «bidra til å stramme kvelertaket på de rester av toleranse og romslighet, som har klart å

overvintre innen vår prestestand og kirke».⁶⁰⁰ For det andre åpnet proposisjonen for å gi kirken en sterk verdslig maktposisjon. Den, og da spesielt det påtenkte kirkerådet, representerte en regelrett «klerikal infiltrasjon» av det politiske liv.⁶⁰¹ Kirkens folk ville både erklære seg uavhengige av staten og samtidig «bli sittende midt oppi den med hendene på dens strupe», hevdet Wyller, som enda en gang kastet seg ut i debatten.⁶⁰²

De to anklagene gikk egentlig ikke så godt sammen, for de lavkirkelige mørkemennene som angivelig dominerte menighets- og bispedømmeråd, var som regel ytterst skeptiske til økt makt for kleresiet, og vice versa.⁶⁰³ Men uansett hvilken gruppe kritikerne fryktet, måtte de forestille seg at det nærmest forelå en sammensvergelse, og at sindige og erfarne politikere som Hjelmtveit og Moen hadde latt seg narre av maktgriske lekfolk og/eller geistlige. Slike forestillinger ble styrket ved at flere av kritikerne omtalte kirkeordningssaken som noe som nærmest ble fortiet av de som hadde startet den, i håp om at den skulle gli gjennom uten at de virkelige hensiktene ble oppdaget av publikum.⁶⁰⁴ En innsender i *Arbeiderbladet* hevdet endog på tampen av 1951 at den hadde vært «hittil behandlet i hemmelighet».⁶⁰⁵

Det ble tydeligere og tydeligere i løpet av 1952 at det var en sterk opposisjon i arbeiderbevegelsen mot proposisjonen. På sommeren begynte ryktene å gå om at det var stor uenighet i stortingskomiteen. For tilhengerne av proposisjonen var det alvorlig at kjente politikere som Håkon

Johnsen og Jakob Friis, begge medlemmer av kirke- og undervisningskomiteen, hørte til kritikerne.

Biskop Berggravs rolle

Flere debattanter mente å se planen for kirkelig makterobring i Eivind Berggravs bok fra 1945. Stortingsmann Johnsen var en av disse. Han mente boka viste klart og tydelig at «de høye herrer som ledet kirkefronten», hadde som mål «å øke kirkens makt på bekostning av statens». ⁶⁰⁶ Departementet kunne umulig ha kjent til denne avslørende boka da kirkeordningsnemnda ble etablert, trodde han.

I mars 1952 tok Berggrav til motmæle gjennom en kronikk i *Arbeiderbladet*. Her prøvde han å vise at det som lå i proposisjonen, ikke var noen overføring av *makt* til å fatte beslutninger, men mekanismer for å sikre at de først ble fattet etter innspill fra dem som ble nærmest berørt av dem. «Det er kunstig hvis en fra arbeiderpartihold ikke vil innse at det faglige skal ha sin rett i kirken, like godt som det skal ha sin rett andre steder», skrev han, og trakk en parallell til fagbevegelsens tilkjempede forhandlingsrett. ⁶⁰⁷ Motstanden mot å gi valgte kirkeorganer ansvar sammenliknet han med argumentasjonen mot å gi allmu- en innflytelse i tidligere tider. Det kunne ikke «være sunt og klokt å si at den og den gruppe i folket er så snever at den ikke bør få full faglig og folkelig rett». Kort sagt forsøkte han å vende arbeiderbevegelsens retorikk og velbrukte argumenter mot den selv.

Om denne kronikken hadde noen virkning på kritikerne, fordampet det aller meste av effekten da Berggrav noen måneder senere holdt foredrag om kirke og stat på Det lutherske verdensforbunds generalforsamling i Hannover (se s. 166). Her talte han bl.a. om den moderne, sekulære statens tendens til å øke sin egen stilling ut over alle rimelige grenser og sette seg i Guds sted. Foredraget vakte stor oppsikt i Norge, og ble fra arbeiderpartihold tolket som et angrep på partiets politikk og et krav om mer armslag for kirken. Oftedal i *Fritt slag* tolket det som en nyttig indikasjon på hva proposisjonen innebar:

Kirkelig infiltrasjon i det politiske liv er en vanlig foreteelse – særlig i katolske land. Vi kan godt forstå at norske kirkeledere med politiske ambisjoner kaster lengselsfulle blikk mot Belgia, Italia, Vest-Tyskland, Franco-Spania osv., og drømmer om et tilsvarende klerikalt herredømme over politikkens også her på berget. ⁶⁰⁸

Og senere:

Med de tendenser som kom så tydelig frem på Hannover [...] er det klart at Kirkerådet vil kunne bli et farlig og autoritativt instrument for klerikal infiltrasjon i verdslige samfunnsspørsmål. ⁶⁰⁹

Mot slutten av året ble det klarlagt at Berggravs kritikk hadde hatt andre adressater enn Norge (se s. 169 f.), men da var det for

sent: Kirke- og undervisningskomitéen hadde lagt fram sin innstilling 3. november.

Kirkekomiteen sjokkerer

Formann i komitéen var Jakob Lothe fra Venstre, som hadde vært medlem i kirkeordningsnemnda og var venn med statsråd Moen. Han fikk imidlertid ikke komitéen med seg på å støtte hovedtrekkene i anbefalingene derfra. Den delte seg i et flertall på sju, bestående av samtlige av Arbeiderpartiets representanter, og et mindretall på seks, alle fra de ikke-sosialistiske partiene. Mindretallet gikk i alt vesentlig inn for proposisjonen, mens flertallet med mange forbehold godtok de delene av forslaget som dreide seg om menighets- og bispedømmeråd, men avviste alle tanker om et kirkeråd og et fireårlig fellesmøte. Det hevdet at forslaget om kirkeråd var et uttrykk for et kirkelig maktbegjær som allerede hadde vist seg under kirkekampen, og som senere var bekreftet bl.a. av Hartvig C. Christie i *Norsk Kirkeblad* i 1948 (se s. 178 f.) – Christie som nå var kollega i komitéen. Et kirkelig topporgan ville virke til å skille kirke og folk fra hverandre, hevdet flertallet. Det var åpenbart at det mente at de valgte kirkelige organene lett kunne bli ynglesteder for «en mørk og livsfjern kristendom» – en formulering som skulle få en lang levetid. Én fra flertallet, Håkon Johnsen, som egentlig hadde ønsket å henlegge hele saken, hevdet at nemndas ønsker i realiteten var udemokratiske og stammet fra kirkeledelsen, ikke folket:

Den smak for makt og innflytelse som mange høye geistlige fikk under okkupasjonen, har etter min mening vært den viktigste inspirasjonskilde for kravet om å organisere kirken helt til topps, og gjøre den sideordnet med statsmakten ellers.⁶¹⁰

Flertallet la for sin del til grunn at kirken i rettslig forstand var *underordnet* staten.

Det var sjelden kost at arbeiderparti-representantene samlet underkjente en proposisjon fra sitt eget partis regjering. Særlig var det en klar desavuering av kirkeminister Moen. Hvorfor komitéen var villig til dette, og hvordan det konkret gikk til, kan ikke sies å være fullt klarlagt, men historikeren Berge Furre har drøftet disse spørsmålene, og dessuten kan en dokumentsamling i Jakob Friis' arkiv, som Furre ikke benyttet, kaste noe lys over dem.⁶¹¹ Friis var utmeldt av statskirken, men mente i utgangspunktet at partiet ikke ville være tjent med å «slå inn på en antikirkelig linje som ville virke kunstig under de nåværende forhold og skape en skarp indre strid».⁶¹² En ultraradikal kirkefiendtlighet hørte til partiets barnesykdommer, som det nå var kommet over. I stedet ønsket Friis å beholde statskirken, som ved siden av dogmatiske og pietistiske retninger også inneholdt strømninger «av fordomsfri, udogmatisk og etisk-sosialistisk tendens». «Både gjennom vårt parti og gjennom vår makt over staten kan vi festne og styrke den siste tendensen», skrev han, og presiserte at det skulle skje gjennom overbevisning, ikke tvang. I tro på egen overbevisningsevne

kunne partiet trygt «la kirken få det de kaller sin åndelige frihet. Den kan så likevel ikke stå imot innflytelsen av den verdslige kulturs vekst.» Sånn sett var det et taktisk skjønnsspørsmål hvor langt partiet skulle gå i å godta en ny kirkeordning; man måtte for all del unngå all «smålig krangel som bare uttrykker *frykt* fra vår side».

Slik smålig krangel var imidlertid akkurat det som truet, siden Johnsen offentlig hadde tilkjennegitt at han ville forkaste hele kirkeordningsforslaget. Vi kan slutte at det som deretter skjedde, var et kompromiss i Arbeiderpartiets fraksjon og stortingsgruppe (som under behandlingen viste en imponerende disiplin, se under, s. 194).⁶¹³ Johnsen og eventuelle meningsfeller av ham måtte gå med på at saken ble fremmet. Det ville gjøre prestisjenederlaget for regjeringen litt mindre, om enn fortsatt betydelig, og det ville gjøre protestene mindre enn hvis hele saken ble avvist.⁶¹⁴ På den annen side måtte de mer moderate gå med på å stryke opprettelsen av et kirkeråd, den største endringen i forhold til den eksisterende ordningen, og det punktet hvor Johnsen og andre så den mest akutte faren for makterobring fra kirkeledelsens side.

Det lar seg ikke fastslå akkurat når dette kompromisset ble nådd, men det må ha vært mellom 22. juni 1951, da proposisjonen forelå, og 12. mars 1952, da Arbeiderpartiets stortingsgruppe enstemmig sluttet seg til et utkast til innstilling hvor kirkerådet var tatt ut.⁶¹⁵ Noen indikasjoner har vi likevel. Friis var i utgangspunktet innstilt på å løse saken gjennom i Stortinget på vanlig måte, og så på proposisjonen som en innfrielse

av løftene i Fellesprogrammet.⁶¹⁶ Fra november 1951 av publiserte han imidlertid artikler som framstilte kirkeordningsforslaget som et forsøk på å øke kirkens makt på bekostning av staten.⁶¹⁷ Johnsen var på sin side motstander av tankene om et kirkeråd fra første stund, og brukte tid og krefter på å overbevise andre medlemmer av stortingsgruppa. Han gikk ut med sin skarpe kritikk av Berggravs kirkeordningstanker i februar 1952, og underkjente indirekte proposisjonen. Det er ikke kjent at han ble kritisert for å ha gjort dette før stortingsgruppa hadde behandlet saken. Dette har Furre tolket som et tegn på at stemningen i stortingsgruppa på dette tidspunktet hadde vendt seg mot proposisjonen, noe han mener ikke minst skyldtes overtalelse fra Johnsen.⁶¹⁸ Johnsen mobiliserte bl.a. partiveteranen Olav Oksvik, som var en klar tilhenger av at staten skulle styre kirken (se f.eks. under, note 682). Et møte i Den Socialdemokratiske Forening i Oslo skal ha vært av betydning for å få Friis til å innse at han ikke skulle støtte proposisjonen. Friis innledet om kirkeordningsaken i denne forsamlingen av innflytelsesrike partifeller, men fikk motbør fra alle andre som hadde ordet, og særlig fra Oksvik, som Johnsen visstnok hadde «preparert».⁶¹⁹

Dagbladet mente våren 1953 å ha noe, skjønt ikke veldig mye, kjennskap til hvordan kirkeordningsaken var blitt håndtert innad i Arbeiderpartiet:

Det ble store stridigheter i partiet. En stor del av partiet ville ikke ha noen ny kirkeordning i det hele tatt, men

det var også mange som gjerne fulgte Hallesby-Gerhardsen og Moen.

Det kom til slutt til et kompromiss i Arbeiderpartiet om at kirkerådet skulle sløyfes, det absolutt farligste punktet i hele proposisjonen. Det sis å være gjort for at ellers ville Arbeiderpartiet sprekke og en del av Arbeiderpartiet sammen med samtlige andre partier ville vedta det famøse kirkerådet.⁶²⁰

Dagbladet kastet fram at det vel var Johnsen som var mannen bak kompromisset. Og det stemte godt, ut fra hva vi vet i dag. Imidlertid kan ikke kompromisset ha omfattet riktig hele Arbeiderpartiet. Statsråd Moen var ikke med på noe kompromiss. Han holdt Fellesprogrammet for å være et forpliktende løfte om endring. Han kan også ha regnet det som taktisk uklokt av partiet å gjøre Den norske kirke til motstander når velferdsstaten skulle bygges og man trengte alle de allierte man kunne få.⁶²¹

Harme, skuffelse og svar

Innstillingen virket som en knyttneve i ansiktet på kirkefolket, som hadde ment at det de kirkelige bad om, var svært beskjedent i forhold til hva man kunne ha ønsket, men som likevel hadde tatt departementets reduksjon med fatning. Uten organiseringen av kirkerådet var det svært lite igjen av ambisjonene om å gi kirken en egen stemme og større selvråderett.

Folk som hadde vært involvert i kirkekampen, oppfattet innstillingen dessuten

som et slag under beltet. Komiteflertallet hadde lest Kobros brev fra 1943 (se s. 29 f.) som et uttrykk for Den midlertidige kirkeledelses offisielle syn, noe det ikke hadde vært. Kobro selv kalte bruken av det han selv mente var et privatbrev, for «hinsides det taktløse», og gremmet seg over sin blåøydhed den gang, mens prestekollegaen Jacob Steen Natvig karakteriserte det som et «skamløst diskresjonsbrudd».⁶²²

Disse synspunktene ble ikke kjent i offentligheten, men innstillingen vakte raskt reaksjoner der også. *Telemark Arbeiderblad* undret seg litt over Johnsens tale om kirkelig maktbegjær, men mente at den gav grunn til å være på vakt.⁶²³ *Vårt Land* mente at kirkeordningsnemndas forslag nå var «beklippet til ugjenkjennelighet», mens *Morgenbladet* fant at det som gjenstod, var «midt mellom nesten noe og absolutt ingenting».⁶²⁴ *Dagbladet* var derimot begeistret over at Arbeiderpartiets stortingsgruppe hadde mannet seg opp for å stanse Berggravs plan om å gjøre kirken til en stat i staten, men skuffet over at Venstres representanter ikke fulgte dem.⁶²⁵ I *Luthersk Kirketidende* klaget Carl Fr. Wisløff i bitter skuffelse over komitéflertallets «mangel på forståelse for kirkens liv og interesser som er like fram rystende».⁶²⁶ Berggrav var kanskje enda mer skuffet:

Etter flertallets, Arbeiderpartiets innstilling, blir det bare noen småtterier som reddes fra undergangen. Kirkeordning kan vi iallfall ikke lenger kalle det. Restene av proposisjonen er bare en litt forbedret

Bispemøtet 1952. Stående f.v.: Karl Marthinussen, Kristian Schjelderup, Johannes Smidt, Ragnvald Indrebø og Bjarne Skard. Sittende f.v.: Wollert Krohn-Hansen, Johannes Smemo, Arne Fjellbu. Biskopene, med unntak av Schjelderup, framholdt at innstillingen fra flertallet i kirkekomitéen brøt «med hele den forutsetning som arbeidet med ny kirkeordning bygget på», og at den føltes «som en skuffelse, ja som et avslag på kirkens egne ønskemål». Foto: NTB.

korrektur på den gamle tilstanden som vi har nå.⁶²⁷

Presteforeningen var samlet til generalforsamling 4. til 7. november, og biskopene til bispemøte den 8. Stortingskomiteens innstilling forelå ikke trykt så tidlig, men hovedtrekkene i innholdet var kjent fra pressen, og begge forsamlinger uttalte seg og bad om at Stortinget fattet vedtak i tråd med kirkeordningsnemnda og proposisjonen. Det var stor enighet i saken; bare fire av 391 deltakere på Presteforeningens møte stemte mot, mens ti mente man ikke skulle uttale seg. Ikke-uttalelse var foreslått av residerende kapellan Alex Johnson, og ble støttet av hans biskop Kristian Schjelderup. Schjelderup hadde nemlig skiftet standpunkt siden 1948, da han mente at kirkeordningsnemndas forslag ikke gikk langt nok (se s. 179). Nå hadde han fått sans for «den styreform vår folkekirke

har i dag».⁶²⁸ Av et intervju med *Aftenposten* noen dager senere kom det fram at det han nå var blitt redd for, var «at nye kirkelige organer kan komme i veien for en helt upartisk og rettferdig besettelse av kirkens embeder», altså at teologisk liberale prester ville bli holdt utenfor.⁶²⁹ En annen som hadde skiftet syn, var professor Molland, som jo hadde vært medlem av kirkeordningsnemnda, men som nå var blitt bekymret for at en selvstyrt kirke ville kunne beherskes av et lite mindretall. Den høykirkelige Molland nærer en viss skepsis til «kristenfolket».

Bispemøtet henstilte til Stortinget å respektere forutsetningene fra Fellesprogrammet fra 1945 (se s. 46) og «den sterke kirkelige samstemmighet i denne sak».⁶³⁰ Schjelderup dissenterer i Bispemøtet også. Han anbefalte at saken måtte utsettes, «for å forsøke å forsonne de motsetninger som det har vist seg å være». Schjelderup oppgav at

han ønsket å unngå partipolitisk strid om saken, og fikk støtte fra *Arbeider-Avisa* og *Fremtiden*.

Saken ble da også utsatt til 1953, visstnok fordi Stortinget hadde så mye å gjøre. Johnsen skal ha ment at de borgerlige medlemmene i stortingskomitéen trenerte saken i håp om at Arbeiderpartiet ville forandre mening.⁶³¹

Presteforeningen og Bispemøtet måtte nøye seg med hasteinnspill, men Det frivillige kirkeråd hadde tid til å gå grundigere inn i saken, og sendte til nyttår et åpent brev til Stortinget om komitéinnstillingen, undertegnet av Oslos biskop Johannes Smemo og ledsaget av en uttalelse fra Berggrav.⁶³² Brevet var en energisk imøtegåelse av komitéflertallets syn, mest mot det grunnleggende standpunktet at kirken skulle være underkastet staten, og det munnet ut i en innstendig oppfordring til storting og regjering om å slåss for proposisjonen. Det viste til kirkekampen og *Kirkens Grunn* når det gjaldt kravet om åndelig frihet, til Fellesprogrammet når det gjaldt å begrunne at det forelå et folkelig ønske om nyordning, og til at det stod «et sjeldent samlet kirkefolk» bak proposisjonen. Kirkefolket hadde riktignok «stått med en resignert følelse av hvor *beskjedent* det skritt mot kirkens større åndelige frigjøring ville være, men likevel i takknemlighet for det lille som nå skulle skje».⁶³³

Mot slutten av brevet stod det:

Ingen kan i dag forutsi hva virkningene vil bli dersom Stortinget følger Kirkekomitéens flertall og nekter

kirken dette lille den nå ber om for bedre å kunne tjene Guds rike i vårt folk. Men at et kirkens vonbrot her vil bety en ny og alvorlig påkjenning på det gode forhold mellom stat og kirke, og at avgjørelsen av kirkeordningsspørsmålet er en sak med betydelig rekkevidde for kirke og folk, bør ingen være blind for.⁶³⁴

I sitt oppslag var det dette *Arbeiderbladet* valgte å fokusere på, under overskriften «Truende språk mot Stortinget».⁶³⁵ Andre aviser oppfattet brevet annerledes. *Morgenbladet* mente det hadde avslørt komitéflertallets «hysteriske og absurde resonnement» angående kirkelig maktbegjær, men trodde det kunne spøke for selve statskirkeordningen dersom kirken opplevde å bli møtt med «en stadig mer kirke- og kristendomsfiendtlig statspolitikk».⁶³⁶ *Nationen* mente selve tilliten til Stortinget kunne bli undergravd når politikerne argumenterte med så dårlig dekning i realitetene som komitéflertallet hadde gjort; folket hadde rett til å vente at stortingskomiteers arbeid skulle «stå til troende, ut fra det materiale som foreligger».⁶³⁷ Generalsekretær Amdahl i Det Norske Misjonsselskap (se s. 161) skrev så i *Aftenposten* at komitéflertallets standpunkt vanskelig kunne tolkes som annet enn statlig maktbrynde og dessuten «et brudd på det høytidelige løfte fra 1945».⁶³⁸ «Makten frister [Staten] til å prisgi demokratiets grunnsetning og i sitt forhold til kirken akseptere et totalitært grunnsyn», skrev Amdahl. Han avviste kategorisk at

proposisjonen gav kirken makt over staten; den tok bare sikte på å redusere lite grann på statens «unaturlige makt på et fremmed område – kirkens». Ved å ville utvide den politiske makten til områder den ikke hørte hjemme, ble staten tyrannisk, totalitær.

De mange og kraftige reaksjonene ser ut til å ha kommet som en overraskelse på Arbeiderpartiet. Saken var «gjort til en stor politisk sak», sa Gerhardsen i styret for stortingsgruppa.⁶³⁹ Det kan synes opplagt at partiets standpunkt måtte sjokkere of-fentligheten, men Berge Furres forklaring på at partiet likevel lot seg overraske av dette, virker rimelig: Standpunktet var innad resultat av en langtrukken forhandling, hvor både den radikale Johnsen-fløyen og den mer moderate Friis-fløyen hadde måttet oppgi posisjoner. Dette var imidlertid ikke allment kjent; for utenforstående «såg ikkje dette ut som noko kompromiss, men som ei avvisning av hovudsaka – kyrkje-rådet».⁶⁴⁰ Uansett måtte partiledelsen nå bestemme om protestene skulle føre til noe. Det var bare et halvt år til stortingsvalget. Fra et strategisk ståsted ville det beste for partiet være om saken kunne utsettes til etter valget. Alternativene var lite tiltalende. Om komitéen endret sin innstilling, ville det være en svært ydmykende innrømmelse av at partiet bøyd seg for ytre press. Om partiet stemte ned flertallsinnstillingen i Stortinget, var splittelsen i partiet demonstrert ikke bare én, men to ganger. Det var knapt mindre ydmykende. Å bli stående på innstillingen, og altså forkaste proposisjonen, ville helt klart skape politiske motstandere.

Retningsvalget ble drøftet på et møte i Arbeiderpartiets gruppe styre på Stortinget 15. januar. Ved siden av styret møtte statsminister Torp og kirkeminister Moen, samt seks medlemmer av kirkekomiteen pluss Tor Oftedal og Kolbjørn Varmann – sistnevnte kanskje fordi han kunne informere direkte om stemningen i kirkekretser. Referatet forteller ikke om at Moen fikk noen støtte for proposisjonen som var satt fram i hans navn, ikke engang fra statsministeren. Det var enighet om at partiet selv umulig kunne foreslå utsettelse nå, det ville altfor tydelig vise at hensikten var å skjule splittelsen. Dersom andre partier foreslo saken utsatt, skulle Arbeiderpartiet støtte det. Imidlertid var det all grunn til å tro at saken ville bli fremmet. I så fall skulle partiets stortingsrepresentanter stå fritt til å støtte at bispedømmerådene kunne ha et fellesmøte hvert fjerde år, slik mindretallet i kirkekomitéen hadde foreslått. Dette ville da være en «imøtekommenhet mot opposisjonen» som ville demonstrere at partiet ikke var fullt så kirkekritisk og reformfiendtlig som kritikerne nå ville ha det til.⁶⁴¹

Dette ville imidlertid bare være en bite liten konsesjon med usikker virkning. Det beste ville fortsatt være utsettelse. Et par dokumenter i Berggravs privatarkiv vitner trolig om et nokså desperat forsøk fra partiets side på å få dette til: Redaktør Olav Larssen i *Arbeiderbladet* oppsøkte biskopen dagen etter gruppemøtet og later til å ha tilbudt at partiet ville gå inn for en fullstendig utredning av stat–kirkeforholdet dersom biskopen ville be om at den aktuelle saken ble utsatt. Det ville være

snakk om en mer omfattende prosess enn den som hadde ført til proposisjonen, og det ville være naturlig at proposisjonen da ble trukket. Løkkematen for Berggrav ville være å unngå at kirkerådet ble nedstemt nå, og de mulige fordelene for kirken som kanskje kunne komme som resultat av utredningen. Berggrav avviste imidlertid framstøtet. Berge Furre skriver at det var «sjølsagt» – fordi Berggrav ikke kunne ta initiativ til å stanse den prosessen han selv hadde vært med på å starte, og hvor en bredt sammensatt nemnd hadde kommet til et enstemmig resultat.⁶⁴² Overfor Larssen erklærte Berggrav at kirken «dypt ville beklage det hvis AP-flertallets, etter vårt skjønn ubesindige og urimelige, opp-treden, skal føre til at der oppstår et – av AP fremprovosert – motsetningsforhold mellom deler av arbeiderbevegelsen og den samlede kirke».⁶⁴³ Når regjeringens partifeller hadde stelt i stand floken, mente Berggrav at det var partiledelsens ansvar å rydde opp, snarere enn at kirken skulle «gi sig til å tigge eller til å tinge om sin rett».

Dermed var det ingen vei utenom stortingsbehandling, formell bekreftelse av en splittelse i partiet og et påregnelig iskaldt forhold til et nesten samlet Kristen-Norge. I denne situasjonen foreslo Oksvik at partiet skulle pynte på fasaden ved å gi statsstøtte til elevenes kosthold ved Lyngdal kristelige landbruksskole (se s. 234). Vel mente han det var betenkelig å støtte skoler opprettet av kristelige organisasjoner, men man burde kunne gjøre et unntak «slik tilhøve var».⁶⁴⁴ Gruppestyret var enig. Nå gjaldt det å sende kristenvennlige signaler.

«*Helvetestalen*» *farger prosessen*

Kirkeordningssaken kom opp i Stortinget 19. mars. Den nokså heftige debatten fram til da kom ikke til å dreie seg så mye om det grundige, halvoffisielle innspillet fra Det frivillige kirkeråd, men tok en helt annen og mer følelsesladet retning. 25. januar 1953 holdt nemlig Ole Hallesby sin berømte «*Helvetestale*» (se s. 202 f.), som i løpet av få dager endret både mediebildet og debattklimaet. Indremisjonen og Menighetsfakultetet, som Hallesby på litt ulike vis representerte, kom i miskreditt hos en stor del av publikum, og misnøyen smittet, med rette eller urette, over på kirkeordningssaken. Anført av *Dagbladet* ble det påstått at regjeringens proposisjon ville virke til å styrke nettopp de intolerante gruppene som var enige med Hallesby. Selv etter komitéflertallets forslag ville en ny kirkeordning «bli en ulykke for et fritt åndsliv her i landet», skrev *Dagbladet* på lederplass.⁶⁴⁵ Det ville nemlig sette «diktatoren» Hallesby på toppen av kirken, fordi menighetsrådene helt ble behersket av hans pietistiske tilhengere. Avisen anbefalte derfor Stortinget å legge hele kirkeordningssaken til side, eller helst at statsråd Moen, «etter de siste avsløringene av hvem som har makten i den norske kirke, nemlig Hallesby», trakk proposisjonen tilbake.⁶⁴⁶ Avisens perspektiv var at saken først og fremst dreide seg om å gi kirken mer makt.

Ukebladet Aktuell hadde røtter i arbeiderbevegelsen og ble i 1953 redigert av arbeiderpartipressemannen Per Bratland. I april det året, da «Helvetestalen» og Schjelderup-saken var friskt i minne, trykket bladet en reportasje om Menighetsfakultetet, presentert som «Sentret for kirkens tankepoliti» og anklaget for å skape en atmosfære av «sneversyn, intoleranse og kulturhat». Her er to av bildene fra reportasjen, av studenter som lytter til dosent Sverre Aalen, og av studenter i «en mørk og uhumsk bakgård [...] som usøkt leder tanken hen på det gamle ordet om de kalkede graver». Foto: Aktuell/NTB.

Behandlingen i Stortinget

Odelstinget debatterte saken i nærmere fjorten timer 19. og 20. mars, og Lagtinget i over fem timer den 26.

Kjernen i debatten var om det skulle opprettes noe kirkeråd eller ikke.

Det var ikke kommet lekkasjer om hvordan Arbeiderpartiets stortingsrepresentanter stilte seg til den underlige situasjonen at partifellene i komitéen var uenige med regjeringens proposisjon, og heller ikke om hvordan statsråd Moen så på saken. Dette siste ble avklart ganske tidlig. Moen forsvarte fortsatt proposisjonen; han mente at den hadde lidd vanskjebnen «å falla i hendene på nokre stribukkar» og at komitéflertallet hadde kommet trekkende med dårlig jus.⁶⁴⁷ Han konkluderte: «Av di vi har lova det, og av di det er klokt og rettvist, bør Odelstinget møta kyrkja med den tillit som ligg i å vedta framlegget i proposisjonen.»⁶⁴⁸

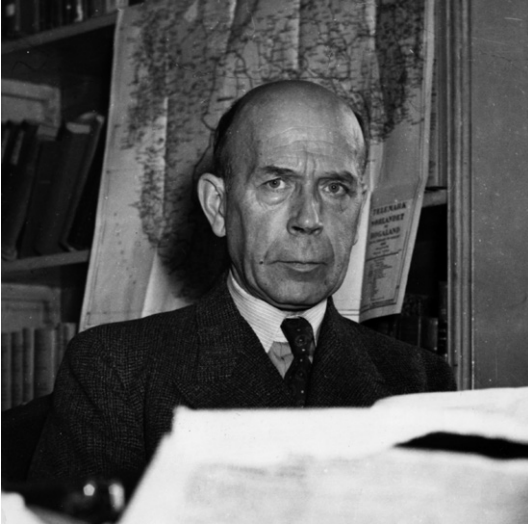
Moen ble imidlertid stående alene i sitt parti. Bannerføreren for komitéflertallet, Jakob Friis, repliserte til og med hånlig at han foretrakk å være «litt av en stribukk fremfor å være så romslig og liberal at det nærmer seg mangel på standpunkt».⁶⁴⁹ Uansett kunne Arbeiderpartiet med flertall i både odelsting og lagting sørge for at det ikke ble etablert noe kirkeråd, og at det meste ble ømtrent ved det gamle. Den eneste konsesjonen var den som den utvidede stortingsgruppa hadde åpnet for i januar, at et bispedømmerådnes fellesmøte skulle bli opprettet. Det skulle kunne tre sammen én gang i valgperioden, dvs. én gang hvert

fjerde år. Det var, som Nils Hønsvald sa eksplisitt, for å vise at Arbeiderpartiets folk «vil medvirke til å skape ro og er villige til å vise imøtekommenhet».⁶⁵⁰

Som tidligere gjorde to nokså ulike syn seg gjeldende fra arbeiderpartihold: ett som insisterte på at et kirkeråd ville gi makt til en eksklusiv, geistlig elite, og ett som mente det ville bli dominert av indremisjonen og andre antatt trangsynte lekfolkskretser.

Det var en sterk spenning mellom disse to synene, men den ble noe lettet ved at professor Hallesby kunne oppfattes som representant både for en geistlig elite og for pietistene. Utfallet i Stortinget var nemlig helt klart påvirket av Hallesbys «helvetestale», som en rekke talere viste til direkte eller indirekte.⁶⁵¹ Arbeiderpartiets Torstein Selvik, medlem av Norges Kristne Arbeideres Forbund, trodde til og med at helvetestalen «var ment som en utfordring både til Stortinget ved denne saks behandling, og til det som finnes av frisinn og toleranse i kirken i dag», og som et forsøk på å stive opp kirkefronten.⁶⁵² Indremisjonen og Menighetsfakultetet ble i det hele tatt utsatt for intens, men uspesifikk, sosialistisk kritikk, og en rekke av Arbeiderpartiets talere tok det uten videre for gitt at de ville dominere de folkevalgte kirkelige rådene, og at dette også var deres hemmelige plan, tross alle fine ord om demokratisering og frihet for kirken. Gustav Natvig-Pedersen gikk oppsiktsvekkende langt i å nedvurdere folkelig innflytelse overhodet, han mente det var en fare for det demokratiske prinsipp å etablere «et rådgivende organ [kirkerådet], hvor

Journalisten, historikeren, motdøgisten og politikeren (NKP, A) Jakob Friis (1883–1956) var blant dem som ville strekke seg langt for å bevare det gode forholdet som var oppstått mellom arbeiderbevegelsen og kirken under okkupasjonen. I kirkeordningssaken ville han først «la kirken få det de kaller sin åndelige frihet», men snudde fordi han ville hindre at kirken «satte seg til doms over folket». Foto: NTB.

ikke-sakkyndige lekmenn utgjør flertallet», og mente at biskoper og teologiske professorer var bedre rådgivere – og dem hadde man på plass allerede.⁶⁵³

Andre i partiet fryktet på den annen side nettopp geistlige eliter. Håkon Martin Breivoll viderebrakte eksempelvis fra en samtale han hadde hatt med en statskirkeprest, at alt snakket om åndsfrihet bare var et skalkeskjul «for det som var formålet, å få eit sterkt overstyre som kunne halde folket i age», og hans skyteskive var presteskapet, «kyrkjeherrane».⁶⁵⁴ I samme retning uttalte Friis seg. Han hadde før gått til felts mot Berggravs bok fra 1945; nå oppholdt han seg ved Tschudis skrift fra samme år (se over, s. 49 f.), som likeledes blottstilte kirkeledelsens strategier. Ifølge Friis var det skuffelsen over å være avslørt som syntes «å farge tonen i den biskopelige offensiv mot oss [med henvisning til brevet fra Det frivillige kirkeråd] like før saken skulle endelig opp i Odelstinget».⁶⁵⁵

Friis' begrunnelse for sitt standpunkt var at han ville «redde statskirken».⁶⁵⁶ Han ville ha seg frabedt at det var «ond-sinn» eller «stygge motiver» som lå under:

[...] ingen av oss i Det norske arbeiderparti [...] ønsker [...] at motsetningene mellom stat og kirke skal utvikle seg til åpen eller latent kirkekamp av den art som vi kjenner fra historien fra forskjellige områder ute i verden og fra vårt eget land. Dette er mitt partis og mitt personlige utgangspunkt for vurderingen av den foreliggende sak, og jeg ber om at alle må ha den tillit til oss at de tror dette er vårt utgangspunkt og vår rettesnor for vurderingen av det foreliggende lovframlegg⁶⁵⁷

Liknende argumenter, at Arbeiderpartiet ville unngå en opprivende indrekkelig strid som kunne føre til oppløsning av

statskirken, ble framført av andre ledende partifeller.⁶⁵⁸ Mot dette ble det påpekt at den indrekirkelige enigheten knapt noen gang hadde vært så stor som i akkurat denne saken.

Stortingets avgjørelse ble fattet mot massiv motstand fra alle de ikke-sosialistiske partiene. Kirke- og undervisningskomitéens ordfører Hartvig C. Christie (H) startet debatten med et nærmere nitti minutter langt innlegg som var et engasjert forsvar for kirkeordningsnemndas synsmåter, og samtidig en skarp kritikk av komitéflertallets mistanker om kirkelig maktlyst. I debatten ble imidlertid hans uttalelser i *Luthersk Kirketidende* fra 1948, om en «ny fremrykning i retning av en fullt utbygd kirkeforfatning» og kirkerådet som «første etappe på veien til et kirkelig sentralorgan» (se s. 178 f.), brukt som bevis for nettopp slik maktlyst.

Christie hevdet at flertallet hadde gjort saken partipolitisk. Dette ble indignert avvist av flere arbeiderpartitalere, men ble på sitt vis bekreftet av stemmetallene. Bare én eneste arbeiderpartirepresentant brøt ut. Det var Olav Meisdalshagen fra Oppland, som i denne spesielle saken trolig identifiserte seg vel så mye med regjeringen som med gruppa. Fram til november 1951 hadde han som finansminister vært statsrådskollega med Lars Moen, og hadde sittet i regjeringen da proposisjonen ble lagt fram.

Fra de ikke-sosialistiske partienes side ble sløyfingen av kirkerådet oppfattet som et brudd på løftene som var gitt i Fellesprogrammet i 1945.⁶⁵⁹ Av flere ble det også sett som et tegn på at Arbeiderpartiet ønsket å

holde kirken i et fast politisk grep. Lengst i så måte gikk Kristelig Folkepartis Einar Hareide. Han så for seg en annen type strid enn Arbeiderpartiets folk:

Fyrst når staten grip inn og vil dirigera og til slutt skapa ein statskristendom og ein statsmoral som ikkje er i pakt med Bibelens ord, men som det heiter skal vera i pakt med tida og den moderne utvikling, fyrst då får vi ein åndsstrid som sikkert alle partar kvidar seg for å ta.

Men, fortsatte han, «[d]et er diverre tendensar i samfunnsstyret vårt i dag som peikar i den lei».⁶⁶⁰ Flertallsforslaget viste, sammen med erfaringer fra andre livssynspolitiske saker, at Arbeiderpartiet «ikkje skjønar på det arbeid kyrkja gjer i folket», ja «ein må gå ut frå at det helst ser at kyrkja ikkje må vinna lenger fram, m.a.o. at vi har kristendom nok».⁶⁶¹

Hareides anklager vakte sterke reaksjoner og virket trolig mot sin hensikt; statsråd Moen mente de kanskje hadde sikret at ingen arbeiderpartirepresentant kunne stemme for kirkerådet. Hønsvald var såret over at Hareide visst ikke hadde oppfattet «at Arbeiderpartiets negative forhold til kirken og kristendommen forlengst er avløst av en viss velvillighet».⁶⁶²

Berggravs forsøk på å redde stumpene mislykkes

Berggrav hadde lyttet til deler av odels-tingsdebatten og skjønnte raskt hvilken vei

det bar. For ham var det mye om å gjøre at saken ikke førte til at forholdet mellom kirken og Arbeiderpartiet låste seg helt fast. Før Lagtinget hadde behandlet saken, forsøkte han så godt han kunne å hindre dette. Han skrev et personlig brev til stortingspresident Natvig-Pedersen. Biskopen hadde bitt seg fast i at Natvig-Pedersen erkjente at staten trengte kirkelig sakkyndige, og at han gikk mot kirkerådet fordi det skulle ha et flertall av lekfolk. Så hadde stortingspresidenten også sagt dette:

Jeg synes [...] det er litt merkelig at i dette tilfelle er det hjelperen, rådgiveren [altså kirken], som absolutt skal bestemme av hvem og på hvilken måte rådet skal gis; men den som skal motta rådet, som skal handle og gjøre vedtak på grunnlag av rådet og som skal bære ansvaret for handling og vedtak, han skal helst ikke ha noen mening om hvem han trenger som rådgiver, selv om han, mottakeren, i dette tilfelle er landets og kirkens høyeste myndighet.⁶⁶³

Det var ytterst søkt, men Berggrav valgte å late som om dette gav en åpning for tross alt å få et kirkeråd:

Jeg ville ikke stille mig avvisende til Deres antydning om at de som skal ha råd, bør kunne ha et ord med når det gjelder å utpeke rådgiverne. Tanken om et kirkeråd hvor noen medlemmer var oppnevnt av Statens organer, har vært fremme før. Når jeg ikke

tok den opp i K. o. N. så var det fordi den da ville vakt en storm i kirkekretser. Nå tror jeg at debatten (om den ikke utarter) har gitt grunnlag for en realisering av denne tanken.⁶⁶⁴

Overfor Natvig-Pedersen kritiserte Berggrav ellers sterkt partiets provoserende handlemåte, trolig for å få ham til å skjønne alvoret. Partiet hadde «ført oss unødig ut i stor fare for blokkdannelse med kompakt motsetning mellom arbeiderparti og kirke», skrev han. Ikke bare desavuerte partiet statsråd Moen, men det lot også sine verste sribukker i kirkespørsmål bære fram saken for seg, anført av Friis, «en mann som har gått ut av kirken fordi han ikke ville ha noe med den å gjøre». Utad, overfor *Vårt Land*, la Berggrav derimot vinn på å berømme både Friis og Johnsen for «en stort sett behersket og verdig kamptone», og insisterte på at det *ikke* ble dannet «noen blokk av Arbeiderpartiet mot kirkens ønsker».⁶⁶⁵ Her anførte han statsråd Moens «mandige» innlegg, at Meisdalshagen hadde brutt med stortingsgruppa, og at NKAF-medlemmet Knut Vik hadde erklært seg som kristen fra talerstolen. Aller mest talende var det at han også i *Vårt Land* insisterte på å tolke Natvig-Pedersens innlegg som en åpning for et framtidig kirkeråd med både statsoppnevnte og kirkelig oppnevnte medlemmer. Trolig ville han i det lengste ikke gi slipp på håpet om at moderate krefter i Arbeiderpartiet kunne sørge for at Stortinget reddet kirkerådet i en modifisert form. I så fall ble han skuffet.

Utspillet i *Vårt Land* fikk imidlertid

andre følger. Berggravs påfallende vennlige tone overfor Arbeiderpartiet var nemlig blitt ledsaget av kritikk av Kristelig Folkeparti. En av representantene derfra – alle skjønte at det var Hareide – hadde vært «nære på å senke hele nivået» i debatten, erklærte Berggrav. Denne uttalelsen vakte «stor bedrøvelse» innad i Kristelig Folkeparti, skrev Wikborg til biskopen i et privatbrev.⁶⁶⁶ Han hadde ikke hørt Hareides tale selv, men kunne ikke ut fra referatet skjønne at den hadde vært så kritikkverdigg. For øvrig var Wikborgs brev en bekreftelse av at kirkeordningssaken var i ferd med å ende i nettopp en slik full tilstivning av livssynsfrontene som Berggrav fryktet. Wikborg brukte nemlig anledningen til å liste opp de sakene (19 i tallet, fra Oslo lærerskole til kirkerådet) hvor han mente at Arbeiderpartiet etter frigjøringen hadde opptrådt i strid med det kristne livssynet. Han så en plan bak det hele, men det var en *skjult* plan:

Hver eneste gang har særlig Arbeiderpartiets folk – om enn under tiden med støtte også av enkelte fra de såkalte borgerlige partier – hevdet at det slett ikke var noen uvillighet overfor kristendommen som dikterte deres standpunkt. Det var praktiske hensyn, demokratiske hensyn, hygieniske hensyn og hva det nå kunne være. For den som følger en enkelt slik debatt kan jo dette høres pent og pyntelig ut, men for den som har fulgt utviklingen [sic] gjennom lengere tid er det blitt mere og mere åpenbart

at det er en bestemt linje som følges uten at noen får lov til klart å forsvare selve linjen. Det tales to språk: Det som sies i selve debattene og handlingenes eget språk.

For min egen del varte det en stund før jeg forsto dette. Jeg var tilbøyelig til å ta ordene slik de ble sagt. Men så begynte etterhvert den mistanke å festne seg hos meg: Hvorfor skal de praktiske, de hygieniske, de demokratiske hensyn alltid gå mot det resultat vi kommer til som forsøker å løse spørsmålene ut fra vårt kristne livssyn?

Dette var i alt vesentlig den samme konklusjonen som kirkepressen og Kristelig Folkeparti hadde kommet til i 1946 (se s. 105 f.), og som Berggrav selv hadde vært inne på i Branham-saken i 1950 (s. 148). Wikborg tolket Berggrav dit hen at biskopen mente at man skulle kunne oppnå noe ved å stryke Arbeiderpartiet med hårene. Wikborg selv trodde ikke lenger på dette; tvert imot burde man få fram at det var «en konsekvent kristendomsu villig – til tider kristendomsfiendtlig – linje som følges». Det var dette Hareide hadde påpekt under stortingsdebatten – men altså bare for å bli kritisert av Berggrav etterpå.

Også en annen gammel kampfelle fra kirkekampen, forretningsmannen Sam. Knutzen, skrev for å ta Hareide i forsvar. Knutzen hadde hatt mye å gjøre med arbeiderpartipolitikere helt siden 1920-tallet, og heller ikke han trodde noe videre på deres «vakre ord» på Stortinget. De ble

bare sagt «for ikke å skremme den troende del av de menige velgere».⁶⁶⁷ Når partiet avviste en mer demokratisk kirkeordning, mente Knutzen det skyldtes «frykten for hvordan enhver uttalelse fra et kirkeråd vil virke på de samme partifeller». Uttalelser fra Bispemøtet eller bispedømmerådene ville partiet mye lettere kunne ignorere, fordi de kom ovenfra, og dessuten het noe med «bisp». Da hørtes det straks aristokratisk ut.

Hvorfor endte kirkeordnings-saken slik?

Mer enn åtte års målrettet arbeid for å få et nytt forhold mellom kirke og stat hadde gitt svært beskjedne resultater. Hvorfor ble resultatet så puslete? Hvorfor var Arbeiderpartiet, kjent for sin stramme disiplin, villig til å la sin egen regjerings proposisjon strande så ynkelig? Hvorfor gikk partiet med åpne øyne inn i en konflikt med storparten av det aktive kirkefolket?

Det var ikke tvil om at dette siste var tilfelle. «Til tross for kirkefolkets bange anelser, virket utfallet av saken temmelig sjokkartet på de fleste», het det i *Årbok for Den norske kirke*, som framholdt at skuffelsen på kirkelig side var både alminnelig og dyp.⁶⁶⁸ *Luthersk Kirketidende* skrev om sår som ikke snart ville leges, og fortsatte:

I og med debatten og avgjørelsen i Stortinget er det kommet frem noe som stemmer til liten glede. Bak stortingsflertallets avgjørelse ligger en uttalt mistillit til kirkefolket. Og hva

mer er: Både debatten og avgjørelsen viser at man på dette hold mest mulig ønsker å ha makt over kirken.⁶⁶⁹

Vår lange gjennomgang av kirkeordnings-saken fra 1945 til 1953 har vist at nettopp *makt* stod i sentrum av debatten. Alle parter anklaget sine meningsmotstandere for å ønske urettmessig makt: regjeringspartiets makt over kirken, kirkelige elitors makt over staten, trangsynte pietistkretsers makt over kirke og/eller stat. Arbeiderbevegelsens frykt for de to siste ble utslagsgivende. Berge Furre har insistert på at den var «høgst reell».⁶⁷⁰ Han knytter den da til at tanken om en kirkemakt uavhengig av staten, symbolisert ved et kirkeråd, brøt med den statstroen som var det bærende elementet i 1950-årenes sosialdemokratiske ideologi, symbolisert ved velferdsstaten. I arbeiderbevegelsen hadde mange merket seg at det fantes stemmer i kirken som kritiserte «velferdsstaten» som konsept, mest berømmelig Eivind Berggrav i Hannover i 1952 (se s. 166 ff.). Både Berggrav og Stephan Tschudi hadde i sin argumentasjon for en ny kirkeordning skrevet om hvordan den moderne stat hadde demoniske aspekter. For toneangivende folk i kirken var folk og kirke en samlet flokk som måtte være på vakt overfor en stat som truet både menneskeverdet og friheten. For arbeiderbevegelsen var det tvert imot stat og folk som utgjorde en enhet. «Det skulle ikkje vera plass til nokon kile mellom dei.»⁶⁷¹

Furres argumentasjon om partenes ulike syn på staten oppsummerer kildene godt. Flertallet i kirkekomitéen ville

eksplisitt ikke ha noen organisasjon av kirken «til topps» for ikke «å splitte folket istedenfor å samle det».⁶⁷² Statskirken i Norge «er praktisk talt hele det norske folk», framholdt Arbeiderpartiets Per Almaas i Odelstinget, og pekte på det meningsløse i da å snakke om kirkens frigjørelse fra folket.⁶⁷³ «Nå å ville instituere et organ som kan innebære en strid mellom kirken og folket, vil i det lange løp ikke gagne kirkens interesser», skrev *Fremtiden* (A).⁶⁷⁴ Tankegangen forklarer et langt stykke på vei hvorfor Arbeiderpartiet tillot opprøret mot kirkerådet å vinne fram. Den må imidlertid suppleres med andre delforklaringer: Fellesskapsvarmen fra 1945 hadde rullet å kjølne betraktelig i 1952 (da avgjørelsen ble tatt), og den inngrodde skepsisen mot religion generelt og «mørkemenn» spesielt i deler av arbeiderbevegelsen spilte inn. Saken hadde helt klart et følelsesbetonet element, slik vi har sett f.eks. i Trygve Wyllers og *Dagbladets* standpunkter: Man ville ikke la de «kristelige» innkassere noe de ville se som en seier, endatil i et valgår.

Kirkehistorikerne Terje Ellingsen og Aud V. Tønnessen har lagt fram synspunkter som supplerer og nyanserer Furre. Ellingsen peker på at Berggravs tanker om kirkeordningen, som jo i temmelig avsvirket form lå til grunn for proposisjonen, var utformet før Arbeiderpartiet hadde nådd den politisk uangripelige posisjonen som valgene i 1945 og 1949 hadde gitt, og som hadde gitt partiet en sterk tro på statens rett og evne til å styre samfunnsutviklingen på alle felter.⁶⁷⁵ Han nevner også motviljen i

Arbeiderpartiet mot «pietistisk-ortodokse strømninger», som opplagt er relevant. Ellingsen legger videre vekt på at enheten i den kirkelige fronten slo sprekker i og med Schjelderup-saken (se under, s. 202 ff.) som begynte i januar 1953 og som avdekket teologisk uenighet innad i bispekollegiet. Dette har han rett i, jf. s. 204.

Tønnessen har tolket kirkeordningsdebatten i 1953 som en kollisjon mellom to fellesskapsvisjoner, «et oppgjør der velferdsstat og ny kirkeordning med kirkeråd ble stilt mot hverandre».⁶⁷⁶ Akkurat denne begrepsoppstillingen er nok delvis styrt av at det nettopp var *velferdsstats*kritikk hun undersøkte i boka sitatet er hentet fra, for «velferdsstaten» ble i langt mindre grad nevnt i stortingsdebattene enn hun (og Furre før henne) gav inntrykk av. Arbeiderpartiets folk framhevet langt sterkere demokratiet, flertallets rett til å styre. Mer treffende er da Tønnessens påpekning av at statskirken for mange i Arbeiderpartiets ledelse hadde markert seg som en irriterende motstander av reformer som partiet mente var en nødvendig del av samfunnsomformingen, og ikke minst at statskirken hadde utfordret staten som moralsk premissleverandør. Statskirken hadde pukket på å være samfunnets samvittighet, noe Arbeiderpartiet ville ha seg frabedt. Verdifull er også utbyggingen av et poeng hos Furre: at kirkeordningssaken kom opp etter at regjeringspartiet hadde blåst til retrett i spørsmålet om økonomiske fullmaktslover. På det frontavsnittet hadde Arbeiderpartiet gitt opp en rekke ambisjoner om å gi staten midler til å dirigere næringslivet

direkte. Viljen til å gi slipp på statlig makt på et annet frontavsnitt kan dermed ha vært tilsvarende mindre.⁶⁷⁷

I tilbakeblikk virker arbeiderbevegelsens frykt for uønskede maktkonsentrasjoner i akkurat kirkerådet overraskende. Rådet var ment å være rådgivende, eventuelt å skulle handle på delegert myndighet fra departementet. Det skulle i alle varianter ha et flertall av lekfolk valgt av et velgerkorps som omfattet de omkring 96 % av befolkningen som på denne tiden stod i statskirken, og som dermed ville ha full anledning til å kaste alle representanter som handlet på måter de ikke likte. Prinsipielt var det ulogisk å frykte udemokratisk maktmisbruk fra kirkerådets side.⁶⁷⁸

To hovedtyper av argumenter ble likevel ført i marken for å begrunne at man måtte være på vakt overfor et kirkeråd. Det ble hevdet at det formelt rådgivende rådet i realiteten ville få stor makt fordi det ville være vanskelig for en regjering å gå imot entydige råd fra kirkelige organer. Det ble også vist til at svært få av dem som var stemmeberettigede ved kirkelige valg, faktisk stemte, slik at den demokratiske legitimiteten var lav.

Disse argumentene kunne nokså lett anfektes. Arbeiderpartiets praksis viste klart at det ikke kviet seg for å trosse en klar kirkelig opinion (noe selve kirkeordningssaken i og for seg ble et eksempel på). At stemmeberettigede unnlot å bruke stemmeretten, kunne vanskelig forklares på annen måte enn at de ikke syntes det som skjedde i de kirkelige organene, var særlig viktig, noe som ikke lot seg så godt

forene med reell frykt for at de skulle danne en farlig stat i staten. Imidlertid ville en eventuell uenighet mellom statlige og kirkelige organers syn være en uvelkommen påminnelse om at stat og folk ikke var sammenfallende likevel.

Trolig var frykten for kirkemakt en avspeiling av hvordan Arbeiderpartiet selv fungerte på 1950-tallet. Jens Arup Seip hevdet i sin berømte analyse av embetsmannsstat og ettpartistat fra 1963 at «[p]olitikk er et spørsmål om makt, om å erobre makt og om å utøve den».⁶⁷⁹ Poenget her er at han fant at datidens Arbeiderparti passet helt inn i denne forståelsen, som et parti hvor den sentrale ledelsen oppfattet politikken primært nettopp som et nullsumspill om makt, hvor den enes vinning måtte bli den andres tap. Dette er en forståelse Rune Slagstad senere bygde videre på i sin egen analyse av «Arbeiderpartistaten».⁶⁸⁰ Seip fant at selve de formelle politiske organene, regjering og storting, var helt innordnet partiet. Hvor mye mindre grunn var det da til å tåle opprettelsen av enda et organ, et kirkeråd, hvis forkjempere eksplisitt hevdet å ha *andre* interesser enn staten? (For ordens skyld: Det er ikke nødvendig å akseptere Seips strengt maktorienterte syn på politikk for å mene at det nok avspeilet synsmåter i Arbeiderpartiets ledelse.)

*

Året 1953 markerer et betydningsfullt skille i forholdet mellom kirke og arbeiderbevegelse i Norge. Da påførte en sterkt kirkekritisk opposisjon i Arbeiderpartiet en praktisk talt samlet kirkelig opinion

et sviende nederlag. Det gjorde den ved å stemme ned et forslag om å innføre et demokratisk valgt kirkeråd for Den norske kirke. Begrunnelsen var at man måtte hindre en udemokratisk maktkonsentrasjon utenfor statens kontroll – en anklage

kirkefolket oppfattet som himmelropende urimelig. I dette kapitlet har vi fulgt utviklingen av denne saken fra optimismen i seiersrusen i 1945 til bitterheten i den siste avstemningen i Lagtinget i 1953.

Skansekrig 1953–ca. 1960

Vi har sett at den tidlige etterkrigstidens optimisme og tro på et bedre forhold mellom kristenfolk og arbeiderbevegelse raskt ble overskygget av konflikter knyttet til moral, skole og statssyn. Nye fronter ble etablert. De var ikke helt like frontene fra førkrigstiden, blant annet fordi Arbeiderpartiet nå hadde rent flertall på Stortinget, slik at politisk opposisjon mot standpunkter partiet tydelig hadde inntatt, ofte bare ble et spill for galleriet. Når perioden fra slutten av 1940-tallet og fram til Arbeiderpartiet mistet stortingsflertallet i 1961, likevel ble preget av en lang rekke offentlige kontroverser omkring kirke og kristendom, var det ikke minst for å minne regjeringspartiet, helst *før* det hadde tatt endelig standpunkt, om at religiøse saker var viktige for store grupper, og at disse gruppene gikk langt inn i partiet selv.

I dette kapitlet skal vi først følge stat–kirke-problematikken videre fra Stortingets

kirkeordningsvedtak i 1953. Deretter skal vi se på de viktigste konkrete stridssakene. Det kan selvsagt ikke bli noen fullstendig fortegnelse, men de saksområdene som tiltrakk seg størst oppmerksomhet i samtiden, skal løftes fram. Som i mellomkrigstida var de største konfliktene knyttet til skolen, siden den angikk alle befolkningslag og var samfunnets fremste påvirkningsmiddel (se bind 1, s. 445–469), men dette var langt fra den eneste slagmarken. Så skal vi også se at det ble gjort seriøse forsøk på å bryte gjennom frontene.

Stat og kirke

I stedet for den kristne stat har vi fått den indifferente stat. Og vi har sett den antikristelige stat stå fram.

I noen få men innholdsrike år har

vi selv sett denne antikristelige statskonturer tegne seg mot vårt hjemlige firmament.⁶⁸¹

Dette skrev Carl Fredrik Wisløff i *Luthersk Kirketidende* i mai 1951. Foranledningen var det første borgerlige konfirmasjonsarrangementet i Norge, hvor kirkestatsråd Moen hadde deltatt (se s. 152). Wisløff ville betrakte saken fra en kirke og stat-synsvinkel, og han mente å se «at selve forutsetningen for statskirkeordningen holder på å svinne bort», når både kirkelig og borgerlig konfirmasjon «skulle være sidestillede former for 'ungdomsfest', begge sorterende under kirke departementet». Wisløff viste (via *Arbeiderbladets* referat) til at stortingsmann Olav Oksvik (A) hadde sagt at han mente man burde «beholde statskirken fordi det kirkelige liv reguleres bedre når staten har makt over kirken». ⁶⁸² Wisløff syntes det minnet om NS' kirkepolitikk.

Wisløff var blant de mange aktive kirkefolk som var dypt skuffet over utfallet av kirkeordningssaken i 1953. Denne gruppen så på kirke og stat som distinkte enheter, om ikke akkurat jevnbyrdige, så i alle fall i et slikt forhold til hverandre at de skyldte hverandre respekt. For mange i kirken var det helt avgjørende at kirken kunne uttale seg selvstendig, også overfor statsmakten. Toneangivende kretser i Arbeiderpartiet så heller på Den norske kirke som en underordnet statsetat som kunne og burde reguleres, slik Oksvik hadde sagt. Selv i den ytterst forsonlige stemningen som gjorde seg gjeldende høsten 1946, hadde statsråd Fostervoll erklært at kirken «blir

stående som statens organ for det religiøse liv og den religiøse tradisjon i folket» (omtalt over på s. 105). ⁶⁸³ I kjølvannet av kirkeordningsdebatten på Stortinget i 1953 argumenterte Trygve Bull for at det var nødvendig å beholde statskirken, for dermed å kunne påvirke den i human og liberal retning. Den aller klareste uttalelsen i denne retningen kom fra *Arbeiderbladet* våren 1957, rettet mot tanken om at en gruppe prester skulle få gjøre Den norske kirke til en stat i staten:

Vi vil bare slå fast at etter hele sin oppbygging er ikke kirken noe utenfor den norske stat, den *er* den norske stat. Kirkens frihet er statens frihet, det vil si folkets frihet til å lede kirken. ⁶⁸⁴

Det var rene ord for pengene, og mange i Kirke-Norge merket seg dem som et skremmende varsel om Arbeiderpartiets ambisjoner. ⁶⁸⁵

Helvetesstriden og Schjelderup-saken

Den saken som mer enn noen annen aktualiserte stat–kirke-problematikken i tiden midt på 1950-tallet, var Schjelderup-saken. Den kom til å fungere som en test på statens vilje til å styre kirken etter at kirkeordningsnemndas forslag hadde havarert i 1953.

Som vi så på s. 190, holdt Ole Hallesby 25. januar 1953 en radioandakt som vakte stor oppsikt og forargelse, og som direkte

«Helvetesstriden» blusset opp igjen høsten 1957.
Her i Arbeiderbladet 2. november.

påvirket Arbeiderpartiets behandling av kirkeordningssaken. Hallesby hadde bl.a. henvendt seg direkte til uomvendte lyttere og spurt: «Hvordan kan du som er uomvendt legge deg rolig til å sove om kvelden, du som ikke vet enten du våkner i din seng eller i helvete?» Og han hadde sagt til dem at «[d]u vet at om du stupte død ned på gulvet i dette øyeblikk så stupte du like i helvete».⁶⁸⁶

Dette var problematisk av flere grunner. Noen av dem var teologiske. Selv konservative teologer som var enige med Hallesby i at de som ikke ble frelst, havnet i et helvete, mente normalt ikke at avdøde havnet der med det samme. Andre grunner var psykologiske. Den slags forkynnelse var ikke

noe folk flest var vant til å bli utsatt for, mange hadde trodd at den hørte fortiden til, og noen oppfattet den som et forsøk på rett og slett å skremme til omvendelse.

En av dem som reagerte, var biskop Kristian Schjelderup i Hamar. I likhet med mange andre geistlige oppfattet han Biblens omtale av helvete som metaforisk. En snau uke etter andakten erklærte han både gjennom *Arbeiderbladet* og *Aftenposten* at han ikke var «i tvil om at den guddommelige kjærlighet og barmhjertighet er større enn den som er kommet til uttrykk i læren om evig pine i helvete. Kristi evangelium er kjærlighetens evangelium».⁶⁸⁷

Dette ble innledningen til en heftig debatt om hva som egentlig var statskirkens

lære om fortapelse og helvete. Her kom Schjelderup selv snart under angrep, for han satt jo i et av kirkens læreembeter og var forpliktet på dens bekjennelse. Når han i debatten flere ganger syntes å avskrive den muligheten for å gå fortapt som mange teologer mente var en helt grunnleggende del av kristendommen, uansett hvor upopulær, underkommunisert og utidsmessig den måtte være, måtte det bli bråk. Så sterk ble kritikken at Schjelderup gikk til det overraskende skrittet å be departementet om å få klarlagt om han hadde stilt seg utenfor bekjennelsen.⁶⁸⁸

Det er tidligere skrevet mye grundig og innsiktsfullt om «Helvetesstriden» og den etterfølgende «Schjelderup-saken», og det er slik sett ikke nødvendig å følge den i alle dens detaljer og forgreninger her. Men vi kan konstatere at det gikk politikk i den fra første stund, selv før Schjelderup bad om en departemental avklaring. Saken kom jo som en gavepakke til fraksjonen innen Arbeiderpartiet som ikke ønsket å gi statskirken større selvstendig handlingsrom i kirkeordningssaken, og dessuten ble biskop Schjelderup med rette eller urette oppfattet som Arbeiderpartiets mann, mens Hallesby gjennom tiår var oppfattet som en av dets fiender.

Dette viste seg raskt i offentligheten. I arbeiderbevegelsens aviser og blader ble Hallesby generelt framstilt som en barbarisk mørkemann og Schjelderup som en forkjemper for en oppdatert, sympatisk og sosialt ansvarlig kristendom. Det var atter en gang fortellingen om framskritt, vidsyn og vitenskap mot fordommer,

innskrenkethet og overtro. Hallesby ble hengt ut til spott og spe av Helge Krog (se s. 120), som generelt mente at Arbeiderpartiet feigt hadde sveket sin antireligjøs kamp fra mellomkrigstiden. «Arbeiderpartiet er i dag mildt kristeligsinnet», sa han i et foredrag 1. mai 1954, mens han selv mente at «[s]å lenge arbeidernes tenkesett ennå grumses av kristne forestillinger, er arbeiderbevegelsen betent i selve sin rot».⁶⁸⁹ «Hallesby er i mine øyne et uhyre», skrev han nå, «og tilhører innenfor denne zoologiske orden den blodtørstigste arten, den evangelisk-lutherske, som i arkiske strøk påtreffes i vill tilstand og ernærer seg av den lokale befolkningen».⁶⁹⁰

Skarp var kritikken av Hallesby også i AUF. *Fritt slag* skrev om talen at den var helvetesforkynnelse «i svovelrøyk og damp så en ble sittende å [sic] gispe etter luft ved radioapparatet», etter først å ha presentert Hallesby som en «geistlig dukketeatersjef» som så «med dyp og rotfestet skepsis på eventuelle intellektuelle behov blant prestene».⁶⁹¹

Mange alminnelige statskirkelige kristne følte at de var kommet i klemme. På den ene siden var de fullt og smertelig klar over at Hallesbys uttalelser var en PR-katastrofe for kristendommen, og ikke en form for forkynnelse de selv hadde sans for. På den andre siden måtte de innrømme at Schjelderups standpunkter syntes å vise at han ikke egentlig følte seg bundet av statskirkens bekjennelse. Praktisk talt alle som var aktive i kristenlivet, mente det var en fundamental sannhet i kristendommen at det var mulig å gå fortapt. Det gjaldt sosialt

engasjerte teologer som Alex Johnson. Det gjaldt også medlemmene i Norges Kristne Arbeideres Forbund. Bl.a. gav veteranen Alf B. Bastiansen Hallesby rett i at Bibelen forutsa fortapelsens mulighet, selv om han ikke ville sagt det på en så krass måte.⁶⁹² Det gjaldt også noen av leserne av *Fritt slag*, som sterkt kritiserte redaksjonen for å henge ut Hallesby bare fordi han hadde sagt det som det var, at uomvendte ville gå til helvete.⁶⁹³ Østre Halsen arbeiderungdomslag gikk så langt som til å sende en samlet protest mot redaksjonens linje overfor Hallesby.⁶⁹⁴

Opinionen i «kristenfolket» vendte seg derfor *mot* Schjelderups teologi, uten at det nødvendigvis betød at den var helt på linje med Hallesby. Imidlertid var det knapt noen kommentatorer utenfor kristenfolket som oppfattet forskjellen, noe som ble et problem.

I denne polariserte situasjonen rykket psykiateren Gabriel Langfeldt ut og framholdt at selve helveteslæren var skadelig ut fra et *medisinsk* synspunkt. Svakke og syke folk hadde ikke godt av å bli skremt på denne måten, og staten måtte etter Langfeldts oppfatning sørge for at de slapp det. Han krevde derfor at læren om fortapelsen måtte tas ut av skolens lærebøker, og foreslo i et foredrag at Helserådet måtte få rett til å kontrollere kristen forkynnelse. Han fikk helhjertet støtte av helsedirektør Karl Evang. Langfeldt var kjent som humanetiker, og Evang hadde minimal tillit i kristenfolket (se s. 146). Sammen viste de på denne måten at de ikke tok spørsmålet om teologisk sannhet eller

usannhet alvorlig. Det var ikke for dem noe spørsmål om det var *sant* at det var mulig å gå fortapt (i realiteten regnet de spørsmålet som utslag av overtro), men bare om hvordan påstanden påvirket folkehelsen. Klarere kunne det knapt uttrykkes at ingen av dem delte den virkelighetsoppfatningen de aller fleste kristne hadde, at dette var et av de mest fundamentale spørsmålene i tilværelsen. Når deler av arbeiderbevegelsen støttet Langfeldts og Evangs syn, viste det bare enda en gang hvor fjernt de stod fra kristendommen slik de fleste i kristenfolket forstod den.

Evang erklærte på lederplass i *Orientering* at han håpet striden ville

bidra til å rense ut åndsstrømninger som det av mentalhygieniske grunner er nødvendig å få fjernet. Etterlatenskaper og levninger etter tidligere tiders åndelige liv må under tiden brennes, dels for ikke å forpette og infisere vår egen tid, dels for at vi kan komme videre med viktigere problemer. Av alle former for virkelighetsflukt er den sadistiske dvelen ved andres evige pine en av de mest usunne.⁶⁹⁵

Oscar Torps regjering må sies å ha håndtert Schjelderup-saken med forsiktighet. Den var potensielt en bombe, for den grep direkte inn i den kompetansestriden mellom stat og kirke som hadde ført til atskillig uro i mellomkrigstida (se bind 1, del 3, bl.a. s. 408–414, 477–483, 564–568, 577–580), og som lå under hele den betente

kirkeordningssaken. Var Grunnloven slik å forstå at politiske myndigheter (i dette tilfellet Arbeiderpartiet, som tydelig sympatiserte med Schjelderup) kunne dirigere statskirken i trosspørsmål, som dette åpenbart var?

Kirkedepartementet under Lars Moen valgte straks å sende Schjelderups forespørsel videre til de øvrige fem biskopene og begge de teologiske fakultetene, og bad om deres uttalelser. Dette var i tråd med det forkjemperne for kirkelig selvbestemmelse i indre spørsmål hadde ønsket. For å sikre seg ytterligere bad departementet videre jusprofessor og universitetsrektor Frede Castberg om å utrede hvor langt statens makt over kirken strakte seg, og hvordan bekjennelsesplikten for geistlige embetsmenn var å forstå. Her visste man hva man kom til å få til svar, for Castberg hadde alt i 1947 tydelig uttalt at kongen i statsråd var øverste kirkemyndighet også i bekjennessaker, og ikke trengte å rådføre seg med biskoper eller andre.

Da de teologisk sakkyndige uttalelsene kom inn, viste det seg at de ikke gav noe entydig svar. Det var nokså forutsigelig at Det teologiske fakultet konkluderte med at Schjelderup ikke hadde stilt seg utenfor bekjennelsen, og at Menighetsfakultetet mente at han hadde gjort det. Biskopenes uttalelser spriket mye og var klart preget av hensynet til at statskirken ikke måtte framstå som fordømmende og bakstreversk. Seks av dem sendte svar som departementet tolket dit hen at de ikke kunne konkludere, ettersom de ikke hadde tilstrekkelige opplysninger. Ragnvald Indrebø i Bjørgvin

mente derimot at Schjelderups refererte uttalelser var i strid med bekjennelsen, men også han tok sterke forbehold om at uttalelsene kanskje ikke var dekkende. Johannes Smemo i Oslo fant Schjelderups forhold til bekjennelsen uklart og flytende, men håpet likeledes at en rolig teologisk ettertanke kanskje kunne gi en «korrigering av det uholdbare og [...] klargjøring av det uklare».⁶⁹⁶

Castbergs juridiske utredning var langt klarere. Ifølge ham var det ingen tvil om at Schjelderup ikke hadde overtrådt sin bekjennelsesplikt. Kanskje vel så viktig var det at han dessuten la til grunn et syn på kirkens forhold til staten som gikk direkte mot den kirkelige enigheten som var bygd opp i kirkeordningssaken, og som ikke hadde fått gjennomslag på Stortinget våren 1953. Castberg mente det var fullt ut forsvarlig for staten å dirigere kirken, og at den ikke hadde noen egentlig plikt til å innhente kirkelige instansers kommentarer før den gjorde det. «Kirken er etter norsk rett ikke en maktorganisasjon, med egne rettigheter overfor staten», skrev han.⁶⁹⁷ Ifølge Castberg var det ikke noe i veien for at staten f.eks. kunne bestemme at fortapelseslæren skulle fjernes fra skolens pensum, slik Langfeldt hadde foreslått.

Det gjaldt åpenbart for regjeringen å trå varlig. Å utfordre kirkefronten enda en gang var ikke politisk tilrådelig, samtidig som det ville være umulig å slå hånden av Schjelderup. Situasjonen var såpass spent at også Schjelderup- og arbeiderpartivennlige krefter innen kirken, som Alex Johnson, holdt muligheten åpen for at statskirken

Berggrav holdt foredrag i Juristforeningen om «Kirkens forhold til Staten» 5. mars 1954. Her håndhilser han på Frede Castberg (t.v.), som han nettopp hadde utgitt et motskrift til. Foto: Aftenposten.

kunne sprekke.⁶⁹⁸ Det kunne høres stemmer fra kirkelig hold som talte for å danne en frikirke. Regjeringens løsning ble ikke å grave dypere i Schjelderups teologiske standpunkter, slik bispeuttalelsene egentlig hadde lagt opp til, men å tolke og vekke de forbeholdne og sprikende uttalelsene dit hen at *de fleste* instansene mente at Schjelderup ikke hadde stilt seg utenfor bekjennelsen. Konklusjonen ble basert på de teologiske uttalelsene, ikke på Castbergs fullmakt til å gi kirken ordre.⁶⁹⁹ 19. februar 1954 ble det gitt kongelig resolusjon om at Schjelderup skulle få svar i overensstemmelse med dette, og at departementets tilråding skulle publiseres. Schjelderup fikk brev om at han ikke hadde gått utenfor bekjennelsen.

Misjonsgeneral Amdahl skrev mot slutten av februar 1954 at Castbergs syn på stat–kirke–forholdet var «av samme karakter som nazismens syn på staten».⁷⁰⁰

Måneden etter ble Castbergs utredning fundamentalt kritisert av biskop emeritus Berggrav; det skjedde i kampskriftet *Contra Castberg*. Berggrav åpnet med å skrive at dersom Castbergs skrift hadde foreligget før okkupasjonen, ville kirkens kamp mot naziregimet ha vært umulig.⁷⁰¹ Som mange ganger tidligere hevdet han at kirken hadde en selvstendig eksistens lenge før den moderne norske staten kom til i 1814. Statskirken var basert på et tillitsforhold. Den kunne ikke opprettholdes dersom tilliten ble brutt, noe som ville skje dersom staten krevde å få bestemme over kirkens indre anliggender, slik Castberg feilaktig hevdet at den hadde rett til, ut fra en tro på at statskirken var etablert av staten. Berggrav mente likevel at man måtte forholde seg til statens opptreden, dens handlinger, ikke til Castbergs «teorier».⁷⁰² Og så påpekte han at staten i den senere tiden hadde «ertet» kirken noen ganger.

Jakob Friis oppfattet *Contra Castberg* som at stribukken Berggrav var illojal mot kirkeordningen av 1953, og skrev om det i *Orientering*.⁷⁰³ Kirkefolket sluttet derimot nokså samstemt opp om Berggravs vurderinger, som også ble støttet av andre autoriteter. Det gjaldt f.eks. biskop Smemo og Stephan Tschudi, som mange av dem som var opptatt av kirkens sosiale engasjement, lyttet til. Det gjaldt også Knut Robberstad, professor i rettsvitenskap og kirkerettslærd, og Sverre Aalen, dosent ved Menighetsfakultetet. De poengterte begge at Grunnloven la klare begrensninger på statens myndighet overfor kirken. Andre av Menighetsfakultetets lærere sluttet seg til «En erklæring i kirkesituasjonen», som også ble undertegnet av ledere fra de fleste store lekmannsorganisasjonene.⁷⁰⁴ Den ble sendt ut i september og forkastet helt tanken om at staten skulle kunne forandre kirkens bekjennelse. Professor Molland støttet derimot opp om Castbergs grunnsynspunkt.

Siden saken var så mye debattert, hadde regjeringen sendt dokumentene til Odelsstinget, hvor protokollkomiteén fikk den til behandling. Komiteén, der regjeringspartiet hadde halvparten av medlemmene, og som var ledet av Kolbjørn Varmann, trådte også forsiktig i minefeltet. Med omhyggelig uttenkte ord uttalte den

sin tilfredshet med at regjeringen – i samsvar med hevdvunnen praksis – har forelagt saken for de ansvarlige kirkelige og teologiske instanser før den tok sitt standpunkt, og vil

fremheve at en også i fremtiden bør følge de samme retningslinjer under behandlingen av saker som angår Den Norske Kirkes bekjennelse eller gudstjeneste.⁷⁰⁵

Komiteen bemerket at saken dreide seg om

et bekjennelsesspørsmål av absolutt karakter som etter sin natur unndrar seg beslutninger på det menneskelige plan. Det er uten videre gitt at den evige skjebne menneskene er undergitt ikke kan endres ved en beslutning i statsrettslige former. En slik antagelse eller fremgangsmåte virker i seg selv støtende, og er lite forenlig med den åndelige ydmykhet som beskjefligelse med de ytterste spørsmål bør tilsi.⁷⁰⁶

Kirken bør selv «ha den avgjørende innflytelse i trosspørsmål», framholdt komiteén videre. Dette var ytterligere et signal om at regjeringspartiet ikke ville presse fram Castbergs synsmåter.

I tråd med komiteens oppfordring ble saken ikke debattert i Odelstinget, som enstemmig sluttet seg til tilrådingen 26. november 1954.

Bispemøtet fant det på sin side nødvendig å sende ut et hyrdebrev høsten 1954. Her skrev biskopene – Schjelderup var syk-meldt og hadde sendt domprostest – bl.a. om statens forhold til kirken, og tok klart avstand fra Castbergs synspunkter. Om dem skrev de at

Stats-herrevelde over kirkens bekjennelse og budskap og indre liv er like utålelig, enten det søkes påtvunget kirken av en ulovlig statsmakt, slik som under okkupasjonen, eller det hevdes å være rettslig mulig for den lovlige statsmakt, slik som i den nevnte juridiske betenkningen. I det siste tilfelle ville forholdet bare være dobbelt alvorlig, for så vidt som det uholdbare da hadde legitimitetens stempel.

I betenkningen gis det uten tvil flere punkter hvor grensen for det som kan tåles, er overskredet, f.eks. når Regjeringen frikjennes for plikten til å rådspørre kirkelig sakkyndige selv i de mest åndelige saker [...] Mest opplagt er grensekrenkelsen når Regjeringen påstås fritt å kunne gripe inn på selve budskapets og bekjennelsens område.⁷⁰⁷

Biskopene reiste spørsmålet om hvorvidt regjeringen i Schjelderup-saken faktisk hadde tråkket over grensen for legitim maktutøvelse overfor kirken. I «vide kretser» hadde man nemlig oppfattet saken som at staten hadde «grepet inn i kirkens indre liv og tiltatt seg rett til å 'autorisere' en lære som står i strid med Skriften og bekjennelsens klare ord om fortapelsen».⁷⁰⁸ (Vi kan merke oss at biskopene her uttalte seg langt tydeligere enn de hadde gjort overfor departementet året før.) Biskopene mente at det ikke var *nødvendig* å forstå saken slik, men at det nok var *mulig* å se den som «en legalisering av en lære som ikke

stemmer med det Skriften og bekjennelsen sier».⁷⁰⁹ Denne muligheten innebar at de erklærte at kirken aldri kunne anerkjenne «noen statlig læremyndighet med hensyn til innholdet av sin bekjennelse». Biskopene uttalte at de ikke trodde statsmyndighetene i den aktuelle saken hadde ment å ville bestemme over bibel og bekjennelse, men nå gjaldt det å forebygge at det skulle etablere seg en uholdbar praksis. De minnet om at «etterkrigstiden har budt på atskillige påkjenninger på forholdet mellom kirken og staten i Norge», og framholdt at både kirke og folk var best tjent med «at kirken er åndelig fri fra alle jordiske herrer».⁷¹⁰

I kirkeordnings-saken så vi at Kirkedepartementet insisterte på å se stat og kirke som to sider av samme sak, mens de kirkelige instansene tenderte til å oppfatte dem som to parter som kunne komme til å stå i et spent forhold til hverandre.⁷¹¹ Nå la biskopene den sistnevnte oppfatningen til grunn.

Bispebrevet vakte meget sterke reaksjoner i Arbeiderpartiet. *Arbeiderbladet* tordnet mot det på lederplass 1. desember, oppbrakt over det avisen oppfattet som en anklage om at statsmyndighetene i Schjelderup-saken skulle ha «truet kirken på samme måte som Quisling-regjeringen under krigen» og som en påstand om at professor Castberg og Terboven var «to alen av samme stykke».⁷¹² Avisen var i det hele tatt lut lei av at biskopene «for 99. gang» trakk fram kirkekampen. «Hold nå en gang opp med dette martyrium», het det med utilslørt irritasjon i lederen;

biskoper og prester burde ikke glemme at mange av deres landsmenn i okkupasjonsstiden hadde stått på mer utsatte og farefulle poster enn dem.

Så heftig var *Arbeiderbladets* utfall at Stephan Tschudi, redaktøren av *Vår Kirke*, samme dag skrev et fortrolig brev til redaktør Rolf Gerhardsen og klaget. Han var ikke blant dem som «mistenksomt vokter på Apartiet», skrev han, tvert imot følte han seg i mangt og mye knyttet til det avisen stod for, men den aktuelle lederen oppfattet han som usaklig og svært lite forståelsesfull.⁷¹³ Den gav leserne inntrykk av at biskopene skrøt av krigstidens innsats, en tolkning som vitnet om «atskillig mangel på god vilje». Spesielt ille mente Tschudi det var at lederen ikke sa noe om at biskopene hadde skrevet i en positiv tone og klart innrømmet kirkens egne feiltrinn. Når kirke–stat–forholdet først skulle behandles ut fra Castbergs utredning, var det ikke til å unngå at okkupasjons tidens erfaringer ble trukket inn, men biskopene hadde først og fremst forsøkt å dempe den hissige offentlige debatten, og Tschudi syntes brevet deres var «velgjørende rolig og positivt i hele sin intensjon».

Det er ikke kjent at Tschudi fikk noe svar. Derimot gav *Arbeiderbladet* få dager senere spalteplass til en kronikk av stortingsmann (A) og prest Kolbjørn Varmann. I motsetning til Tschudi mente han at det overhodet ikke var rimelig å bruke okkupasjons tiden erfaringer for å forstå kirke–stat–forholdet. Med unntak av naziregimet mente Varmann at samtlige norske regjeringer like siden 1814 hadde «bestrebet

seg på å la kristenlivet i Den norske kirke få utfolde seg i absolutt frihet».⁷¹⁴ Tvert imot hadde både storting og regjering vist «en likefrem ulyst» til å blande seg i indre-kirkelige saker, noe som nettopp var blitt bekreftet gjennom Odelstingets vedtak. Når biskopene hevdet at «vide kretser» hadde grepet inn i kirkens indre liv, var disse kretsene i hvert fall ikke representert i Odelstinget. Bispebrevet kunne derimot se ut som en kamuflert kirkelig agitasjon både «mot den partibevegelse som i første rekke har ansvaret for den politiske utvikling i Norge etter krigen», og mot opposisjonen som hadde latt være å påtale det urimelige presset mot kirken, skrev Varmann.

At nokså «vide kretser» likevel var enig med Bispemøtet, ble klart da det 18. frivillige kirkemøte kraftfullt støttet opp om dets syn. Det skjedde riktignok ikke før i oktober 1957, for de frivillige kirkemøtene var sjeldne affærer; det 17. i rekken hadde vært i 1951. Til gjengjeld var møtet temmelig representativt for det aktive Statskirke-Norge. Delegatene var valgt av bispedømmemøtene, og i tillegg møtte alle de ni biskopene. Med 108 mot 19 stemmer ble det vedtatt bl.a. at kirken, uansett hvordan man tolket den kongelige resolusjonen av 19. februar 1954 og departementets innstilling, fastholdt «at der ved slike uttalelser og vedtak ikke er skjedd og ikke kan skje noen opphevelse av eller endring i vår kirkes bekjennelsesstand og bekjennelsesinnhold».⁷¹⁵ Det var viktig for forsamlingen å hindre at grensesteinene mellom stat og kirke ble flyttet, og unngå inntrykket av at kirkens lære var blitt

endret i og med Schjelderup-saken, altså på statlig diktat. Resolusjonen fra kirkemøtet understreket dermed også at når en geistlig med avvikende lære ikke ble forlangt avsatt, «betyr ikke dette at avvikelsen er godtatt som legitim kirkelig lære». Resolusjonen var helt i tråd med åpningstalen som formannen, Oslo-biskop Johannes Smemo, hadde holdt. I store deler av pressen, også den borgerlige, men ikke minst i *Arbeiderbladet*, ble saken oppfattet slik at Smemo hadde gått til personangrep på Schjelderup, og Schjelderup hadde selv tolket talen som et ønske om at han skulle gå av.⁷¹⁶ Smemo på sin side oppfattet det som at han hadde gjort sitt beste for å oppfordre til forståelse for meningsmotstanderes motiver og forebygge eventuelle krav om at Schjelderup skulle støtes ut av kirken.

Det ble raskt en heftig debatt av dette, og den kom mest til å dreie seg om behandlingen av Schjelderup, ikke om kompetanseforholdet mellom stat og kirke. *Arbeiderbladet* spanderte ikke mindre enn fire ledere på saken fra 31. oktober til 11. november, og gav rikelig plass til reportasjestoff og innlegg om den. Helge Krog rykket ut i *Orientering* og hevdet at også ikke-kristne som ham selv pliktet å sette alle krefter inn på å tilintetgjøre det «av-sindige hjernespinnet» som gikk ut over «vergeløse, undertrykte og mentalt sulteforede».⁷¹⁷ Som vi senere skal se (s. 295), strømmet sympatierklæringene til Schjelderup inn fra mange hold. Mange av dem kom fra fagbevegelsen og skapte vansker for kontaktkonferansen Norsk Menighetsinstitutt hadde planlagt i november.

Arbeiderbladet la slett ikke fingrene imellom nå heller. I lederen 1. november stod det bl.a.:

Vi er vitne til en personforfølgelse som vi sjelden har sett maken til. De metoder som blir brukt for å knekke en mann som er satt på tiltalebenken, er slike at når dørene blir slått opp, må alle tilskuere måpe av forundring. [...]

[Schjelderup] skal boikottes og fryses ut som en vranglærer.⁷¹⁸

Smemos tale hadde vært todelt. Første del handlet om den høyaktuelle striden om hvorvidt den arbeiderparti-tilknyttede Agnar Mykles roman *Sangen om den røde rubin* var «utuktig»; andre del handlet om Schjelderup-saken.⁷¹⁹ «Sett fra et teologisk synspunkt må denne sammenstillingen være et mesterstykke av ondskap», framholdt redaktør Larssen i regjeringsorganet, før han selv foretok en sammenstilling av Smemos synspunkter og dem han mente å finne hos avisens erkefiende Ole Hallesby, og så uten videre slo disse sammen. Schjelderup burde sannelig «være glad for at verdslige myndigheter har avskaffet kjetterbålene», mente Larssen.⁷²⁰

Så sterkt ble mediepresset at de øvrige åtte biskopene 4. november sendte ut en erklæring om at ingen av dem hadde bedt Schjelderup gå av. Schjelderup selv tok Smemo og andre antatte forfølgere i forsvaret. Han sa at samarbeidet med de andre biskopene har «vært preget av vennskap og gjensidig respekt», og at han var «dypt

overbevist om at både biskop Smemo og de øvrige biskoper har handlet ut fra det deres ansvarsfølelse overfor kirken tilsa dem». ⁷²¹

Det gjorde også inntrykk at Eivind Berggrav rykket ut og erklærte at stemningen på kirkemøtet hadde vært nærmest stikk motsatt det de argeste kritikerne hadde hevdet. På møtet hadde det vært «først et smertelig ubehag overfor den situasjon man var brakt opp i, dernest hjertelag overfor den mann som situasjonen hadde utpekt som offer». ⁷²²

Alt i alt virket Schjelderup-saken til å forsterke gamle skillelinjer. For de kirkeskeptiske i arbeiderbevegelsen fungerte den som en bekreftelse på at kristenfolket var bundet av foreldede dogmer som andre burde beskyttes mot; for kirkefolket viste den at Arbeiderpartiet var en alliert av liberal teologi og ønsket å dirigere hva kirken kunne forkynne. I første versjon av Arbeiderpartiets kulturprogram fra 1956 (se s. 273 ff.) fungerte saken som et eksempel på at det hadde vært nødvendig for regjeringen å bruke statens rett til å styre kirken. Høsten 1957, i kjølvannet av bruduljene på det frivillige kirkemøtet, mente forhenværende kirkeminister Lars Moen at den massive støtten til Schjelderup tross alt gav håp:

Sjølvs har eg vore så troskyldig at eg meinte det gjekk an å ha både statskyrkja og åndsfridom. Det er ikkje mykje att av den trua. Men reaksjonen mot dei primitive og skråsikre bibeltolkarane, som meinte dei alt hadde «erobra» kyrkja gjennom presteskolen sin, og kunne ta til å

viske ut, den reaksjonen gjev vonlikevel. ⁷²³

Vi kan si at Schjelderup-saken etablerte en slags ny, om meget skjør, balanse i forholdet mellom partiet og statskirken, etter at den var forrykket i 1953. Regjeringspartiet hadde utvetydig signalisert at det ville spørre kirkelige instanser til råds i saker som angikk bekjennelse og gudstjeneste. Det var ikke dermed gitt at det alltid ville følge rådene det fikk, men det var gitt at det ville trenge gode begrunnelser for ikke å gjøre det. Biskopenes hyrdebrev og resolusjonen fra det frivillige kirkemøtet i 1957 var klare advarsler i så måte. Som vi senere skal se (s. 226 f.), varte det likevel ikke lenger enn til våren 1958 før biskopene på ny klaget over at de var holdt utenfor saker de burde vært rådspurt om, nemlig i spørsmålet om ny lov for grunnskolen.

To syn i Studentersamfundet

I 1957 ble det holdt to foredrag i Det norske Studentersamfund som begge berørte statskirkeordningen. Først ut var Per Lønning, som i mars talte over temaet «Statskirkeordningen – har den overlevd seg selv?» Han endte med – under tvil – å ville gi den en ny sjanse. Han konstaterte at den «glidningen i retning av skilsmisse» som hadde vært tydelig tidligere, fremmet ikke minst av den unge arbeiderbevegelsen, nå syntes å ha stanset. «Her er vel Arbeiderpartiets kursendring det mest bemerkelsesverdige», framholdt han, men nevnte også den nye kontakten mellom kirke og

arbeiderbevegelse som gjorde seg gjeldende.⁷²⁴ Her var det utvilsomt arbeidet organisert av Norsk Menighetsinstitutt han hadde i tankene. Han konstaterte videre at Arbeiderpartiet stod på vakt mot alle tendenser til å skille stat og kirke og mot at et truende mørkemannsvelde skulle få overtaket i kirken. Denne frykten så han tydelig uttrykt i partiets kulturprogram (se s. 273 ff.) og i dets skolepolitikk (se s. 217 ff.), skjønt han personlig mente at den var ubegrunnet og vitnet om forbløffende liten innsikt i hva som rørte seg i Kristen-Norge.⁷²⁵ I skolepolitikken mente han å se «den merkverdige inkonsekvens at de kretser som sterkest ønsker å se kirken bundet til staten, mest iherdig går inn for å løse staten fra kirken».⁷²⁶ I sin presumptivt misforståtte iver etter å temme svartsyn og indremisjon med politisk makt oppnådde Arbeiderpartiet bare å krenke det «en vesentlig del av den aktive og arbeidende menighet» oppfattet som fundamentale kristne verdier.⁷²⁷ Og som et ekko av Tschudi og Berggrav skimtet han i horisonten «den moderne, totalitære og selvtilstrekkelige stat».⁷²⁸ Dette var likevel ennå ingen realitet, men det var spørsmål om hvilken retning Arbeiderpartiet ville utvikle seg i:

Vide kretser av kirkens menn stiller store forhåpninger til den utvikling som er i ferd med å fullbyrde seg innen regjeringspartiet. Andre sitter vel fremdeles fast i oppfatningen av Arbeiderpartiet som den store busemann. Personlig foretrekker jeg en mellomholdning. Arbeiderpartiet

forekommer meg på mange måter å minne om en stor flokk hyggelige gutter som leker med dynamittpatroner de ikke riktig har forutsett sprengvirkningen av – med en og annen riktig utspekulert Orienterings- og AUF-reaksjonær i selskapet. Det er grunn til å håpe at de hyggelige gutta får gjort de øvrige like hyggelige, og at dynamitten oppfører seg eksemplarisk – men helt trygg er det litt vanskelig å føle seg i hvert fall.⁷²⁹

I denne situasjonen endte Lønning med at Arbeiderpartiet burde få en «fair sjanse». Han syntes at partiets kulturprogram tross alt tydet på at oppbruddet fra gammel «doktrinarisme» var ærlig ment og la

til rette for en fruktbar samtale mellom kirke og arbeiderbevegelse. Vi synes at vi i dag møter en overbevisende og oppriktig velvilje fra Regjeringens side – selv om vi iblant gjerne hadde sett at den gav seg noe andre utslag enn den gjør. [...] La oss bære frem våre krav og ikke dekke over våre klagemål, men for all del: la oss ikke reagere på krenkelser vi frykter en gang i fremtiden, men la oss legge godviljen til og prøve å gjøre det beste ut av mulighetene som blir rakt oss i dag.⁷³⁰

Det andre foredraget ble holdt i oktober av Carl Fredrik Wisløff, Menighetsfakultetets praktikumsrektor og redaktør i *Luthersk Kirketidende*. Han mente at

Dr. theol. Per Lønning var ikke medlem av Høyre da han ble bedt om å stille som stortingsrepresentant foran valget i 1957. I sin jomfrutale under trontaledebatten i februar 1958 bemerket han bl.a. at «Kirken glimrer fullstendig med sitt fravær i trontalen», og uttrykte ellers bekymring for mulige «statsinngrep i kirkens åndelige selvbestemmelsesrett». Talen, hvor han sammenliknet debatten med en mannekengoppvisning, ble fra alle hold regnet som pinlig. Tegning av Randi Monsen i Arbeiderbladet 8. februar 1958.

Dr. theol. Per Lønning talte om «mannequin-oppvisning».

Schjelderup-saken, kontrollambisjonene som var synlige i Arbeiderpartiets kulturprogram og *Arbeiderbladets* redaksjon, og kontroversene om religionsundervisningen i skolen samlet tydet på at man burde arbeide for et skille mellom kirke og stat. «Det er statskirken som i dag mer enn de fleste andre ting gjør vår situasjon så problematisk», sa han. «Det er underlig at så få kan se dette.»⁷³¹

«*Statskirken står merkelig støtt*»⁷³²

Wisløff var en mann mange i Kristen-Norge lyttet til. Han kommenterte selv at nordmennene var «merkverdig statskirkelig innstilt», men han stod på ingen måte alene med sitt syn.⁷³³ Oppunder årsskiftet 1958 lot biskop Ragnvald Indrebø i Bjørgvin seg

intervjue av *Bergens Tidende*. Motsetningene og problemene i folk og i kirke gikk langt dypere enn de fleste var oppmerksom på, framholdt han her.

På den ene side gjelder det kirkens bekjennelseskarakter, som for de aktive, bekjennende kristne står som noe umistelig. På den annen side er det en stor del av folket som ikke skjønner dette, og for dem gjelder det først og fremst at kirken er romslig og tolerant.⁷³⁴

Indrebø mente det var tegn som tydet på at staten ville overføre sine toleransekrav på kirken, og ville ikke utelukke at det kunne komme til et brudd dersom utviklingen fortsatte. Det var helt utvilsomt Schjelderup-saken og behandlingen av den på

det frivillige kirkemøtet høsten 1957 han hadde i tankene.

Intervjuet vakte betydelig oppsikt og ble flittig kommentert. Mange syntes Indrebø overdrev. *Morgenbladet* skrev at det var ansvareløst av folk som Indrebø og Wisløff å snakke om et mulig kirkebrudd, og at det ikke var skjedd noe særlig «mer enn noen ledere i Arbeiderbladet og så kulturprogrammet». ⁷³⁵ Redaksjonen i *Halden Arbeiderblad* skjønte heller ikke at det var skjedd noe så alvorlig at det kunne motivere et brudd. Men avisen var ikke fremmed for et *lite* brudd:

Det beste ville være om fariseeren Indrebø og hans trangsynte meningsfeller meldte seg ut av statskirken og oppgav sine verdigheter som bisper og annet. Det ville være en velgjerning for statskirken å slippe dem. ⁷³⁶

Redaktør Ingar Hagen i *Vårt Land* gav derimot Indrebø rett og *Morgenbladet* urett. Han listet opp en lang rekke saker hvor staten etter hans syn hadde krenket kirken, fra overtakelsen av soldathjemmene i 1946 (se s. 90 ff.) til de siste ambisjonene om å få prestene ut av skolestyrene (se s. 226). «[L]egger man tingene sammen, må det fortone seg som umulig å overse at en her står overfor en almen tendens», skrev han. ⁷³⁷

Fritt slag slapp til innlegg som argumenterte for at stat og kirke måtte skilles, men ingen framtreddende arbeiderpartifolk tok våren 1958 til orde for dette. ⁷³⁸ *Arbeiderbladet* gav riktignok plass til en

dobbeltkronikk som argumenterte for det, alternativt å gjøre Den norske kirke til en «konfesjonsfri folkekyrkje, under statleg kontroll». ⁷³⁹ Den var skrevet av Johan Hovstad, formannen i Human-Etisk Forbund, som nok i praksis mente at en konfesjonsfri kirke først og fremst skulle lære bort de samme enkle, antatt allmennmenneskelige etiske prinsippene som forbundet ville stå for. Han ville også gjøre religionsundervisningen i skolen konfesjonsfri. Hovstad fikk tilsvar av pastor Odd Godal (se s. 61), som uten videre avviste muligheten av at en kristen kirke kunne være konfesjonsfri, og for øvrig mente at folk flest var rimelig fornøyd med statskirkeordningen slik den var. ⁷⁴⁰

Denne siste uttalelsen fra Godal kan stå som en grei oppsummering av situasjonen i årene omkring 1960. Ingen av de politiske partiene, og heller ikke større grupper ellers, gikk seriøst inn for å oppheve statskirkeordningen når det kom til stykket. Motivasjonene for dette var svært ulike.

Fra regjeringspartiets side var det snakk om å kunne kontrollere en institusjon mange lyttet til, og som kunne skape problemer for partiets samfunnsprosjekt dersom den åpent gikk imot det. En mann som Trygve Bull var statskirketilhenger fordi han mente at den «skumleste» kristendomsfløyen, «nemlig den fanatiske indremisjonsretningen, den kunne til en viss grad holdes i tømme så lenge vi hadde en rommelig statskirke». ⁷⁴¹ Bull mente at «svært mange» sosialister delte dette synspunktet. Sikkert er det at ledelsen i Arbeiderpartiet ønsket å unngå den sosiale fragmenteringen som

dannelsen av én eller flere frikirker utvilsomt ville medføre. I tilknytning til dette ville partiledelsen sikre plass i Den norske kirke for teologisk liberale synspunkter, bl.a. ut fra en sterk tro på at teologisk konservatisme var en indikasjon på sosial og politisk konservatisme, som man ville bekjempe. Det var fremdeles Indremisjonen som måtte holdes under kontroll. *Arbeiderbladets* analyse var senhøstes 1957 slik:

Det er helt tydelig hva Indremisjonen vil: Den vil ikke at kirken og staten skal skilles, men den vil ha all makt innenfor kirken. Indremisjonen skal ha den faktiske myndighet til å utnevne bisper, menighetsrådene skal renskes for de kirkefremmede osv. Kirken skal være like ren og rettroende, intolerant, dømmesyk og maktglad som et kommunistisk parti. Den skal være for de utvalte.⁷⁴²

Dette var i grunnen den samme tankegangen som hadde torpedert tanken om et kirkeråd i 1953.

Fra kirkefolkets side var statskirkeordningen noe som sikret luthersk kristendom et økonomisk fundament, legitimitet og eksponering i samfunnet, og en status som det normale. Det gjaldt å «beholde de åpne dører for evangeliet som statskirkeformen legger til rette».⁷⁴³ Ikke minst gjaldt dette i grunnskolen, hvor religionsundervisningen, også etter den nye grunnskoleloven av 1958 (se s. 226 ff.), gjaldt som Den norske kirkes undervisning av sine egne medlemmer. Grunnlovens § 2 fastsatte

evangelisk-luthersk kristendom som statens offentlige religion. På grunnlag av dette kunne man hevde at Norge var en kristen stat. Det kirkelige selvbildet var at kirken dermed også skulle forsyne staten med dens moralske normer. Mange erkjente at kirken ikke hadde noe apparat til å tvinge statsmakten til å rette seg etter en kirkelig konsensus i verdispørsmål, men det var på grunnlag av slike forestillinger at spørsmålene f.eks. om konkubinatarparagrafen (se s. 254 ff.) og om kondomer til Tysklandsbrigaden (s. 98 ff.) ble så følelsesladede som de ble (jf. s. 162). De ble tydelige tegn på en tilstand kirkefolket ikke likte, og ikke likte å bli minnet om: at statens og kirkens normer faktisk ikke var sammenfallende.⁷⁴⁴ Håpet levde likevel om at situasjonen kunne bli en annen. Det var utvilsomt gjort feil, skrev redaktør Dagfinn Hauge i *Luthersk Kirketidende* i 1961, «men vi har ikke lov til å gå ut fra at feilene skal gjøres om igjen».⁷⁴⁵

Selvsagt var ikke alle enige. Et knallhardt angrep på statskirken ble framført i *Farmand* oppunder jul i 1962 av Aksel Solbu, sokneprest i Nore. Hans ankepunkt var ikke primært ordningen som sådan, men at den ble administrert av Arbeiderpartiet. Som en gjanklang av Opdahl og Berggrav, men enda mer direkte rettet mot Arbeiderpartiet, advarte han mot ensretting av samfunnet og uthuling av kirken, kort sagt «sniksosialisering».

Tanken er [...] ganske sikkert den, langsomt å omforme Kirken i retning av et velferdsstatens riksreligionsverk, en statsinstitusjon til varetakelse av

borgernes religiøse behov. Man kan spørre om hva en slik merkelig nøytral størrelse egentlig skulle ha å by på. Kanskje noe i retning av den fordistiske kult i «Brave New World»? Man grøsser ved tanken.⁷⁴⁶

Solbu anklaget videre «framtreddende arbeidertifolk» for barnslig å herme etter kristne tiltak:

Man imiterte hedningemisjonen ved å gå til dobygging på Malabarkysten i statlig regi. Man fikk en statlig etterlikning av sjømannsmisjonen. Og da det ble tatt et nytt kirkelig initiativ ved opprettelse av familierådgivningskontorer, ble man veldig sur. Den sosialistiske stat er våre dagers store imitator og tyvaktige apekatt. [...]

Når en slik statlig imitasjon først er kommet ut i livet, ender det ofte med krav om monopol for den.⁷⁴⁷

Solbu skrev at han håpet å få oppleve den dagen Norge ikke lenger hadde sosialiststyre. Men som prest og kristen håpet han «enda mer å få oppleve den dag da Den norske kirke ikke lenger er en statskirke».

Angrepet var oppsiktsvekkende i sin krasshet; Solbu kostet til og med på seg påstander om at Arbeiderpartiet hadde verdsatt mange av nazistenes restriksjoner fra krigstiden, og at det «overtok meget av deres ideer». Til tross for de sterke virkemidlene maktet han ikke å dra i gang noen ny debatt om statskirkeordningen.⁷⁴⁸

Skolesakene

For kristenfolket var det først og fremst undervisningen i skolen som skulle sikre at Norge forble et kristent land med en statskirke. Olav Valen-Sendstad (se s. 164) trakk opp det felles statskirkelige perspektivet i 1951:

Det som gjør forholdet mellom statsmaktene og kirken (de kristne) så vanskelig i våre dager er at statsapparatet er i hendene på folk og retninger, innstillinger og mentalitet som er mer eller mindre åpenbare kristendomsfiender, og som ikke viker tilbake for å føre en målbevisst politikk som svarer til dette fiendskap. [...]

Den tappen som hele forholdet mellom stat og kirke dreier seg om, er fra kristelig synspunkt: folkeoppdragelses-spørsmålet – og dermed spørsmålet om våre statsmakter i dag overhodet er villig til å medgi at kirken (de kristne) i følge både historisk tradisjon og landets grunnlov og lover har gudgitt, åndelig plikt og uavkortet rett til å ta hånd om alle oppdragesspørsmål, uten hindringer eller forstyrrelser fra den verdslige statsmakts side.

[...]

Statskirkeordningen er meningsløs fra det øyeblikk staten bestrider at folkeskolen er en funksjon av kirken, og dens lærere er kirkens tjenere i folkeoppdragelsen. Når statsforvalterne målbevisst arbeider på å

løse skolen fra kirken og planmessig, om enn taktisk sett gradvis, søker å påtvinge vårt folk en agnostisk, ateistisk og materialistisk oppdragelse, da arbeider de moderne statsforvaltere klart og tydelig på en oppløsning av det gamle, lovfestede forhold mellom kirke og stat.⁷⁴⁹

Valen-Sendstad var særlig bekymret fordi han mente at dette oppløsningsarbeidet foregikk i det skjulte, som et systematisk «mullvarparbeide». Her hadde han mange meningsfeller.

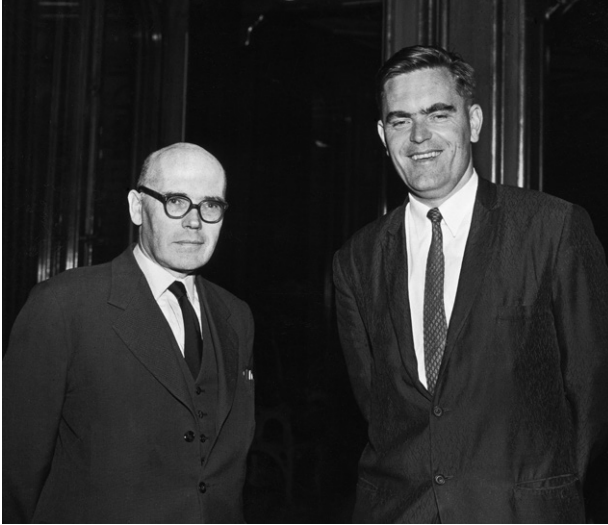
Debatt om religionsundervisningens karakter

Kristenfolket hadde lidd nederlag høsten 1946 i den symboltunge striden for å sikre at kristendomsfaget ble obligatorisk i framhaldsskolen (se s. 92 ff.). Desto viktigere fortonet det seg å arbeide for å sikre fagets plass i andre skoleslag. I dette arbeidet hadde, som vi har sett, KPK/IKO etablert seg som et felles organ for lutherske kristne allerede i 1945. Regjeringspartiet hadde på sin side en rekke skolepolitikere som ønsket å demokratisere og modernisere skoleverket, og mente at religionsundervisningen både var gammeldags innrettet, videreførte sneversynt og uvitenskapelig dogmatisme, og tok for mye plass. Kaj Skagen har med god grunn sett dette som vel så mye en ideologisk kamp som en om vitenskapelighet. Ett ledd i partiets prosjekt var å gjøre dets «positivistiske verdensbilde og menneskesyn

dominerende ved å renske ut konkurrerende pedagogiske tankeretninger ved høyskoler og universiteter».⁷⁵⁰

En av Arbeiderpartiets fremste skolepolitikere var Trygve Bull, som fra 1949 var lektor ved Oslo lærerskole – han var en av dem som ble satt inn for å endre lærerskolens preg da den ble overtatt fra Indremisjonen. Bull hadde i ungdommen vært innom Norges kristelige studenterbevegelse, men var endt opp som agnostiker og utmeldt av statskirken. Han mente «kristenfolket» i all hovedsak representerte konservative krefter, og næret en intens personlig motvilje mot pietistisk «ortodoksi», som han mente formørket tilværelsen for store grupper.⁷⁵¹ Han la ikke skjul på at han mente religionsundervisningen burde endres i teologisk liberal og udogmatisk retning, og at den i den høyere skolen ikke burde være et eget fag, men bli en del av kulturhistorien.⁷⁵²

Helt siden 1890-tallet hadde sterke krefter innen Arbeiderpartiet arbeidet for å gjøre kristendomsfaget i grunnskolen ikke-konfesjonelt. Historisk hadde kravet vakt uhyre sterke motreaksjoner, og partiledelsen innså på 1940- og 1950-tallet at det med stor sikkerhet ville gjøre det igjen, dersom det ble satt på programmet. Det ble likevel stadig reist som prinsipielt riktig. Kritikerne framholdt at den konfesjonelle undervisningen var i strid med religionsfriheten, og at det var uholdbart at lærere som ikke var medlemmer av statskirken, risikerte å ikke få jobber fordi de ikke kunne undervise i kristendomskunnskap.⁷⁵³ De kreftene i partiet som ville beholde det

Stortingsrepresentantene Trygve Bull (A) og Per Lønning (H) kjente hverandre godt fra lærerværelset på Oslo lærerskole. De støtte ofte sammen når skolesaker skulle behandles på Stortinget. Her er de avbildet under en diskusjon om forsøksvirksomheten i skoleverket, hvor det, som mange ganger før, ble snakk om Arbeiderpartiets tendens til å ville skjære ned på faget kristendomskunnskap. Foto: Aftenposten.

konfesjonelle kristendomsfaget, var imidlertid også aktive. Sommeren 1951 lyttet sentralstyret til dem, i alle fall halvveis. Det året var det kommunevalg, og Norges Kristne Arbeideres Forbund ønsket at partiet skulle åpne for at lokallagene kunne utforme «en kristendomspost som henviser til normalplanen for kristendomsundervisningen i skolene».⁷⁵⁴ Normalplanen var på ingen måte høyt elsket av kristenfolket, men den slo i alle fall fast at kristendomsundervisningen skulle gi elevene kunnskap om den kristne barnelærdommen etter den evangelisk-lutherske trosbekjennelse. Og siden den var innført under Nygaardsvold-regjeringen i 1939, og senest godkjent av det arbeiderpartistyrte Kirke- og undervisningsdepartementet i 1948, kunne man bruke den til å «bevise» at partiet ikke var kristendomsfiendtlig. Sentralstyret godtok at fylkes- og kretspartiene ble gjort oppmerksom på forslaget og på at normalplanen var godkjent departementet. Så

langt som til positivt å støtte forslaget ville styret imidlertid ikke gå.

I 1953 tok Torolf Elster fram en verbal storslegge for å dundre løs på den konfesjonelle undervisningen gjennom en leder i *Kontakt*. Religionsundervisningen i skolene var ifølge ham «mer enn et brudd på religionsfriheten, det betyr direkte åndelig vold mot forsvarsløse barn».⁷⁵⁵ Det gjaldt å beskytte de svakeste. Han erkjente at parolen *religionen ut av skolen* ville bli en alvorlig belastning for Arbeiderpartiet, men trodde samtidig at den kanskje kunne begeistre ungdommen.

Her støtte han på uventet motstand fra Bull, som erklærte seg som en tilhenger av den konfesjonelle undervisningen, av taktiske grunner. Så lenge statskirken religionsundervisning skjedde i den offentlige skolen, hadde nemlig staten innsyn i den og påvirkning på den. Hvis man derimot tvang kirken til å etablere sin egen opplæring i tro, ville man miste kontroll. Å reise

en kamp for konfesjonsfri undervisning ville dessuten være upopulært blant folk flest, som stort sett mente at religionsundervisning hadde «gitt dem verdier [...] som de ikke vil være foruten».⁷⁵⁶ Elsters parole ville bare

fjerne oss fra det store flertall av befolkningen både på land og i by. Vi ville få en motoffensiv fra de aller mørkeste krefter, og det ville stenge for det eneste som er praktisk mulig i lange tider framover: en gradvis liberalisering av både kirke og religionsundervisning.

Heller enn å avskaffe den konfesjonelle undervisningen ville altså Bull *endre* den med politiske midler, bort fra det han mente var fordømmende dogmepugg og skremsler, og over til en frilynt og fordomsfri kristendom.

Elster hadde latt seg overbevise om at hans første forslag til strategi hadde vært for drastisk, og presenterte en revidert versjon i *Arbeiderbladet* i oktober. Før selve lovbestemmelsen om konfesjonell religionsundervisning kunne fjernes, måtte man vente til folkeflertallet hadde endret syn, og i mellomtiden ville det – som Bull hadde påpekt – være dumt å la «mørkemannssyn og fordommer [bli] et valgpolitisk alternativ til frisinn og kunnskap», ettersom det «nedarvede og autoritære» ville ha et naturlig overtak.⁷⁵⁷ Man måtte ta tiden til hjelp, men ikke av den grunn sitte stille, for «hvert år kommer et nytt kull av barn som det øves urett mot», ja «den religiøse

propaganda i skolen» var en krenkelse ikke bare av religionsfriheten, men «av barnas elementære menneskerettigheter». Elster mente at nettopp Arbeiderpartiet hadde en forpliktelse til å etablere et mottrykk mot det voldsomme opinionstrykket som ble utøvd av «mørkefronten i vårt samfunn». Utviklingen var imidlertid på parti med lysets krefter:

Det er simpelthen et spørsmål om kunnskap – om dannelse i ordets beste forstand. Det er da i og for seg berettiget å si at uansett lovens bokstav vil den sunne, objektive opplysning etter hvert av seg selv ta forkynnelsens plass.

Elsters linje vakte naturlig nok oppsikt og motstand, og ikke bare på grunn av opphavsmannens utilslørte arroganse, eller «groteske stormannsgalskap», som en kritiker kalte det.⁷⁵⁸ *Morgenbladet* oppfattet Elsters standpunkt som representativt for grunntendensen i Arbeiderpartiets kommende politikk, som ville være å gradvis marginalisere kristendommen, og for dette formålet beholde statskirken.⁷⁵⁹

Elster erklærte altså åpent at han ønsket konfesjonell undervisning ut av skolen, mens Bull ville beholde den og «liberalisere» den gradvis. Slik Bjarne Hareide i IKO så på saken i 1956, var de to strategiene like ille, for etter hans syn ville de begge ha avkristning av skolen som resultat.⁷⁶⁰ Han så med bekymring på at Bulls linje lot til å få størst tilslutning, siden den var listigere og vanskeligere å imøtegå.

Lex Lange

I 1952 vedtok AUF, som vi har sett (s. 72), et skoleprogram hvor det het at religionsundervisningen i skolen måtte bli ikke-konfesjonell. Begrunnelsen var bl.a. at det måtte bli «slutt på bedehusvirksomheten i skolestua, forkynnelsen og andakten må ut derfra», og at det gjaldt å «frigjøre skolen fra det kirkelige formynderskap», ikke minst slik det manifesterte seg gjennom IKO.⁷⁶¹ AUF-landsmøtet vedtok samtidig, mot noen få stemmer, at kravet om medlemskap i statskirken skulle falle bort for alle lærere i skolen, uansett om de underviste i kristendom eller ikke, og også for rektorer, styrere og skoledirektører.

Dette siste aktualiserte seg snart. August Lange (1907–1970), bror av utenriksminister Halvard Lange, var en av Arbeiderpartiets utålmodige skolepolitiske strateger som ønsket å støpe om skolevesenet raskest mulig. Han hadde meldt seg ut av statskirken allerede som nittenåring og kom på 1950-tallet til å definere seg som humanetiker. Han var en av frontfigurene i arbeidet for å få etablert borgerlig konfirmasjon som en institusjon, som alternativ til den kirkelige (se over, s. 149 ff.). I likhet med Trygve Bull var Lange en av dem som ble ansatt ved Indremisjonens tidligere lærerskole i Oslo etter at den var overtatt av staten (se s. 94 ff.). I 1953 ble han konstituert som rektor ved Hamar lærerskole. Dette skulle imidlertid skape problemer. I gjeldende lov om embetsmenns trosbekjennelse fra 1894 stod det nemlig at «alle ved Folkeskolen eller til dens Fremme ansatte

Embedsmænd» skulle «bekjende sig til Statens offentlige Religion».⁷⁶² To av de fremste kirkerettsekspertene, Kristian Hansson og Knut Robberstad, tolket begge i sine kommentarer bestemmelsen som at den utvilsomt inkluderte rektorer ved lærerskolene.⁷⁶³ Formelt stod dermed ikke rektorstillingen på Hamar åpen for ikke-statskirkemedlemmet Lange.

Kirke- og undervisningsdepartementet hadde lenge vært klar over at lovens bokstav kunne stå i veien for utnevnelser det ønsket å foreta, og henvendte seg bl.a. til biskopene sent i 1951 for å høre deres syn på en eventuell oppmyking. Sju av de åtte biskopene ønsket den gang ikke å åpne for at regjeringen skulle kunne dispensere fra bekjennelsesplikten for embetsmenn ansatt til folkeskolens fremme; unntaket var Kristian Schjelderup i Hamar.⁷⁶⁴ Konstitueringen av Lange skjedde altså til tross for slike betenkeligheter. Den var heller ikke den første: I 1948 var kvekeren Wilhelm Aarek blitt utnevnt til rektor ved Kristiansand lærerskole, uten at det hadde ført til oppstuss.

I 1954 ble det derimot oppstuss. Det skyldtes først og fremst at Lange, først gjennom en kronikk i *Arbeiderbladet*, senere på et møte på Gjøvik i Sosialistisk skolelag i Vest-Oppland, gikk til angrep på folkeskolens kristne formålsparagraf og på den konfesjonelle undervisningen.⁷⁶⁵ Mange ble rystet over at nettopp en embetsmann med ansvar for å utdanne lærere stod for noe slikt, og særlig uttalelsene på Gjøvik-møtet gav støtet til en langvarig og følelsesladet debatt. At regjeringen hadde

gitt en slik mann rektorstillingen, framstod for størsteparten av kirkefolket som ytterst provoserende. Konstitueringen kunne sees som et forsøk fra Arbeiderpartiets side på å tøye grensene, og på å foregripe innføringen av en «konfesyonsfri» skole uten å la formaljuridiske hensyn hindre det.

Departementet ble dermed utfordret av en samlet kristelig presse, anført av *Vårt Land*, om utnevnelsen av Lange i det hele tatt hadde vært lovlig. Statssekretær Helge Sivertsen hevdet først at den hadde vært «helt korrekt», men gav kritikerne blod på tann da han samtidig uttalte at han mente det ville være *urimelig* om loven utstengte «fremragende pedagoger», altså noe som ikke besvarte spørsmålet om konstitueringen faktisk hadde vært *lovlig* eller ikke.⁷⁶⁶ Bedre ble ikke saken da han sa at «[l]oven inneholder ikke noe påbud om at lærerskolens rektorer skal stå i statskirken». Dette framstod mest som en bortforklaring eller bevisst avsporing, siden ingen hadde påstått eller spurt om noe slikt. Konfrontert med at saken ifølge kirkerettslærde var klar, ble Sivertsen påfallende mindre påståelig. Med en talende uklarhet framholdt han at når juristene hadde rett, så tok han selv «feil når jeg mener at vårt grunnsyn på åndsfriheten må føre til en annen tolkning av loven på dette punktet».⁷⁶⁷ Det måtte da «gis hjemmel for å gjøre avvikelser fra lovregelen». I departementet kom det nå fortgang i arbeidet med å foreslå endringer i loven, og proposisjon ble lagt fram omkring en måned etter det famøse møtet på Gjøvik. Den gikk ut på å åpne for dispensasjon fra bekjennelseskravet «i

særlige tilfelle» og når «vedkommende ikke skal gi undervisning i kristendoms-kunnskap».⁷⁶⁸ Spørsmålet om hvorvidt utnevnelsene av lærerskolerektorer som ikke var statskirkemedlemmer, egentlig hadde vært lovlige, gikk proposisjonen ikke inn på. Derimot erklærte den at utviklingen i retning av stadig større religiøs toleranse siden loven var blitt utarbeidet, gjorde det «åpenbart at det innhold lovgiverne [...] mente å legge i § 1 i den nevnte loven, ikke kan eller må gjelde fullt ut i våre dager».⁷⁶⁹ At regjeringen i det hele tatt foreslo en lovendring, var selvsagt i seg selv en innrømmelse av at utnevnelsene ikke hadde vært helt korrekte.

Lenge før proposisjonen var ferdig, hadde en stortingsmann fra Bondepartiet interpellert i saken: «Kan det være rett det Kirkedepartementet nå hevder at en lærerskolerektor ikke trenger stå i Den Norske Kirke?» Han ble bedt om å trekke spørsmålet tilbake under henvisning til at en proposisjon var under arbeid. Da han ikke var villig til dette, ble resultatet en debatt sterkt preget av at Arbeiderpartiet syntes saken var ubeleilig – trolig et nytt tegn på at regjeringen ikke var sikker på at det formelle hadde vært i orden.⁷⁷⁰ Noe klart svar fikk interpellanten ikke.⁷⁷¹

Arbeiderpressen forsvarte i det store og hele utnevnelsen av Lange. Aller sterkest gikk *Arbeiderbladet* i forsvar, og aggressiviteten i hovedorganets omtale kan nok tyde på at man også i redaksjonen forstod at regjeringen var ute på tynn is, juridisk sett, slik at oppmerksomheten burde ledes annetsteds hen. *Arbeiderbladet* ville

Helge Sivertsen var en av Arbeiderpartiets mest framtrede skolepolitikere på 1950- og 1960-tallet. Som statssekretær i Kirke- og undervisningsdepartementet falt det i 1954 på ham å forsvare utnevnelsen av humanetiker August Lange til rektor ved Hamar lærerskole. Foto: Aktuell/NTB.

ha en saklig diskusjon om «sektersk og dogmatisk» versus «objektiv og bekjennelsesfri» religionsundervisning, og anklaget kritikerne for «formalprosedyre».⁷⁷² I selvtretferdighet og påstått rettroenhet rettet de personangrep mot Lange i stedet for å diskutere religionsundervisningen, hevdet avisen.

Hvor dette likner de metoder mørkemenn har nyttet hver gang de vil ramme en ny tanke og et mer fritt og tolerant syn på religiøse og kirkelige spørsmål. Det har vært å rope sitt korsfest! Men bak enhver slik prosedyre og heksejakt har en forfulgt et videre mål: å tolke skriften eller forskriftene så det passet i den herskende retnings forsøk på å skaffe seg en monopolstilling.⁷⁷³

At det eksplisitt var departementet og regjeringen, ikke Lange personlig, som var utfordret av *Vårt Land*, nevnte *Arbeiderbladet* ikke.

Lovendringen som Arbeiderpartiets stortingsflertall fikk vedtatt senhøstes 1955, ble kalt «Lex Lange». Den fulgte den hastig skrevne proposisjonen fra året før. Et betydelig ikke-sosialistisk mindretall mente at det ville være galt å åpne opp for «personer som har stillet seg utenfor ethvert kristent religionssamfunn og dermed har gitt til kjenne at de ikke er i overensstemmelse med skolens grunnlag og formål» – altså nettopp slike som Lange – men kunne selvsagt ikke hamle opp med Arbeiderpartiets stemmeovervekt.⁷⁷⁴ Fra partiets side ble reformen framstilt som et slag for religionsfrihet og menneskerettigheter, en avveining mellom «det frie

menneskelege synet på eine sida og omsynet til kyrkja si makt og prestisje på den andre». ⁷⁷⁵

Samordningsnemndas signaler

Et redskap for Arbeiderpartiets skolepolitikk var Samordningsnemnda for skoleverket, oppnevnt ved kongelig resolusjon i mars 1947. Den fikk et bredt mandat ut fra en målsetting om å videreutvikle skoleverket uten grunnleggende strukturendringer – en målsetting som ikke ble stående, siden nye krefter i partiet, blant dem Helge Sivertsen, mente det gamle systemet måtte erstattes av et helt nytt. ⁷⁷⁶ I løpet av få år rakk likevel nemnda å legge fram ikke mindre enn 19 innstillinger. Én av dem handlet om administrasjonsordningen i skolen og ble lagt fram i 1951. Her ble det foreslått at biskopene ikke lenger skulle utpeke noen medlemmer til tilsynsnemndene for folkeskolen, og at det ikke lenger skulle sitte noen prester som biskopenes representanter i skolestyrene i bygd og by. Særlig det siste var et brudd med tradisjonen. Folkeskolen var i sin opprinnelse en kirkeskole, og prestene hadde vært selvskrevne medlemmer så lenge skolekommisjoner og senere skolestyrer fantes i Norge. Forslaget ble begrunnet med at det var «et naturlig resultat av utviklingen at skolestyret nå sammensettes på fullt demokratisk grunnlag, uten sjølskrevne medlemmer», og at det dessuten ikke var nødvendig at prestene skulle være med å avgjøre andre skolesaker enn dem som gjaldt kristendomsfaget. ⁷⁷⁷

Forslaget ble av mange tolket inn i en lang historie hvor kirkenes innflytelse over folkeskolen gradvis ble svekket, slik kristendomsfaget var blitt det. Prestenes formannsstilling i skolestyrene var forsvunnet allerede i 1889; stadig færre teologer ble ansatt i skolerelaterte embeter, mv. En rekke skolestyrer vedtok uttalelser som protesterte mot forslaget, bl.a. fordi man oppfattet det som en politisering av et samfunnsområde hvor partipolitikk ikke hørte hjemme. *Luthersk Kirketidende* så forslaget som et beklagelig ledd i «rekken av de – etter hvert ganske mange – tegn på at samfunnet beveger seg bort fra sitt kristne grunnlag». ⁷⁷⁸ AUFs sentralstyre henstilte derimot Arbeiderpartiet om å følge det opp. *Fritt slag* skrev på lederplass om at prestens plass i skolestyret var «en levning fra en svunnen tid» og gav «kirken urimelig stor makt over skolen». ⁷⁷⁹

Bispemøtet reagerte nokså kraftig. Å fjerne prestene ville gripe ødeleggende inn i det veletablerte forholdet mellom skole og kirke og være et eklatant brudd med norsk kulturtradisjon, uttalte det. Biskopene mente at samordningsnemnda ikke hadde forstått at prestene var der ikke bare for å føre tilsyn med kristendomsundervisningen, men vel så mye for å sikre at selve folkeskolens formålsparagraf, å hjelpe barna til «en kristelig og moralsk oppdragelse», ble ivarettatt, noe som måtte skje i alle fag. ⁷⁸⁰ At Den norske kirke hadde sin representant i skolestyret, var dessuten en naturlig følge av at kirken i det vesentlige hadde overlatt opplæringen i kristendom av sine døpte medlemmer til skolen.

Samordningsnemnda hadde også gitt råd om hvordan lærerutdannelsen burde ordnes, og bl.a. foreslått å opprette en nasjonal pedagogisk høyskole. På kirkelig hold merket man seg at kristendoms-kunnskap ikke var med blant fagene som nemnda foreslo at staben skulle dekke mht. undervisningsmetodikk. Siden kirkefolket oppfattet kristendoms-kunnskap som folkeskolens hovedfag, en status det mente ble bekreftet ved skolens formålsparagraf, ble dette forholdet tolket som enda et faresignal. Biskopene kalte det både uforståelig og en underkjennelse av fagets sentrale stilling.⁷⁸¹ De så underkjennelsen bekreftet i andre deler av nemndas arbeid.

Den som på 1950-tallet gjorde mest for å sammenfatte og målbære kirkefolkets bekymringer overfor regjeringspartiets skolepolitikk, var Bjarne Hareide, lederen av IKO. I boka *Det gjelder barnet!* fra 1954 argumenterte han sterkt for å satse målrettet på å utvikle religionspedagogikk og for å beholde den konfesjonelle religionsundervisningen (inkludert prester i skolestyrene). Krefte som truet denne, fant han først og fremst i arbeiderbevegelsen. Den hadde nok, etter valgnederlaget i 1918 (se bind 1, s. 270–272; 278–285), midlertidig latt være å kjempe åpent for saken, men hadde ført kampen videre «på en indre front». Målet var intet mindre enn «å få bort det kristne livssyn og den kristne grunn i skolen».⁷⁸² Nylig var standpunktet dukket opp i AUFs skoleprogram, samt i debattene i *Kontakt* og *Fritt slag*. Bak alt dette ante han en totalitær tendens, ikke en utvikling av demokratiet.

Tanken om at innflytelsesrike krefter i Arbeiderpartiet hadde en bevisst strategi om å fjerne den konfesjonelle undervisningen, ble utviklet og spisset til i boka med den utfordrende tittelen *Skal kristendommen ut av skolen?* fra 1956, som også var ført i pennen av Hareide. Boka skildret «en truende fare for kirke og folk», og var konfronterende og polemisk i formen.⁷⁸³ Dette ble den også kritisert for, men Hareide la samtidig vekt på å dokumentere sine påstander, og boka lot seg ikke helt uten videre avfeie.⁷⁸⁴ Da den ble omtalt i *Arbeiderbladet*, var det ikke Hareides redegjørelser, men hans innstilling som fikk gjennomgå, i form av anklager om at han målbar et autoritært og udemokratisk kirkesyn på vegne av «en bestemt dogmatisk-konservativ retning».⁷⁸⁵ Hareide repliserte at han var sikker på at det ikke var ham som gikk på tvers av folkemeningen. «Den radikale kulturelite i hovedstaden burde snart prøve å gjøre seg klart at kristendommen har dypere røtter ute blant det jevne folk enn den hittil har trodd.»⁷⁸⁶

Arbeiderpartiet arbeidet midt på 1950-tallet med å utarbeide et kulturprogram (se s. 273 ff.) Programmet kom i flere versjoner, men ingen av dem gikk ut på at kristendomsfaget skulle fjernes fra skolen, skjønt det skulle gjøres mindre dogmatisk. Denne linja, som ikke fullt ut beroliget dem som var bekymret for fagets konfesjonskarakter, ble bekreftet av partilandsmøtet i 1957. Den ble videre fulgt opp i regjeringens forslag til ny lov for grunnskolen i 1958. Dette forslaget skjebne, og da særlig de sidene av det som angikk kristendommens

stilling i skolen, skulle bli en av de virkelig store politiske kampsakene i annen halvdel av 1950-tallet.

«Et dødsstøt mot kristendomsfaget»?⁷⁸⁷ Den harde striden om skoleloven av 1959

Etter lang tids forberedelse la Kirke- og undervisningsdepartementet fram en proposisjon om ny lov om folkeskolen i januar 1958. Loven skulle for første gang være felles for by og bygd, og den skulle gjøre veien lettere fram mot det obligatoriske niårige skoleløpet som de førende skolepolitikere i Arbeiderpartiet, med Helge Sivertsen i spissen, ønsket. I proposisjonen var det ikke foreslått noen fundamentale endringer i folkeskolens formålsparagraf. Skolen skulle dermed fortsatt «hjelpa til å gje elevane ei kristeleg og moralsk oppseding».⁷⁸⁸ Dette var kirkefolket godt fornøyd med. Andre punkter var det mindre begeistret for. Samordningsnemndas forslag om at geistlige ikke lenger skulle være selvskrevne medlemmer av skolestyrene, var fulgt opp, selv om de skulle ha møte- og uttalerett «i saker om opplæringa i kristendoms-kunnskap», og kunne bli bedt om råd.⁷⁸⁹ Noen enkeltheter vakte stor oppmerksomhet: I 1936-lovene hadde § 9c fastsatt at målet for undervisningen i kristendoms-kunnskap var

sikkert kjennskap til det vesentlige innhold av den bibelske historie, til de viktigste begivenheter i kir-kens historie og til den kristelige

barnelærdom etter den evange-lisk-lutherske bekjennelse⁷⁹⁰

Dette, som på kirkelig hold ble forstått som «basisparagrafen» for den lutherske opp-læringen i skolen, var sporløst forsvunnet i proposisjonen. Det var også bestemmelsene om at skoledagen skulle begynne og slutte med salmesang eller bønn, eller begge deler. Videre hadde § 6 i de gamle lovene, om fa-gene i skolen, hatt faget kristendoms-kunnskap først i opplistingen, men i forslaget til ny paragraf kom dette faget på tredjeplass. Biskopenes innflytelse på skolen var også sterkt svekket, og ikke bare ved at deres representanter ikke lenger skulle sitte i skolestyrene. Før hadde bispene hatt sete i overtilsynet, men dette var nå strøket.

At lovforslaget ikke kom til å gli greit gjennom Stortinget, ble klart allerede under trontaledebatten, få dager etter at det var godkjent i regjeringen og før represen-tantene hadde fått lest det. At prestene skulle fjernes fra skolestyrene, var imidler-tid kjent, og representanter fra både Høyre og Kristelig Folkeparti advarte mot dette. Likevel hadde neppe noen i regjeringsap-paratet forutsett den stormen av kritikk og protester som blåste opp våren 1958. Det viste seg at svært mange nordmenn oppfattet forslaget som en uvelkommen svekkelse av kristendomsfaget, av dets kon-fesjonstilknytning og av båndene mellom skole og kirke.

Biskopene fant saken så alvorlig at de kom sammen til et ekstraordinært bispemøte tidlig i april. Møtet munnet ut i et brev til stortingskomiteen hvor et

enstemmig biskpekollegium sterkt kritiserte proposisjonen på de punktene som nettopp er nevnt, mens andre deler av den fikk ros. Biskopene fant at proposisjonen støttet opp om en bekymringsverdig tendens «til å løse skolen fra kirken og til å svekke kristendomsfagets kirkelige og konfesjonelle karakter», og at den inneholdt så mye som virket både overraskende og foruroligende at kirken rett og slett ikke kunne tie.⁷⁹¹ De la særlig stor vekt på at kristendomsfaget ikke bare var ett av mange skolefag, men at det stod i en særstilling fordi det formidlet «den barnelærdom kirken og foreldrene har forpliktet seg på ved dåpen». De bad dermed om at den klare konfesjonstilknytningen i «basisparagrafen» måtte bli stående i loven, og mente at «uroen» ikke ville stilne ellers. Når biskopene gikk offentlig ut på denne måten, var det også fordi de ikke tidligere var bedt om å uttale seg i saken, slik de mente de hadde rett til. Kirkelige instanser mente de var blitt bevisst holdt utenfor reformarbeid som hadde svekket kristendomsfaget tidligere (jf. bind 1, s. 454–458), og syntes nå at historien gjentok seg.

Enkelte av biskopene engasjerte seg særlig sterkt. Ragnvald Indrebø i Bjørgvin snakket offentlig om sin dype bekymring for at staten grep mer og mer inn på kirkens område, og advarte om at kirken kunne måtte starte sin egen dåpsopplæring om proposisjonen ble vedtatt. Karl Marthinussen i Stavanger, som var en viktig mann i Kristelig Folkeparti, hevdet i samme lei at loven ville fjerne alle garantier for at innholdet i religionsundervisningen stemte

med kirkens lære, og oppfordret åpent menighetsrådene til å sende protester. Men også Kristian Schjelderup i Hamar, som ble regnet som spesielt arbeiderpartivennlig, stilte seg bak bispebrevet.⁷⁹²

Både før og etter bispemøtet kom kritikken til uttrykk gjennom pressen, og dessuten gjennom folkemøter og en stri strøm av brev, protestskriv og bønner om endringer, sendt fra skolestyrer, menighetsråd og andre forsamlinger til stortingskomité, departement og statsråd. Komiteen alene skal ha mottatt ca. 1400 slike henvendelser. Virksomheten var for en stor del organisert, mye som et samarbeid mellom IKO, med Hareide som energisk pådriver, biskopene, bispedømmerådene og de lutherske lekmannsorganisasjonene.⁷⁹³ Ikke minst viste det seg effektivt at IKO hadde sørget for at flere av bispedømmerådene hadde nedsatt egne skoleutvalg.

Den harde og omfattende kritikken kom overraskende på regjeringspartiet. Dets politikere synes stort sett å ha ment at den bare virket til å avspore debatten og klusse til en sterkt påkrevet reform ved å fokusere på enkelte små detaljer og fortolke dem så vrangvillig som mulig. Departementsledelsen ivret for å få lovforslaget behandlet raskt, helst allerede i vårsesjonen 1958. Statsråd Bergersen betraktet den nye skoleloven som sitt hjerte barn. Da måtte man få dempet gemyttene, og planer ble derfor lagt for hvordan kritikken skulle imøtegås. Arbeiderpartiets forsvar mot anklagene fra kirkelig hold kom vesentlig til å følge to linjer:

1. *at det påståtte angrepet på kristendomsfaget ikke eksisterte*
og
2. *at den svekkede innflytelsen for kirkelige organer var en naturlig utvikling av demokratiet.*

Den første linja var den viktigste, trolig fordi biskopene og alle de andre resolusjonsskriverne la så stor vekt på at § 9c i den gamle loven var borte. Proposisjonen hadde ikke til hensikt å gjøre reelle endringer i kristendomsundervisningen, hevdet partiets folk med statsråd Bergersen i spissen – og derfor hadde det heller ikke vært noen grunn til å rådspørre biskopene. For å få en så enkel og kort lov som mulig, hadde det imidlertid vært nødvendig å fjerne slikt som hørte naturlig hjemme i ulike fagplaner og reglementer, fra lovteksten, som for eksempel målsettingen for nettopp kristendomsfaget, eller bestemmelser om salmesang og bønn. Det var, framholdt statsråden en rekke ganger, ingen grunn til å omtale den evangelisk-lutherske trosbekjennelsen spesielt i skoleloven, ettersom den var nevnt i selveste Grunnloven. Departementet hadde ønsket å unngå gjentakelser. «Loven må ikke forveksles med en lovkommentar. Det er denne misforståelse de som har kritisert framlegget, har gjort seg skyldig i.»⁷⁹⁴

Dette budskapet, at kristendomsfaget slett ikke var truet, ble hamret inn av arbeiderpressen våren 1958. Arbeiderpartiets nestformann Trygve Bratteli brukte en del av 1. mai-talen i Bergen til å gå «til felts mot den besynderlige striden som er reist fra

kirkelig hold og som kan true med å bringe saken på avveier».⁷⁹⁵ *Arbeiderbladet* mente å se et «trist tidsfenomen» i at «kirkefolket fortsetter sin aksjon mot lovforslag som de tror eksisterer i virkeligheten, men som bare eksisterer i deres egen innbilning».⁷⁹⁶

Argumentasjonen om at skoleloven var en demokratisk reform, gjaldt i det vesentlige forslaget om at det ikke lenger skulle være selvskrevne representanter for kirken (og lærerne, et forhold vi ikke her går videre inn på) i skolestyrene. I en sentralt produsert lederartikkel som ble trykt både med og uten signatur i en rekke partiaviser, het det at ordningen med selvskrevne medlemmer stammet fra «en tankegang som var rådende før demokratiet ble innført, og den begynner å virke svært gammeldags nå».⁷⁹⁷ Folket burde, gjennom kommuniststyrevalg, bestemme hvem som skulle sitte i skolestyrene, og før det skjedde, kunne man «ikke godt snakke om demokratisk sammensetning» av dem. Spørsmålet om «prestenes rettigheter» ble på en påfallende måte kjørt fram i debatten, het det videre, og disse rettighetene ble kontrastert med «demokratiske skolestyrene». Slik ble meningsmotstanderne stemplet ikke bare som gammeldagse, men også som forsvarere av fortidens embetsmannsvelde.⁷⁹⁸ *Rogalands Avis* (A) skrev om hvordan den nye loven ville «gi samfunnsorganene det fulle ansvar for skolestellet. Det er dette skrittet kirkens målsmenn motsetter seg.»⁷⁹⁹ Avisen framholdt at det var «samfunnet og samfunnet alene» som skulle ha ansvar for folkeskolen. Kirken burde holdes unna: «[V]i skremmes av sporene fra

helvetesdebatten og kirkestriden. Det sier vi like ut.»⁸⁰⁰ Med «kirkestriden» tenkte avisen på støyen rundt biskop Smemos tale på det frivillige kirkelige landsmøtet i oktober 1957 (se s. 295). Også Håkon Johnsen, som var hovedansvarlig for behandlingen av saken i Arbeiderpartiets stortingsgruppe, knyttet kritikken av skolelovsforslaget til dette, og mente den kunne skyldes at kirkefolket trengte å muntre seg opp med «en slik stimulans som en protestaksjon på innbilt grunnlag er».⁸⁰¹

«Ingen lov i de senere år har det vært skrevet så meget om både i aviser og fagtidsskrifter, og det er satt i gang protestaksjoner og resolusjonsmakeri, som har meget lite med alvorlig interesse for skolens problemer å gjøre», sa statsråd Bergersen senere.⁸⁰² Det ble gjort enkelte forsøk på å bagatelisere alle de kritiske resolusjonene, men det var ingen tvil om at det stod en bred opinion bak dem.⁸⁰³ Dessuten kunne saken tegne til å skape uro innad i partiet. Mens AUFs landsmøte henstilte til regjeringen å kjempe lovforslaget gjennom, tross all motstand, og Molde Arbeiderparti ikke ville ta hensyn til «det delvis hysteriske resolusjonsmakeri», stammet noen protester og henstillinger fra grupper og lag i arbeiderbevegelsen selv.⁸⁰⁴ Ettersom det gjaldt en stor skolereform, kunne det heller ikke overses at Norges Lærerinneforbund og Norges Lærerglag erklærte at de støttet biskopenes synspunkt.

Presset ble til slutt så stort at Arbeiderpartiet bakket, til tross for at det var sterk uenighet i stortingsgruppa. Trygve Bull og Håkon Johnsen mente at proteststormen

måtte tas alvorlig, og i alle fall Bull syntes at argumentene i noen grad var saklig relevante.⁸⁰⁵ Lederen for partiets fraksjon i kirke- og undervisningskomiteen, Rakel Sewerit, kjent som en skarp kirkekritiker, mente derimot at gruppas oppgave ikke var å diskutere proposisjonen, men å få den vedtatt. Styret i stortingsgruppa drøftet situasjonen den 10. mai, med statsråd Bergersen til stede. Det var få dager etter at både *Aftenposten* og *Morgenbladet* hadde krevd at saken burde utredes på nytt. Etter en lengre diskusjon ble det bestemt at partiet skulle gå inn for å beholde formuleringene i den gamle § 9c. Redaktør Olav Larssen i *Arbeiderbladet*, Johnsen og Bull fikk oppdraget med å planlegge hvordan dette skulle presenteres for offentligheten.⁸⁰⁶ Bull oppsøkte i dagene etterpå rektor Arne Fjelberg ved Det praktisk-teologiske seminar på Universitetet i Oslo for å finne ut hva som *egentlig* var problemet med lovforslaget, sett fra kirkelig hold, og hvor dypt det stakk. «Fjelberg var meget grei og åpen», skrev Bull senere, «og det ble helt klart at forargelsen over bortfallet av den såkalte basis-paragraf virkelig gikk dypt.»⁸⁰⁷ Saken ble tatt opp på nytt i et møte for hele stortingsgruppa 4. juni, som etter en lengre debatt sluttet seg til det gruppestyret hadde kommet til, og bestemte at Larsen, Johnsen og Bulls presentasjon «blir å offentliggjøre i form av et intervju med sakens ordfører, Håkon Johnsen».⁸⁰⁸

Det halvveis fiktive intervjuet kom på trykk i *Arbeiderbladet* to dager senere. Vinklingen var at Johnsen personlig, «for å få ordskiftet ut fra et sidespor», ville gå inn

for å videreføre formuleringen om målene for kristendomsfaget i § 9c, og dessuten endre en annen paragraf slik at biskop, sokneprest eller biskopens representant kunne gi råd om kristendomsundervisningen på eget initiativ, ikke bare dersom de ble bedt om det. Det ble samtidig gjort klart at partiet ikke ville gå med på ytterligere innrømmelser, og at Johnsen (altså stortingsgruppa) holdt fast på at protestaksjonene var iverksatt mot bedre vitende (underforstått: for å sverte Arbeiderpartiet). Hvis det kom flere protester nå, ville det vise at det ikke egentlig var kristendomsfagets stilling de protesterende var opptatt av. «Da får vi heller ta kampen.»⁸⁰⁹

Skolelovsforslaget ble en svært arbeidskrevende sak for kirke- og undervisningskomiteen. Det tok 45 møter og varte helt til slutten av februar 1959 før den kunne legge fram sin innstilling, og da var den langt fra enstemmig.⁸¹⁰ I de spørsmålene som angikk kristendomsfaget og forholdet mellom skole og kirke, kom det bare én overraskelse: det ikke-sosialistiske mindretallet, som talte to teologer og ett styremedlem i IKO, ville at prestene skulle være faste medlemmer av skolestyret, men hadde gått med på at de ikke måtte ha stemmerett. Dette var et forsøk på å komme Arbeiderpartiets krav om demokratisering i møte. Ellers ville dette mindretallet at skoledirektørene skulle samarbeide med biskopene om kristendomsfaget, at skoledagene skulle inneholde salmesang og/eller bønn og at kristendomsfaget skulle nevnes først av alle. Komiteens arbeiderpartiflertall stod fast på proposisjonen, bare med de

endringene Johnsen hadde signalisert i juni året før, og for Rakel Seweriins vedkommende ikke med disse endringene heller.

At Arbeiderpartiet ville få sin vilje igjennom, var gitt på forhånd.⁸¹¹ Debatene i både odels- og lagting ble ikke desto mindre omfattende og i mangt og mye en reprise av kontroversene året før. Regjeringspartiets misnøye med biskopenes brev og IKOs mobilisering kom tydelig fram; Johnsen snakket bl.a. om «massefabrikasjon av resolusjoner» i regi av «pressgrupper som er ute på vegne av særformål».⁸¹² Men opposisjonens misnøye med måten saken var forberedt på, uten rådslagning med lærerorganisasjoner eller kirken og angivelig «i dølgsmål», ble en enda større sak, som mange talere mente kunne forklare de tallrike og høylytte protestene.

Det var enighet om at kirkens innflytelse på skolen ble reelt svekket med den nye loven, til glede for noen og sorg for andre. Spørsmålet om hvorvidt kristendommens plass i skolen egentlig ble svekket eller styrket, ble noe av et hovedtema både i odels- og lagting. Dette viser at alle forsikringene fra året før om at faget stod minst like trygt som før, ikke hadde overbevist kritikerne likevel. Mange fra opposisjonen undret seg over at Arbeiderpartiets folk insisterte så sterkt på endringer som de selv hevdet var uviktige, men som andre åpenbart tillot betydning, slik som rekkefølgen skolefagene ble nevnt i, eller om salmesang og bønn skulle nevnes i loven. Opposisjonens folk tolket slike små ting inn i en større sammenheng, i praksis som utslag av en vedvarende kristendomsfiendtlig

tendens som var kommet til uttrykk på mange måter i senere år.⁸¹³ At regjeringssiden hardnakket holdt fast på dem, holdt mistankene ved like. Det hjalp ikke stort at Hjalmar Storeide (A), sokneprest i Finnås, forklarte at partiets folk ikke på dette sene stadiet kunne gi seg på detaljene, siden det ville bety at man vedgikk at de «dårlege, vonde, simple» hensiktene man var tillagt i den iltre agitasjonen, hadde vært sanne.⁸¹⁴ Debatten viser for øvrig klart at erklært kristne arbeiderpartifolk følte seg sterkt presset. Egil Liane, Ole Jørgensen, Knut Vik og Storeide var alle medlemmer av Norges Kristne Arbeideres Forbund, og fant det alle nødvendig å bedyre at de personlig ønsket både bønn og salmesang i skolen.

Var mistankene berettigete?

Svaret må være bekreftende, ut fra det synet på skolen de fleste i kirkefolket (inkludert mange sosialdemokratiske velgere) la til grunn. For dem var en av folkeskolens primær oppgaver å gi solid opplæring i luthersk kristendom til medlemmene av Den norske kirke, og kirken hadde en åpenbar rett til å legge premisser for undervisningen. Arbeiderpartiets ledelse ønsket en sekulær skole, hvor kristendoms kunnskap riktignok skulle inngå, men hvor kirken ikke skulle kunne dirigere. I partiets forståelse var skoleloven av 1959 bare én fase i en lang kamp for å vriste samfunnsskolen ut av kirkens grep. Folkeskolen hadde startet som en kirkeskole, men dette preget måtte bort.⁸¹⁵

Slik debatten om kirkeordningen tidligere på 1950-tallet tydelig hadde vist (se s. 176 ff. og 202 ff.), ble Den norske kirke ikke oppfattet som en statsetat under politisk kontroll, men som en motspiller som kunne ventes å ha målsettinger på tvers av de politiske myndighetenes. Som Hans Ommedal (Krf) sa det, var det egentlig rart «at staten har så lite rom att til nokon av sine egne embetsmenn» at den ville frata dem innflytelsen de hadde hatt på skolen.⁸¹⁶ Per Lønning (H) var inne på det samme da han pekte på det ulogiske i at Arbeiderpartiet hevdet å ønske en statskirke samtidig som det i den aktuelle saken ville løse kirken fra skolen.⁸¹⁷

I Stortinget gikk Trygve Bull langt i å hevde at de som hadde forberedt loven, hadde vært «i den aller uskyldigste tro» på at endringene som angikk kristendomsfaget, ikke ville bli vrangtolket slik de var blitt. «Så uskyldige var vi, at vi ikke tenkte oss muligheten av at [...] rekkefølgen [skolefagene ble nevnt i] skulle bli utbasunert som noen slags ond hensikt.»⁸¹⁸ I sine memoarer var han mindre tydelig. Om «basisparagrafen» skrev han:

Hvorfor ville Arbeiderpartiet sløyfe denne pensumfortegnelse fra loven, når den nå engang stod der? Forberedte man en reell reduksjon av innholdet i faget? Det var kanskje ikke så rart at kristenfolket var en smule mistenksomt.⁸¹⁹

At den temmelig ferske stortingsrepresentanten Bull selv hadde vært så «uskyldig»,

bekreftes av at han gikk til Arne Fjelberg og spurte hva problemet var. At de som forberedte loven skal ha vært like uskyldsrene, står simpelthen ikke til troende ut fra hvordan tidligere debatter om kristendomsfaget hadde artet seg. Ånund Vatne, lektor ved Hamar lærerskole, betrodde Bjarne Hareide at han trodde det var et skille mellom innviede og ikke-innviede i Arbeiderpartiet:

Jeg hører til dem som mener at proposisjonen nok er utarbeidet av folk som har hensikter de ikke åpent vil vedstå seg som bestemmende for proposisjonen. Men jeg tror at de som fremmer den er relativt uskyldige.⁸²⁰

Dette er verdt å merke seg, siden Vatne var en nær venn og medarbeider av August Lange, og også kjente teolog-kollega og daværende statsråd Kolbjørn Varmann godt. Vatne var en av dem som var blitt ordinert på Helgøya i 1944 (se s. 35).

*«Ikke en tid til å klage,
men til praktisk innsats»*

Debatten om skoleloven hadde virket mobiliserende på kirkefolket. Man var smertelig klar over at gamle posisjoner var tapt, selv om «basisparagrafen» var reddet. Da gjaldt det å befeste de posisjonene man ennå hadde. Bispemøtet besluttet å sende ut et brev til menighetsprestene hvor det bl.a. het:

Selv om det fra kirkens synspunkt kan være mangt en hadde ønsket annerledes eller sterkere i den nye loven, så er det grunn til å glede seg både over den nyvakte interessen og over de muligheter for samarbeid mellom kirke og skole som også den nye loven åpner adgang til. Nå er det ikke tid til å kritisere eller klage, men til å gjøre praktisk, positiv innsats på alle de måter som situasjonen gir muligheter for.⁸²¹

Biskopene understreket at prestene, selv om de fra 1960 av ikke lenger var selvskrevne i skolestyrene, måtte følge med og bruke sin påhørs- og uttalerett, og at de kunne gi råd om kristendomsundervisningen, også når de ikke ble bedt om det. Prestene burde prioritere å besøke skolene, framholdt biskopene, og menighetsrådene burde sørge for at de oppnevnte skoleutvalg, i tråd med det IKO før hadde oppfordret til.

Kristendomsundervisningen i skolen var også sak på Bispedømmerådenes fellesmøte få dager etter bispemøtet. Møtet vedtok å be Kirke- og undervisningsdepartementet om en lærestol i kristendomsdagogikk ved Norges Lærerhøgskole, om at kristendomsfagets timetall i skolen måtte holdes oppe, og om at det skulle fastsettes andakter ved skoledagens begynnelse. IKO ble takket for innsatsen de siste par årene, og menighetsrådene ble bedt om å være våkne for de rike mulighetene de hadde til å samarbeide med skolen. Møtet oppnevnte til slutt et pedagogisk utvalg på ni medlemmer, ledet av biskop Marthinussen,

med «den oppgave å være kirkens vakt- og arbeidsorgan på dette feltet».⁸²²

Strategien virket bare delvis. Sekulariseringen av skolen fortsatte litt etter litt. Ønsket om andakt i løpet av skoledagen ble til syvende og sist ikke oppfylt, etter en lang periode hvor de gamle reglene gjaldt. På den annen side var det mange prester som lot seg velge inn i skolestyrene på vanlig måte. *Årbok for Den norske kirke* for 1960 oppgav at det gjaldt nesten 84 % av de valgbare prestene i Agder bispedømme.⁸²³ Prestene fulgte også parolen om å besøke skolene mer enn før; i Stavanger bispedømme økte antall skolebesøk med over 40 %.

Læreplanen for forsøk med 9-årig skole som ble lagt fram av Forsøksrådet for skoleverket i 1960, med medlemmer håndplukket av skolestatsråden, førte til nye runder med debatt om religionsundervisningens plass i grunnskolen.⁸²⁴ Kaj Skagen har karakterisert Forsøksrådets virksomhet og bakgrunn slik:

Med sin allmektige og vitenskapelige ekspertise hevet over alle demokratiske prosesser, var forsøksordningen en positivistisk innretning, samtidig som den ble brukt til skalkeskjul for et politisk og ideologisk prosjekt. Omstruktureringen av skolen skulle tjene den sosialistiske utopi om likhet på alle områder.

For å oppnå dette ble private lærerskoler og uavhengige skoleslag som landsgymnasene ekspropriert eller nedlagt. Lærerne, som tradisjonelt hadde dannet en selvstendig

elite med røtter i faglige tradisjoner og grundtvigianske, kristne og norskdomsorienterte motkulturer, ble deklassert og disiplinert til rene statstjenestemenn.⁸²⁵

Det vil sprengte rammen for denne boka å følge diskusjonene om kristendomsfaget opp gjennom 1960-tallet, men vi kan konstatere at forsøkslæreplanen på kirkelig hold (og med IKO i spissen) ble oppfattet som enda et skritt i en prosess for å marginalisere det. Forsøkslæreplanen gav faget én uketime i snitt, noe som etter kritikernes oppfatning nødvendigvis måtte redusere det fra et hovedfag til et bifag, men uten at dette ble sagt åpent. Dette var nettopp måten å gjøre det på hvis man ville « redusere eller drepe et fag i skolen – uten å skape det store sjokk og ramaskrik i folket », som en lektor skrev i *Vårt Land*.⁸²⁶ Igjen kom det nemlig anklager om at Arbeiderpartiet uthelet og undergravde gjeldende bestemmelser som ledd i en plan. Forsøkslæreplanen « kan neppe sies å være i overensstemmelse med intensjonen i vår siste skolelov », sukket Bjarne Hareide.⁸²⁷ « Tendensen er tydelig: Kristendomsundervisningen skal sultefores », konkluderte *Morgenbladet*.⁸²⁸ Og som vi nettopp så, var nok dette i hovedsak riktig. Arbeiderpartiet og kirkelige organer hadde vesensforskjellige forståelser av hensikten med faget.

Statsstøtte til kristne skoler?

Mot slutten av 1950-årene seilte spørsmålet om statsstøtte til private skoler drevet

på et uttalt kristent grunnlag opp som en sak som mobiliserte og polariserte nesten like mye som sakene om kristendomsfaget. At Arbeiderpartiet var skeptisk til skoler drevet av kristne organisasjoner, hadde ligget åpent i kortene i et halvt århundre. Kampen om å forme ungdommen gjennom skolen, manifestert i Ole Hallesbys prosjekt om et omfattende kristent skolevesen og Edvard Bulls prosjekt om å gjennomsyre den offentlige skolen med sosialistiske lærere, var ikke glemt (se bind 1, s. 451). Selv om statens overtakelse av Oslo kristelige lærerskole nå lå noen år tilbake i tid, så ble publikum i alle fall stadig minnet om Arbeiderpartiets standpunkt i og med de hyppige utfallene mot Menighetsfakultetet fra partihold. Et stort problem med å gjennomføre standpunktet helt konsekvent var imidlertid at det offentlige skoletilbudet på 1940- og 1950-tallet på ingen måte var bygd ut slik at det imøtekom etterspørselen. De konkrete mulighetene for å skaffe seg utdanning ut over grunnskolen varierte svært fra sted til sted, i strid med Arbeiderpartiets erklærte politikk. Å avvise støtte til alle private tilbud, inkludert de «kristelige», ville dermed i praksis kunne bety at ungdom som ønsket en utdanning, ikke ville få den.

Da Tomb jordbruksskole, drevet av Det norske lutherske Indremisjonsselskap, søkte om statstilskudd i 1947 og 1948, fikk den tilslag på andre forsøk. Det at selskapet hadde Ole Hallesby som formann, ble i dette tilfellet trumfet av at skolen fylte et klart behov og holdt høy standard. Stortingskomiteen, med arbeiderpartimannen

Amund Skarholt som formann, fant likevel grunn til å presisere at tilskuddet ikke skulle gå til «sjølve skulen», men at det derimot var «stipend til elevane så desse kjem på like fot med elevar på de vanlege fylkesjordbruksskular».⁸²⁹ Man støttet ikke *indremisjonen*, men *elevene*. Lyngdal kristelige landbruksskole, drevet av Vestlandske indremisjonsforbund, fikk derimot avslag på sine søknader om tilsvarende tilskudd fra 1950 til 1952. Da den søkte i 1953, var departementet innstilt på enda et avslag, men støtte ble gitt likevel. Det skyldtes delvis at landbrukskomiteén hadde besøkt skolen og blitt imponert, delvis at det trengtes flere elevplasser i Vest-Agder. Men ikke minst skyldtes det, som vi har sett på s. 190, at Arbeiderpartiet hadde et sterkt ønske om å gjøre Kristen-Norge villig stemt nettopp våren 1953, da det var klart at stortingsgruppa ville hindre at det ble opprettet et kirkeråd, stikk i strid med en samlet kirkelig opinion og regjeringens egen innstilling. Også denne gangen kom det en presisering fra stortingsgruppa: Støtte til private var bare aktuell så lenge det offentlige tilbudet ikke var fullt utbygd.

Hvor langt denne pragmatismen kunne rekke, ble et tema da to allmennskoler drevet av kristne organisasjoner søkte om statsstøtte få år senere. Det var snakk om den nokså lille Sand realskule i Rogaland og det store og velkjente Kristelig Gymnasium (KG) i hovedstaden. Begge hadde oppfylt statens kriterier for å få eksamensrett. Sand var eid av Ryfylke og Jæren Indremisjon og var startet i 1947 som «ein kristen vekkingsskule» for å ta kampen

Elever og lærere ved Sand realskule i 1951. Skolen ble drevet av av Ryfylke og Jæren Indremisjon som en del av dens misjonsarbeid. Foto: Astrid Rørvig.

opp mot «dei gudsfjendtelege kreftene».⁸³⁰ Den stilte strenge krav til livsførsel, men var faglig anerkjent og hadde flere søkere enn skoleplasser. Økonomien var imidlertid skral; gjennom mange år måtte f.eks. lærerne betale tiende av lønna for å holde virksomheten gående. Skolen hadde søkt om statstilskudd i 1949, men fikk avslag både da og de to påfølgende årene, før den i 1952 fikk 500 kroner fra en sekkepost. KG var eid i fellesskap av flere store kristne organisasjoner og ble opprettet i 1913 som en del av Hallesbys kristelige skoleprosjekt. Gymnaset hadde også godt rykte og stor søkning. Ikke minst hadde det mange utenbys elever, fra kommuner som enten ikke hadde egne gymnaser, eller hvor kapasiteten var for lav. Etter krigen hadde den økonomiske situasjonen vært kronisk

vanskelig også ved KG, og på 1950-tallet ble den så desperat at lønnsutgifter til tider måtte dekkes med lån. De årlige underskuddene bare økte, oppsparte reserver var for det aller meste brukt opp, og gymnaset forsøkte å skaffe midler på mange ulike vis. Å be Oslo skolestyre om støtte ble i 1952 regnet som en siste utvei.⁸³¹ Et nokså knapt flertall bestående av Arbeiderpartiet, Norges Kommunistiske Parti og Venstre avslø søknaden i 1953. Arbeiderpartiets offisielle linje var at det ikke var motstander av private skoler i og for seg, men mente at de måtte drives for private midler. Ordføeren i Oslo, Arbeiderpartiets Brynjulf Bull (motdagist og bror av Trygve), var personlig positivt innstilt til KG, og kjøpte det første loddet i et støttelotteri våren 1955. «Reportasje og bilder i Oslo-avisene fra

Brynjulf Bull, Arbeiderpartiets ordfører i Oslo gjennom mange år, kjøper det aller første loddet i lotteriet som i 1955 ble organisert for å redde Kristelig Gymnasiums økonomi. Ordførens klare støtte gjorde visstnok inntrykk i partiet hans. Oslo hadde mangel på gymnasplasser på denne tiden.

begivenheten gjorde inntrykk langt inn i Arbeiderpartiets rekker», skrev KG-historiker Ivar Seierstad.⁸³²

Med en omfattende ny søknad oppnådde KG kommunal støtte fra 1956. Det skjedde fortsatt mot Arbeiderpartiets og NKPs stemmer, men Venstre hadde snudd, med begrunnelsen at man ikke hadde noe sted å plassere de skoleløse ungdommene dersom KG ble nedlagt. Deretter fikk gymnasen også noe støtte fra andre kommuner som sendte elever til skolen (og dermed også sparte penger). I 1958 snudde også Arbeiderpartiet i Oslo bystyre, ut fra den samme pragmatismen som hadde overbevist Venstre; kanskje også fordi det hadde vist seg at osloborgere flest satte pris på KG.

Fra 1956 søkte KG også støtte fra staten. De tre første søknadene fikk man aldri noe

svar på, men rektor Hans Bovim hadde kontakter i Stortingets kirke- og undervisningskomité, og fikk saken etterlyst der i 1959. Sand realskule hadde også søkt. Departementet hadde ikke tatt dem med på skolebudsjettet, men et borgerlig mindretall i kirke- og undervisningskomiteen framholdt at det ikke var noe prinsipielt i veien for å gi bidrag til private skoler, og at slike tvert imot var en verdifull avlastning for stat og kommune. Det foreslo derfor 50 000 kroner til KG og 15 000 kroner til Sand, altså temmelig beskjedne beløp.

Saken kom opp i Stortinget i begynnelsen av juni 1959. Debatten kom uventet til å gå over flere dager fordi den ble en ideologisk mannjevning. Begge sider pekte på faren for ensretting av de unge, men med motsatt fortegn. Arbeiderpartiets

representanter snakket om hvordan private skoler etablerte uønskede skiller i folket. Opposisjonen så snarere faren i et offentlig skolesystem som i stor grad ble definert og utviklet av ett politisk parti.⁸³³

Saksordfører Rakel Seweriin var den som mest ble oppfattet å være ute etter kristenmanns blod:

Ungdommen har krav på en allsidig orientering og en ærbødig holdning overfor kunnskaper og erkjennelse. [...] Vi kan derfor ikke være med på å legge skolen i hendene på selvvalgte personer eller organisasjoner med mer eller mindre begrenset synsfelt. [...] Vi ønsker ikke å autorisere eller oppmuntre til skoler som drives av personer med særoppfatninger.⁸³⁴

Innlegget avslørte et syn på eget ståsted som ble bitende kommentert av Høyres Per Lønning:

Toleransens første bud burde da være dette å innrømme at ethvert synsfelt er begrenset – vårt eget iberegnet. Og enhver mening er en særmening, såfremt den er en mening i det hele tatt. Å fremstå som talsmann for meninger som angivelig ikke er særmeninger og synsfelter som angivelig ikke er begrensede, og dunke folk av oppfatninger man selv ikke liker, i hodet med toleransebegrepet – det må da være den fullendte tragikomedi.⁸³⁵

Seweriin sa ikke direkte at Sand og KG ikke burde støttes fordi de var *kristne* skoler, men at dette hadde vært viktig i Arbeiderpartiets vurdering, syntes å bli bekreftet da Håkon Johnsen senere omtalte dem som «skoler som fra å meddele kunnskap om kristendom og kristelig moral, går til å forkynne et bestemt kristelig, religiøs, ortodoks syn». Han siterte fra KGs grunnregler om at gymnaset skulle «legge vinn på å vekke og bevare kristelig liv hos elevene», bl.a. ved så vidt mulig å sikre at «hele lærerpersonalet både i og utenfor undervisningen går inn for denne oppgave».⁸³⁶ Dette mente han smakte av ensretting.

Seweriin provoserte ellers opposisjonen ved å sitere FNs menneskerettighetserklæring om at skoleundervisning skulle «fremme forståelse, toleranse og vennskap» mv., men stoppet før hun kom til at «[f]oreldre har fortrinnsrett til å velge den art av undervisning som deres barn skal få».⁸³⁷ Dette framstod i høy grad som dobbeltmoralisk fordi Seweriin hadde hevdet at folk måtte sende barna sine til offentlige skoler selv om disse *ikke* underviste i tråd med foreldrenes ønsker:

Det er så at da vil ikke skolen alltid gi barna den påvirkning som enkelte foreldre måtte ønske. Eller omvendt, skolen vil kanskje gi barna påvirkning som foreldrene ikke ønsker.⁸³⁸

Opposisjonen argumenterte ellers med at det offentlige skolevesenet helt åpenbart ikke kunne tilby tilstrekkelig mange skoleplasser, og også med at sosialdemokrater i

Ordensreglar

for ølevane ved Sand realskule

Det er Ryfylke og Jæren krins av Det norske lutherske indremisj.selskap som driv Sand realskule. Ved sida av å føra elevane fram til realskuleeksamen — tar skulen sikte på å skapa eit godt og byggjande ungdomsmiljø på kristen grunn, og i det heile å fremja god folkeskikk. Dette kan berre lukkast i den mon som også kvar einskild elev går inn for eit slikt mål. Vi ventar at elevane oppfører seg som gode kameratar seg i mellom. Dei må vakta seg for å søla til eller skada på annan måte noko som høyrer kameratane, skulen, vertsfolka eller andre til.

Styret for Sand realskule har sett opp desse reglane som elevane må retta seg etter medan dei går på skulen:

1. Ingen elev må vera borte frå skulen utan grunn.
2. Elevane har plikt til å bøta ein kvar skade dei måtte valda.
3. Røyking er forbode på skulen og omkring skuleområdet. — Vertane kan nekta røyking på hybelen. (Det vert meir og meir påvist og stadfest at all røyking er skadeleg, både for sjeleleg og kroppsleg helsa, serleg i ungdomstida. Hald deg derfor borte frå all bruk av tobakk).
4. All bruk av og omgang med alkohol er forbode. Den som ikkje rettar seg etter dette, blir bortvist.
5. Har nokon elev tenkt å vera med i samskipnader utanom skulen — offentlege framsyningar e.l., må han i kvart tilfelle be om løyve av styraren.
6. Ingen elev må gå på offentleg dans.
7. På hybelen må kvar elev få lesero. Ynskjer elevane å vera saman på hyblane, t.d. til hybellag, må dei spørja ein lærar og vertane sine om lov. Klokkå 22.00 (i mai og juni klokka 22.30, og laurdagskveldane 1 time seinare) skal elevane vera på sine egne hyblar, og då skal det vera stilt. (Det er viktig at du om morgonen er opplagt og utkvilt til dagsens arbeid. Gå derfor til sengs og sløkk lyset så tidleg som mogeleg).
8. Ingen elev må vera borte frå hybelen eller reisa bort frå bygda om natta utan at vertskapet veit om det, og skulen har gitt løyve.
9. *Melding til skulen.* Husvert eller elev skal melda frå til skulen dersom dei har grunn til å klaga på noko. (Åtferd, orden, arbeidsro, nattero).
10. Brot på desse reglane fører til nedsatt karakter i orden eller (og) åtferd, og i alvorlegare tilfelle bortvising.

Skuleungdom. Sand realskule ventar mykje av deg. Heimen ventar kanskje endå meir, og det er naturleg, for

MED KUNNSKAP FYLGJER ANSVAR

Denne plakaten skal vera oppslegen på alle elevhyblar.

Ordensreglene for Sand realskule ble nok oppfattet som strenge av mange. At røyk og alkohol var forbudt, var nok mange med på, men neppe at det ikke var lov å danse, eller at man måtte ha forhåndstillatelse for å være med på aktiviteter utenom skolen.

en rekke andre land (og i en rekke norske kommunestyre) så verdien av private skoler, i motsetning til de totalitære statene i Østblokken.

Regjeringspartiet opptrådte samlet, og dermed var utfallet gitt: Hverken Sand eller KG fikk noen statsstøtte i 1959. Men debatten hadde vakt oppsikt, og den aggressive tonen fra arbeiderpartihold virket urimelig og truende på mange også i partiets egne rekker. Stortingsmann Ole Jørgensen, som var medlem av Norges Kristne Arbeideres Forbund, fant det nødvendig å forklare i *Brorskap* hvorfor han selv hadde stemt for avslag. «Det er bebreidet oss at vi som kristne ikke tok avstand fra fru Seweriins uttalelser», skrev han. Men: «Slik som ånden og tonen var i Stortinget under denne debatt, fant jeg for min del ut at noe slikt ville jeg iallfall ikke gjøre der.»⁸³⁹ Det var først og fremst fordi partiet ble utsatt for så «sjofle» angrep, særlig fra Kristelig Folkeparti, at man ikke kunne gi angriperne noen seier. Når kritikerne påstod at Arbeiderpartiet avlo statsstøtten *fordi* de aktuelle skolene var kristne, var det utelukket å stemme sammen med dem. Dette gjaldt selv om Jørgensen personlig mente at noen kristelige realskoler og et gymnas ikke truet samfunnet, og at han tvert imot var glad for at foreldre ønsket å gi barna sine et kristent miljø.

I kjølvannet av debatten nedsatte Arbeiderpartiet en komité til å vurdere saken. Etter samtaler med stortingsgruppa, folk fra Kirke- og undervisningsdepartementet og partigruppa i Oslo skolestyre måtte den konkludere med at et felles prinsipielt syn

– at privatskoler ikke var ønskelige – førte til ulike vurderinger av de praktiske konsekvensene. Noen i stortingsgruppa var f.eks. kommet til at de kunne støtte bevilgning til Sand realskule «ut fra det hensyn at denne skolen dekker et skolebehov som stat og kommune ikke har dekket, - mens andre i fraksjonen ser på Sand realskule som en ideologiskole og derfor ikke kan stemme for bevilgning».⁸⁴⁰ Når fronten i stortingsgruppa var i ferd med å mykne på denne måten, spilte det utvilsomt inn at saken ble intenst diskutert i avisene våren 1960, og det var tydelig at avvisningen av Sand og KG var upopulær i vide kretser.

Da spørsmålet om statsstøtte til kristne skoler kom opp igjen våren 1960, var klimaet altså litt annerledes. Både Sand og KG hadde søkt statstilskudd også for 1960. Departementet og flertallet i stortingskomitéen åpnet denne gang for at de kunne få ordinært statstilskudd, forutsatt at de overlot retten til å ansette lærere til departementet. Ville de ikke det, kunne man vurdere, men ikke garantere, å la dem få et ekstraordinært tilskudd i konkurranse med 50–60 andre skoler.

Spørsmålet om læreransettelsene hadde vært tema også i debatten året før. Da hadde statsråd Bergersen gått langt i å hevde at den aktuelle loven (om høgre almen-skoler) faktisk blokkerte muligheten for å gi statsstøtte, dersom ikke skolene gav opp ansettelsesmyndigheten. Denne lovtolkningen var den gang blitt kraftig motsagt av opposisjonen, men nå var den altså framme på ny. Som en rekke ikke-sosialistiske politikere hevdet både i 1959 og 1960,

ville en overdragelse av ansettelsesretten til departementet gjøre muligheten for å opprettholde noen spesiell livssynsmessig profil illusorisk.

Flertallsinnstillingen ble vedtatt av Stortinget etter en debatt der flere av Arbeiderpartiets erklært kristne representanter klart ønsket å unngå inntrykket av at partiet hadde noe spesielt imot kristne skoler, slik debatten året før kunne tyde på. De stadige påminnelser særlig om Seweriins innlegg året før, irriterte denne gruppen: Knut Vik ville ikke ha snakk om «snøen som fall i fjor», mens Storeide erklærte at han aldri hadde «forstått representanten Rakel Seweriin slik at ho prinsipielt er ueinig i de kristelige grunnverdiane», og at det for øvrig ikke var gitt at det var de selverklært kristne som mest gjorde Herrens vilje.⁸⁴¹ Kristennavnet måtte ikke føre til at Sand og KG «får mindre enn dei skal ha, men desse namna må heller ikkje føre til at dei får meir enn dei skal ha», uttalte Storeide ellers.⁸⁴² For ham var anklagen om kristendomsfiendtlighet fortsatt plagsom. For å vise at det var feil, framholdt han at Arbeiderpartiet hadde vært med på å videreføre folkeskolens kristne formålsparagraf og at partiet støttet bevilgningene til statskirken.

Formelt stod departementet fritt til å avslå støtte, men reelt var presset fra opinion, skolesøkende ungdom og Stortinget så stort at statsstøtte til Sand og KG ble innvilget med henholdsvis 10 000 og 35 000 kroner. Bare noen uker etter Stortingets beslutning tok så Helge Sivertsen over for Birger Bergersen som kirke- og

undervisningsminister, og han inntok en langt mer velvillig holdning overfor friskolene enn forgjengeren.

Man kunne ha trodd at Stortinget nå hadde funnet fram til en praksis, og at nok tid var brukt på noen få og erkjent støtteverdige «kristelige» skoler, men saken ble drøftet av de folkevalgte enda to ganger, i desember 1960 og desember 1961, før man ble enige om å vente på et lovforslag om realskoler og gymnas (som ikke skal behandles her, siden det faller utenfor den kronologiske rammen for boka). Årsaken var primært at en gruppe innen Arbeiderpartiet av ideologiske grunner absolutt ikke ville binde seg til å gi varig støtte til skoler den mente ikke stod under betryggende statlig kontroll. På den ikke-sosialistiske siden ble dette oppfattet som en sterk mistillit til skoler som jo fulgte statlige læreplaner, som hadde fått eksamensrett, og som måtte få sine ansettelser av lærere godkjent av departementet. Det nøret dessuten opp under den slumrende mistanken om at Arbeiderpartiet ønsket å bruke den offentlige skolen til å ensrette samfunnet. «Så vidt jeg vet, er Norge et av de få land vest for Jernteppet hvor så å si all undervisning beherskes av staten», sa Høyres Berte Rognerud, mens Jørgen Grave fra Kristelig Folkeparti mente sporene fra Sovjetunionen, Hitler-Tyskland og DDR burde avskrekke noen hver.⁸⁴³ Han siterte den tyske biskop Otto Dibelius (berømt for sin motstand mot nazismen) om at «[d]en statsskole som ingen kan trekke seg ut av, er det første avgjørende skritt inn i den totalitære stat». Fra ikke-sosialistisk

hold ble livsrom for «friskoler» (som flere arbeiderpartifolk mente heller burde kalles «private skoler») holdt fram som en garanti for selve demokratiet. På arbeiderpartihold ble dette, ikke overraskende, oppfattet som dypt urimelig og som uberettiget skittkasting mot både den offentlige skolen og mot partiet selv. Dets talere oppfattet anklagene om ensretting som i alle fall delvis inspirert av Libertas, noe som gjorde det desto mer umulig å ta noe hensyn til dem.⁸⁴⁴

I begge desemberdebattene stod Arbeiderpartiets komitéfraksjon steilt på standpunktet at det ut fra loven var umulig å gi ordinær støtte dersom skolene ikke overlot læreransettelsene til departementet. I 1961 ble den støttet av at en komité nedsatt av departementet hadde konkludert på samme måte.

Statsråd Sivertsen gjorde det han kunne for å dempe gemyttene. Han red ikke ideologiske kjeppheter, faktisk sa han seg i 1961-debatten enig i det var «naturleg at skolar som er private, tilset sine lærarar sjølve», noe som utløste et «sukk av lettelse» i salen.⁸⁴⁵ Samme år lovet han at de kristelige skolene – Sand og KG hadde nå fått selskap av Tyrifjord høyere skole, drevet av adventistsamfunnet – *skulle* få støtte, og antydte til og med at beløpene kunne bli økt. I 1961 fikk han med én stemmes overvekt det tillitsvotumet av Stortinget (som nå ikke lenger hadde flertall av Arbeiderpartiet) at departementet fikk fullmakt til å fordele støtte til de kristelige skolene enda et år, i stedet for at de ble overført til ordinær statsstøtte. Trolig var

det støtten fra Sosialistisk Folkeparti som sikret flertallet.

Jesuittparagrafen

Grunnloven av 1814 hadde videreført eldre forbud mot at jøder, jesuitter og munkeordener fikk komme inn i riket. Som kjent ble forbudet mot jødene opphevet i 1851, og restriksjonene mot medlemmer av katolske klosterordener ble strøket i 1897. Jesuittforbudet ble imidlertid stående, tross forsøk på å oppheve det både i 1897 og 1925. Forbudet ble i økende grad oppfattet som udemokratisk og illiberal, og ble dessuten ikke håndhevet. Det hadde imidlertid betydelig støtte i lavkirkelige kretser, og ble på 1950-tallet et stridens eple da regjeringspartiet gikk i bresjen for å fjerne det.

Den kirkelige motstanden hadde flere aspekter. Generelt var antikatolisismen i Norge sterk og forbundet med obskuranisme, kirkelig maktbrynde og et fremmed og autoritært hierarkisk system. For troende kristne stod katolisismen i tillegg som en vranglære som var desto farligere fordi den ble forsøkt smuglet inn i samfunnet gjennom veldedige og kulturelle tiltak. Mange misjonsinteresserte kristne hadde fått pavekirken presentert som en utspekulert og til dels voldelig rival på misjonsmarken – ikke minst kjente mange til historier om hvordan nettopp jesuitter systematisk hadde undergravd og ødelagt for norsk luthersk misjon på Madagaskar på 1890-tallet. Fra nyere tid hørte man om

hvordan katolikkene fremdeles kynisk be-
kjempet, endog forfulgte, protestantiske
kristne i land hvor katolisismen dominerte
politisk og/eller kulturelt, som i Spania og
deler av Latin-Amerika. For å forstå den
norske debatten er det nødvendig å være
klar over at tilhengerne av jesuittparagra-
fen stort sett betraktet jesuittene som en
gruppe som ikke selv ville respektere andres
religionsfrihet, og at ordenen var stiftet for
aktivt å bekjempe protestantismen. De var
programmatisk intolerante, mente mange
i Kristen-Norge, og det var slik sett ironisk
at det ble brukt argumenter om toleranse
for å slippe dem inn i landet.

Vi kan i ettertid reflektere over at hele
spørsmålet om toleranse versus intoleranse
likso fikk et ekstra lag i jesuittsaken. Når
norsk arbeiderbevegelse og lavkirkelighet
barket sammen, var det vanlige mønsteret
at det var de lavkirkelige som ble ankla-
get for intoleranse av et slag som måtte
bekjempes. I denne saken kunne folk fra
arbeiderbevegelsen i stedet oppleve å bli sett
som støttespillere for en dypt intolerant
ideologi.

Jesuittforbudet ble politisk aktualisert
i kjølvannet av at Norge i november 1950
sluttet seg til Den europeiske menneske-
rettighetskonvensjonen, hvis artikkel 9
bekreftet enkeltmenneskets rett til religi-
onsfrihet og religionsutøvelse.⁸⁴⁶ Utenriks-
departementet mente at jesuittparagrafen
muligens stod i strid med den (og Norge
tok også forbehold ved ratifikasjonen året
etter). Utenriksdepartementet bad Justis-
departementet vurdere om ikke paragra-
fen kunne oppheves. Justisdepartementet

innhentet i den forbindelse erklæringer fra
landets biskoper og fra de to teologiske fa-
kultetene. Høringen viste at det på ingen
måte forelå noen begeistring for jesuittor-
denen, som de fleste av de spurte tvert imot
så på som uønsket, men at bare én av de åtte
biskopene og to av de åtte fakultetsprofes-
sorene ville videreføre paragrafen. Bl.a. på
grunnlag av dette fant Kirkedepartementet
at det ikke ville motsette seg at den ble opp-
hevet, og regjeringen framsatte 12. desem-
ber 1952 forslag om grunnlovsendring.⁸⁴⁷
Siden det var et grunnlovsforslag, kunne
det ikke behandles før et nytt storting var
kommet sammen, dvs. tidligst våren 1954.

Saken gav opphav til en del avisskriveri-
er i 1950 og 1951. *Arbeiderbladet* erklærte
alt like etter at Utenriksdepartementets
initiativ var blitt kjent, at jesuittparagrafen
stred mot ånds- og religionsfriheten, og at
den uansett ikke lot seg praktisere. Avi-
sen blinket samtidig ut «kirken» som den
instansen som tidligere hadde mobilisert
for å forsvare forbudet.⁸⁴⁸ I offentligheten
stod Arbeiderpartiet som pådriveren for
å bli kvitt jesuittforbudet, mens lavkirke-
lige kretser med Menighetsfakultetet og
Hallesby i spissen organiserte en motkam-
panje. Toneangivende borgerlige aviser som
Nationen, *Aftenposten*, *Verdens Gang* og
Dagbladet støttet opphevelsen.

I januar 1954, nettopp da det nyvalgte
Stortinget tidligst kunne behandle saken,
sendte den selverklærte kirkelige bråk-
makeren Olav Valen-Sendstad (se s. 164)
et åpent brev til parlamentarikerne. Her
advarte han innstendig mot å åpne opp for
«jesuittfascismen». For å forsvare selve det

Frødig
maar 1954
66. ÅRGANG

Arbeiderbladet

Løstale 35 øre
Fylpost 50 øre

Kl. arholde.
rennment
et.
lepen av

FOLKETATERBYGNINGEN

FØRSTE UTFØRLIGE JESUITT-INTERVJU I NORGE:

ARBEIDERBLADET BESØKER DANSK JESUITTKOLLEGIUM

Fra vår utsendte medarbeider, Bjørn Gabrielsen

Jesuitene har i den senere tid vært utsatt for kraftige angrep i norsk presse. Arbeiderbladet har derfor, for første gang i norsk presses historie, besøkt et jesuittkollegium for å forelegge pastorene kritikkene mot ordenen, og la dem mer om til motmæle mot den. Vi holder oss til ordenens forhold i dag, og går ikke inn på historiske spørsmål. I første artikkel fortelles om jesuittordenens formål, medlemmens utvelgelse og utdanning og deres filosofi. Videre fortelles om de berømt åndelige givelser og om ordenens brødrene meget omtalte lydighetsplikt.

I siste artikkel, som kommer i morgen, går vi nærmere inn på en rekke av de konkrete anklagene som har vært rettet mot jesuittene. Vi forteller også om deres virksomhet i Danmark, den drives delvis med full statsstøtte.

I Strømsgade, en liten tverrgate som spjættet ved søg. Den er belagt med klaurer, som det heter. Det vil si at legen kviler her for til å passere gjennom den — uten for Danmarks grensing. På nordsiden måtte her mannsbrevet i sammalkollegiet ett eneste unntak landske konge eller president.

På herge sideveggen disse vider der fører inn til sporskank ut i ette sammenheng. Den her profetia med beskjende, lenger inn kom med kjelden fremmede.

Der jeg sto i denne vire angrep og ventor på å bli mottatt, er jeg ikke alene. Men linstike kareer med åha som vasset antler glimrom, og sille fraktkravet sille.

(Over til side 7)

Denne dagen, som alltid er likt, har i en ytre gang, der en høy og bred kjendelse i etisk innretning spørter velen videre innover i bygat. Denne dagen, som alltid er likt, har i en ytre gang, der en høy og bred kjendelse i etisk innretning spørter velen videre innover i bygat.

Dette er jesuittater, de phl. Hensættelse. Han er tvilsakt, men har så dansk selskaperrett. Han har filosofisk embelshønen og doktrinerende i de vakkert vedkommette anverster, der han også er berett. I denne del av den danske beordre holder han nå på å et til og vært trykt. Hilsener i middelelæren. Utgivelser fremmede av den danske stat. Pater Ross har, tros jesuittateter, vært på kene i Norge.

Filmsanger som Faruks etterfølger

Ordet tenner og vakkert, den oppgave Strømsgatens, Født av etikk, er det åndes og den gangen der den drøyt. På en gammelmanns Født på den presseløse av den katekretiske beretning for den gang men som drøyt. Han har det på seg for beretning.

Født i denne vakkert ut i de vakkert av den beretning. Arvde etter- og sille. Beretning skal det opp den 2. februar.

Sildefangsten på ett døgn er verd

Arbeiderbladet trykket våren 1954 flere velvillig innstilte reportasjer om jesuittene. Her et oppslag fra 29. januar. Journalisten regnet med at norske indremisjonsfolk fryktet jesuittenes «høyt utviklede religiøst-intellektuelle kultur» og derfor ville holde den ute «med lov og tvang».

liberale demokratiet var det nødvendig å stenge ute folk som bevisst ville arbeide for å undergrave det, hevdet han. Valen-Sendstad var for øvrig langt fra den eneste som mente at jesuittordenen var nært koplet til usmakelige politiske bevegelser. Høyres parlamentariske leder, Carl Joachim Hambro, mente f.eks. at

hverken nazismen i Tyskland, fascismen i Italia, rexismen i Belgia, [...] Petains bevegelse i Frankrike, Francos bevegelse i Spania, ingen av disse bevegelser hadde vært mulige uten jesuittenes støtte og aktive medarbeiderskap.⁸⁴⁹

Valen-Sendstads initiativ fikk støtte av *Dagen* og *Vårt Land* (hvor han tidligere

hadde fått trykt en serie antijesuittiske artikler), men kraftig motstand fra *Arbeiderbladet*. Prinsipielt må det være frihet også for de som ønsker å innføre diktatur, hevdet avisen på lederplass, og om Den norske kirke var redd jesuittene, måtte det være fordi den følte seg svak.⁸⁵⁰

Umiddelbart etter Valen-Sendstads åpne brev mottok Stortinget en innstendig oppfordring fra 22 tillitsmenn i frivillige kristne organisasjoner om ikke å sløyfe jesuittforbudet. De begrunnet det med at det ikke siden 1925 hadde skjedd noe som skulle føre til noen annen konklusjon enn den gang. Blant de 22 var generalsekretærene i de største lutherske lekmannsorganisasjonene, inkludert Det Norske Misjonsselskap, Det norske Indremisjonsselskap, Santalmisjonen, Det

vestlandske indremisjonsforbund og Norges søndagsskoleforbund, foruten rektor ved Menighetsfakultetet. *Arbeiderbladet* kommenterte at det var «det Hallsbyske livssynet» som lå under, og at Norges Kristne Arbeideres Forbund ikke var blitt spurt om å være med.⁸⁵¹

Det var ikke tilfeldig at *Arbeiderbladet* sent i januar sendte sin medarbeider Bjørn Gabrielsen på tur til København, og gav ham rikelig spalteplass til å rapportere fra virksomheten i jesuittkollegiet der. Hensikten var å la ordenens folk ta til motmæle mot kritikken som ble rettet mot den i Norge. Gabrielsens reportasje og intervju med jesuittpater Heinrich Roos skulle så visst ikke få noen til å frykte jesuittene, men snarere ønske velkommen deres «høyt utviklede religiøst-intellektuelle kultur», som ifølge journalisten var den «mange norske indremisjonsfolk frykter mest».⁸⁵² I reportasjen ble det framhevet at jesuittene satte kunnskap og utdanning høyt, at de var opptatt av moderne teknologi, og at de drev veldedig arbeid og skoler.

Det er liten tvil om at den katolske kirke i Norge la opp en strategi for å påvirke opinionen i saken, og at nettopp pater Roos var et ledd i den.⁸⁵³ I februar 1954, altså mens innspillene fra Valen-Sendstad og de lutherske organisasjonene var friskt i minne, ble jesuittforbudet utfordret ved at Teologisk forening søkte om innreisetilattelse for pateren for at han skulle komme til Oslo for å holde foredrag om jesuittordenen. Etter at saken var drøftet i regjeringen, av slo Justisdepartementet søknaden, noe mange ble forarget over, bl.a. i *Arbeiderbladets*

redaksjon.⁸⁵⁴ Departementets begrunnelse var at det vanskelig kunne «unngås at et foredrag om jesuittordenen av en jesuittisk pater som skjer i forbindelse med en diskusjon om opphevelse av Grunnlovens § 2, siste punktum, vil virke som et innlegg for opphevelse av grunnlovsbestemmelsen».⁸⁵⁵ Året etter søkte Katolsk Forum om at Roos skulle komme og foredra om Søren Kierkegaard og katolisismen, og med et slikt tema fant Justisdepartementet at han kunne få komme

forutsatt at foredraget ikke inneholder propaganda for jesuittismen og at pater Roos snarest etterpå forlater landet. Etter drøftelse i Regjeringen kan jeg meddele at Regjeringen er enig i dette standpunkt.⁸⁵⁶

Dette syntes pateren var et krenkende krav, så han ble hjemme. *Arbeiderbladet* span-derte en leder på ham og gav ham helt rett, samtidig som avisen nok en gang krevde grunnlovsendring og nevnte Indremisjonen og Menighetsfakultetet som motstandere.⁸⁵⁷ Saken virket helt klart til å styrke oppfatningen om at jesuittparagrafen var både avleggs og pinlig. Antakelsen om at ikke bare den katolske kirke engasjerte seg, men også Arbeiderpartiet, blir styrket av at det var den sentrale arbeiderpartipolitiker-en Jens Haugland (som overtok for Jens Christian Hauge som justisminister i november 1955) som stilte spørsmål om saken i Stortinget, og som antydte at en utestengelse av Roos i 1955 kunne gjøre det tvilsomt «om vi er fullt på høyde med utviklingen

og fullt på høyde med våre standpunkter når det gjelder toleranse, trosfrihet og fritt samkvem mellom landene».⁸⁵⁸

Det var Stortingets utenriks- og konstitusjonskomité som fikk forslaget om opphevelse til behandling. I motsetning til de skolerelaterte sakene vi har sett på tidligere, delte den seg ikke på midten etter en sosialistisk/ikke-sosialistisk linje. Alle Arbeiderpartiets seks komitémedlemmer gikk inn for opphevelse, men det gjorde også tre av representantene for Venstre og Høyre. Et mindretall på tre fra Høyre, Bondepartiet og Kristelig Folkeparti ville beholde Grunnloven som den var.

Dette ble en indikasjon på sluttresultatet. Jesuittforbudet falt 1. november 1956 med 111 mot 31 stemmer. Debatten varte i åtte timer og hadde hatt mange svært engasjerte innlegg og stor tematisk bredde. Grunnlovskonservatisme og respekt for fedrene på Eidsvoll var ett innslag, hensynet til Norges internasjonale anseelse et annet. En viss uklarhet mht. om jesuittordenen burde betraktes som et eget trosamfunn eller ikke, var nok helst taktisk betinget. Hvis den direkte eller (oftere) indirekte ble forstått å være det, ville det være en krenkelse av religionsfriheten å stenge den ute. I motsatt fall kunne utestengelsen forstås bare som å hindre uakseptabel praksis innenfor en religion som for øvrig kunne utfolde seg fritt. (Polygami blant muslimer ble nevnt som en slags parallell.) Flere av talerne fra ikke-sosialistisk side trakk ellers paralleller mellom jesuittismen og sosialisme/kommunisme mht. maktbruk og autoritært press. Hvis regjeringspartiet

var så opptatt av minoriteters rettigheter, hvorfor reagerte det da ikke på

at minoriteter ved kollektiv innmeldelse i et politisk parti blir satt i en for dem utålelig stilling, eller at noen under forskjellig slags press – også økonomisk press – søkes innmeldt i organisasjoner som blant sine formål også har slike som de ikke ønsker å støtte

spurte Høyres sokneprest Christie, og tenkte utvilsomt på fagforeningers kollektive medlemskap i Arbeiderpartiet.⁸⁵⁹

For vårt emne er det verdt å merke seg at Erling Wikborg fra Kristelig Folkeparti, saksordfører og en av de tre i mindretallet, presenterte saken som en av flere hvor de kristne i landet ble forsøkt presset til å forlate sine standpunkter med henvisning til at internasjonale overenskomster krevde det. De andre eksemplene var Lex Lange fra året før og spørsmålet om kvinnelige prester, som lå og murret (se neste side). Wikborgs partifelle Arne Askildsen nevnte likeledes Lex Lange og mente den åpnet for det rent ut skremmende perspektivet «at en jesuitt kan bli leder av en eller flere av våre høyere skoler». Regjeringen var jo ikke til å stole på; den hadde signalisert at den «ikke på noen måte vil føle seg bundet av bekjennelsesplikten».⁸⁶⁰ Behovet for å beskytte barn og unge var noe mindretallet framhevet sterkt, siden jesuittene var kjent for å satse mye på skole og pedagogikk.

Vi kan også merke oss at Ole Jørgensen fra Arbeiderpartiet brøt ut og stemte for

å beholde forbudet. Pinsevevnene, som han tilhørte, var som gruppe minst like antikatolske som lavkirkelige lutheranere. Jørgensen framholdt at de kristne som ville beholde grunnlovsbestemmelsen, ikke handlet ut fra trangsyn, men ut fra faktisk kunnskap om jesuittenes andel i forfølgelser av annerledes troende. Han fikk imidlertid høre fra sin partifelle Sverre Løberg at han ikke ville unne andre den toleransen som var blitt vist hans egen menighet i Norge. (Løberg valgte dermed å betrakte jesuittordenen som et trossamfunn.)

Spørsmålet om kvinnelige prester

I 1938 hadde Stortinget med knepent flertall vedtatt at kvinner kunne bli prester i Den norske kirke (se bd 1, s. 478). Siden det var godt kjent at de aller fleste menighetsrådene i landet ikke ønsket kvinnelige prester av teologiske grunner, ble det samtidig vedtatt at kvinner ikke burde ansettes som menighetsprester der «hvor menighetene av prinsipielle grunner uttaler seg imot det». Forbeholdet, kalt «Lex Mowinckel» etter venstrepolitikerens som hadde foreslått det, ble vedtatt mot engasjert motstand fra særlig Arbeiderpartiets side.

I den første etterkrigstiden var altså situasjonen at kvinnelige teologer *kunne* bli prester i statskirken, men at ingen i praksis *ble* ordinert til slik tjeneste. Lex Mowinckel var imidlertid et irritasjonsmoment for

likestillingsaktivister i og utenfor arbeiderbevegelsen, og i takt med en samfunnsutvikling som brakte kvinner inn i stadig flere posisjoner som før hadde vært forbeholdt menn, økte presset for å gi dem en ny og utvidet rolle i kirkelivet også. Presset kom både innenfra og utenfra statskirken.

Allerede i 1939 hadde den framtreddende kvinnesaksforkjemperen og høyrepolitikeren Signe Swensson sendt inn et forslag til Stortinget om å endre Grunnloven i den hensikt å «åpne adgang til presteembeter for kvinner på like fot med menn».⁸⁶¹ Forslaget var framsatt på vegne av Norges Yrkeskvinnens Landsforbund. Det kom opp til behandling i 1947, men konstitusjonskomiteen fant enstemmig at det ikke burde fremmes, ikke fordi den ikke sympatiserte med hensikten, men fordi Justisdepartementet hadde kommet til at endringen faktisk ikke ville oppheve Lex Mowinckel likevel. Stortinget vedtok i stedet enstemmig å be departementet om å utarbeide forslag til en grunnlovsendring «som både hva formen og innholdet angår vil skape den nødvendige klarhet».⁸⁶² *Luthersk Kirketidende* oppfattet det enstemmige vedtaket som bekymringsfullt. At «kristendomsfiendtlige krefter finner det formålstjenlig å tvinge inn på kirken noe som den selv i 2000 år har betraktet som ikke tjenlig», kunne redaksjonen forstå, men ikke at «også andre er med på det». Ordinasjon av kvinnelige prester «ville bety at både ordinator og ordinand gjorde seg til organer for en sekularisert ånds- og statsmakt», mente bladet.⁸⁶³ På den annen side kritiserte det «mennenes

syndige selvherlighet» og understreket at kirken måtte sørge for «at de mange og rike nådegaver som de kristne kvinner er bærere av, kommer til sin rett på kirkelig ordnet vis», bl.a. slik at man fikk kvinnelige diakoner. *Luthersk Kirketidendes* standpunkt var at kjønnene hadde ulike, men likeverdige oppgaver.

Det var denne linja som også ble valgt av Bispemøtet senere samme høst. Det vil si, den ble videreført, for biskopene hadde tumlet med planer om en egen kvinnelig menighetstjeneste allerede fra midt på 1930-tallet. Biskopene bekreftet nå, i 1947, behovet for at det ble opprettet en slik tjeneste som man ble *kalt* til, og ikke bare tok på seg tilfeldig og frivillig, og som man fikk en form for utdanning til. En frivillig kvinnekomité hadde allerede gått i gang med å planlegge ulike kurs. Biskopene lovet å støtte saken når det hele var blitt mer konkret, men foretok seg foreløpig ikke noe mer.

På grunnlag av Stortingets henstilling foreslo Justisdepartementet endringer i Grunnlovens § 92, for å gjøre det helt klart at både menn og kvinner kunne ansettes i statens embeter. Dette ble enstemmig vedtatt sommeren 1952, men Lex Mowinkel var ikke dermed borte, selv om det altså hadde vært hele hensikten med Swenssons opprinnelige forslag. Departementet mente at forbeholdet fra 1938 fortsatt var gyldig, konstitusjonskomiteen avsto å mene noe om saken, og Stortinget gjorde sitt vedtak uten debatt.⁸⁶⁴

I 1949 kom, etter mangeårig kirkelig forberedelse, en kongelig resolusjon som

åpnet for at lekfolk kunne innvies til tjeneste i statskirkens menigheter, og bl.a. gå med soknebud, dele ut nattverd eller forrette dåp. Dette gjorde det lettere å formalisere kvinnelig innsats i menighetene og gjøre den mer høytidelig, i tråd med det Bispemøtet hadde ønsket. Midt på 1950-tallet fantes det ifølge Justisdepartementet «om lag 34»⁸⁶⁵ kvinnelige teologer i Norge, og i løpet av tiåret skjedde det også at flere av dem fikk ulike former for kirkelige stillinger, men uten at de ble ordinert til prester. Først ute var Agnes Vold, som i 1950 ble ansatt av Oslo Indremisjon som menighetsarbeider ved Ullevål sykehus, og som av biskop Berggrav også fikk fullmakt til å forrette sakramentene. I praksis *fungerte* hun dermed som prest. Så ble Agnethe Fischer ansatt som menighetsarbeider i Uranienborg i Oslo i 1954, og Anne-Berit Aas i Frogner i 1956. De ble møtt med nysgjerrighet. Da det ved en feil ble annonsert at Fischer skulle forrette ved en høymesse, ble Uranienborg kirke fullpakket av skuelystne.⁸⁶⁶ For øvrig opplevde både Fischer og Aas at de måtte fungere som altnuligdamer med uklare fullmakter og skral lønn.⁸⁶⁷ Ingen av de tre her nevnte teologene ønsket imidlertid å «tvinge seg inn» i ordinerte stillinger.

Kvinneprestspørsmålet ble så vidt berørt under den store kirkerådsdebatten i Odelstinget i 1953. Arbeiderpartiets Astrid Skare, en av dem som avviste forslaget om å opprette et kirkeråd, pekte på det store frivillige arbeidet kvinner la ned i kirken, mens de ledende og lønnede posisjonene var besatt av menn. «Det kan godt vera

Agnès Vold var den første norske kvinnelige teologen som fikk biskoppelig fullmakt til å forrette sakramentene i Den norske kirke. Det skjedde i 1950, da hun en tid hadde arbeidet ved Ullevål sykehus. I 1958 var hun med på å stifte Norsk Kvinnelig Teologforening. Foto: Erik Thorberg / NTB.

at det å vera sjalesyrgjar og forkynnar av Guds ord høver best for menn», mente hun. «Men dersom det finst kvinner med givnad og lyst til å gå inn for ei slik gjerning, ein kan seia eit slikt kall, så burde det vera lettare for dei enn det er i dag.»⁸⁶⁸ På steder med flere prester burde det være mulig at en av dem var en kvinne, mente Skare.

Vi har alt sett (s. 242) at Norge på grunn av utestengelsen av jesuitter tok forbehold da landet sluttet seg til den europeiske menneskerettighetskonvensjonen i 1950. I 1953 unnlot Norge å ratifisere FN-konvensjonen om kvinners politiske rettigheter, offisielt bl.a. på grunn av Lex Mowinckel. Dette førte – som i jesuittsaken – til at regjeringspartiet begynte et arbeid for å fjerne årsaken – i alle fall var det den offisielle begrunnelsen (se under). «Et nytt lovforslag

er på trappene for å sikre kvinnene den rettighet de er blitt berøvet», skrev *Arbeiderbladet* på lederplass våren 1954, og advarte: «Straks er mørkemennene på pletten.»⁸⁶⁹ Motstanden måtte imidlertid overvinnnes, for det var snakk om et prinsipp det ikke kunne forhandles om.

Aase Lionæs (A) satte søkelys på saken i Stortinget senhøstes 1955. At Norge ikke hadde ratifisert kvinnekonvensjonen, mente hun skyldtes mangel på praktisk solidaritet med undertrykte kvinner over hele verden, og kvinneprestspørsmålet burde ikke få spille en slik rolle, rent bortsett fra den prinsipielle betydningen det hadde for norske kvinner. Utenriksminister Halvard Lange kunne imidlertid glede henne med at regjeringen snart aktet å foreslå 1938-loven opphevet, og proposisjon ble da også varslet

i trontalen i januar 1956. I en polemikk med biskop Arne Fjellbu, som insisterte på at det var kirken, ikke staten, som bestemte hvem som i siste instans kunne bli prester, minnet Jakob Friis like etterpå om at kirkefronten hadde tappt kampen om kirkerådet i 1953, og at det var slått fast at det var staten som bestemte i statskirken, ikke biskopene eller andre kirkelige organer.⁸⁷⁰

Kirke- og undervisningsdepartementet hadde gjennomført en høringsrunde om saken i 1955. Den hadde ikke omfattet menighetene – et forhold som senere ble sterkt kritisert av mange – men avslørte likevel at det kirkelige votum var langt mer samlet enn i jesuittsaken. Bare to av de ni biskopene (Alf Wiig i Nord-Hålogaland og Schjelderup i Hamar) var tilhengere av å oppheve Lex Mowinckel, og ingen av de teologiske fakultetene var det. Organisasjonenes Fellesråd, som bestod av representanter for de store frivillige kristne organisasjonene som arbeidet innenfor statskirkens rammer, gikk enstemmig mot endring. Justisdepartementet, som la fram proposisjonen, valgte, forutsigelig nok, likevel å foreslå Lex Mowinckel opphevet. Det la vekt på at det tross alt fantes uenighet innad i statskirken, og på at menighetsrådene jo ville få uttale seg om alle ansettelse av menighetsprester.

Et flertall på åtte i Stortingets justiskomite, herunder Arbeiderpartiets fem representanter, gikk, like forutsigelig, inn for å følge proposisjonen. Det var to mindretall. Arne Askildsen fra Kristelig Folkeparti mente at man måtte unngå utnevelser mot menighetsrådenes ønske. Han ønsket primært at saken burde sendes

på høring også til menighetsrådene, sekundært at hele spørsmålet skulle overføres til den kirkelige lovgivningen. Etter hans mening ville Norge da kunne ratifisere FN-konvensjonen uten noe forbehold; dette hadde skjedd i Sverige. Reidar Bruu fra Høyre var bekymret for den sterke motstanden proposisjonen hadde vakt, og ville derfor at saken skulle utsettes. Han viste til at Bispemøtet hadde vedtatt å utrede en egen kvinnelig tjeneste i kirken, og mente man burde vente på resultatene derfra.⁸⁷¹

Utfallet var i grunnen gitt på forhånd da Odelstinget behandlet saken i mai–juni 1956. Bare 24 av 105 representanter stemte mot innstillingen i Odelstinget, og 9 av 37 i Lagtinget. Imidlertid ble det også flertall for et forslag fra Torkell Tande (V) om at regjeringen burde få utredet hvordan det indre kirkelige selvstyret kunne sikres i ansettelsessaker.

De fleste medlemmene av Norges Kristne Arbeideres Forbund på tinget støttet reformen.⁸⁷² Som i jesuittsaken brøt imidlertid Ole Jørgensen fra forbundet med partilinja. Han stemte for Askildsens forslag på grunn av de tunge innvendingene fra høringsinstansene og for å bevare menighetenes selvbestemmelsesrett. Én som derimot ikke tok høringsinstansene og den teologiske sakkyndigheten så tungt, var justisminister Haugland, som uttalte «at vi alle kan være omtrent like sakkyndige på dette området».⁸⁷³ Dette vakte en viss oppsikt.

Et hovedtema i debatten var nemlig balansen mellom statsmakt og kirkelig selvstyre. Motstanderne av endringen

tolket den uunngåelig som enda et framstøt fra arbeiderpartiregjerings side for å dirigere kirken på et område som primært var indrekirkelig. Biskopene hadde lagt stor vekt på dette aspektet. Universitetets teologiske fakultet, som i likhet med de fleste av biskopene ikke anførte teologiske betenkeligheter mot kvinnelige prester, la vekt på at loven hadde «en viss symbolsk betydning som uttrykk for statsmaktens vilje til å anerkjenne det kirkelige embetes egenart.»⁸⁷⁴ På Stortinget trådte den ene taleren etter den andre fram og erklærte at de ikke egentlig trodde på at det var hensynet til menneskerettighetene og FN-konvensjonene som lå bak proposisjonen, men at dette bare ble brukt som et påskudd.⁸⁷⁵

Fra Kristelig Folkepartis side ble det mer enn antydnet at Arbeiderpartiet hadde gått for langt i sin kontrolliver, så selve statskirkeordningen stod i fare. Erling Wikborg sa bl.a.:

Det kan ikke unngås – og vi har også sett det ute i opinionen – at dette nye inngrepet blir sett i sammenheng med mange andre tiltak med samme tendens som vi har opplevet siden frigjøringen. Og nå, hvis Lagtinget godtar Odelstingets vedtak, løsner et nytt bånd mellom stat og kirke. Kommer det så flere slike skritt – og vi har på følelsen at nye skritt er i emning, særlig i forbindelse med kristendomsundervisningen i skolen – kommer det skritt i den retning, skal man være fullt klar over at det vil være en sterk oppfordring for kristne

kretser til å ordne sine tros- og samvittighetsspørsmål ut fra sitt eget syn og ut fra sin egen tro, istedenfor på disse, de dypeste menneskelige områder når det gjelder troen og bibelbundetheten, å bli diktert av utenfor-kirkelige interesser og syn. Vi er mange som har en følelse av at vi holder på å nærme oss en skjebnetime i kirkens forhold til staten. Men jeg vil slå fast, ugjendrivelig fast, at det er ikke kirken som ønsker den utvikling.⁸⁷⁶

Partifellen Einar Hareide spissformulerte enda mer:

Det er slike overgrep som vi her er i ferd med å gjera, som har skapt den uro og den påkjenning vi i dag har i tilhøvet mellom stat og kyrkje, og som berre kan enda på ein måte, om ikkje staten legg roret litt om i maktmisbruket sitt mot kyrkje og kristenfolket.⁸⁷⁷

1957-årgangen av den halvoffisielle *Årbok for Den norske kirke* sa i praksis det samme:

Det har vore store fyremuner på mange vis med statskyrkjeformi. Som statskyrkja har kyrkja høve til å verka på det breide lag av folket. Men skal eit verdsleg statsstyre smått um senn trø ned kyrkjeleg tradisjon og kyrkjeleg tru og kristent samvit, vil det med tidi ikkje verta so mykje att av kyrkja si saltkraft at denne kyrkjeformi har noko verd.⁸⁷⁸

Magnhild Hagelia fra Gjerstad var stortingsrepresentant (A) fra 1945 til 1965. Hun var medlem av Norges Kristne Arbeideres Forbund og var en energisk forkjemper for kvinnelige prester. Her fotografert i 1954. Foto: Stortingsarkivet/Scanpix.

Uansett, etter sommeren 1956 var det ingen formelle hindringer for at kvinnelige teologer kunne få presteembeter. Derimot var det flere uformelle, herunder den betydelige motviljen og skepsisen en kvinnelig prest måtte regne med å møte i en hvilken som helst statskirkemenighet, og Kirkedepartementets ønske om ikke å skape strid. Også teologer som ikke så noen teologiske hindringer for kvinnelige prester, mente det ville skade saken å presse den fram.⁸⁷⁹ I motsatt retning trakk bl.a. kvinnebevegelsens ønske om endelig å markere seier på et symboltungt område og regjeringens ønske om å framstå som forkjemper for likestilling, framskritt og frisyne. Det var bare et spørsmål om tid. Riktignok hadde Bispemøtet flittig fulgt opp spørsmålet om en spesiell kirkelig tjeneste for kvinner, men det ble stadig tydeligere at dette var et blindspor som ikke ville tilfredsstille kritikerne.⁸⁸⁰ Presset økte fra utålmodige kvinneprestillhengere. På Stortinget var

Arbeiderpartiets Magnhild Hagelia en av de mer energiske.⁸⁸¹

Som kjent ble Ingrid Bjerkås vigslet som den første kvinnelige prest i Den norske kirke i mars 1961. Hun hadde, i en alder av 57 år, tatt teologieksamen i 1959 og hadde siden søkt en rekke prestestillinger uten å nå opp. Hun ble rådet til å ta kontakt med biskop Schjelderup i Hamar, som mente tiden var overmoden for å få kvinnelige prester. Schjelderup ordnet et vikariat for henne og foresto ordinasjonen i Vang kirke. Allerede i april fikk hun stillingen som sokneprest i Berg og Torsken i Troms, hvor hun var eneste søker. Seks av de ni biskopene hadde før dette uttalt at kvinnelige prester var i strid med Bibelen og noe som ble påtvunget kirken, og at kvinneprestmotstandernes mulighet til å følge sin samvittighet måtte sikres.⁸⁸²

Omstendighetene rundt ordinasjonen og ansettelsen av Bjerkås er så fylldig beskrevet og drøftet, bl.a. av Hallgeir Elstad,

Kristin M. Norderval og Aud V. Tønnessen, at det ikke er nødvendig å gå i stor detalj her. For vårt formål er det viktig at utnevningen i samtiden langt på vei ble oppfattet som tilrettelagt av arbeiderbevegelsen. Bjerkås hadde mange støttespillere i den ikke-sosialistiske delen av kvinnebevegelsen og i *Dagbladets* redaksjon, og enkelte høyrepolitikere hadde også engasjert seg for kvinnelige prester. Likevel var det Arbeiderpartiet som mest iherdig hadde kjempet for saken. Det var også en arbeiderpartistatsråd som bestyrte Kirkedepartementet, og han hadde lenge ventet på å få utnevne en kvinnelig prest. *Arbeiderbladet* karakteriserte den kirkelige motstanden mot ordinasjonen som fordommer og trykket en karikatur av de seks biskopene som ropte «Korsfest! Korsfest!» mot ordinanden.⁸⁸³ Bjerkås selv var ifølge Tønnessen ingen sosialist, men stemte på Arbeiderpartiet i alle fall i store deler av sitt liv, til og med i partiets revolusjonære periode.⁸⁸⁴ Det gikk ikke *Luthersk Kirketidendes* lesere forbi at Arbeiderpartiet faktisk brukte et bilde av Bjerkås med prestekrage i en valgbrosjyre til stortingsvalget høsten 1961. «Man har», som vikarprest Olaf B. Dal skrev, «ikke tatt henne med i den hensikt at partiet skulle tape stemmer på det.»⁸⁸⁵

Utnevningen av Bjerkås fikk flere etterspill med politiske overtoner. Stiftskapellan Andreas Andreassen, som for øvrig hadde vært en av Bjerkås' få studievenner, rykket knallhardt ut i pressen og oppfordret til boikott av henne. Dette førte i neste omgang til protester fra Norske Kvinners Nasjonalråd og til at Magnhild Hagelia

(A) spurte i Stortinget om ikke regjeringen aktet å påtale slik oppførsel. Statsråd Sivertsen svarte at det aktet den absolutt, og han fortalte at departementet gjennom biskopen allerede flere uker før «på det skarpeste» hadde påtalt at Andreassen hadde søkt å legge «hindringer i veien for den utnevnte sokneprests embetsgjerning».⁸⁸⁶ Dette skapte brudulje fordi det viste seg at beskjeden om departementets skarpe påtale faktisk ikke hadde rukket fram til Andreassen, som derfor først fikk høre om den i radioen. Videre vakte det oppsikt at departementet hadde kommet med påtalen (både *Arbeiderbladet* og *Dagbladet* kalte den en «reprimande»)⁸⁸⁷ uten at Andreassen hadde fått kommentere sin egen sak, og uten at biskopen hadde vært involvert. Sånn sett var det lett å oppfatte det slik at departementet – i denne som i tidligere saker – hadde vært villig til å styre utenom kirkens egne organer og neglisjere vanlige saksbehandlingsprosedyrer. I alle fall ble det oppfattet slik av mange i kirken, og Presteforeningen bad biskopene om å ta saken opp med statsråden.⁸⁸⁸ Sivertsen beklaget overfor Bispemøtet at han ikke hadde forsikret seg om at Andreassen var underrettet før han fortalte om påtalen i Stortinget, og erklærte at han som statsråd «ville behandle saker vedrørende bekjennelses- eller lærespørsmål med stor varsomhet».⁸⁸⁹ Han holdt likevel fast på at departementet måtte kunne påtale opplagt klanderverdige og rent administrative forhold uten å trekke inn kirkelige organer. Flertallet av biskopene mente imidlertid at Andreassen-saken ikke hadde vært rent

Arbeiderbladets kommentar
6. mars 1961 til ordinasjonen
av Ingrid Bjerkås.

administrativ, men at den også hadde åndelige sider, og at departementet derfor ikke burde ha avgjort den på egen hånd. Det dreide seg om å forsvare kvinneprestmotstandernes samvittighetsfrihet og rett til å hevde sitt syn, framholdt de.

Videre ble utnevnelsen av Bjerkås tatt opp under Stortingets gjennomgang av regjeringsprotokollene for 1961. Den ferske tingmannen Oliver Dahl-Goli fra Kristelig Folkeparti framholdt i protokollkomiteén at det var hevdet «både fra kirken og fra det aktive kirkefolk» at utnevnelsen stred mot «kirkens rett til selv å bestemme i indre anliggender», og at det var «meget betenkelig å gå imot menighetsråd som av samvittighetsgrunner hevder at det er uforvarlig å utnevne kvinnelig prest som menighetens eneste geistlige embetsmann» (slik menighetsrådet i Torsken hadde gjort).⁸⁹⁰ Han fikk ikke synderlig støtte

hverken i komiteen eller under debatten i Odelstinget, hvor flere av Arbeiderpartiets representanter, anført av Hanna Berg Angell og Rakel Seweriin, derimot oppfattet det slik at han egentlig var ute etter en omkamp om hvorvidt kvinner kunne bli prester eller ikke, noe han energisk benektet. Ole Jørgensen (A) fra Norges Kristne Arbeideres Forbund var en av de få utenfor Dahl-Golis eget parti som viste noen forståelse for synspunktene hans.⁸⁹¹

Den temmelig omfattende og opprivende debatten avdekket visse forskjeller i synet på kirken og på hensynet til mindretall med samvittighetsnag. Kristian Haugen, saksordføreren for Arbeiderpartiet, framholdt på vegne av sitt parti

at kirken selv nå bør samle seg om en linje i pakt med moderne oppfatning av kvinnens plass i samfunnet.

Etter ordinasjonen reiste Bjerkås til Senja for å betjene Berg og Torsken prestegjeld i Troms. Her sees hun sammen med menighetsmedlemmer. Foto: Riksarkivet.

La denne striden fare, den tjener ikke kirken eller kirkens arbeid! Vi tror ikke at forkynnelsen er avhengig av det kjønn som forkynner. Kirken bør nå søke å finne fram til en felles plattform i dette spørsmål.⁸⁹²

Teologen og kvinneprestforkjemperen Per Lønning fra Høyre syntes dette vitnet om intoleranse og manglende respekt for andres ærlige meninger. Meningen var visst ikke å finne fram til en «modus vivendi, slik at også minoritetens livsinteresser ble tilgodesett. [...] Meningen var at man så å si med vold og makt skulle ha enighet for enhver pris».⁸⁹³ Dette skremmende bildet av partiet ble indignert avvist av Haugen og Seweriin.⁸⁹⁴

Lønning kritiserte også Berg Angell for intoleranse, fordi hun hadde insinuert at

kvinneprestmotstanderne i Nord-Norge ikke handlet ut fra ekte overbevisning.⁸⁹⁵

Kvinneprestspørsmålet fortsatte å være en verkebyll gjennom mange år. På grunn av den sterke støtten til kvinnelige prester som fantes i ikke-sosialistiske partier og i kvinnebevegelsen, fungerte det imidlertid ikke over tid som noe klart symbol for sosialistisk maktbruk overfor kirken.

Konkubinataragrafen

Samtidig som Schjelderup-saken opptok sinnene, dukket det opp en lovgivningssak som stilte «kirkefolket» opp mot regjeringspartiet på andre måter. Den handlet ikke om fortapelsen, men om det eviggrønne temaet sex. Straffeloven av 1902

hadde videreført et eldre forbud mot samboerskap, eller, som det het i § 379, mot et «Forargelsesvækkende Samliv i utugtig Omgjængelse med en Person af det andet Kjøen». Slikt samliv kunne straffes dersom det fortsatte etter at myndighetene hadde gitt advarsel til samboerne. Bestemmelsen hadde visstnok praktisk talt aldri ført til at noen var dømt, og den ble i 1953 foreslått opphevet av det offentlig oppnevnte Straffelovrådet. Justisdepartementet var enig i forslaget; det kunne «ikke se at det under våre dagers forhold er behov for å opprettholde straffebestemmelser av denne art» og trodde ikke at en opphevelse ville «ha nevneverdig betydning for folks moralske livsførsel». ⁸⁹⁶ Følgelig la regjeringen i april 1954 fram proposisjon om å stryke forbudet.

Det viste seg at regjeringen både hadde feilberegnet publikum og unnlatt å forberede saken i sitt eget parti. Den hadde utvilsomt regnet med at bedehusfolket og Kristelig Folkeparti ville se forslaget som at angrep på ekteskapet og moralen, men ikke at folk flest skulle reagere negativt på det, og reagere såpass sterkt som de gjorde. Mange oppfattet forbudet som en beskyttelse av kvinner, siden kvinnene vanligvis var den svake parten i samboerforhold, de som risikerte å bli forlatt uten videre, kanskje med ansvaret for felles barn. Mange så også forslaget som et bevisst forsøk på å flytte samfunnets moralske grenser. Hvis det var riktig, slik regjeringen hevdet, at forslaget ikke hadde noen videre praktisk betydning, hvorfor måtte det da fjernes? Mange tenkte at grunnen måtte være at

man ville skape aksept for utroskap, rett og slett legalisere «løse forbindelser».

En gallupundersøkelse høsten 1954 viste at 74 % av dem som tok standpunkt, ønsket å beholde forbudet, mens 26 % ville ha det bort. ⁸⁹⁷ Da journalistene i *Arbeiderbladet* tok opp spørsmålet i en av avisens gateintervjuspalter, oppdaget de til sin overraskelse at de fleste av de som ble spurt, kviet seg for å snakke om saken. Av de fire som til slutt lot seg intervjuet, var det bare én som endte med å ville fjerne forbudet. ⁸⁹⁸

De kirkelige organene, den kristne pressen og de store lekmannsorganisasjonene presenterte en samlet front i saken. *Vårt Land* summerte opp standpunktet tidlig:

Fra kristent synspunkt er saken i det hele ikke gjenstand for debatt. Ekteskapet er en ukrenkelig verdi som forutsetter livslang troskap og forpliktelse til begge sider. Å leve sammen uten å være gift, er og blir utukt. ⁸⁹⁹

Stort inntrykk gjorde det da Bispemøtet i november 1954 rettet en alvorlig henstilling til Stortinget om å la saken fare. Biskopene viste til at paragrafen på ingen måte hadde ligget ubrukt, slik proposisjonen hevdet, selv om sakene ikke endte i rettssalen. ⁹⁰⁰ De viste også til at mange prester hadde nytte av den i sjelesorg – altså i saker som påtalemyndighetene ikke kjente til, hvor samboere hadde endt med å gifte seg. For øvrig var forslaget ikke i tråd med den kristne samfunnsmoralen. Konkubinaten var både forkastelig og ukristelig, og en opphevelse

av § 379 ville virke «uthulende på folkets moralbevissthet når det gjelder ekteskapets og hjemlivets ukrenkelighet». For å dokumentere at motivet bak forslaget var å lette presset for folk som valgte samboerskap, siterte biskopene *Arbeiderbladet*. Denne avisen hadde nemlig på lederplass antatt at en opphevelse av paragrafen neppe ville merkes på sedeligheten, men kanskje «skape litt renere luft på et område der sneversyn og fordommer har ødelagt mange menneskers livslykke». ⁹⁰¹ I hyrdebrevet som ble sendt ut etter møtet (se s. 208 f.), stemplet biskopene dem som korttente og urealistiske «som avviser loven fordi om den kan kjennes streng og ønskes annerledes». ⁹⁰²

Organisasjonenes Fellestråd sluttet seg litt senere til Bispemøtets vurderinger. Protestskrivene strømmet inn til Stortingets justiskomiteé, og også ikke-religiøse organisasjoner som Norges Bondekvinneforbund protesterte. I regjeringsspartiet stod man litt perplex. Man hadde trodd at saken skulle få bred støtte fra landets frisinne mennesker, og man la ansvaret på Kristelig Folkeparti da det i stedet reiste seg en opinion mot den. «Også i Arbeiderpartiet er det enkelte som på grunn av sin religiøse innstilling vil gå mot Regjeringens forslag», konstaterte en av *Arbeiderbladets* politiske kommentatorer, og forklarte det slik: «Syndsbegrepet er så nøye knyttet sammen med alt som har med seksuelle ting å gjøre at de ser opphevelsen av konkubinatsparagrafen som et angrep på den kristne moral.» ⁹⁰³

Justiskomiteéen oppfattet klart at man hadde med en tapesak å gjøre. Den endte

med *enstemmig* å anbefale at § 379 ble stående som før. De fem arbeiderpartirepresentantene i komiteen gikk med andre ord mot sin egen regjering. Komiteens begrunnelse var saklig tynn og åpen for tolkning: Alle henvendelsene og

ordskiftet omkring paragrafen [...] har vist at det er delte meninger om paragrafen bør oppheves. Ordsiftet har også vist at det kan være fare for at opphevelse av paragrafen kan bli mistydet. ⁹⁰⁴

Formannen, Lars Ramndal (V), uttalte senere at det var de folkelige reaksjonene som hadde vært utslagsgivende, og at agitasjonen for et friere seksuelliv hadde virket mot sin hensikt: «Det var agitasjonen fra såkalla kultur-radikal kant som gjorde at justisnemnda fann det tenlegt å la straffeføresegna stå.» ⁹⁰⁵ Komiteen høstet atskillig kritikk for sitt standpunkt, som jevnt over ble tolket som taktisk og feigt. Man mente at partiene ikke torde utfordre den sterke opinionen eller gi Kristelig Folkeparti ammunisjon til kommende valgkamper. Aase Lionæs (A) mente komiteens holdning hadde «vakt skuffelse hos alle frisinne mennesker i landet». ⁹⁰⁶ Men skuffelse eller ikke, med sitt skrale utgangspunkt kom ikke konkubinatsparagrafen lenger enn til Odelstinget i 1955. ⁹⁰⁷ Der ble det på den annen side en opphetet debatt om paragrafen 13. mai, ettersom Lionæs tok opp igjen forslaget om å fjerne den. En rekke av hennes partifeller erklærte mer eller mindre beskjemet at de ikke var enige

Arthur Sundt: Herr president (Hambro), hvis det var tillatt, ville jeg brukt ordet «tøv» om Askildsens uttalelse.

Kristelig Folkeparti-representanten Arne Askildsens innlegg under konkubinatsdebatten i Odelstinget 13. mai 1955 provoserte mange, ikke minst i Arbeiderpartiet, men også, som her, i Venstre. Askildsen gikk i strupen på både regjeringspartiet og Arbeiderbladet, og tolket bl.a. proposisjonen som et frontalangrep «når det gjelder vern om moral og etikk som har sitt opphav og sin hjemmel i Guds ord». Karikatur i Arbeiderbladet 14. mai.

med henne, men den som virkelig fikk fart på debatten, var Kristelig Folkepartis Arne Askildsen, som mente proposisjonen var et frontalangrep på moral og etikk og ville «påskynde den videre utvikling og utglidning i et løssloppet moralsyn». «Det skulle [...] etter Regjeringens forslag bli helt lovlig å drive utukt, selv om det vekker offentlig forargelse», framholdt han i et langt og følelsesladet innlegg.⁹⁰⁸ Han angrep *Arbeiderbladet* for å være inkonsekvent ved å krevne masse reguleringer på det økonomiske området, mens avisen altså ikke ville ha «lovgjerder for å verne folkets moralske liv».⁹⁰⁹ Lionæs' forslag ble nedstemt med 63 mot anslagsvis 40 stemmer, og konkubinatsparagrafen ble stående i straffeloven til 1972.

Abort

I mellomkrigstida hadde abortlovgivningen vært den enkeltstakende tydeligst viste skillet mellom kristen og sosialistisk moral (se bd. 1, s. 529–537). Abort var i utgangspunktet forbudt etter § 245 i straffeloven av 1902, men ikke-rettsstridige aborter ble foretatt på «medisinske indikasjoner», dvs. der svangerskapet direkte truet morens liv og helse, eller det var sikkert at barnet ikke ville overleve. Ikke minst fra noen medisinske miljøer og fra kvinnebevegelsen – både den sosialistiske og den ikke-sosialistiske – ble det presset på for å få endret lovverket slik at det ble lovlig med abort også på «sosiale indikasjoner», dvs. i tilfeller der det ikke var medisinsk strengt

nødvendig å foreta abort, og i tilfeller der graviditeten var resultat av en forbrytelse.⁹¹⁰ Ett motiv for å tillate abort på sosiale indikasjoner var å redusere antallet av ulovlige, og ofte farlige, aborter. Tre av de mest markante forkjemperne for å få legalisert abort på sosiale indikasjoner, var de sosialistiske legene Tove Mohr, Eyvin Dahl og Karl Evang. Det var offentlig kjent at Evang var en av de sosialistiske legene som hadde foretatt illegale abortinngrep fordi de mente at lovverket var for snevert. Til abortforkjempernes store skuffelse kom det imidlertid ingen lovreform under Nygaardsvold-regjeringen. Regjeringen ønsket ikke å fremme en sak som åpenbart ville virke sterkt polariserende, og som det umulig kunne skaffes flertall for på Stortinget.

Abortsaken hadde utvilsomt et klasseperspektiv. De som ønsket liberalisering, la gjerne vekt på at det eksisterende lovverket rammet fattige kvinner hardest. Som gruppe tenderte liberaliseringstilhengerne til å legge mindre – i noen tilfeller nærmest ingen – vekt på fosterets eventuelle rettigheter og moralske verdi. For de fleste kristne som gikk inn i debatten, var det derimot et viktig utgangspunkt at fosteret var et selvstendig individ med rett til liv. Det var to helt ulike menneskesyn som tørnet sammen. (Se bd. 1 for en nærmere behandling av dette.)

Etter okkupasjonstida hadde de prinsipielle standpunktene endret seg lite, og ønsket om å unngå framkalte svangerskapsavbrudd kom inn som en faktor i debattene om kondomer og mødrehygienekontorer

(jf. over, s. 99). Antall aborter var økende, og det var sterkest økning for de illegale. Til tross for dette ble ikke abort et like viktig tema i offentligheten i den tidlige etterkrigstida som det hadde vært på 1930-tallet. En fortsatt nølende ledelse i Arbeiderpartiet ble imidlertid utsatt for et utålmodig påtrykk bl.a. fra AUF og fra partiets egen kvinnebevegelse, som ønsket at abort skulle bli lovlig på sosiale indikasjoner.⁹¹¹ Evang, nå helsedirektør, arbeidet sammen med arbeiderkvinnene om dette.⁹¹² Han holdt imidlertid seg selv, og delvis Helsedirektoratet, i bakgrunnen ettersom han var fullt oppmerksom på at han virket som en «rød klut» på mange, ikke minst i Kristen-Norge.⁹¹³ Regjeringen og partiet fikk imidlertid også flere henvendelser fra Norges Kristne Arbeideres Forbund, som gikk sterkt imot abort på sosiale indikasjoner. Svangerskapsavbrytelse «uten for å berge morens liv [...] er et brudd med den kristne sedelære, og det har intet med et sosialistisk samfunn å bestille», het det i en forbundsresolusjon fra 1946.⁹¹⁴ Feministen og arbeiderpartimedlemmet Ella Anker, Tove Mohrs tante, var likeledes rundt 1950 en kristen stemme mot abort begrunnet i sosiale forhold, slik hun hadde vært det før verdenskrigen (se bd. 1, s. 532 f.; 535).⁹¹⁵

I løpet av 1950 ble det imidlertid helt klart at både AUF og det store flertallet av Arbeiderpartiets kvinneorganisasjoner ønsket en revisjon av § 245. Karl Evang og Tove Mohr møtte i partiets stortingsgruppe i april året etter, hvor det ble enighet om at saken burde fremmes alt før neste stortingsvalg.⁹¹⁶ Trolig var det som direkte

følge av dette at Straffelovrådet, oppnevnt av Justisdepartementet, fikk i oppdrag å se på saken. Den trakk imidlertid mer i langdrag enn stortingsgruppa hadde tenkt. Rådet, som må sies å ha vært sterkt preget av folk med sympatier både for regjeringspartiet og for en «radikal» abortlov,⁹¹⁷ la først i juni 1956 fram et enstemmig forslag som ville innebåret en markert liberalisering. Bl.a. åpnet det eksplisitt for abort på sosiale indikasjoner:

Når alvorlig eller langvarig sykdom hos ektefelle eller barn, eller alkoholisme, kriminalitet, bolignød eller andre særlig mislige forhold gjør tilkomsten av et barn til en ulykke. Ved vurderingen herav skal det tas hensyn til om kvinnen er legemlig eller sjelelig svak.⁹¹⁸

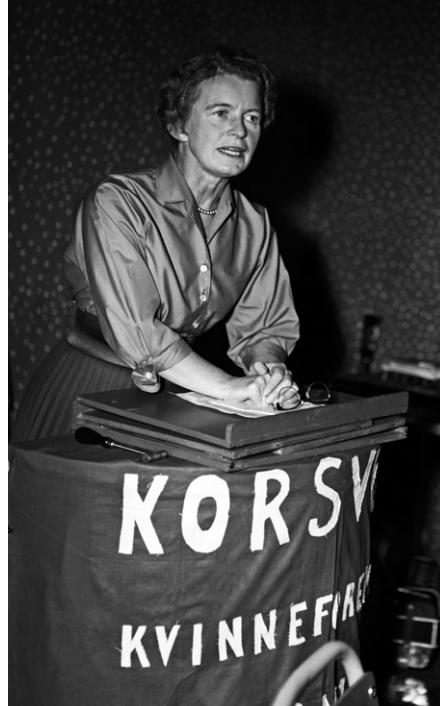
Straffelovrådet gikk langt i å avvise at det kunne finnes absolutte etiske normer definert f.eks. av enkelte kirkesamfunn: «Den som vil trekke grensen på én måte, kan hevde at dette er i samsvar med hans religiøse eller moralske syn, men han har ikke rett til å betegne en annen oppfatning som i seg selv ukristelig eller umoralsk.»⁹¹⁹

Praktisk talt alle interesserte parter var enige om at en egen abortlov var påkrevet. Straffelovrådets forslag til abort på sosiale kriterier ble imidlertid slaktet av de kirkelige høringsinstansene, deriblant samtlige biskoper og begge de teologiske fakultetene. Det teologiske fakultet oppfattet det slik at Straffelovrådet målbar en ytterst betenkelig etisk relativisme, og la

selv stor vekt på at den norske stat var forpliktet på evangelisk-luthersk kristendom, og at abort i absolutt alle tilfeller var å ta menneskelig liv. Fakultetet så for øvrig en sammenheng mellom arbeidet for utvidet adgang til abort og den energiske propagandaen som var ført for «en såkalt friere kjønns moral».⁹²⁰ (Helsedirektør Evang ble ikke nevnt i denne forbindelsen, men det var heller ikke nødvendig.)

Straffelovrådets lovforslag ble ivrig debattert, promotert og motsagt, i pressen, på møter, gjennom foredrag m.v. Bispe-møtet, de store lutherske lekmannsorganisasjonene og Dissentertinget sendte en samlet henstilling til regjeringen om at det ikke måtte bli tillatt med abort på sosiale indikasjoner. Norges kirkelige landslag utarbeidet et alternativt forslag som åpnet for abort ved voldtekt, incest eller på «eugeniske indikasjoner» (overveiende sannsynlighet for alvorlige arvelige lyter). Også dette forslaget representerte dermed en klar liberalisering,⁹²¹ men abort på rene sosiale indikasjoner var ikke tatt med. Landslaget framholdt at «hvis den besvangrede kvinne økonomisk og sosialt er i nød, så er det rette botemiddel herimot å avhjelpe den økonomiske eller sosiale nød», ikke «å ta livet av det ventede barn».⁹²² Landslagets utkast ble tatt opp i Stortinget som privat lovforslag av fire representanter for henholdsvis Bondepartiet, Høyre, Kristelig Folkeparti og Venstre, og ble senere oversendt regjeringen. En lang rekke menighetsråd uttalte seg til støtte for det. Det representerte likevel ikke et felles standpunkt for kristenfolket. Bl.a. ble det

Den «alltid offensive» Rakel Seweriin var en konsekvent pådriver for å få legalisert abort på sosiale indikasjoner, og signaliserte ofte skepsis til trostvang og religiøst sneversyn. Hun satt på Stortinget for Arbeiderpartiet 1945–1969, men måtte få permisjon for å være sosialminister 1953–1955. Her taler hun for en kvinnepartiforening på Korsvoll i 1955. Foto: Arbeiderbladet / Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek.

utsatt for hard kritikk av den erfarne dommeren og Kristelig Folkeparti-politikeren Trygve Leivestad.⁹²³

I februar 1958 gjorde stortingskvinne Rakel Seweriin (A) noe såpass sjeldent som å interpellere justisminister Haugland fra hennes eget parti for å få fortgang i arbeidet med å endre § 245. Bakgrunnen var et par rystende kriminalsaker som hadde vært mye omtalt i pressen, hvor bl.a. flere kvinner var døde på grunn av ukyndig utførte aborter. Hun selv og Aase Lionæs (som hadde vært med i Straffelovrådet) bad regjeringen handle raskt, og ønsket at Straffelovrådets innstilling måtte bli lagt til grunn. For Lionæs stod saken slik at stortingspolitikere ikke kunne «hjelp kvaksalvernes ofre så lenge vi ikke har viljen

til å akseptere den sosiale indikasjon».⁹²⁴ Arbeiderpartiets kvinneorganisasjoner økte trykket mot regjeringen i kjølvannet av interpellasjonen.⁹²⁵

Så, i 1959, la Justisdepartementet, ledet av Jens Haugland, fram proposisjon til «Lov om adgang til avbrytelse av svangerskap».⁹²⁶ Den gikk ikke så langt som mange av liberaliseringstilhengerne hadde ønsket, for departementet hadde fjernet punktet om adgang til abort på rene sosiale indikasjoner. Bestemmelsene om medisinske indikasjoner var derimot omformulert slik at den abortsøkende kvinnens sosiale forhold skulle tas hensyn til, på en slik måte at de kunne bli avgjørende. I praksis var noen av kriteriene for abort på sosiale indikasjoner flyttet inn under de

medisinske. Uttalelsen fra Det teologiske fakultet hadde, med teft for det politisk mulige, sagt at «en lov med en slik formulering vil ha ganske andre muligheter for å bli vedtatt uten skarp strid enn den av Straffelovrådet foreslåtte».⁹²⁷ Det er da heller ikke tvil om at omgrupperingen, som kom etter langvarige og kompliserte overveielser og konsultasjoner, for en stor del skjedde ut fra taktisk-politiske hensyn. Blant taktikerne var Evang selv, som senere betrodde Aslak Tonna

at han også i etterkrigstiden, likesom i mellomkrigstiden, hadde som prinsipal målsetting gjennomførelsen av en ren sosial indikasjon. Han gikk allikevel med på av rent taktiske grunner å holde den rene sosiale indikasjon foreløpig utenfor, og i stedet gå inn for den sosial-medisinske indikasjon.⁹²⁸

Det gjaldt å ikke gå lenger enn det moderate abortmotstandere i og utenfor partiet kunne akseptere. Ved å slå de sosiale indikasjonene sammen med de medisinske kunne man «ha håp om å dempe noe på den kritikk som har vært reist mot å ta i betraktning rent sosiale forhold», skrev Haugland til sine statsrådskolleger.⁹²⁹ Haugland hadde for øvrig hatt velgerne på «det mørke Sør-Vestlandet» i tankene da han arbeidet med saken, og visste godt at han ikke gikk så langt som aktivistene i partiet ønsket.⁹³⁰ De oppfattet nemlig proposisjonen som et beklagelig tilbaketog i forhold til Straffelovrådets innstilling.⁹³¹

De prinsipielle motstanderne av abort på annet enn medisinske kriterier mobiliserte på sin side. Bl.a. ble Norske Kvinners Landsforbund til vern om mor og barn dannet, som en «avskalling» av Norges Kristelige Legeforening, og la i mars 1960 fram et eget lovforslag.⁹³² De tre katolske biskopene i Norge henvendte seg til Stortinget og henstilte om at «ikke bare kristen nestekjærlighet, men også samfunnets ytterste og sosiale hjelpemidler må settes inn til beste for den mor som bærer frem og føder sitt barn – ganske særlig dersom svangerskapet truer hennes helse eller hennes liv».⁹³³ Synodestyret i Den Evangelisk-Lutherske Frikirke bad om at Stortinget bare måtte godta abort på «tvingende medisinske indikasjoner».⁹³⁴

Aslak Tonna har talt opp de tallrike henvendelsene til politiske institusjoner, inkludert partier, i saken. De aller fleste av dem gikk til Arbeiderpartiet. Tonna fant imidlertid at «[d]e kristelige interessegrupper [...] synes å demonstrere en ikke liten uvilje mot å henvende seg til DNA, noe de imidlertid til fulle tar igjen når det gjelder *Stortinget*».⁹³⁵ Grunnen er utvilsomt primært at disse gruppene på dette tidspunktet oppfattet det slik at regjeringspartiet hadde låst seg til å gå inn for abort på sosiale indikasjoner. Tonna fant også at de kristne interessegruppene i mindre grad enn andre hadde tilgang («access») til det sentrale embetsverket, og knytter dette bl.a. til at det var få teologer i sentralforvaltningen.⁹³⁶

Behandlingen av saken på Stortinget ble ualminnelig kompleks; bl.a. delte den utvidede justiskomiteen på tolv personer seg i

hele fem fraksjoner. Kompleksiteten avspeiler et stykke på vei at det var snakk om et moralsk spørsmål med en rekke normkollisjoner, hvor det ikke fantes enkle svar, og hvor resultatene av vanskelige avveininger ikke nødvendigvis fulgte partigrensene. En rekke representanter erklærte da også at de ikke så på saken som partipolitisk.⁹³⁷ En tydelig motvilje mot å se den som en konfrontasjon mellom kristne og ikke-kristne verdier var dessuten merkbar. Et kjernepunkt i denne, som i mange tidligere og senere abortdebatter, var hvilke rettigheter det ufødte barnet skulle ha, og hvilke krav på juridisk beskyttelse det skulle tilkjennes, særlig veid opp mot morens behov. En nokså sterk falanks, bestående mest, men ikke bare, av arbeiderpartifolk, framholdt at selv de som klarest hevdet fosterets moralske likeverdighet med fødte mennesker, ikke maktet å ta de fulle konsekvensene av dette.⁹³⁸ De insisterte derfor på at det bare var snakk om *grads*forskjeller mellom de ulike konklusjonene når det gjaldt abortindikasjoner, ikke *vesens*forskjeller.⁹³⁹

Denne kompleksiteten, og særlig vanskeligheten med å innta absolutte standpunkter, innebærer at akkurat *menneskesynet* i abortsaken i 1960 ikke satte like dype skiller mellom kristenfolk og arbeiderbevegelse som det skulle gjøre et snaut tiår senere. Enkelte av Arbeiderpartiets representanter signaliserte riktignok klart at de ikke regnet med at fosteret hadde fullt menneskeverd. Lengst i denne retningen gikk Sunniva Hakestad Møller. Hun mente at stortingsdebatten altfor mye dreide seg om fosteret, mens det var den gravide

kvinnen man måtte ta mest hensyn til: «Kvinnen er et individ, mens det annet mer er en drøm enn et individ.»⁹⁴⁰ Partifellen Reidar Strømdahl erklærte i samme retning at respekt for livet «kunne ytre seg i form av et ønske om å hindre at det kommer til verden et barn som ikke kan sikres et menneskeverdig liv».⁹⁴¹

Uansett, Trygve Bull konstaterte på tampen av lagtingsdebatten:

Hos alle representanter som har hatt ordet, har det grunnleggende utgangspunktet vært [...] Albert Schweitzers ærefrykt for livet. Ingen representant har kommet med noe som antydningvis går i retning av det slagord som beklageligvis ble brukt i mellomkrigstiden av enkelte entusiaster og velmenende mennesker, at kvinnen er herre over sitt eget legeme – ingen har bygget på dette syn – et syn som etter min mening forbyr seg selv bare av den grunn at det jo er to om et barn, ikke bare kvinnen.⁹⁴²

Rakel Seweriin, gjennom mange år en sterk pådriver for abort på sosiale indikasjoner, oppfattet det personlig slik at motstanden mot proposisjonen primært kom fra kristelig hold og var begrunnet i et dogmatisk (og feilaktig) kristent syn på fosterets liv som hellig og ukrenkelig.⁹⁴³ Når hun ikke sa noe om dette i Odelstinget, ligger det nær å tro at det var taktisk begrunnet. For å lose regjeringens forslag gjennom Stortinget var hun villig til midlertidig å gi slipp på tidligere standpunkter.

På andre områder var motsetningene klarere. Regjeringssidens talere betraktet fremdeles, og mer enn andre, saken i et klasseperspektiv. De mente at det først og fremst var arbeiderkvinner som ville nyte godt av en abortlov, og at dette var tilfelle ikke minst fordi småkårsfolk i mindre grad enn andre hadde fått gode kunnskaper om prevensjon. Dette siste mente de blant annet skyldtes at «kristelige» grupper, med Kristelig Folkeparti i spissen, i mange sammenhenger hadde motarbeidet tiltak for bedre seksualopplysning.⁹⁴⁴

Regjeringssiden hevdet ellers konsekvent at den foreslåtte loven ikke var ment å skulle utvide adgangen til abort, men bare skulle legalisere den praksisen som sakte hadde utviklet seg siden straffeloven ble vedtatt i 1902. En rekke av de kristne kritikerne var bekymret for at det ville undergrave samfunnsmoralen dersom man fikk en abortlov i det hele tatt, og særlig dersom den åpnet for abort på sosiale indikasjoner.⁹⁴⁵ Enten det var meningen eller ikke, ville en lov føre til at folk flest oppfattet det som at «nå er abort tillatt, mens det tidligere var forbudt».⁹⁴⁶ Flere var bekymret for at det skulle utvikle seg en «abortalitalitet», altså der man regnet abort som noe tilnærmet normalt, heller enn som en aller siste nødløsning. Dette ble gjerne assosiert med et materialistisk livssyn. Ideologiske overtoner fikk dette når f.eks. teologen Per Lønning (H) fryktet at «vedtagelsen av en abortlov på de foreliggende premisser, ikke ville forhindre at den abortalitalitet som bl. a. agitasjonen for den såkalte 'nye' seksualmoral har

trukket etter seg, ville få ny næring».⁹⁴⁷ Kampen for ny seksualmoral var jo sterkt forbundet med arbeiderbevegelsen, og Lønning beklaget seg senere i debatten over dem som drev seksualopplysning på måter som kunne «oppmuntre til utenom-ekteskapelige forbindelser – slik som når f. eks. Arbeiderpartiets ungdomsblad flyter over av annonser for preventive midler».⁹⁴⁸ Olai Eikeland (Sp), som var aktiv i Den Evangelisk-Lutherske Frikirke, så det slik «at der er en like klar forbindelse mellom dagens [abort]situasjon og de siste årtiers krav om seksuell frihet som det er mellom sød og høst».⁹⁴⁹

Rakel Seweriin var den som aller tydeligst koplet abortsaken til partipolitikken. Hun erklærte i Odelstinget at lovforslaget måtte betraktes som en del av Arbeiderpartiets store samfunnsprosjekt:

Dette lovforslaget må bedømmes ut fra de økonomiske og sosiale forhold vi har i dag i vårt land, og jeg vil føye til: ut fra den endrede politiske situasjon i vårt land, der vi nå har en regjering og et ledende politisk parti hvis første og viktigste oppgave er å hindre arbeidsløshet, skape sosial trygghet i alle perioder av menneskenes liv og hjelpe menneskene i de mangfoldige vansker som livet kan by på.⁹⁵⁰

Odelstinget og Lagtinget brukte til sammen over tretten timer på debatten. Striden stod først og fremst om hvorvidt abort på sosiale indikasjoner skulle tillates, og hvordan dette i så fall skulle formuleres.

Diverse borgerlige mindretall ville her være mer restriktive enn justiskomiteens flertall. Dette bestod helt ut av Arbeiderpartiets folk og støttet regjeringsproposisjonen med enkelte mindre justeringer. Et ganske sterkt sosialistisk mindretall ønsket Straffelovrådets mer radikale linje, men siden dette mindretallet subsidiært støttet flertallsinnstillingen, var det denne som ble vedtatt. Den trådte imidlertid ikke i kraft før i 1964. Dette var fordi det hadde vært fullstendig enighet på Stortinget om at loven ikke burde aktiveres før det var innført effektive tiltak som kunne hjelpe vanskeligstilte gravide kvinner.

Lovvedtaket ble ikke tatt godt imot i Kristen-Norge. Stortinget «øvet vold mot vår rettsbevissthet og førte oss inn i en permanent samvittighetskonflikt», skrev Øyvind Seip Berggrav i *Kirke og kultur*.⁹⁵¹ Resultatet var sørgelig, mente redaktør Bjarne Høie på lederplass i *Vårt Land*. Loven bragte ikke orden i nøden, skrev han, den tjente bare til «å legalisere den utglidningen som har funnet sted».⁹⁵² Bispemøtet, som trådte sammen kort tid etter at lovvedtaket var gjort, var ikke uenig. Møtet mente at det reelt sett var skjedd en utvidelse av kriteriene for å få lovlig abort, og reformulerte det kirkelige ståstedet:

Kirkens syn er at barn i mors liv er ukrenkelig med krav på menneskerett og rettsvern. Bare hvor fostret kan komme til å volde morens død eller vil knekke hennes helse, er det gjennomgående ansett forsvarlig, – under forutsetning av morens

godkjennelse – å avbryte dets liv. Utover denne grense kan abortus provocatus ikke tillates. Indikasjon på sosialt grunnlag vil derfor bryte med den kristne morals normer. Kirkens svar på denne indikasjon er: sosial nød må avhjelpes med sosiale midler. Man kan i denne forbindelse ikke unnlate å peke på det paradoksale i at man i en tid som nettopp kan rose seg av store sosiale fremskritt, skulle innføre sosial indikasjon.⁹⁵³

Møtet kom videre med klare henstillinger:

Bispemøtet vil henstille til dem som får det største ansvar ved praktiseringen av den nye lov, å [...] vise den ytterste varsomhet når det gjelder svangerskapsavbrytelse i sin alminnelighet, og tilfelle hvor sosiale momenter er trukket inn, i særdeleshet. Vi vil dernest på det innstendigste oppfordre alle dem som kan påvirke vårt folks etiske tankegang og holdning, til å gjøre sitt til å styrke respekten for livets hellighet og ukrenkelighet og bidra til å opprettholde de kristne livsnormer for ekteskap og kjønnsморal.⁹⁵⁴

Hamarbiskop Schjelderup dissenterte. Han fant det ikke «mulig å gå til en moralsk begrunnet gradering og klassifisering av de tilfelle hvor adgang til å avbryte svangerskap skal gis», og framholdt videre: «Kirkens svar til den vedtatte lov kan

bare være en inntrengende appell til ved sosiale tiltak å avhjelpe den nød som får enkelte til å se svangerskapsavbrytelse på sosiale indikasjoner som eneste utvei.»⁹⁵⁵ *Arbeiderbladet* kritiserte biskopflertallet som nidkjære moraldommere, men hyllet Schjelderups erklæring for å vise «forståelse, kjærlighet og varme for mennesker i nød».⁹⁵⁶ Uenigheten mellom biskopene var imidlertid mindre enn *Arbeiderbladet* trolig antok. På oppfordring fra *Vårt Land* erklærte nemlig Schjelderup at det ikke var mulig for ham «å finne noen kristelig begrunnelse for retten til å ta liv, det være seg det ufødte foster i mors liv eller det fødte liv».⁹⁵⁷

Med dette var det tydelig at loven av 1960 ikke ville skape ro om abortsaken.

Offentlig polarisering

Sakene som er omtalt hittil i dette kapitlet, var bare de mediemessig største blant mange. Øvrige spennings- og friksjonspunkter mellom Arbeiderpartiet og et mer eller mindre organisert kristenfolk var både tallrike og varierte i årene fra 1953 til tidlig på 1960-tallet. Vi skal kort nevne noen få av dem.

Statskirkens folk var vedvarende opp-tatt av å sikre geistlig betjening på anlegg og på nye industristeder, og syntes at det offentlige ikke oppfylte sine forpliktelser på dette området.⁹⁵⁸ Bispemøtet tok fatt i dette i 1955, og klaget til så vel Kirke- og undervisningsdepartementet som Industridepartementet over

at bestemmelsene om geistlig betjening ved konsesjonspliktige anlegg, vedtatt 1917 (se bd. 1, s. 201 f.) ikke ble fulgt opp.⁹⁵⁹

I både 1956 og 1958 ble det sterkt insinueret i pressen og på Stortinget at Kirke- og undervisningsdepartementet bare bevilget penger til ungdomsorganisasjoner som ble anbefalt av Statens ungdoms- og idrettskontor, myndig (noen mente eneveldig og aggressivt) ledet av arbeiderpartimannen (og tidligere motdagist) Rolf Hofmo, mens andre ikke fikk et øre.⁹⁶⁰ Det innebar da at AUF og Framfylkingen fikk av skattebetalernes penger, men ikke f.eks. Norsk Baptistungdom. Tidligere kirkestatsråd Lars Moen erklærte pliktskyldigst at departementet «vurderar ikkje synsmåtar og livssyn hos dei som står bakom dei tiltak det er spørsmål om».⁹⁶¹

I 1957 kom det en storm av protester over at Kirke- og undervisningsdepartementet utnevnte Kaare Støylen til ny biskop i Agder, og ikke Hans Edvard Wisløff, som overlegent hadde flest stemmer fra prester og menighetsråd. Noen oppfattet det slik at departementet hadde vraket Wisløff fordi han var indremisjonsmann. En av de argeste kritikerne var biskop Indrebø i Bjørgvin, som kalte utnevnelsen av Støylen for

et overgrep fra statsmaktenes side og [...] en usaklig ansettelse. Den kan selvsagt forklares ut fra Arbeiderpartiets anti-pietistiske kulturprogram [jf. s. 273 ff.], men det var et tydelig eksempel på at man ønsket en mann av en bestemt type, og dermed ble det virkelige votum neglisjert.⁹⁶²

Kong Olav ble signet i Nidarosdomen 22. juni 1958, og geistligheten var tydelig til stede. Her er kongen flankert av biskopene Fjellbu og Smemo. Den temmelig storslåtte signingen, en religiøs handling, var med justisminister Hauglands ord resultatet av «ein lang dragkamp mellom kong Olav V og biskop Fjellbu, på den eine sida, og regjeringa på den andre sida». Regjeringen hadde egentlig ønsket at hverken Høyesterett, Stortinget eller regjeringen skulle være representert. Foto: NTB.

Departementet pekte på at de fleste av biskopene hadde prioritert Støylen – og utnevnte Wisløff til biskop i Sør-Hålogaland i 1959.

Indrebø engasjerte seg i 1962 for soknepresten i Lom, Hans Ahlstrøm, som biskopen mente måtte være svartelistet av Kirkedepartementet fordi han hadde meninger departementet ikke likte. Den teologisk konservative og stridbare Ahlstrøm hadde ved flere anledninger kritisert departementets avgjørelser i enkeltsaker, og lastet det dessuten for å ha legitimert

biskop Schjelderups syn på fortapelsen (se s. 202 ff.). Han hadde også kritisert lokale arbeiderpartipolitikere for å forsømme sine oppgaver, påtalt «uhøveleg ordbruk» fra statssekretær Helge Sivertsen og advart om at et planlagt stort partistevne med statsminister Gerhardsen som hovedtaler ville krenke helgedagsfreden. Ahlstrøm mente at det var slikt som lå bak når han hadde søkt femten kall på ni år uten å få noen av dem. Til slutt søkte han, i en alder av 61 år, stiftskapellaniet i Sør-Hålogaland, som det ikke var andre søkere til. Det var

den samme stillingen han hadde hatt da han begynte sin prestekarriere i 1930. *Lillehammer Tilskuere* (H) mente at Ahlstrøm hadde vært utsatt for åpenbare forbigåelser fordi han var «brysom», og at Bispemøtet burde drøfte saken, men det skjedde ikke.⁹⁶³

Da kong Olav etter eget ønske ble signet i Nidarosdomen 22. juni 1958, skjedde det etter lange overlegninger i regjeringen. Faktisk hadde saken versert siden 1947. Hverken Gerhardsens annen regjering eller dens forgjengere ønsket at den klart religiøse seremonien skulle framstå som noen statsakt, og ville ikke at Høyesterett, Stortinget eller regjeringen skulle være representert.⁹⁶⁴ Biskopene, og den nye kongen selv, hadde villet det annerledes. Festgudstjenesten ble en omfattende og høytidelig affære. Etter påtrykk fra kongen var både høyesterettsjustitiarius, stortingspresident og statsminister til stede, samt flere statsråder og mange fra Stortinget. Regjeringen oppfattet det slik at de kirkelige myndighetene, med biskop Fjellbu i spissen, bevisst hadde motarbeidet tanken om en nøktern signing og tvert imot arbeidet for å gjøre den mest mulig praktfull og gi den et offisielt preg. For eksempel hadde Fjellbu, som ifølge sin venn Alex Johnson «av hele sitt hjerte elsket festivitas i enhver form», skriftlig invitert både høyesterettsdommerne og stortingsrepresentantene med ektefeller.⁹⁶⁵ Tore Rem har oppfattet «forviklingene» rundt signingen som et eksempel på «en solid kirkelig selvbevissthet», og ment at det mye var «demonstrasjonen av kirkelig makt» som førte til sterke reaksjoner fra

enkelte arbeiderpartipolitikere.⁹⁶⁶ Biskop emeritus Berggrav konstaterte fornøyd at signingen var blitt «en markering av kirkens samfunnsmessige betydning», mens Fjellbu faktisk sammenliknet den med hans egen protest mot NS i februar 1942 (se s. 19).⁹⁶⁷ De to biskopene gav slik sett skeptikerne i arbeiderbevegelsen noe rett.

Hva skal sendes i NRK?

Spørsmålet om hva som skulle sendes i NRK, og hvem som skulle avgjøre det, var en permanent kilde til kontroverser gjennom hele den perioden vi tar for oss her. Det er som man kunne vente, siden radio – prøvesendinger på fjernsyn startet ikke opp før i 1958 – var et svært effektivt, men statsmonopolisert massemedium. I praksis hørte «alle nordmenn» på den samme éne kanalen. Landets første kringkastingssjef var Kaare Fostervoll, som kom til den nye stillingen fra Kirke- og undervisningsdepartementet i 1948, og som ble sittende helt til 1962. «NRK var en av nøkkelinstitusjonene i arbeiderpartistaten. Arbeiderpartiet anså NRK nærmest som sin institusjon i kampen om det politisk-kulturelle hegemoni i etterkrigsnorge», har Rune Slagstad skrevet, før han påpeker at kringkastingen ikke helt uten videre gjorde som regjeringen ønsket.⁹⁶⁸ Hovedinntrykket er at NRK la vinn på å la sendeskjemaet være bestemt av uavhengige journalistiske kriterier. Dermed fikk ikke NKAF påvirke dekningen av 1. mai-gudstjenestene, og forkjemperne for borgerlig konfirmasjon måtte vente i

Kaare Fostervoll var kirkeminister i Gerhardsen-regjeringen fra 1945 til 1948, da han ble kringkastingssjef. Som statsråd hadde han kalt Den norske kirke for «statens organ for det religiøse liv», noe kirkefolk ikke glemte. Som sjef for NRK var han «ikke overdrevet velvillig stemt overfor kirkelige fremstøt». Foto: Stortingsarkivet/Scanpix.

åtte år før de fikk sendt fra arrangementet i radio (se s. 154). Ingen i Kristen-Norge var fornøyd med at det ble laget svært få religiøse programmer for barn, og under dette lå en ikke uberettiget mistanke om at statskringkasteren bevisst ønsket å skjerme den unge slekt for den slags påvirkning. Det finnes indikasjoner på at sjefen for statsinstitusjonen NRK klart oppfattet statskirken som en motstander. Stiftskapellan Henrik Hauge, som hadde en lengre samtale med Fostervoll i juli 1950, refererte ham slik: «[H]an var klar over at det måtte bli kamp mellom den fremstormende kirke i skole og kringkasting [...]. Kirken burde holde seg til sine egne områder!»⁹⁶⁹ Fostervoll hadde ved samme anledning erklært at han var «fullt klar over at kirkefolket ikke hadde tillit til ham, men det tok han som det var».

Pastor Stephan Tschudi ble høsten 1948 oppnevnt til Kringkastingrådet og Programutvalget, og satt i disse vervene til 1956, sammen med bl.a. Arbeiderpartiets sekretær Haakon Lie. Tschudi forsøkte tidlig i perioden å få ansatt en programsekretær med ekspertise på religiøse spørsmål, men opplevde at hverken rådet eller Fostervoll var lydhøre for dette. «Den nye kringkastingssjefen er ikke overdrevet velvillig stemt overfor kirkelige fremstøt», som han lakonisk skrev til teologiprofessor Lyder Brun (se bd. 1, s. 182, 418, 560). Professoren hadde klaget over at radioprogrammene ikke gav allmennheten noe ordentlig inntrykk av kirkens innslag i folkets liv, «en iøinefallende mangel».⁹⁷⁰ Tschudi var helt enig i at religiøse spørsmål i NRK på urimelige måter ble isolert, plassert i trange båser. Det ble sendt gudstjenester og andakter, men

kristendommen som samfunnsgrunnlag kom ikke til syne.

I denne saken representerte Tschudi en bred kirkelig opinion. Hans venn Alex Johnson ønsket sogar at han skulle sette stillingen i Kringkastingsrådet inn på den, på kirkens vegne. Med tanke på «kristendommens faktiske posisjon i vårt land og på at den er sann», var det bedre å markere kirkens posisjon tydelig enn å akkedere med de hedenske «kulturfolka», mente han.⁹⁷¹ Tschudi valgte likevel å bli sittende og arbeide mer langsiktig for å få det han mente ville være en mer sakssvarende behandling av religiøse emner. Likevel opplevde han at hans «mas» om en religiøs programsekretær ble oppfattet som enda et utslag av kirkelig maktlyst, og at Kringkastingsrådets flertall satt med «en dyp følelse av at kristendommen er en skadelig makt».⁹⁷² I 1952 ble imidlertid maset belønnet. Da ble den prestevidede Sigurd Lunde, som Tschudi hadde arbeidet for i kulissene, ansatt.

På Kringkastingsrådets møte i oktober 1952 fremmet Tschudi et forslag om å utvide tilbudet av religiøse programmer for barn. Fostervoll engasjerte seg personlig sterkt mot det, og det falt med knepent flertall. Tschudi konkluderte at det neppe ville tjene saken å forsøke å ta en omkamp som eventuelt kunne påført kringkastingsjefen et «følelig prestisjetap». I stedet burde Den norske kirkes folk stryke ham med hårene og heller «prøve å få inn litt religiøst stoff mer leilighetsvis, uten for mye oppstuss».⁹⁷³ Bispemøtet høsten 1953 fulgte opp dette og sendte en svært forsonlig,

men likevel tydelig henvendelse til NRK. Her het det bl.a.:

Det er ikke bare i kirkens, men i hele folkets interesse at barna ikke blir satt i en særstilling i forhold til de voksne når det gjelder de religiøse sendinger. Barna har like meget som de voksne rett og krav når det gjelder det kristelige program i Kringkastingen. Og en folkekirke med ansvar for de dømte barn har også krav på at Norsk Rikskringkasting tar hensyn til dette.

Barna har et sterkt religiøst behov. Det er galt både fra religiøst og pedagogisk synspunkt om de ikke gjennom Kringkastingen får del i noe som er av så vital betydning for hele deres personlighetsutvikling. Folkets syn på saken har bl.a. gitt seg uttrykk gjennom den siste gallupundersøkelse av spørsmålet [...]

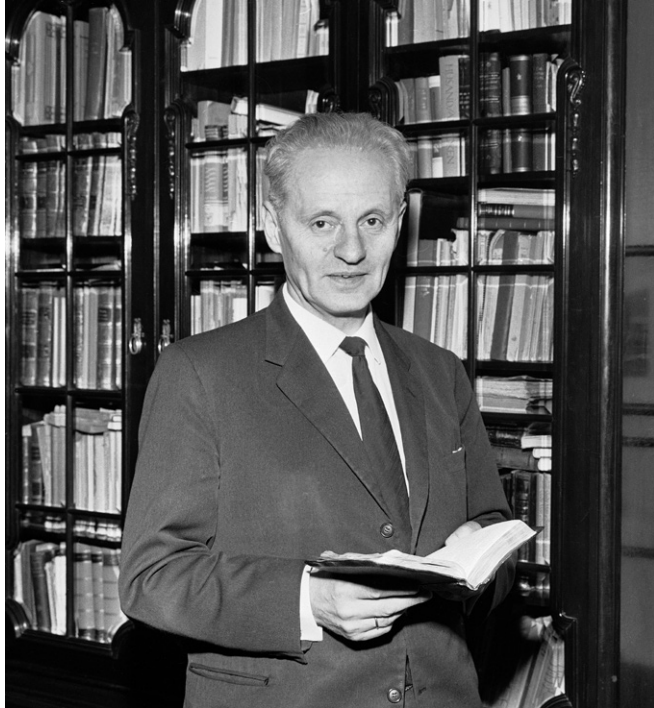
Bispemøtet henstiller til Kringkastingen å oppta prøvevirksomhet med religiøse sendinger for barn.⁹⁷⁴

Henvendelsen gav ikke merkbare resultater. I forbindelse med at Tschudi trådte ut av Kringkastingsrådet fra 1956, sendte han et personlig brev til Fostervoll med takk og tilbakeblikk på en «til dels [...] stormfull tid» for den saken han skulle representere.⁹⁷⁵ Så kom han med en betroelse:

Det er [...] en sak som har gjort meg vondt: det gjelder de religiøse sendingene for barn. Jeg er redd for at jeg på

Alex Johnson, den gang residerende kapellan i Elverum, mente i 1949 at Stephan Tschudi heller burde trekke seg fra Kringkastingsrådet enn å «prutte med kulturfolka» om kristne innslag i NRK. Johnson ble utnevnt til biskop i Hamar i 1964, da dette bildet ble tatt.

Foto: NTB.

dette punkt har sviktet – jeg mangler den nødvendige utholdenhet og kamphumor. Fremforalt gremmer jeg meg over at det ikkehar [sic] lykkes for meg å klargjøre selve pointet: at det her dreier seg om noe godt for barna, ikke noe vondt og skadelig som en må verge seg mot.

Alt i alt er det ingen tvil om at statskirkens folk på denne tiden var lite fornøyd med NRKs religiøse tilbud.

I arbeiderbevegelsen fantes det på den annen side dem som syntes at NRK i sine religiøse programmer gikk altfor langt i å slippe til politiske motstandere. I *Kontakt* klaget «K.P.» i 1954 over at Arbeiderpartiet ikke hadde gjort nok for å rydde unna

vekstmulighetene for «reaksjon og åndsmørke», men lot «mørkemennene med dolken slippe inn bakveien».⁹⁷⁶ Innlegget fortsatte:

Og her kommer først og fremst Norsk Rikskringkasting inn i bildet. Så merkelig det enn er, synes det som om norske statsmyndigheter av og til glemmer eller ikke alltid er tilstrekkelig oppmerksom på hvilket uhyre effektivt propagandamiddel kringkastingen er, eller kan være.

K.P. skrev ut fra en klar forventning om at Arbeiderpartiets stortingsflertall skulle komme tydelig til uttrykk «innen statens egne organer, kringkastingsledelsen

inkludert». Problemet vedkommende mente å se, var at dette slett ikke skjedde, men at det derimot var en politisk fiendes, nemlig Kristelig Folkepartis «synsmåter som dagstøtt, sent og tidlig oser ut fra radioapparatene under de forskjellige programbetegnelser, men uten at noen gjør det ringeste for å hindre det». K.P. mente at gratis propaganda fra «den snille arbeiderstyrte Norsk Rikskringkasting» hadde hjulpet Kristelig Folkeparti betraktelig under stortingsvalget i 1953 (da partiet gikk fram med 2,1 %). I vår sammenheng er poenget at forfatteren mente at det var «religiøse» programmer av alle slag som fungerte som propaganda for Kristelig Folkeparti, uavhengig av om de som deltok, hadde noen forbindelse til dette partiet eller ikke. For K.P. var med andre ord kristendom og arbeiderpartipolitikk gjensidig ekskluderende størrelser.

Våren 1959 ble NRK angrepet fra motsatt politisk hold. Denne gangen var det Høyre på Stortinget, anført av Per Lønning, som anklaget institusjonen for å drive politisk propaganda bl.a. gjennom den radiosendte 1. mai-gudstjenesten det året. Det var sokneprest Olav Totland, aktiv i Arbeiderpartiet, som hadde preket fra Korskirken i Bergen. Arbeiderpartiet hadde han ikke nevnt, men han hadde bl.a. sagt at «de som slo ring om 1. mai», hadde «hatt bedre og større forståelse enn selve kirken» av rettferdighetskravet i Bergprekenen.⁹⁷⁷ For øvrig hadde han manet til samarbeid og tilnærming mellom arbeiderbevegelsen og kirken. Han hadde også omtalt Norges Kristne Arbeideres Forbund

i positive vendinger som en «plogspiss for evangeliet på fabrikker, verksteder og andre bedrifter». Ole Bergesen (H) oppfattet prekenen som «ren og uforfalsket politisk propaganda forkledt som forkynnelse», mens Ingar Hagen i *Vårt Land* mente at den var godt innenfor rammene av det man måtte tåle.⁹⁷⁸ Uansett var det ikke Kringkastingen som stod ansvarlig for innholdet.

Naturlige motsetninger?

Samlet virket de mange kontroversene til å danne og holde ved like forestillinger om et «naturlig» motsetningsforhold mellom arbeiderbevegelsen og kristne organisasjoner og kirkesamfunn, og mellom sosialisme og kristendom i sin alminnelighet. Noen grupper hadde noe å vinne på slike forestillinger, som Arbeiderpartiets politiske motstandere med Kristelig Folkeparti i spissen, og ideologiske religionsfiender i og utenfor arbeiderbevegelsen. Andre hadde noe å tape. I neste kapittel skal vi se på to tiltak som i alle fall innebar å ta de enkle tankene om et automatisk motsetningsforhold opp til ny vurdering, men som for øvrig var svært forskjellige. Det dreier seg om Arbeiderpartiets langtrukne arbeid med å utforme en politikk på kulturfeltet (inkludert livssyn), og om de eksplisitte forsøkene på å bygge bro mellom arbeidere og kristenfolk i regi av Norsk Menighetsinstitutt.

*

Etter at en ny kirkeordning var vedtatt i 1953, måtte grensene mellom stat og kirke gås opp på nytt. Til lettelse for mange unnlot Arbeiderpartiets regjering å ta rollen som øverste dommer i dogmatiske lærespørsmål. Samtidig viste den seg fullt villig til å trosse sterke opinionsstrøminger i en rekke andre spørsmål knyttet til livssyn.

En gjennomgang av slike spørsmål er det andre hovedtemaet i kapitlet. Gjennomgangen viser at regjeringen i noen saker feilberegnet folkemeningen så mye at den så seg nødt til å bakke. Hovedtendensen er likevel at kristenfolket opplevde at kristne verdier kontinuerlig stod under press fra regjeringspartiets side.

Nye signaler

Debatten om Kulturprogrammet og om sosialismen som et livssyn

Debatten om livssyn i Arbeiderpartiet gjennom mesteparten av 1950-tallet henger nøye sammen med arbeidet partiet la ned i å utvikle et såkalt kulturprogram. Da *Et kulturprogram til debatt* ble lagt fram i 1959, var det resultat av en prosess som var startet mer enn seks år tidligere, og hvor utkast var blitt kritisert og drøftet i flere omganger. Som vi skal se, gikk kulturprogrammet direkte inn på forholdet mellom arbeiderbevegelsen og kristendommen, og var ment som et offisielt uttrykk for Arbeiderpartiets syn. Det er derfor av betydelig interesse her.

Utviklingen av kulturprogrammet hang tett sammen med, og sprang til dels ut av, et annet problemkompleks: spørsmålet

om hvorvidt arbeiderbevegelsen burde tilby sine tilhengere et helhetlig livssyn, et som i sin funksjon og rekkevidde eventuelt kunne erstatte en religiøs tro – eller om sosialismen allerede *var* et slikt livssyn. *Marxismen* hadde tidligere i praksis fungert som et livssyn for noen grupper i arbeiderbevegelsen, men var nå fjernet som ideologisk basis for Arbeiderpartiet.

«*Mennesket lever ikke av brød alene*», skrev den gamle marxisten og religionsbekjemperen Jakob Friis i 1956, som avslutning på sine memoarer. «Det må ha noe å leve *for*: Et mål, en drøm, et nytt samfunn. 'Velferdsstaten' er hverken det ene eller andre [...] Bare ved å gi målet nytt liv i våre sinn kan vi gi *bevegelsen* nytt liv og innhold.»⁹⁷⁹ Mange av arbeiderne finner ikke lenger tilfredsstillelse i materialismen, «men søker inn mot *ånd*», refererte biskop Schjelderup at en ledende arbeiderpartipolitiker hadde sagt, trolig i 1947.⁹⁸⁰

Omkring 1950 gikk debatten om slike spørsmål ikke minst i *Kontakt*. Journalisten Charles Janson etterlyste i 1947 et «sosialistisk livssyn som kan skape en fri, modig, glad og idealistisk slekt», for det var «ikke nok bare med økonomi og organisasjonskunnskap». Janson mente at marxismen – som den gang ennå ikke var fjernet fra programmet – kunne «utvides til et livssyn som omspinner hele tilværelsen». ⁹⁸¹ Skogsarbeider Knut Gamlekaas var en av flere som fulgte opp; han mente det nye livssynet måtte favne vidt: «Det må gripe om religion og moral, vitenskap, bokheim og kunst i alle sine former og samværsformene både mellom menneske og menneske, og mellom nasjonane.» Et sosialistisk livssyn var nødvendig om målet om et nytt samfunn skulle nås, og gamle, nedarvede tenkevaner og holdninger måtte da ryddes bort, selv om det ville koste: «Skulle vi i første omgangen skreme nokre veljarar får det ikkje hjelpe.» ⁹⁸² Det var ikke minst de kristne velgerne Gamlekaas tenkte på.

Andre i Arbeiderpartiet trodde mindre på at det skulle være ønskelig eller taktisk klokt å prøve å *erstatte* det tradisjonelle livssynet. Trygve Bull, en viktig premissleverandør, var blant disse. Han mente at arbeiderbevegelsen heller burde framelske kjærlige og menneskevennlige kristendomsformer, og bruke den makten den hadde over statskirken til å styre den i liberal retning, bort fra «den indremisjonske terror». ⁹⁸³ Torolf Elster, som i likhet med Bull hadde en fortid i *Mot Dag*, ønsket også en midlertidig allianse med

den frihetselskende strømmingen i kristendommen, skjønt han prinsipielt mente at man ikke skulle styre kirken med politisk makt. Han framholdt at

det ville være fullstendig virkelighetsfjern [sic] å hevde at et kristent livssyn skulle være uforenlig med arbeiderpartiets politikk. [...] Ingenting ville være galere enn å si at sosialisme og kristendom representerer direkte motsetninger, de har mange felles trekk som er eldre enn dem begge. ⁹⁸⁴

Fra kirkelig side hadde biskop Berggrav åpent invitert Arbeiderpartiet til å bytte ut en ensidig økonomisk materialisme med en «livsholdning», og da fortrinnsvis kristendommen. Partiet stod ved en korsvei når de mest påtrengende materielle målene var nådd. Det ville stå i fare for å mangle både ledende idéer og brennende initiativ dersom det ikke fant fram til «dypere liggende krefter som kan begeistre menneskene». ⁹⁸⁵ Men partiet og kristendommen kunne «gå sammen», mente biskopen. «Det kristendomsfiendlige [sic] er et fremmed-element i dagens arbeiderpolitikk», hevdet han. ⁹⁸⁶

I november 1953 oppnevnte Arbeiderpartiets sentralstyre et kulturutvalg som skulle utforme partiets kulturpolitikk i vid forstand. Her satt både Bull og Elster i arbeidsutvalget, sammen med sokneprest Varmann (se s. 79). Som vi før har sett (s. 123), var Varmann lite stemt for å utfordre religionskritikerne i partiet. Formann i kulturutvalget var Helge Sivertsen. ⁹⁸⁷ Bull skal ha vært bekymret for at Sivertsen i

samråd med Gerhardsen skulle forsøke å løse partiets kontaktproblem overfor religiøse velgere ved å «lage en slags 'socialdemokratisk teologi' som skulle trekke veksler på folks positive følelser for kirken».⁹⁸⁸ Bull personlig ønsket ikke noe *samarbeid* med kirken, men at den ikke skulle velge side politisk:

Kirken har alltid stått på makthaverenes side. Vi krever at kirken skal være nøytral. Nå er vi blitt de mektige og kirken har orientert seg i retning av makthaverne. Derfor må vi si: vær nøytrale, da skal vi være tilfredse, vi behøver dere ikke om halsen.⁹⁸⁹

Sivertsen la fram deler av kulturutvalgets arbeid i et foredrag for partilandsmøtet våren 1955. Her var det ikke spor av tidligere tiders antireligiøsitet. Tvert imot, Sivertsen gav kristendommen æren for å ha utvidet solidariteten, arbeiderbevegelsens kjerneverdi, til å omfatte alle mennesker. Videre: «Arbeidarrørsla er klår over at ho står i gjeld til kristendomen, og ho set kristendomens bod om nestekjærleik i sentrum for politikken».⁹⁹⁰ Å snakke om en motsetning mellom arbeiderbevegelsen og kristendommen var ifølge Sivertsen «absurd».⁹⁹¹

Derimot hadde *kirken* til tider vært en reaksjonær kraft, dens folk hadde

til dels vore fanatiske motstandarar av arbeidarpolitikken. Det er ei underleg side av kyrkja si historie. Det er meiningslaust at arbeidarrørsla til

sine tider har mått kjenne kristendomen som ein motstandar trass i nært skyldskap. I vårt land er vel dette for ein stor del ei fylgje av at så mange prestar har vore å finne på reaksjonens side mot folkerørslene for nasjonal og sosial frigjering i det 19. og 20. hundreåret. Dei har gjort kristendomen ei bjørneteneste, til stor sorg for dei prestane som har ei anna politisk innstilling.⁹⁹²

Når det gjaldt den aktuelle politikken, framholdt Sivertsen sterkt at kristendommen hørte med til norsk kulturarv, og skulle føres vidare til nye generasjoner. «Denne arven er ein vesentlig del av heile vårt kulturgrunnlag, og han bør ikkje ta-kast ut av skolen. Det ville vera til skade for den livsform arbeidarrørsla arbeider fram imot.» Imidlertid gjaldt det å sørge for at skoleundervisningen ikke var dogmatisk og ekskluderende:

Barn og ungdom må ikkje veksa opp til den hatefulle innstilling og til den djupt provinsielle oppfatning at berre dei som i eitt og alt kan vedkjenne seg Augustana, er Guds born. Derfor bør kristendomsundervisninga gjennomstrøymast av respekten også for andre menneskes religiøse tru så bokstavtrældom og dogmekrig forsvinn frå vår kulturform for godt. Kristendoms-kunnskap bør vera religionskunnskap.

Sivertsen var ellers skeptisk til den norske tradisjonen for en «sterk pietisme med puritansk karakter» – det var Indremisjonen og Menighetsfakultetet han siktet til – som han mente var kulturfjendtlig fordi tilhengerne på autoritære ledes ordre hadde måttet avstå fra kulturgoder som skjønnlitteratur, teater, film, ballett, profan musikk og billedkunst.⁹⁹³ Imidlertid mente han at denne innstillingen snart ville være overvunnet.

Det var ikke lagt opp til debatt om saken på landsmøtet i 1955, men den ble drøftet på en rundebordskonferanse i regi av ungdomsforbundet i desember samme år, og i mai–juni 1956 arrangerte Arbeidernes Opplysningsforbund et kurs på Sørmarka om arbeiderbevegelsen og kulturproblemene. Kursdeltakerne her sluttet seg til Sivertsens tanker om religionen, inkludert tanken om en ikke-dogmatisk religionsundervisning, og mente for øvrig at statskirken burde avskaffes. I løpet av høsten 1956 ble kulturutvalgets innstilling ferdig og trykt i *Kontakts* skriftserie. Den ble sendt på høring til partiavdelingene i forkant av landsmøtet i 1957, hvor det var satt av god tid til å diskutere den.⁹⁹⁴

Innstillingen videreførte flere av synspunktene fra Sivertsens tale i 1955, men satte dem inn i en helhetlig ramme. Anslaget var meget bredt: Utvalget ville intet mindre enn å «gi en framstilling av den livsform arbeiderbevegelsen stiler i mot», og peke på tiltak som kunne «legge vilkårene til rette for en slik livsform».⁹⁹⁵ Det åpnet med vidtrekkende postulater om selve mennesket, som ble forutsatt å være

sannhets- og skjønnhetssøkende, solidarisk og frihetselskende i sitt vesen. (Jf. under, s. 279, om kritikken fra teologisk hold av dette optimistiske menneskesynet.)

Innstillingen inneholdt ikke riktig så positiv omtale av kristendommen, eller av arbeiderbevegelsens gjeld til den, som 1955-talen, men framstilte den likevel som et utslag av «den alminnelige manns og kvinnes lengsel etter et liv i nært og varmt samfunnsmessig fellesskap», og hevdet at «en meget stor del av det byggende kulturarbeid» i Europa hadde «foregått i kristne former, under kirkens vern og med dens velsignelse».⁹⁹⁶ Utvalget – det var vesentlig Bull som hadde skrevet den historiske delen – mente å se at kristendommen hadde delt seg i tre: en livsfornektende asketisk del, en «høykirke» i ledtog med verdslige makthavere, men også et kjettersk «demokratisk opprør» som til alle tider hadde «søkt sin rettferdiggjørelse i selve stifterens budskap».⁹⁹⁷

Utvalget stilte seg ellers samlet bak ønsket om å bevare kristendomsfaget i skolen, «som en vesentlig del av hele vårt kulturgrunnlag», men gjentok Sivertsens formuleringer om at skolen måtte bekjempe bokstavtrelldom og dogmatisme.⁹⁹⁸ Kritikken av det antatt kulturfjendtlige «pietistiske, puritanske synet» ble likeledes videreført, inkludert kritikken av indremisjonen og Menighetsfakultetet.⁹⁹⁹ Statskirkeordningen ble viet spesiell oppmerksomhet. Prinsipielt var den kanskje ikke i overensstemmelse med kravet om full religionsfrihet, het det, men utvalget forsvarte den ut fra den store tilslutningen

Arbeiderpartiets kulturutvalgs innstilling ble trykt og sendt til høring til partiavdelingene forut for landsmøtet i 1957. Partiet ønsket en bred prosess.

om den, og fordi ordningen gjorde det mulig for regjeringen å bruke sin makt for å sikre religiøs toleranse, slik utvalget mente var skjedd i Schjelderup-saken (se s. 202 ff.). I toleransens navn mente det for øvrig at også dissentersamfunnene måtte få like store tilskudd fra staten som Den norske kirke, målt etter medlemstall.

Innstillingen vakte betydelig oppsikt, også utenfor Arbeiderpartiet. Den var «litt av en sensasjon», mente *Luthersk Kirke-tidende*:

Hvem ville [...] for en mannsalder siden ha tenkt seg muligheten av at marxismens barnebarn her i landet

skulle legge fram slike tanker om synet på mennesket, om forholdet til kulturen, som stillingen til samfunnet!¹⁰⁰⁰

Skribenten, redaktør Dagfinn Hauge, merket seg ellers at den stort sett fredelige innstillingen slo over i en «amper og krigersk» tone når det ble snakk om pietisme og puritanisme. «En får nesten inntrykk av at pietismen har avløst kapitalismen som fiende nr. 1.»

Håkon Haus, teolog og lærer ved Misjonsskolen i Stavanger, hadde også merket seg anti-pietismen, og spurte i et åpent brev til kulturutvalget om hvor det ble av

den åndelige friheten dersom staten ville bekjempe et bestemt kultursyn. Han var også bekymret over at tanken om at staten skulle sikre toleransen innad i kirken, og mente det måtte bety at staten skulle bli øverste autoritet i lærespørsmål. *Arbeiderbladet* repliserte at Arbeiderpartiet ville kjempe for alle kultursyn, inkludert det pietistiske, og at det absolutt måtte være romslig, «plass for avvikende syn på alt som er av fortolkninger», i en kirke som staten beskyttet.

I hvert fall vil Arbeiderpartiet ikke være med på at vår statskirke skal kunne brukes til menighetskamp av dem som setter bekjennelsers bokstav opp mot kristendommens ånd, slik den lyser fra evangeliene klart for alle som ikke er mer opptatt av å dømme mennesker enn å komme dem nær.¹⁰⁰¹

Kulturutvalgets innstilling ble tema under trontaledebatten i Stortinget mot slutten av januar 1957. De anti-pietistiske avsnittene i den ble trukket fram som ytterst urovekkende både av Venstres Bent Røiseland og Kristelig Folkepartis Erling Wikborg. Røiseland spurte rett ut om det var meningen å frata Menighetsfakultetet eksamenretten, siden det var spesielt omtalt som representant for et menneskefiendtlig og kulturfornektende syn. Dette ble avkreftet fra arbeiderpartihold, men statsminister Gerhardsen var tydelig irritert over at innstillingen, som etter hans mening representerte «et utmerket arbeid», ble bedømt ut

fra dette ene punktet.¹⁰⁰² Dessuten var den jo ennå ikke godtatt av hverken regjeringen eller partiet.

Få dager senere, 1. februar, var innstillingen hovedtema på et møte i det nylig startede Norsk Kirkeakademi. De to innlederne var Helge Sivertsen og presten Ragnar Heiret, som på denne tiden arbeidet i Oslo Indremisjon. I debatten etterpå deltok en rekke framtrepende representanter for det kulturinteresserte Kirke-Norge.¹⁰⁰³ I mars behandlet Per Lønning innstillingen i et foredrag i Det norske Studentersamfund, og *Kirke og kultur* viet store deler av både mai- og juninummeret til den.¹⁰⁰⁴ Kallskapellan Georg Stousland Møller, som var et profilert medlem av Norges Kristne Arbeideres Forbund, skrev et 34 siders «opplegg til gjensidig tankeutveksling» om kulturprogrammet og kirken. Han var glad for at utvalget hadde klart å fri seg fra det han kalte en positivistisk og barnslig «blindebukklek med drifter og biokjemi», og slik sett anerkjente en åndelig dimensjon.¹⁰⁰⁵ Samtidig kritiserte han det for ikke å trekke konsekvensene av dette og anviser et fast grunnlag for moralske vurderinger, nemlig det som fantes i kristendommen (og ikke f.eks. i humanetikken, som Møller mente bestod av lutter ønskedrømmer). For faktisk å realisere det frie samfunnet det beskrev, måtte kulturprogrammet utnytte kraftkildene i den levende kristne menighet, mente han. Som medlem av Arbeiderpartiet ønsket han at partiet skulle programfeste at Den norske kirke var en fri folkekirke i «spenningsfylt samarbeide» med staten, altså et samarbeid

mellom to jevnbyrdige parter: «Kirken har samme rett som staten til å integrere samfunnet.»¹⁰⁰⁶

Det viste seg at responsen på innstillingen fra kirkelig (og overveiende teologisk) hold var underlig samstemt. Man reagerte på et menneskesyn som man mente ignorerte menneskets onde, destruktive sider, og man mente – igjen – at kritikken av pietismen var kunnskapsløs og urettferdig. Møller pekte bl.a. på hvordan vekkelseskristendommen hadde virket demokratiserende, og på at bedehusfolket hadde stått som «en mur mot Hitler».¹⁰⁰⁷ Videre var det en uttalt bekymring at innstillingen innvarslet konfesjonsfri kristendomsundervisning i skolen og kanskje et statlig press for at kirkens forkynnelse også skulle være «konfesjonsfri», i tråd med innstillingens dogmefrie kristendomsforståelse. Beskrivelsen av kirken var etter flere debattanters mening uten respekt eller forståelse for dens egenart som primært et *religiøst* samfunn; Lønning mente den var av en art som til dels «kunne få håret til å reise seg på nokså skallede hoder».¹⁰⁰⁸ Berggrav i *Kirke og kultur* gikk enda lenger: «Programmet viser ingen forståelse av hva evangeliet er eller hva Kristus vil.»¹⁰⁰⁹

Alt i alt var likevel responsen fra kirkelig hold forbeholdent positiv. Lønning la større vekt på at «[d]en usikkerhet og den famling etter åndelige verdier som programmet bærer bud om, viser at partiet mener det alvorlig med sitt oppbrudd fra gammel doktrinarisme», og Heiret så, tross innvendingene han hadde, kulturprogrammet som en mulighet til å lege det han kalte

et åpent sår i det norske samfunnslegemet, altså kløften mellom arbeiderbevegelse og kirke.¹⁰¹⁰

Debatten om innstillingen i juni-nummeret av *Kirke og kultur* fortjener en egen omtale. Torolf Elster hadde latt seg provosere av redaktør Berggravs kritikk av innstillingens menneskesyn i mainumneret, og Berggrav utfordret ham derfor til en skriftlig meningsbryting om dette. Selv framholdt Berggrav at innstillingen så mennesket «altfor grunt, altfor lett og altfor lyst», og at den ville bygge kulturen på kvikkleire når den ikke hadde et realistisk syn på det onde i menneskenaturen. Han avsluttet utfordringen med en fanfare:

Og for nå å gi dere en god start imot meg, så vil jeg til slutt påstå at kristendommen er en dypere form for kultur enn dere har sett – utvekster tiltross – og at et kulturprogram som flykter fra ansvaret og gjemmer seg bak heiagjenger på tribunen, ikke blir sant når det pynter et rotløst tre med nydelige frukter og roper: se! la oss være glade!¹⁰¹¹

Elster hevdet i sitt svar at Berggrav hadde misforstått hva innstillingen tok mål av seg til å være. Den var ikke ment som en morallære eller formuleringen av et livssyn, men var et politisk dokument som bare tilsiktet å vise hvordan samfunnet i praksis burde innrettes for å gi kulturen gode kår. Innstillingens lette og lyse menneskesyn vedstod Elster seg fullt ut – men han mente at det kunne sees som en arbeidshypotese

og et ideal, noe å legge til grunn i det hverdagslige politiske arbeidet, ikke et utsagn om menneskets vesen.¹⁰¹² Han mente at Berggravs og andre kirkelederes skepsis til innstillingen dypst sett bunnet i frykten for at staten skulle ville styre kirkens indre liv, en frykt han avviste. «Et parti har intet å gjøre med kirkens indre liv [...] Det eneste en verdslig makt skal gjøre, er å beskytte dette indre livs frihet.»¹⁰¹³ Toleransen som innstillingen fremmet, kunne aldri bety noen innskrenkning i retten til å kjempe for en tro, ifølge Elster.

Kulturprogrammet på landsmøtet 1957

Det er ikke sannsynlig at akkurat juni-nummeret av *Kirke og kultur* forelå da Arbeiderpartiet avviklet sitt landsmøte i månedsskiftet mai–juni,¹⁰¹⁴ men tonen i reaksjonene fra kirkelig hold var uansett kjent. Saken var også blitt grundig behandlet i partiapparatet. Flere partilag hadde nedsatt egne studiegrupper for formålet. Norges Kristne Arbeideres Forbund hadde ikke bare sendt ut Møllers hastig skrevne innlegg, men også utarbeidet en egen uttalelse adressert til partilandsmøtet. Den understreket sterkt at religiøse hensyn gikk foran alle andre, og at det var «maktpåliggende at den kristne etikk blir grunnlaget for den moral våre statsmyndigheter går inn for».¹⁰¹⁵

Til landsmøtet forelå det dermed mange uttalelser og forslag til saken. Disse knyttet seg mest til de punktene i innstillingen som hadde konsekvenser for aktuell

politikk, mindre til selve den teoretiske bakgrunnen. Foran en stortingsvalgkamp er dette kanskje ikke overraskende, men det er samtidig et signal om at ingen større del av partiet lenger følte seg kallet til å forsvare den tradisjonelle, og sterkt religionskritiske, tolkningen av marxismen.

Lengst i prinsipiell religionskritikk gikk en studiegruppe i Strand Arbeiderparti. Gruppen mente at innstillingen aksepterte kirken som en åndelig makt, og framholdt at partiet absolutt ikke burde anerkjenne «noe så subjektivt og følelsesmessig og sannsynligvis feilaktig» som den. Kulturprogrammet burde ikke inneholde synspunkter «som støtter noen retning innen noen religion», slik gruppa mente det bl.a. var gjort med ordene «selve stifterens budskap» (se over, s. 276) og ved å snakke om kristendommen som en vesentlig del av kulturgrunnlaget.¹⁰¹⁶ Oslo Arbeiderparti framholdt i samme retning at innstillingen hadde gitt kristendommens kulturfremmende trekk altfor stor plass, og at det var altfor liten plass til «rasjonell tenkning og forskning», som ble sett som motsatsen.

Noen av innspillene gikk i motsatt retning og kom fra folk som mente at pietistene var for hardhendt behandlet. «Pietistane har knapt vore så prinsipielle kunsthatarar som utvalet vil ha det til», framholdt for eksempel lærer og målmann Olav Andreas Færøyvik fra Florø arbeiderlag og Kinn arbeidarlag; man kunne «ikkje tala om nokon ålmenn mothug mot litteratur, musikk eller biletkunst frå den kanten».¹⁰¹⁷ Færøyvik mente at det var en garanti mot ensretting at Menighetsfakultetets virket

ved siden av Det teologiske fakultet. Et mindretall i Øystese Arbeiderlag hevdet at et «rikt og varierende kulturliv» bare kunne «vekse opp i ly av sann og sunn kristen tru», og at det puritanske livssynet var «ein stor aktivapost i vår kultur». Raufoss partilag ville stryke innstillingens omtale av folk som «på teologisk grunnlag mener at de må hindre andre i å få kontakt med humane kulturverdier», og også de kritiske referansene til indremisjonen, Menighetsfakultetet og Kristelig Folkeparti.¹⁰¹⁸

Holdningene til statskirken viste seg gjennom kommentarene en rekke partiavdelinger hadde til innstillingens forslag om at skolestyrene helt skulle sammensettes av folkevalgte, bl.a. slik at kirken ikke lenger ville ha noen selvskrevet representant i skolestyrene (se s. 226). Norges Kristne Arbeideres Forbund, som hadde masse erfaring med å møte kritikk fra «kristenfolket», advarte for eksempel mot å droppe presten. «Vi må ha noe å møte Kristelig Folkeparti med», som formann Knut Vik sa det.¹⁰¹⁹ Den før nevnte Færøyvik mente tilsvarende at endringen ikke var «så påkrevd at det er grunn til å skræma folk i utrengsmål med å programfesta henne».¹⁰²⁰

Det viste seg ellers å være betydelig skepsis i bevegelsen mot tanken om å gi statsstøtte til dissenterne. Begrunnelsene varierte, fra ønsket om å unngå «meir sektskiping enn før» til standpunktet at slik støtte ikke var logisk når man hadde en statsreligion.¹⁰²¹

Alt i alt var signalene fra landsmøtet nokså sprikende. Prinsipiell

religionsfiendtlighet forekom, men var helt klart et randfenomen, og ble veid opp av innlegg til fordel for «pietistene» og prester i skolestyrene. Forestillingen om at arbeiderbevegelsen skulle tilby et alternativt, ikke-religiøst livssyn, ble berørt, tydeligst av Aake Anker Ording, som begrunnet kulturprogrammet med «et behov for å sette opp videre mål enn velferdsstaten, et behov for et dypere livsinnhold».¹⁰²² Dette ble imidlertid aldri noe viktig tema.

Bull var fornøyd etter debatten. At det var kommet kritikk fra begge hold i religionssakene, tok han som en kompliment.

Til sist vedtok landsmøtet enstemmig støtte til «grunntankene» i innstillingen, og at sentralstyret i samarbeid med kulturkomiteen skulle få programmet utgitt, etter at det var tatt hensyn til debatten.

Siste versjon av kulturprogrammet

Den endelige versjonen av kulturprogrammet kom ikke ut før i 1959, med mange små justeringer, men samme tone og grunnstruktur. Trolig var debatten mellom Berggrav og Elster bakgrunnen for at det nå stod:

I dette skriftet har vi ikke behandlet religiøse spørsmål. Menneskenes gudsforhold ligger utenfor politikens område som omfatter menneskene i deres sosiale sammenheng. [...]

Det enkelte menneske skal ha full frihet til å tro eller ikke tro. Det er ikke politikens oppgave å regulere

menneskers tro eller å velge for den enkelte. Den politiske oppgave er å sikre trosfriheten, å sikre at den enkelte får velge fritt og utøve sin religionsform sammen med sine trosfeller, og å sikre at den som ikke har eller ikke gir uttrykk for noen gudstro, blir respektert på like linje.¹⁰²³

Den historiske oversikten var bare lett frisert, og referansen til «selve stifterens budskap» var ikke fjernet, tross kritikken på landsmøtet. Menneskesynet var fremdeles like lyst, så her hadde de samstemte teologiske innvendingene ikke slått inn. De kritiserte passasjene om kulturfjendlige pietister var på den annen side mildnet betraktelig. Dette var merkbart ikke minst i avsnittene om skolen, som var betydelig omarbeidet. En formulering om at «sneversynte religiøse grupper» i alt for stor grad hadde preget lærerstanden og utsatt barn for intoleranse og samvittighetspress, var fjernet, sammen med insinuasjonene om at det ble lært bort hatefull og provinsiell bekjennelsesfanatisme i skolen.¹⁰²⁴

Ellers fantes det nå et avsnitt om hvordan arbeiderstyret hadde sørget for bedre kår for statskirken. Forslaget om å yte statsstøtte til dissentersamfunn var fjernet, med begrunnelsen at de ikke syntes å ønske slike tilskudd, men i realiteten var det kanskje vel så mye begrunnet ut fra den betydelige motstanden tanken hadde møtt på landsmøtet i 1957. Spørsmålet om hvorvidt prestene skulle være medlemmer av skolestyrene, var blitt avklart da Stortinget

behandlet folkeskoleloven våren 1959, så dette ømtålige punktet var borte. Det var også henvisningene til Menighetsfakultetet og Schjelderup-saken. I stedet stod det nå:

Arbeiderbevegelsen vil ved sin kulturpolitikk arbeide for trosfrihet og toleranse når det gjelder alle livssynsspørsmål. Vi hevder prinsipielt at politikken ikke skal blande seg inn i religionen, og at religionen ikke skal blande seg inn i politikken.¹⁰²⁵

Ikke alle var enige i at det lot seg gjøre å skille religion og politikk så skarpt. Knut Vik i Norges Kristne Arbeideres Forbund støttet at politikerne skulle holde seg unna religionen, men mente det var umulig å holde religionen utenfor politikken, siden den gav et verdigrunnlag for politisk arbeid. «Det er helt umulig for et arbeiderparti å etterleve det», hevdet han. «Vi vil gjøre det bedre for de som har det vanskelig og kommer dermed inn på Bibelens ord om at du skal gjøre mot andre det du vil at de skal gjøre mot deg.»¹⁰²⁶

Ole Øisangs Hva skal vi tro? og debatten om den

Året før den endelige versjonen av kulturprogrammet forelå, kom et annet skrift som kunne oppfattes som nokså representativt for tenkningen om religion på sentralt hold i Arbeiderpartiet. Dette var Ole Øisangs lille bok (50 sider) *Hva skal vi tro? Arbeiderrørsla – religionen og kirken*. Den ble gitt ut av Arbeidernes Opplysningsforbund. Av

forfatteren selv ble den presentert som et «særskilt skrift om religionsspørsmålet» fra Arbeiderpartiets side, det første siden Edvard Bull d.e.s *Kommunisme og religion* fra 1923 (se bd. 1, s. 309–312). AUFs avis *Fritt slag* bemerket i anledning utgivelsen at Øisang representerte «sakkunnskap på dette området som ingen annen».¹⁰²⁷ Han var kjent over hele landet og hadde spilt en viktig rolle i utformingen av Arbeiderpartiets programmer på 1930-tallet. Etter verdenskrigen utfoldet han seg mest som redaktør av *Arbeider-Avisa* i Trondheim (til 1958), men satt også lenge i landsstyret og ble fortsatt regnet som en sentral teoretiker. Boka hans var en litt utvidet versjon av et foredrag han hadde holdt på en konferanse Norsk Menighetsinstitutt hadde arrangert på Leangkollen i november 1957, og som det hadde innbudt representanter for arbeiderbevegelsen til (se s. 290).

Om noen ut fra tittelen hadde håpet at Øisang ville fortelle dem hva han mente de skulle tro på, ble de skuffet. Det vesentlige innholdet var ingen troslære, men forklaringer på at det ikke var noen grunn til at arbeiderbevegelsen og kristenfolket skulle ha noe anstrengt, enn si fiendtlig, forhold. Begge parter hadde riktignok sagt og gjort uheldige ting i fortiden, men det kunne man i samtidens aura av toleranse og forståelse tillate seg å se bort fra. Fra arbeiderbevegelsens side innebar dette at man ikke ville hevde noen dogmatisk marxisme, slik Edvard Bull d.e. i sin tid hadde gjort. At bevegelsen var villig til dette, framgikk av det ferske kulturprogrammet, og av at Arbeiderpartiet i 1953 hadde erklært støtte

til Norges Kristne Arbeideres Forbund (se s. 124). Ja, Øisang mente at det ikke hadde vært «noen nevneverdig strid i partiet om de religiøse spørsmål» siden 1923.¹⁰²⁸ De kristne måtte på sin side ta avstand fra bokstavtro bibeltolkning, læren om et helvete og andre dogmer (og i grunnen fra Hallesby). Øisang var et typisk eksempel på de i Arbeiderpartiet som i mellomkrigstiden hadde hyllet den klassiske liberale teologien (se bd. 1, s. 386–397), og som hadde et meget tillitsfullt forhold til sammenliknende religionshistorie. Selv vedkjente han seg ikke noen religiøs tro, men trodde på den gode vilje og tok som utgangspunkt at menneskene til alle tider hadde hatt et religiøst behov. Han anerkjente at Jesus hadde lansert en lære med et «virkelig revolusjonært» sosialt innhold, og at det var «vanskelig å tenke seg eller å forstå de senere sosialistiske idéer uten å se dem i sammenheng med kristendommen».¹⁰²⁹

At arbeiderbevegelsen skulle foretrekke noen bestemt religion, var for Øisang utelukket. Den måtte være «nøytral», noe han uten videre forutsatte var mulig, men den kunne samtidig innta en velvillig holdning til kristendommens utslag i samfunnet, noe den ifølge ham også gjorde. Han siterte en rekke anerkjennende uttalelser om kulturprogrammet fra kristent hold, og ikke minst at det bar bud om en bedre kontakt enn før mellom arbeiderbevegelse og kirke. At arbeiderbevegelsen kunne ha noe å vinne ved å skille stat og kirke, trodde Øisang ikke.

Hva skal vi tro? ble anbefalt for partiets studiesirkler og samtalelag av ingen ringere

enn Trygve Bull. Bull fant den velskrevet og tankevekkende, og erklærte seg enig i konklusjonen at Arbeiderpartiet måtte være livssynsmessig nøytralt. Han avviste kategorisk at arbeiderbevegelsen skulle knytte seg nærmere til kristendommen enn til andre livssyn, selv om han også var enig med Øisang i at man inntil videre var bedre tjent med å holde på statskirken. Derimot var han uenig med Øisang på et par andre punkter: Han mente at det var ufruktbart å skjelne mellom dogmatisk og «egentlig» kristendom, og videre at Øisang hadde misforstått marxismen.¹⁰³⁰

Hva skal vi tro? var utvilsomt ment som en utstrakt hånd til «religiøse» mennesker, en halvoffisiell erklæring om at arbeiderbevegelsen ikke truet dem. Imidlertid fikk den ikke den beroligende virkningen som Øisang, og trolig partiledelsen, hadde håpet på. Dette skyldtes flere forhold. Øisang skrev i en form som måtte oppfattes som selvgod og nedlatende av mange, kanskje de fleste, «religiøse». Det var åpenbart at han mente å representere en oppdatert vitenskapelighet som uten dikkedarer kunne stemple tallrike religiøse forestillinger som selvmotsigende, feilaktige og/eller på andre måter mindreverdige. Den dogmefrie kristendommen som stod igjen etter at Øisang hadde skrellet bort ikke bare helvete, men også syndefallet og forsoningen, var det ytterst få i kristenfolket som kunne dele. Saken ble ikke bedre ved at Øisang gjorde seg til talsmann for en «toleranse» som på flere hold ble oppfattet som at troende kristne ikke bare skulle *tåle* andre oppfatninger, men avstå fra å hevde

sine egne med noen vekt, ut fra en tanke om at ingen kunne vite noe sikkert om filosofisk-religiøse spørsmål likevel. Med dette angrepet på kristen «skråsikkerhet», som Øisang hadde lansert før boka kom ut, er det ikke rart at han provoserte dem som faktisk tok dogmer og bekjennelser på alvor.¹⁰³¹ Han betraktet religionen utelukkende fra et distansert, kjølig utenfraperspektiv, og kristne kritikere både i og utenfor arbeiderbevegelsen mente at han dermed hadde gått glipp av noe vesentlig. Boka kunne tas som «en utfordring til å gjøre det helt klart for våre kamerater at de selv [slik Øisang hadde gjort] kan ødelegge sine muligheter til å nå fram til de kilder som veller fram med evangeliets kraft og varighet», skrev Georg Stousland Møller spydig i Kristne Arbeideres Forbunds *Brorskap*.¹⁰³² «[...] Ole Øisang røper en slik mangel på kjennskap til kristen tenkning, at det er ganske forbløffende», sukket Dagfinn Hauge i *Luthersk Kirketidende*.¹⁰³³

Brobygging

Første halvdel av 1950-årene hadde vært preget av nokså dramatiske rivninger i forholdet mellom Kristen-Norge og arbeiderbevegelsen. Havig-Gjelseth-saken i 1950, Bamble-saken i 1952 og «Helvetestalen» i 1953 hadde vakt oppsikt i vide kretser, kirkeordningssaken hadde i sine ulike faser skapt atskillig uro, og den politiske oppfølgingen av Helvetestalen hadde satt statens muligheter for å overstyre kirkelige

organer på spissen. Fra kirkelig side hadde utfallet av kirkeordningssaken vært svært skuffende, siden ønskene om større selvstyre var blitt så bryskt tilbakevist. På den annen side syntes sluttbehandlingen av Schjelderup-saken i 1954 å tyde på at Arbeiderpartiet ikke ville insistere på å ha siste ord i teologiske lærestrider, noe som vakte en viss lettelse. Odelstingets vedtak i Schjelderup-saken var ifølge Eivind Berggrav «et i granitt hugget ord *contra* all 'statsrettslig' tale om at regjeringen suverent kan gjøre som den selv finner best med kirkens gudstjeneste og bekjennelse», og innebar «mer enn kirken noen gang har oppnådd av statlig godkjenning av dens rett i åndelige saker».¹⁰³⁴

Kompetansestriden mellom stat og kirke syntes inntil videre å være inne i en rolig periode. Da kunne kirkeledernes oppmerksomhet rettes annetsteds. Annen halvdel av 1950-tallet var en tid da det ble gjort systematiske framstøt for å utvide kontaktflatene mellom kirken (i vid forstand) og arbeiderbevegelsen. Den overlegent viktigste var opprettelsen av Norsk Menighetsinstitutt i 1956.

Norsk Menighetsinstitutt

Vi har tidligere sett at behovet for en permanent sentralkirkelig ledelse, en slags kirkens generalstab som kunne arbeide uavhengig av Kirkedepartementet, ble påpekt fra mange ulike hold i den umiddelbare etterkrigstiden. Det var dette behovet man håpet at kirkeordningsnemnda av 1945 ville finne en løsning på. I mellomtiden arbeidet

man på andre måter. Presteforeningen vedtok, som vi så på s. 41, i 1945 å etablere et sosialt utvalg. Utvalget, som hadde sterk representasjon fra NKAF, bl.a. de to veteranene Bastiansen og Forbech, la fram en uttalelse for generalforsamlingen i 1947.¹⁰³⁵

Der manet det til kristen innsats for sosial rettferdighet, til forskjell fra bare barmhjertighet. De kristne burde engasjere seg mot bolignød, for rett og plikt til arbeid og for at alle skulle ha lik rett til utdanning. Aller mest påtregende mente utvalget det var at både prester og andre kristne ledere satte seg bedre inn i samfunnsspørsmålene. Det presenterte til og med en tentativ leseliste som spente fra *Det kommunistiske manifest* og Erling Falks *Hva er Marxisme?* til Johanne Reutz' *Sosialisme, moral og religion* (jf. s. 56 ff.) og titler av Stanley Jones (se bd. 1, s. 589 f.). Imidlertid lot ikke utvalget høre fra seg etter dette. Trolig ble det et offer for det stadig kjøligere klimaet mellom kirkefolket og regjeringspartiet, knyttet til de mange stridssakene mot slutten av 1940-tallet.

Kristelig pedagogisk kontor (Institutt for kristen oppseding fra 1948) ble stiftet allerede høsten 1945 og bør betraktes som et overveiende, men ikke utelukkende, kirkelig tiltak. Andre kirkelige miljøer tumlet med tanker om et sosialt institutt, eller et organ som kunne formidle kirkelige synspunkter inn i kulturlivet.¹⁰³⁶ Bispemøtet, som normalt bare trådte sammen en gang i året, med de ulempene det innebar, forsøkte å samordne de ulike tiltakene og planene.

Den norske kirke rådde ikke over store midler til selvstendig arbeid, men Den

Eilert Dæhlin var leder for Norsk Menighetsinstitutt fra 1956 til 1963 og arbeidet utrettelig for at kirken skulle få bedre kontakt med arbeiderbevegelsen. Han ville ikke la seg stanse av at økonomien var skral. Foto: Nasjonalbiblioteket.

midlertidige kirkeledelse hadde under og like etter krigen arbeidet iherdig for å skaffe midler til gjenreisning av norsk kirkeliv, og hadde lyktes i å skaffe over én million dollar, vesentlig fra lutheranere i Nord-Amerika – den såkalte Amerikagaven. En del av pengene kunne ikke umiddelbart brukes til sitt egentlige formål, og ble i mellomtiden brukt til å generere flere penger. Denne såkalte Tilleggsgaven skulle brukes til «åndelig gjenreisning» og kom til å bli forvaltet av Bispemøtet. I 1951 bestemte dette, i tråd med ønsker fra giverne, å avsette en halv million kroner til arbeid med et institutt for opplæring av lekfolk i kirken. Så ble saken liggende i tre år. Det var nettopp i disse årene det ble klart at det var sterk motstand i deler av arbeiderbevegelsen mot å etablere en kirkelig sentralledelse i form

av et kirkeråd, slik kirkeordningsnemnda hadde foreslått. Kirkerådet ble nedstemt av Arbeiderpartiet i Stortinget i 1953, som vi har sett. Man måtte dermed tenke nytt om hvordan sentralkirkelige tiltak skulle organiseres. I 1954 ansatte biskopene lektor Eilert Dæhlin fra Oslo til å forberede opprettelsen av et lekmannsinstitutt, og nedsatte en komité for å utrede hvordan det best burde organiseres. Året etter vedtok de at Norsk Menighetsinstitutt skulle tre i funksjon fra 1. januar 1956, med Dæhlin som leder.

Å knytte opprettelsen av Menighetsinstituttet til Arbeiderpartiets torpedering av kirkerådsforslaget i Stortinget kan synes spekulativt, selv om rekkefølgen kan peke i den retning. Imidlertid gjorde Bispemøtet allerede i 1949, da Tilleggsgaven første gang

kom opp, en kopling mellom tanken om «å utbygge et institutt til utdanning av lege menighetsarbeider» og «utdanning av det som har vært kalt 'kirkens spesialister'». ¹⁰³⁷ Dette siste begrepet var noe som først og fremst hadde forekommet i Stephan Tschudis *Norsk kirke i dag*, og da som en del av hans planer for en kirkelig sentralledelse.

For øvrig kom inspirasjonen til Menighetsinstituttet fra flere hold. Én inspirasjon var Sigtunastiftelsen i Sverige, som siden 1917 hadde fungert bl.a. som et studiesenter for Svenska kyrkan. En annen, som nok fortonet seg som mer dagsaktuell, var de kirkelige akademiene som i etterkrigstiden var blitt etablert i Tyskland, og som bl.a. tok sikte på å bygge opp kontakten mellom de tyske kirkene og arbeidsfolk. ¹⁰³⁸ Både Amerikagavens grå eminense Henrik Hauge og Eilert Dæhlin var blitt fascinert av dem. På Presteforeningens generalforsamling i november 1954 innledet Dæhlin om «Prest og lekmann i levende menighetstjeneste», og kom bl.a. inn på kirkens store problemer med å nå fram til folk. Han snakket om et «til dels meget spent forhold mellom kirken og politikerne» og statsmyndighetene, og om at dette kjølige forholdet hadde «skapt is mellom industriarbeiderbefolkningen og kirken». ¹⁰³⁹ De evangeliske akademiene i Tyskland var imidlertid «kommet et godt stykke på vei i retning av å tale det kristne budskap rett inn i tiden», mente han, og nådde alle samfunnsgrupper gjennom sin utrettelige konferansevirksomhet. ¹⁰⁴⁰ I tiden mellom Dæhlins tale og oppstarten av instituttet nedsatte for øvrig bispemøtet i Svenska

kyrkan «Socialtiska delegationen», som skulle arbeide for «att överbrygga den klyfta mellan kyrka och folk som [...] uppstått i det moderna industrisamhället. Vidare skulle delegationen bedriva studieverksamhet och utbilda kyrkans funktionärer i frågor som anknöt till människors vardag och arbete». ¹⁰⁴¹

Norsk Menighetsinstitutt var et felleskirkelig organ, og biskopene la vekt på å trekke inn alle landets ni bispedømmeråd ved at de skulle godkjenne statuttene og oppnevne rådsmedlemmer. Instituttet fikk et stort arbeidsfelt. Bl.a. skulle det «finne veier og gi impuls til å føre evangeliet lenger ut i folket» og «arbeide for å styrke enheten innen lokalmenigheten». En av de praktiske arbeidsoppgavene skulle være «å formidle kontakt med grupper av mennesker som vanligvis ikke nåes av den kristne forkynnelse». ¹⁰⁴² Dette er det mest interessante i vår sammenheng, ettersom det aller meste av denne aktiviteten ble rettet mot arbeiderbevegelsen.

Livlig på Leangkollen – fagforeningsfolk møter kirkefolk

Dæhlin hadde ikke ventet på formalitetene, men startet arbeidet med upåklagelig frimodighet alt i 1954. Hans første større prosjekt var å innby til en kontaktkonferanse mellom tillitsmenn i Norsk Jern- og Metallarbeiderforbund, yngre prester fra Oslo og representanter for flere kristne organisasjoner, bl.a. Norges Kristne Arbeideres Forbund. Den fant sted på Leangkollen i Asker i november 1954, med ca.

30 deltakere. De hadde allerede møtt hverandre til lunsj på restaurant Stratos i Oslo.¹⁰⁴³ Langt de fleste fagforeningsfolkene var medlemmer av Arbeiderpartiet, men én var kommunist.

Dæhlin hadde fått Arbeiderpartiets formann Einar Gerhardsen til å holde foredrag om «Livet og levestandarden». For de kirkelige falt det i god jord at han sa at livet var mer enn levestandard, og at man måtte «tro på noe som gjør livet rike-re» – «Vi har gitt ungdommen noe å leve av. Nå er det deres sak å gi den noe å leve for!»¹⁰⁴⁴ Han åpnet for at religion og kirke kunne ha en positiv funksjon i samfunnet:

Samfunnet kan sammenlignes med en leiegård. Det skal være en fin leiegård, også med plass for alle dem som tidligere ikke hadde råd til å bo skikkelig. Men det hjelper ikke hvor storartet denne leiegården er om den ikke har fyringsanlegg, som kan gi den lun varme. Religionen og kirken er nødvendige deler av dette fyringsanlegg¹⁰⁴⁵

Gerhardsen la likevel ikke skjul på at han var skeptisk til en del av de senere årenes kirkelige utspill, bl.a. fra Eivind Berggrav og Johannes Smemo. «Skyldes dette frykten for å gjøre kirken arbeidsløs?» spurte han.¹⁰⁴⁶ At kirken faktisk skulle ønske at det fantes nød og savn i samfunnet, ut fra troen på at det skulle få folk til å oppsøke kirken, var en anklage norske arbeiderpartifolk hadde framsatt flere ganger før verdenskrigen (se bd. 1, s. 369–371). Helge

Krog hadde framført den i 1948 (se s. 120), og den var dukket opp i debattene om velferdsstaten i 1952 (s. 168, 169). Nå kom den som en antydning fra selve stortingspresidenten.

Den andre foredragsholderen var Alex Johnson, som snakket over temaet «Hva har kirken å gi?». Mesteparten av tiden på konferansen var imidlertid avsatt til samtaler. Meningen var at fagforeningsfolkene i alle fall skulle få luftet sine ærlige meninger om kirken, uten filter. Det kom da også mange anklager om at kirken hadde vært blind for sosial urett, og at den hadde vært en politisk motstander av arbeiderbevegelsen i tidligere tider. De kirkelige spurte på sin side om arbeiderbevegelsen fremdeles var preget av kristendomsfiendlighet og ønsket å tyne statskirken og kristendomsundervisningen i skolen. Begge parter tok atskillig selvkritikk. Atmosfæren hadde vært litt anspent til å begynne med, men det hjalp med åpenhjertighet. En av prestene berettet senere at i løpet av de to dagene «ble mistillit og motvilje snudd om til vennskap og tillit».¹⁰⁴⁷

Deltakerne møttes flere ganger i ukene etterpå, og det hele munnet ut i en omforent konklusjon. Den lød slik:

1. Foredragene og debatten har konstatert det faktum at det foreligger en kløft mellom kirken og arbeiderbevegelsen. Vi mener at kløften bl. a. kan komme av:
  - a) Manglende forståelse fra kirkens side overfor arbeiderbevegelsens mål og midler.

b) At arbeiderne på den annen side kjenner for lite til kirkens arbeide i den nuværende situasjon.

2. Kirkens budskap om enkeltmenneskets verdi er grunnlaget og forutsetningen for den sosiale likestilling som man er nådd frem til. Denne likestilling er fremkommet først og fremst gjennom arbeiderbevegelsens politiske kamp, men også gjennom det frivillig-kristelige sosiale arbeide.

3. Det er ikke tale om noen identifisering av kristendom og arbeiderbevegelse. Kirken som sådan bør holde seg partipolitisk nøytral. Det foreligger imidlertid heller ingen saklig grunn til å opprettholde et motsetningsforhold mellom kirken og arbeiderbevegelsen. At det er og vil være personlige meninger som står i motsetningsforhold til hverandre, er klart. Men som institusjoner og bevegelser har arbeiderbevegelsen og kirken felles oppgaver og felles ansvar for vårt folk. Arbeiderbevegelsen har ikke noen trosbekjennelse, slik som kirken har det, men et politisk program som grunnlag. Derfor vil det finnes kristne og ikke-kristne innenfor arbeiderbevegelsen, og sosialister og ikke-sosialister innenfor kirken.

4. Det er nødvendig med et gjensidig studium. Kirkens oppgaver er store så vel i åndelig, kulturell, moralsk og sosial henseende, og begge parter kan sammen arbeide for vårt felles ønske om et fredelig samfunn i åndelig, kulturell, moralsk og sosial utvikling.¹⁰⁴⁸

Konklusjonen er interessant av flere grunner. Den erklærte at motsetningsforholdet var reelt, men unødvendig, og fastslo som et faktum at den sosiale likestillingen man hadde oppnådd, skyldtes *kirkens* budskap formidlet vesentlig gjennom *arbeiderbevegelsens* kamp. Den pekte på felles oppgaver og ansvar, og antydte et framtidig samarbeid, men uten å konkretisere dette.

Konklusjonen ble sendt til Bispemøtet, LO, Arbeiderpartiet og Norges Kommunistiske Parti. Menighetsinstituttet fikk svar fra Arbeiderpartiet ved partisekretær Haakon Lie. Her stod det at det ikke kunne være snakk om noe organisert samarbeid, ettersom arbeiderbevegelsen var partipolitisk, mens kirken skulle være politisk nøytral. Det kunne likevel være «fordelaktig med møter hvor interesserte representanter treffer hverandre på uformelt grunnlag for å utveksle synspunkter».¹⁰⁴⁹ Det var et klarsignal for fortsatt arbeid, selv om det nok var mindre overstrømmende enn Dæhlin hadde håpet. Menighetsinstituttets folk «hadde følelsen av å stå foran en ny epoke», skrev han i et tilbakeblikk.¹⁰⁵⁰

Flere konferanser, nasjonalt og lokalt

Men hvordan skulle det videre arbeidet legges opp? Skulle eller kunne man etablere et nasjonalt senter, modellert etter Sigtuna og de tyske akademiene? Muligheten for noe slikt syntes å foreligge fordi skipsreder Lauritz Kloster, som døde i 1952, hadde donert den store eiendommen Fredriksborg

på Bygdøy i Oslo til Oslo bispedømme ved Ullern menighet, som ikke hadde avgjort hvordan gaven best skulle brukes. Bispemøtets utredningskomité kom imidlertid til at stedet ville egne seg dårlig til formålet. «De kunne ikke se for seg at industriarbeiderne skulle møte kirken i skipsrederomgivelser på Bygdøy», som Per Voksø formulerte det.¹⁰⁵¹ I stedet anbefalte komiteen at virksomheten skulle være ambulerende, bare med et lite sekretariat i Oslo.

I 1957 innbød Arbeidernes Opplysningsforbund til konferanse med deltakere fra Menighetsinstituttet, Norges Kristne Arbeideres Forbund, Arbeiderpartiet, LO og AOF selv. Den gikk av stabelen 25. november, og stedet var nok en gang Leangkollen. Ole Øisang innledet med et omfattende foredrag med tittelen «Hva skal vi tro?» (se s. 282 f.). Øisang var ingen hvem som helst. Han hadde bekledd mange ulike verv i Arbeiderpartiet i mellomkrigstiden og hadde gitt vektige bidrag til den ideologiske debatten. I religionsspørsmål hadde han den gang markert seg som moderat. Han var en av dem som hadde foreslått å fjerne marxismen fra partiprogrammet i 1939 (se bd. 1, s. 604 f.). Hans foredrag ble fulgt av en lang samtale om «både den historiske utvikling og de aktuelle dagens spørsmål», og munnet ut i ønsker om fortsatt kontakt.¹⁰⁵² Øisang hadde erklært at han mente at hverken Arbeiderpartiet eller fagbevegelsen burde legge noen hindringer i veien for Menighetsinstituttets kontaktvirksomhet. Det var samme signal som var kommet fra Haakon Lie et par år tidligere.

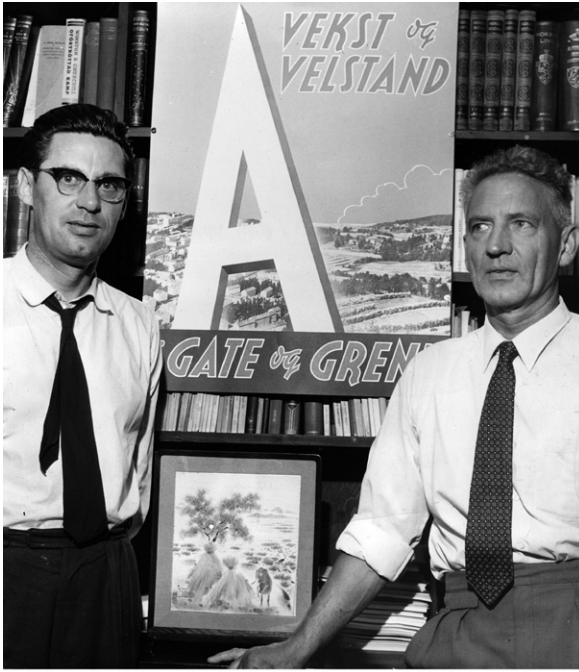
AOF fulgte opp med å invitere til et kurs med tittelen «Møt arbeiderbevegelsen» på Sørmarka i august 1958. Det lyktes Menighetsinstituttet å få prester fra alle bispedømmene til å delta, men det er ikke kjent om kurset førte til noe konkret. Derimot ble instituttet utsatt for et angrep fra *Arbeiderbladet* noen måneder senere. Da ble det på lederplass oppfordret til ikke å

realisere sine planer om å etablere en særskilt misjonsvirksomhet for å frelse arbeiderne fra materialisme og velferdssamfunn. Det vil ikke komme noe godt ut av det. Ta heller en innersving for likhet og utjamning.¹⁰⁵³

Dæhlin var raskt ute med å svare at redaktør Larssen måtte være feilinformert, og framholdt at det ikke var snakk om noen spesiell «misjonsvirksomhet» overfor industriarbeiderne, men et kontaktarbeid som «arbeidernes egne representanter om igjen og om igjen hadde bedt om».¹⁰⁵⁴

Menighetsinstituttet tok i 1957 og 1958 selv initiativ til nasjonale konferanser med overskriften «Kirken og industrien». Til den andre, i april 1958, kom det fagforeningsfolk fra bedrifter instituttet alt hadde hatt kontakt med, representanter fra Teologisk fakultet og Menighetsfakultetet og fra samtlige bispedømmeråd. Den synliggjorde behovet for, med Dæhlins ord, «en ny gjennomtenkning av mange etisk-teologiske og praktisk-kirkelige problemer».¹⁰⁵⁵

Menighetsinstituttets klart viktigste framstøt overfor arbeiderbevegelsen bestod likevel i de lokale kontaktkonferansene. De

Arbeiderpartiets kommunalsekretær Arvid Dyrendahl var blant dem som ble oppnevnt til Norsk Menighetsinstituttets forskningsstyre. Her er han sammen med partisekretær Haakon Lie (t.h.) i august 1959. Dyrendahl fungerte ved flere anledninger også som partiets representant på årsmøter i Norges Kristne Arbeideres Forbund. Foto: Arbeiderbladet / Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek.

var lagt opp etter inspirasjon av erfaringene fra 1954. Lokale tillitsmenn fra fagbevegelsen ble personlig oppsøkt og invitert til oppriktige samtaler med Menighetsinstituttets folk, lokale prester og eventuelt representanter for lokale kristne organisasjoner. Konferansene pleide å begynne med at industriarbeiderne luftet sine innvendinger mot kirke og kristne organisasjoner, mens prestene sa fra om problemene religionsfiendtligheten i arbeiderbevegelsen hadde skapt. Dette brøt isen og skapte tillit, og samtalene fortsatte omkring spørsmålet om hvorvidt kirken hadde noe å gi arbeiderne. «Og alle våre konferanser har sluttet med en sterk forpliktelse til å være med å ta ansvar for at Guds ord forblir vårt arvegods i Norge», skrev Dæhlin i en oppsummering fra 1958.¹⁰⁵⁶

Tillitsmenn i fagbevegelsen ble bevisst valgt som kontaktpersoner fordi de «kunne tale på, vegne av flere, og [...] hadde et visst mandat».¹⁰⁵⁷ Ambisjonen var intet mindre enn å komme i kontakt med storparten av de faglige tillitsmennene – beregnet til ca. 50 000 – i løpet av en tiårsperiode. Da måtte man holde omkring 100 konferanser per år.

Ambisjonene ble ikke oppfylt, men det ble gjort en start. Mellom 50 og 60 kontaktkonferanser ble holdt over store deler av landet fra 1956 til 1963.

Erfaringene fra kontaktarbeidet

Ragnar Heiret, som hadde bakgrunn som småkirkeprest i Oslo, ble i 1958 engasjert av Menighetsinstituttet som «industriprest».

Samme høst, da det til sammen var holdt omkring 20 kontaktkonferanser, samlet han erfaringene i tre hovedpunkter (senere bekreftet av Dæhlin som representative for konferansevirksomheten i det store og hele):

For det første bekreftet konferansene at kløften mellom industriarbeiderne og kirken fantes, men at den for arbeiderne nesten alltid skyldtes bakgrunn og miljø, ytterst sjelden ideologi. «Man støter meget sjelden på et teoretisk marxistisk livssyn.»¹⁰⁵⁸

For det andre var arbeiderne til tross for dette preget av en «ulykkelig kjærlighet til kirken». De var nesten alle medlemmer i den, men følte seg ikke hjemme der og fikk lite eller ingenting ut av gudstjenesten. Det forelå en lengsel etter en kirke som angikk arbeiderne i deres hverdag.

For det tredje var arbeiderne sterkt engasjert i moralspørsmål. Heiret tok her et forbehold om at deltakerne på konferansene kanskje ikke var fullt representative, siden det var spesielt ansvarsbevisste folk som ble faglige tillitsmenn, og at de ofte var i en alder da barna deres begynte å bli voksne (underforstått: med alt det førte med seg av utfordringer på seksualitetens område).

Konferansevirksomheten gav altså en klar diagnose, og syntes å gi gode muligheter for å oppfylle Menighetsinstituttets mandat om å føre kirkens budskap ut til folket, og særlig til kirkefremmede grupper. Det ville ikke være nødvendig å føre store ideologiske kamper; dessuten var kirken og vanlige arbeidere ofte på parti

i de moralspørsmålene hvor kristenfolket opplevde at de måtte slåss med den politiske ledelsen i arbeiderbevegelsen. Den opplagt viktigste utfordringen for Menighetsinstituttet lå i den andre erfaringen: Hvordan skulle man klare å gjøre kirken nær og meningsfull for arbeiderne, så de ville delta aktivt i menighetenes virksomhet?

Instituttet fulgte opp dette spørsmålet langs to linjer, en teoretisk og en praktisk.

Teori: Forskningsstyret og Tor Aukrust

Den teoretiske linja tok sikte på å gjennomtenke, klarlegge og vise hvilken relevans kirkens lære hadde i det moderne industrisamfunnet. Utgangspunktet var her nokså selvkritisk. Kirken hadde ikke klare svar f.eks. på hvordan tradisjonell luthersk kalletikk – «arbeidet er en gudstjeneste» – passet sammen med repetitivt og kjedelig samlebandsarbeid, om økende spesialisering og teknifisering av arbeidslivet påvirket selve menneskesynet, eller hvordan skift- og nattarbeid skulle påvirke menighetenes religiøse liv.¹⁰⁵⁹

Menighetsinstituttet opprettet et forskningsstyre som dels skulle planlegge og evaluere tiltakene rettet mot industrien, dels forske på «industrialbefolkningens» problemer i relasjon til kristendommens verdier. Av de åtte som ble oppnevnt, var det i tillegg til Arbeiderpartiets kommunalsekretær Arvid Dyrendahl fire teologer, én jurist, én personalsjef fra industrien, og én konsulent i Industridepartementet.

Dr. theol. Tor Aukrust under sin ordinasjon til prest i 1963. Fire år før var han engasjert til å lede Norsk Menighetsinstituttets forskningsarbeid. Det viktigste resultatet av dette foreslå først i 1965–1966 i form av Mennesket i samfunnet: En sosialetikk. Foto: NTB.

Dette styret var i utgangspunktet ment som et organ som skulle peke ut forskningsemner, og fikk i praksis mest symbolsk betydning. I 1959 engasjerte imidlertid instituttet den 37-årige teologen Tor Aukrust til å lede forskningsarbeidet. Han satt allerede i forskningsstyret og var klart en akademisk begavelse, preseterist til embetseksamen og nybakt doktor i teologi. I november 1959 talte han på Bispedømmerådenes fellesmøte om «Samfunnets strukturendring og kirken», og framholdt bl.a. «at både kapitalismen og sosialismen kommer til kort overfor grunnleggende religiøs-etiske problemer i vårt samfunn», mens kirken selv stod fremmed overfor

mange av de samme problemene, og trengte å fornye sin sosialetikk for å kunne virke som en ny, samfunnsskapende kraft.¹⁰⁶⁰

Foredraget vakte stort bifall og førte til at møtet enstemmig henstilte til Menighetsinstituttet å fortsette arbeidet langs de linjene Aukrust hadde antydnet.

Det viktigste resultatet av Aukrusts teoretiske arbeid kom med tobindsverket *Mennesket i samfunnet: En sosialetikk*. Her argumenterte han for at marxismen gav verdifulle erkjennelser om industrisamfunnets virkemåter, og for at marxistisk etisk tenkning ikke var uforenlig med kristendom. Med sin etikk gav han redskaper til en forståelse av det moderne

industriarbeiderne som også ikke-kristne sosialister kunne finne interessant. Slagstad har kalt Aukrust «en slags ideolog for arbeiderpartistaten *post festum*».¹⁰⁶¹ *Mennesket i samfunnet* kom først ut på midten av 1960-tallet, men grunnsynet i den kom til å inspirere Menighetsinstituttets arbeid lenge før dette, ikke minst gjennom Aukrusts foredragsvirksomhet og deltakelse på kontaktkonferansene.

Norsk Menighetsinstitutt kunne ha bygd videre på arbeid av kristensosialistiske teoretikere helt tilbake til 1800-tallet, som Leonhard Ragaz og Walter Rauschenbusch internasjonalt, eller nordmenn som Eugène Hanssen, Mikael Hertzberg og Kristen Skjeseth. Det ser ikke ut til å ha skjedd i noen nevneverdig grad. Trolig har dette sammenheng med Menighetsinstituttets selvforståelse av å være et *nytt* og moderne tiltak, og med opplevelsen av å skulle virke i et «arbeiderstyrt» samfunn hvor rammebetingelsene var annerledes enn en eller to generasjoner tidligere, da kapitalkreftene hadde friere spill. Dæhlin framholdt sterkt at «verden er blitt annerledes» i etterkrigstiden – en henspilling på en boktittel av den tyske kirkeakademipioneren Eberhard Müller.¹⁰⁶²

Praksis: Menighetsutvikling med besvær

Noen av deltakerne på det første møtet på Leangkollen kom senere sammen i en bibelgruppe. Men hva med de fra arbeiderbevegelsen som ble interessert etter de senere konferansene? Det stod en del på spill

når forventningene til en ny innstilling fra kirkens side først var blitt vekket, siden arbeiderne hadde inntrykk av at kirken hadde sviktet dem før. Kunne Menighetsinstituttet med god samvittighet sende dem videre til de lokale statskirkemenighetene? Dette var ledelsen i tvil om. Dæhlin skrev senere:

Vi må innrømme at det var øyeblikk da dette spørsmålet føltes så vanskelig at vi var nær med å trekke konklusjonen: Det er ikke forsvarlig å opprette flere kontakter med arbeiderne siden vi fremdeles synes å mangle tilsvarende muligheter i lokalmenighetene.¹⁰⁶³

Imidlertid var instituttet tuftet på tanken om at kirken nå, i en overgangstid, måtte gripe sin historiske mulighet, så noen slik konklusjon ble ikke trukket. I stedet gikk Dæhlin og hans medarbeidere med krum hals løs på den enorme oppgaven å skulle endre livet i norske statskirkemenigheter slik at arbeiderbevegelsens folk skulle føle seg hjemme der. Dette gikk da inn som en del, skjønt en viktig del, av Menighetsinstituttets overordnede mål om å aktivisere og inspirere de lokale menighetene. Det skjedde på flere fronter, og bare noen av dem angår vårt emne direkte. Kurs og foredrag som skulle inspirere og motivere menighetsansatte og menighetsråd, kom i gang, først i hovedstadsområdet. Der ble kontakten med arbeiderne tatt opp. Nordstrand i Oslo ble ellers forsøksmenighet for en detaljert plan for å komme i kontakt med folk som ikke pleide å gå i kirken, og

for å finansiere og organisere tiltak rettet mot barn, ungdom, unge voksne mv. Forsøket ble ganske vellykket. Samtidig var ikke Nordstrand noen typisk arbeidermenighet, så erfaringene med å forsøke å nå fram til akkurat industriarbeidere ble nokså magre.

I arbeidet med menighetsutvikling måtte Dæhlin og hans medarbeidere streve ikke bare med den enorme tregheten i systemet, men også med det faktum at atskillige i det etablerte kristne organisasjonslivet så på virksomheten som en slags uvelkommen konkurranse. Noen snakket om Menighetsinstituttet som en statskirkelig «indremisjon». Tankegangen var at en utvidelse av menighetenes virkefelt lett kunne komme til å gå på bekostning av organisasjonenes. Det kunne skje ved at krefter og penger som aktive kristne ellers ville brukt til fordel for organisasjonene, nå ville kanaliseres til kirken, og også ved at det kunne bli færre mennesker å vinne for organisasjonene dersom menighetene klarer å appellere til nye grupper. Mot denne nullsumstankegangen hevdet Menighetsinstituttets folk at mer aktive og engasjerte menigheter ville være til fordel for alle, organisasjonene inkludert, fordi det ville mobilisere helt nye krefter og personer for kristendommens sak.

Noen grupper innenfor det kristne organisasjonslivet var også tvilende til om Menighetsinstituttet egentlig holdt seg til bibel og bekjennelse. Dette ble akutt i 1956, da Dæhlin etter invitasjon deltok på et bispedømmerådsmøte på Hamar. Verden for møtet var biskop Schjelderup, som den mest teologisk konservative fløyen i

Kristen-Norge holdt for å være en vranglærer. Dæhlin, og i neste omgang Menighetsinstituttet, ble på dette grunnlaget regnet for ikke å være tilstrekkelig rettroende av bl.a. Carl Fredrik Wisløff, professor ved Menighetsfakultetet og hærfører i kampen mot liberal teologi. Dæhlin hadde sterkt understreket sin troskap mot så vel bibel som bekjennelse i foredraget sitt, så det var selve deltakelsen som ble regnet som feil.

Paradoksalt nok fryktet Menighetsinstituttets ledelse året etter at hele kontaktarbeidet med arbeiderbevegelsen stod i fare på grunn av nærmest det motsatte: Da ble instituttet av fagbevegelsen assosiert med antatt håpløst konservative teologiske standpunkter som *ikke* støttet Schjelderup. Bakgrunnen var en tale Oslo-biskop Johannes Smemo hadde holdt på det frivillige kirkelige landsmøtet i oktober 1957. Smemo hadde ønsket å signalisere at Schjelderup-saken (se s. 202 ff.) ikke skulle splitte kirken og at Schjelderup fortsatt hørte hjemme i den. Imidlertid formulerte han seg på en måte som gjorde at mange i stedet oppfattet talen som et angrep på Schjelderup, den av biskopene som ble oppfattet å stå arbeiderbevegelsen nærmest (se s. 211). Det strømmet inn sympatierklæringer til hamarbispen, ikke minst fra fagforeninger. Stormen ble så sterk at den truet med å blåse hele Menighetsinstituttets ferske kontaktvirksomhet over ende. I denne situasjonen tok Dæhlin og Heiret det Per Voksø har kalt et «panikkartet initiativ».¹⁰⁶⁴ De innbød redaktørene i Oslo-avisene til en «fortrolig» pressekonferanse på et hotell i byen. Der skulle

Agders biskop Johannes Smidt, en støtte-spiller for Schjelderup, forklare hvordan saken var å forstå. Seansen ble imidlertid sørgelig mislykket, da Dæhlin og Heiret ikke klarte å forklare hverken hvorfor det hele skulle være så hemmelig, eller hvorfor Schjelderup selv ikke var invitert. Oppstusset la seg først noen dager senere, da Voksø intervjuet biskop Arne Fjellbu i NRK, og Fjellbu sa tydelig fra at alle biskopene ønsket fortsatt å ha Schjelderup som kollega. Da Menighetsinstituttet møtte arbeiderledere på Leangkollen like etterpå, måtte det imidlertid gås «atskillige oppklaringsrunder». ¹⁰⁶⁵ Enkelte, som Ole Øisang, ble visst ikke overbevist av dem heller, men oppfattet også senere kirkemøtets vedtak som «en personlig sjikane og et [...] dolkestøt mot Hamar-bispen». ¹⁰⁶⁶

Menighetsdagene i Trondheim 1961

Menighetsinstituttets arbeid for å integrere arbeiderbevegelsen i kirken nådde et toppunkt i og med Menighetsdagene i Trondheim i juli 1961. Dæhlin hadde lenge arbeidet for å få til en nasjonal inspirasjons-samling for statskirkens menigheter, sterkt inspirert av de evangeliske kirkedagene i Tyskland. Til samlingen i Trondheim, den første i sitt slag, møtte det omkring 750 deltakere fra ca. 240 menigheter. Nærmere 90 var prester. Nesten en femtedel, ca. 140, var industriarbeidere, de fleste av dem fagforeningstillitsmenn fra et tjuetalls større bedrifter. De var direkte invitert av instituttet og «satte sitt sterke preg på

hele arrangementet». ¹⁰⁶⁷ I forkant hadde Dæhlin uttalt til *Arbeiderbladet* at hensikten med arrangementet var «å prøve å finne årsaken til at kirken i vår tid bare har en formell kontakt med den overveiende del av befolkningen», for så «ærlig prøve å finne konkrete svar på de problemer som melder seg». ¹⁰⁶⁸

I et omfattende program var det ett innslag som utmerket seg i arbeidernes kommentarer. Det var sokneprest Stephan Tschudis foredrag om «Kirken og vårt samfunn». Tschudi «erkjente kirkens feil og søvnighet så det måtte svi», og erklærte at den var villig til å bryte ut av sin kulturelle og klassemessige isolasjon. Kirken hadde «kommet i skade for å forveksle mellomklassens kulturnormer med Guds vilje», sa han, og erkjente at den oppførte seg «som om bondesamfunnet fortsatt besto uforandret, men industrisamfunnet er for lengst en realitet». ¹⁰⁶⁹ Dette var på ingen måte nye toner fra Menighetsinstituttet, tvert imot, men Tschudi hadde klart å finne en form som traff publikum spesielt godt. Talen skulle vært kringkastet, sa en av arbeiderne etterpå; en annen mente det var arbeidernes egne momenter presten hadde kommet med. ¹⁰⁷⁰

Den kirkelige selvkritikken ble møtt med en innrømmelse av at man i arbeiderbevegelsen ikke hadde holdt seg godt nok informert om kirken og det kristne organisasjonslivet, for eksempel om det sosiale arbeidet som var drevet både i Norge og utenlands.

Arbeiderne som møtte fram, var ingen homogen gruppe. Enkelte var ivrige

Menighetsdagene i Trondheim ble arrangert i juli 1961. Omtrent 140 av de 750 deltakerne var industriarbeidere som var spesielt invitert av Norsk Menighetsinstitutt. Bilde hentet fra Årbok for den norske kirke 1962.

medlemmer av Norges Kristne Arbeideres Forbund; andre var nøye med å presisere at de ikke var «personlig kristne». En av disse erklærte:

Jeg må si at jeg har vært skeptisk overfor kirken, men jeg har i hvert fall nå fått se at det fins krefter innenfor den i dag som vil slå ned det gamle og bygge opp noe nytt. Jeg stiller meg avventende, jeg tror at det er positive krefter som arbeider innen kirken, og jeg tror også at vi i arbeiderbevegelsen bør ha råd til å respektere hverandres meninger. Dessuten: når kirken går inn for nye veier, og det er våre folk som arbeider der, da må vi stille oss positivt til det.¹⁰⁷¹

Samme mann mente på den annen side at «[k]løften mellom kirken og arbeiderbevegelsen har vært så stor at forandringen må gå skrittvis».

En hendelse mot slutten av møtet syntes å bekrefte at kontaktarbeidet rettet mot arbeiderne hadde vært vellykket. Arbeidergruppen hadde nemlig bedt Dæhlin og en annen av arrangørene om å møte dem i et hjørne av Erkebispesgården. En klubbformann fra Oslo holdt en tale som Dæhlin senere oppsummerte slik:

Vi ønsker å takke for at vi industriarbeidere fikk være med på dette kirke-møte. Flere av oss er tillitsmenn ved industribedrifter rundt om i landet. Dere er tillitsmenn i kirken. Det har

vært mange murer mellom kirken og oss industriarbeidere. Vi har gledet oss over dette stevnet, og nå foreslår jeg at vi går sammen om å rive ved murene mellom oss i dette landet – !¹⁰⁷²

Så fikk instituttlederne gaver, «kjærlighetsgaver fra norske industriarbeidere til kirken», med inngravert takk fra gruppen. Dæhlin mente at møtet i hjørnet kunne symbolisere et historisk vendepunkt. «Kirkens svar på den utfordring som den fikk, vil avgjøre hvilken retning kirkehistoriens løp vil ta – *midt i* eller *utenom* den norske industribefolkning.»¹⁰⁷³

Nedtrapping

Dæhlins håpefulle vyer om en stor kirkelig satsing for å integrere industribefolkningen ble imidlertid ikke realisert. Menighetsinstituttets råd vedtok på sitt møte i januar 1962 at instituttet måtte redusere virksomheten betraktelig. Kursvirksomheten ble sterkt innskrenket, og kontaktkonferansene ble innstilt. Heiret sluttet i jobben senere samme år, og Dæhlin sa opp sin stilling i protest senhøstes 1963.

Hva skyldtes dette? Instituttet var det organet i Den norske kirke som mest målrettet og systematisk hadde arbeidet med å forbedre forholdet til arbeiderbevegelsen. Skyldtes nedtrappingen at dette arbeidsfeltet ble regnet som mindre viktig?

En viktig årsak var økonomien. Menighetsinstituttet var startet med penger fra Amerikagaven og brukte dem raskt. Dæhlin var ikke villig til å sette tæring etter

næring: «Den ekspansive linje må følges uten avbrudd», sa han, og de ulike arbeidsfeltene hørte så nøye sammen at det ikke lot seg gjøre å satse på bare ett av dem.¹⁰⁷⁴

Allerede i 1957 bad instituttet Bispemøtet om mer penger fra samme kilde, men fikk nei. Da det bad bispedømmerådene og Bispemøtet om å få organisere en fast givertjeneste gjennom lokalmenighetene, fikk det også nei. Grunnen til dette var at de samme instansene i 1956 hadde opprettet *Kristen innsats for uløste oppgaver* som et felleskirkelig organ for nettopp innsamling av midler fra lokalmenighetene, og hadde oppgitt at Menighetsinstituttet skulle være en av mottakerne. Rådene og Bispemøtet ville ikke nå undergrave Kristen innsats ved å la Menighetsinstituttet lage et innsamlingsapparat så å si i konkurranse med seg selv.

For Menighetsinstituttet var problemet at det kom inn langt mindre penger gjennom Kristen innsats enn forutsatt. I 1959 ble det samlet inn ca. 270 000 kroner i stedet for den millionen man hadde håpet på, og av dette ble Menighetsinstituttet tildelt 30 000. Det var mer enn andre tiltak fikk, men mye mindre enn behovet, som Dæhlin i 1960 anslo til ca. 200 000 kroner per år.¹⁰⁷⁵ Instituttet forsøkte iherdig å samle inn driftsmidler fra industrien, men også dette gav dårligere tilslag enn Dæhlin hadde håpet.¹⁰⁷⁶ Resultatet var at instituttet, med sin offensive virksomhet, grov seg stadig dypere ned i et økonomisk uføre.

I 1962 var kassen på det nærmeste tom, og rådsmøtet ville ikke ta det økonomiske ansvaret lenger, men krevde umiddelbar

reduksjon i driften. Menighetsinstituttets skjebne på lengre sikt var det Bispedømmerådernes fellesmøte som måtte avgjøre, men dette kom sammen bare hvert fjerde år, og skulle møtes neste gang høsten 1963. Så ville det ta enda en stund før eventuelle vedtak kunne settes i verk. For å holde hjulene i gang til da skaffet biskop Smemo i Oslo tilsagn fra bispedømmerådene om støtte på 70 000 kroner per år. Flere av bispedømmerådene klaget over at denne aksjonen kom svært ubeililig, og bare en mindre del av pengene ble til slutt samlet inn.

De økonomiske bekymringene var fil-
tret sammen med lekmannsorganisasjone-
nes vedvarende skepsis mot NMI som et or-
gan for embetskirken (se s. 295 over),¹⁰⁷⁷ og
med manglende samordning og styring av
flere sentralkirkelige tiltak. Det er et åpent
spørsmål om vanskene kunne vært unngått
dersom Arbeiderpartiet ikke hadde blokkert
opprettelsen av et kirkeråd i 1953.¹⁰⁷⁸
Menighetsinstituttet og Kristen innsats
fikk i 1959 selskap av Diakoniråd for Den
norske kirke, opprettet av Bispedømme-
rådenes fellesmøte. Diakonirådet virket i
flere år uten statutter og klart opptrukket
mandat, og det oppstod en del uenighet
mellom det og Menighetsinstituttet mht.
hvem som skulle ha ansvar for hva. Den
manglende felles planleggingen kunne av
og til føre til at Diakonirådet og Menig-
hetsinstituttet nærmest ble oppfattet som
rivaler om bispedømmenes og lokalme-
nighetenes tid og penger. (Dette var desto
vanskeligere å forklare ordentlig ettersom
både Menighetsinstituttet, Diakonirå-
det og Kristen innsats hadde kontorer i

Bibelselskapets lokaler i Munchs gate 2 i
Oslo, for øvrig sammen med IKO.) Situa-
sjonen ble mer og mer uholdbar, og det ble
tatt flere initiativer for å løse den, bl.a. fra
Bispemøtets side. Her kan vi nøye oss med
å slå fast at kompliserte prosesser munnet
ut i at det for Bispedømmerådernes felles-
møte i oktober 1963 forelå et forslag om at
de tre nevnte institusjonene alle skulle bli
mindre selvstyrte, og at deres virksomhet
skulle samordnes av et overordnet fellesråd.

I oppløpet til fellesmøtet skrev Dæhlin
Levende menigheter, hvor han inntrengende,
men også preget av sjokk og skuffelse
over nedskjæringene, argumenterte for at
instituttet måtte fortsette både menig-
hetsbyggingen og kontaktarbeidet over-
for arbeiderbevegelsen. Han fortalte bl.a.
om hvordan en talsmann for fagbevege-
sen «opprørt og beveget» nærmest hadde
anklaget kirken for nok en gang å svikte
arbeiderne. «Dersom kirken nå svikter oss
for annen gang, da er alt håp om å bygge bro
over kløften mellom oss ute.»¹⁰⁷⁹

Fellesmøtet vedtok forslaget om et fel-
lesråd i modifisert form og en ordning for
finansiering av de sentralkirkelige tiltake-
ne gjennom bispedømmerådene. Dæhlin,
som innså at dette gjorde hans ambisiøse
planer, som han mente ikke kunne ned-
skaleres, uaktuelle for lange tider, valgte
å gå. At dette ble resultatet, hadde også
med personligheter og personkjerne å gjø-
re. Dæhlin var blitt oppfattet som en som
krevde særbehandling av sine egne prosjek-
ter, til fortrenghet for andre gode formål,
og ble frustrert når andre ikke delte hans
prioriteringer og entusiasme. Det irriterte

mange at han gang på gang krevde å få be-
menighetsrådene om penger direkte, uten-
om Kristen innsats, og at han kom med
plutselige og uventede utspill i pressen.
Voksø har vurdert disse forholdene slik:

Eilert Dæhlin var mannen med vi-
sjoner, som han følte måtte virke-
liggjøres uten noen avkortning. I
miljøet rundt ham var det liten plass
for motforestillinger, og han la ikke
skjul på at det bare skyldtes treghet og
prestisje at Menighetsinstituttet ikke
fikk den slagkraft som han ønsket, og
som han mente menighetene hadde
bedt om.¹⁰⁸⁰

Den nye organisasjonsstrukturen, øko-
nomistrukturen og tapet av både Heiret
og Dæhlin innebar at det gikk et år før
kontaktvirksomheten overfor arbeider-
bevegelsen ble tatt opp igjen, og når det
skjedde, var det med mye svakere kraft enn
før. Det var ikke vond vilje som lå bak, men
helt klart en annen prioritering enn den
som hadde preget Menighetsinstituttet i
dets første år.¹⁰⁸¹

På de foregående sidene har vi tatt for
oss to tiltak som, hver på sin måte, hadde
potensial til å bringe forholdet mellom
arbeiderbevegelse og kristenfolket over i
nye former. Den seksårige prosessen som
førte fram til Arbeiderpartiets kulturpro-
gram i 1959, handlet bl.a. om å definere hva
partiet mente var menneskelivets innhold
og mening, og kunne slik sett ikke unngå
å bevege seg inn på områder som mange
mente også religionen hørte hjemme i. Til
tross for dette ønsket programmet ekspli-
sitt ikke å behandle religiøse spørsmål. Det
andre tiltaket var Norsk Menighetsinsti-
tutt, opprettet av Den norske kirke i 1956.
NMI hadde arbeidet med å skape kontakt
mellom kirken og industriarbeiderbefolk-
ningen som en av sine hovedoppgaver, og
investerte temmelig store ressurser i dette.
Instituttet mente at det lå store framtid-
muligheter i denne kontaktvirksomheten,
men akutt pengemangel førte til at arbeidet
måtte innstilles nesten helt i 1962.

*

Perspektiver

Hvilke perspektiver er det som trer fram når vi ser tiden fra 1940 til ca. 1960 under ett?

Etter to tiår

Under okkupasjonstida ble arbeiderbevegelsen og kirken skjøvet nærmere sammen i felles motstand mot okkupantene og deres norske medløpere. Det samordnede kirkelige motstandsarbeidet fikk en forbausende sterk symbolsk effekt, som i neste omgang virket bredt mobiliserende. Det fikk sin ideologiske underbygning og forutsetning i bekjennesskriftet *Kirkens Grunn*, som i sin konsekvens hevdet en mer uavhengig rolle for Den norske kirke enn det som hadde vært praksis i mellomkrigstida, og som gikk lenger enn det Arbeiderpartiet ønsket å åpne for. Dette siste er ikke overraskende. Tankegangen bak *Kirkens Grunn*, som ble brukt så effektivt overfor NS og

okkupasjonsmakten, var delvis utformet i mellomkrigstida som et forsvar mot en sekulariserende statsmakt, representert først og fremst ved nettopp Arbeiderpartiet. For partiet hadde statskirken lenge primært vært et redskap for å holde religionen i samfunnet under en viss kontroll.

Denne motsetningen ble ikke satt på spissen under eller rett etter verdenskrigen. Tvert imot var den tidlige etterkrigstida preget av et klart ønske om å videreføre krigstidas fellesskap, uten å la tidligere tiders kontroverser – som ofte hadde vært bitre – hindre det.¹⁰⁸² Midt på 1940-tallet fantes det en sterk opplevelse av at man kunne starte på nytt. Et utslag av dette var at selv det tradisjonelt religionsfiendtlige Norges Kommunistiske Parti i noen år åpenlyst fridde til kristne velgere. Arbeiderpartiet støttet opprettelsen av ei offentlig nemnd som skulle utarbeide forslag til en ny kirkeordning hvor Den norske kirke

skulle ha «organer som er tilfredsstillende for det kirkelige liv». Pastor Stousland Møller talte om at den nye situasjonen «skulle kreve at ateismens tapreste tinn-soldater innen våre rekker» – pastoren var arbeiderpartimedlem – «tok sin stilling til kirken og kristendommen opp til revisjon».¹⁰⁸³

Samtidig skapte stortingsvalgresultatet høsten 1945 en helt ny politisk situasjon. Med et – riktignok knapt – flertall i Stortinget kunne Arbeiderpartiet begynne å realisere sitt overordnede prosjekt: å gjøre Norge til et sosialistisk samfunn. Partiet satte straks i gang med en rekke tiltak for å nå dette målet. Det dreide seg ofte om helt konkret å *sosialisere*, i den forstand at slikt som før hadde tilhørt den private sfære, nå skulle overføres til den kollektive, og dermed stå under en eller annen form for politisk kontroll. Mange slike tiltak ble gjort på det økonomiske området, noen også på det kulturelle, og var av en slik art at de sterkt provoserte Kristen-Norge. Eksempler fra den tidlige etterkrigstiden er at staten temmelig hardhendt overtok både Oslo lærerskole og soldathjemmene drevet av frivillige kristne organisasjoner. Det vakte også stor bekymring i kristne miljøer at et helt nytt skoleslag, framhaldsskolen, ble opprettet uten at kristendomskunnskap var med i den obligatoriske fagkretsen. Dette tydet nemlig på at regjeringspartiet ikke mente at den evangelisk-lutherske religion nevnt i Grunnlovens § 2 skulle være samfunnsbærende, men tvert imot ønsket å redusere dens rolle. Denne mistanken skulle i de kommende årene få næring ved en lang

serie av sekulariserende regjeringsforslag og reformer: opphevelse av helligdager, at prester ble fjernet som medlemmer av barnevernsnemnder og skolestyrer, færre reglementerte andakter, Lex Lange. Arbeiderpartiets stilling til kristendommen er uklar, sa biskop Berggrav våren 1951, «og stundom føres en politikk jeg ikke kan forstå annerledes enn at man vil smuldre oss langsomt».¹⁰⁸⁴ Berggrav mente at partiet bevisst, men listig kamuflert, satte kristendom og kirke «på *reduksjon*», dvs. på gradvis avmagring. Denne tendensen fant han i skolepolitikken, men spesielt i forhold som hadde med hjem, ekteskap og moral å gjøre. Kristen-Norge oppfattet det nemlig slik at Arbeiderpartiet systematisk svekket og motarbeidet kristne moralnormer, særlig når det gjaldt seksualmoral. Man mente det skjedde f.eks. ved å dele ut kondomer til vernepliktige, ved måten skolen formidlet seksualopplysning på, og ved partiets politikk når det gjaldt samboerskap og abort. Et poeng som lett kan forsvinne for ettertidens blikk, er at mange lavkirkelige kristne mente at regjeringen sviktet *som regjering*, fordi den ikke hevdet statens grunnlovsfestede offentlige religion slik den etter deres mening var forpliktet til. De sviktet, som vakt skulle være. Det lutherske Kirke-Norge forventet ikke passiv toleranse fra statens side, men aktiv støtte. Når den ikke kom, slik man hadde håpet og trodd, ble man tvunget over i strategier basert på konflikt, påvirkning og gruppeinteresser, ikke det opplevde fellesskapet fra krigens dager.

I Arbeiderpartiet mente man at demokratisk valgte myndigheter hadde vel

så stor rett til å tolke Grunnloven, og at prosjektet med å effektivisere og modernisere samfunnet var altfor viktig til at man kunne la forgangne tiders tradisjoner og oppfatninger hemme det. I dette lå det en teknokratisk selvsikkerhet som lett kunne framstå som arroganse. Miljøene som utformet Arbeiderpartiets politikk, var overbevist om at de stod på framskrittets og rasjonalitetens side. De betraktet jevnt over kristne grupperinger som protesterte mot denne politikken, som uopplyste, sneversynte og reaksjonære, fanget i dogmatikk og overtro. I den grad de måtte tas hensyn til, var det dermed ikke fordi man respekterte dem som likeverdige meningsmotstandere eller samarbeidspartnere, men av taktiske grunner, fordi de tross alt bestod av velgere og påvirket opinionen. Atskillige av velgerne var partiets egne. Gjennom hele arbeiderbevegelsens aggressivt religionsfiendtlige fase i mellomkrigstiden hadde arbeiderreligiøsitet vist seg lite påvirkelig, og partiledelsen hadde over tid lært seg ikke å pirke i den unødige.

Høyremannen Benjamin Vogt oppsummerte Arbeiderpartiets posisjon slik i *Morgenbladet* høsten 1954:

Hos oss foreligger [...] bare en passiv toleranse overfor kirken, uten at den sosialistiske og den religiøse bevegelse på noen måte er knyttet sammen. De taktiske hensyn har gjort at denne toleranse er blitt en slags partiparole. Det er ikke hensiktsmessig å angripe folks tro. Det kunne føre til betydelig stemmetap. Men mange

har vanskelig for å avfinne seg med denne linjen, og det ulmer ofte under overflaten.¹⁰⁸⁵

Av slike grunner fikk deler av politikken et teknisk preg. Det gjaldt for partiledelsen å føle folkemeningen på pulsen og beregne nøyaktig hvor langt man kunne gå i (antatt) progressiv retning uten å utløse motkrefter som ville oppheve gevinsten. Stort sett traff den godt. De viktigste unntakene er skoleloven av 1959, konkubinatsaken i 1954 og abortloven i 1959. I alle disse sakene ble opinionspresset så overveldende at de opprinnelige planene ble moderert, til tross for at regjeringen hadde stortingsflertall.

Det hører med at den sterke polariseringen og det harde debattklimaet i disse sakene langt på vei var skapt av Arbeiderpartiet selv. I noen av de tidlige kontroversene, som prevensjonen til Tysklandsbrigaden og overtakelsen av Oslo lærerskole, hadde partiet helt feilberegnet hvor sterke reaksjonene ville bli. Det tillot seg å ignorere dem, og skapte med det varig mistillit og motvilje i aktive kristne kjernemiljøer, en mistillit og motvilje som altså skulle hardne til etter hvert som nye saker dukket opp. Det ble i mange tilfeller Kristelig Folkeparti som gikk inn i rollen som kristendommens våpendrager mot verdsliggjøring og sosialisme, til irritasjon ikke bare for Arbeiderpartiet, men undertiden også for Bondepartiet, Høyre og Venstre. «Det stikk i meg [...] når vi møter dette», sa sokneprest Storeide (A) i Odelstinget i 1956, og siktet til at «desse karane frå Kristelig Folkeparti» signaliserte at det var *de*

som kunne si: «Her er kristendommen, der er han ikkje.»¹⁰⁸⁶ Atskillige av statskirkens ansatte næret en tilsvarende motvilje: De ønsket slett ikke at kirken skulle identifiseres med ett enkelt parti.

Gitt arbeiderbevegelsens religionskritiske arv var Kristelig Folkepartis skepsis overfor Arbeiderpartiet kanskje vanskelig å unngå, men for en betydelig del var den også selvforskyldt. I den tidlige etterkrigstiden regnet ikke Kristelig Folkeparti seg som «borgerlig», og det stod i mange sosiale og økonomiske saker ganske nær Arbeiderpartiet. Da Jakob Friis i 1946 trosset partilinja og gikk inn for kristendoms-kunnskap i framhaldsskolen, begrunnet han det med at man på grunnlag av krigstidens omvurderinger måtte skape en «antikapitalistisk enhetsfront» i samarbeid bl.a. med progressive deler av kristen-folket.¹⁰⁸⁷ Mulighetene slike tanker kunne gitt for samarbeid, ble imidlertid effektivt torpedert ved mer eller mindre valhendte arbeiderpartiframstøt på områder Kristelig Folkeparti regnet som spesielt viktige for seg. Arbeiderpartiet gjorde dette i troen på at Kristelig Folkeparti var et sektorparti som snart ville forsvinne.¹⁰⁸⁸ Desto større ble frustrasjonen da dette ikke slo til, og Kristelig Folkepartis stadige beskyldninger om at Arbeiderpartiet var kristendomsfiendtlig, viste seg å være effektive også i velgergrupper Arbeiderpartiet som regnet for «sine».¹⁰⁸⁹ «Arbeiderpartiet måtte betale avlat fordi det, langt på vei selvforskyldt, hadde blitt fremstilt som kristendomsfiendtlig», har Reulf Steen i sen ettertid skrevet om dette.¹⁰⁹⁰

Den raske polariseringen var neppe hverken forutsett eller ønsket av Arbeiderpartiet. Under oppbyggingen av det nye Norge ønsket det tvert imot å distansere seg fra fortidens religionsfiendtlighet. Dette vistes først og fremst gjennom at statskirken ikke ble forfordelt på statsbudsjettet. Bare i de første åtte etterkrigsårene ble det opprettet omkring 175 nye prestestillinger, og nærmere 45 kirker eller kapeller ble bygd. Økingen i kirkebudsjettene under arbeiderstyret var noe Arbeiderpartiet på 1950-tallet ikke unnlot å minne om, og som kirkelige organer på sin side visste å anerkjenne.

«Når det kom til stykket våget Arbeiderpartiet i sin storhetstid aldri å utfordre kirken og det tallrike kristenfolket som det gjaldt å få over på sin side», har historikeren Finn Olstad skrevet.¹⁰⁹¹ Dette kan kanskje modereres til at partiet i alle fall ikke med overlegg ønsket å opptre utfordrende.

Ønsket om ikke å framstå som kristendomsfiendtlig kom også til syne gjennom den nøye avmålte omfavnelsen av Norges Kristne Arbeideres Forbund. Den viser samtidig at Arbeiderpartiet bevisst avstod fra å integrere kristen sosialisme i sin politikk. Partiets offisielle standpunkt ble at religion og politikk skulle holdes strengt atskilt, noe som innebar at Norges Kristne Arbeideres Forbund kom til å spille en langt mindre rolle enn det hadde drømt om i den tidlige etterkrigstiden.

Utenfra virket det som om de kristne i Arbeiderpartiet var en undertrykt minoritet. «Det er mulig at det begynner å gjære i kristne arbeiderkretser», skrev Kristelig

Folkepartis Erling Wikborg til Berggrav i 1951, «selv om partifrykten har en veldig makt over sinnene».¹⁰⁹² Wikborg mente at ikke minst Berggrav gjorde de kristne arbeidervelgerne en bjørnetjeneste ved å innta en altfor forståelsesfull holdning overfor regjeringspartiets religionsskepsis; da unndro man kanskje «en mulig indre opposisjon et virkelig grunnlag å stå på». Pastor Sverre Riisøen påpekte samme år det dypt udemokratiske i at partiet, som vedgikk å ha et flertall av kristne velgere, likevel ikke tok noe som helst hensyn til dette i partiprogrammet.¹⁰⁹³

De foregående avsnittene kan lett skape et inntrykk av at det i etterkrigsforholdet mellom kirke og arbeiderbevegelse var sistnevnte som var den aktive part, og at kirkens rolle hovedsakelig bestod i å respondere på utspill fra arbeiderstyret. At kirken måtte rømme den ene skansen etter den andre i lov- og regelverk, er likevel langt fra hele bildet. Troen på at krigstidens erfaringer kunne og burde brukes til å gi fremtidens Norge et kristent stempel, var absolutt til stede. *Vårt Land*, forlaget Land og Kirke samt Kristent pedagogisk kontor var konkrete utslag av denne offensive tankegangen. Det var i enda høyere grad forslagene om en ny grenseoppgang mellom kirke og stat, som skulle lede fram til en norsk folkekirke som mer effektivt enn mellomkrigstidens departementsstyrte kirke kunne hevde seg som en selvstendig samfunnsaktør. Kirken skulle da virke i tillitsfullt samarbeid med statsmaktene, men ikke egentlig være underordnet dem. Inntil videre, til en kirkeordning basert

på *Kirkens Grunn* var på plass, forsøkte Bispemøtet å være kirkens stemme overfor staten. Biskopene uttalte i 1950, i et brev til alle landets menigheter:

Vi lever i et samfunn som ved sin konstitusjon er tuftet på kristen grunn. [...] Hvis [...] selve den kristne samfunnsstruktur [...] søkes endret ved lov eller tvang, må kirken sette alt inn på å verge de felles verdier. Dette kan også bli tilfellet hvor statsmaktene eller andre som i kraft av sin stilling har autoritet i moralske spørsmål, opptrer i strid med anerkjent kristen livsholdning.¹⁰⁹⁴

I 1952 kom, på biskopenes initiativ, første årgang av *Årbok for Den norske kirke*. Dette kan også sees som et utslag av at man følte et sterkt behov for kirkelig samordning.

Klimaet endret seg da drømmene om en mer selvstyrt folkekirke ble knust i 1953, i og med at det sosialistiske stortingsflertallet brøt avgjørende med forslagene fra Kirkeordningsnemnda av 1945 og vedtok en kirkeordning som av biskop Berggrav ble oppfattet som «et veldig nederlag».¹⁰⁹⁵ Det gjorde sterkt inntrykk i Kirke-Norge at hovedargumentet mot forslagene, både fra nemnda og i departementets reduserte utgave, var at kirken søkte *makt*. Maktanklagen ble konsekvent oppfattet som helt urimelig, spesielt siden de kirkelige organene som var foreslått, primært skulle være rådgivende. Kirkelige aktører framholdt gang på gang at regjeringspartiet ønsket nettopp den samme typen av

underdanighet fra kirkens side som nazistene ville ha i okkupasjonstiden, og som kirkekampen og *Kirkens Grunn* hadde vært en protest mot.¹⁰⁹⁶ Men som vi har sett, skyldtes utfallet i 1953 trolig uforlikelige syn på staten. For de kirkelige reformatorene, med Berggrav i spissen, var den moderne statsmakten noe man nødvendigvis måtte være på vakt overfor, slik kampen mot nazismen hadde vist, og fordi også en overmodig og velmenende velferdsstat kunne komme til å kvele friheten. For det sosialistiske stortingsflertallet var stat og folk en enhet, og misbruk av statsmakten ville ikke finne sted fordi staten var demokratisk. Dypest sett var det snakk om motsetningen mellom et optimistisk og et pessimistisk menneskesyn. De kristne trodde som oftest på arvesynden.

Trolig bør vi se kirkeordningssakens skjebne i et annet perspektiv også. På dette tidspunktet, sju-åtte år etter frigjøringen, hadde regjeringspartiet lagt de mest inngripende planøkonomiske redskapene på hylla, de som særlig siktet mot en rask sosialisering av det private næringsliv. Den kalde krigen hadde endret prioriteringene og det politiske klimaet, og det fullt utviklede sosialistiske samfunnet ble et stadig fjernere framtidsprosjekt. Mange av arbeiderbevegelsens politikere var vokst opp i den marxistiske troen at religionen ville forsvinne av seg selv i et slikt samfunn, og at man derfor ikke behøvde å befatte seg med den. Denne tanken levde videre også etter at Arbeiderpartiet formelt hadde sagt adjø til marxismen.¹⁰⁹⁷ Nå måtte imidlertid bevegelsen innrette seg på å få gjennomført

gradvise reformer over lengre tid, i samarbeid eller kamp med ikke-sosialistiske partier. Å gi fra seg statlig kontroll over kirken kunne da fortone seg som uforstandig. Ganske særlig gjaldt dette for det Jens Arup Seip kalte Norges ene maktutøvende parti.¹⁰⁹⁸

1953 representerer uansett et tids- og stemningsskifte, «slutten på etterkrigstiden», for å si det med Edvard Bull d.y.¹⁰⁹⁹ På kirkelig side var det flere som nå konkluderte at slikt som de før hadde kunnet avfeie som utslag av likegyldighet fra regjeringspartiets side, nok riktigere burde forstås som resultater av en bevisst sekulariseringsstrategi.¹¹⁰⁰ Utfallet av kirkeordningssaken om våren svekket trolig Arbeiderpartiet ved stortingsvalget samme høst og skaffet utvilsomt Kristelig Folkeparti ekstra stemmer (partiet økte med nærmere 40 000 og ble Stortingets tredje største parti). Hvis Arbeiderpartiet nå fortsatte på sin sekulariseringslinje, ville det bli aktuelt for kristenfolket å glemme gamle partigrenser og danne et bredt «kristeleg bondevenstre», skrev den kristne forfatteren, norskskole- og folkehøyskolemannen Bjarne Slapgard etter valget.¹¹⁰¹ Forslaget var politisk helt urealistisk, men er en indikasjon på fortvilelsen sekulariseringen skapte i deler av Kristen-Norge. Torolf Elster funderte på sin side i *Kontakt* over den rollen religiøse og moralske spørsmål spilte i politikken. Han merket seg at de, langt mer enn f.eks. økonomiske saker, vakte «virkelig lidenskap i store grupper av folket».¹¹⁰² Av denne grunn mente han at Arbeiderpartiet måtte bli mindre abstrakt

i sin kommunikasjon med velgerne. «Ved å fylle politikken med enkel menneskelighet kan religionen drives tilbake til sine egne gressganger.» Slike vurderinger påskyndet Arbeiderpartiets arbeid med sitt kulturprogram. Partiet hadde både formelt og i praktisk politikk forkastet tanken om at Grunnlovens evangelisk-lutherske lære skulle fungere som verdigrunnlag i samfunnet, og kulturprogrammet var i alle fall delvis et forsøk på å etablere et alternativ. På kirkelig side kom det fart i planene med det som skulle bli Norsk Menighetsinstitutt (se s. 286). Sammen med tiltak som IKO og Norsk Kirkeakademi så formann Tord Godal i Presteforeningen instituttet som «forsøk på å innpode skole, kultur, arbeidsliv osv. der de har hentet sin vesentlige kraft fra: den kristne rot».¹¹⁰³

Arbeiderpartiet økte sitt stemmetall i alle stortingsvalgene fra 1945 til 1957, og

gikk i 1961 tilbake med bare drøye 5000 stemmer, mens det nye Sosialistisk Folkeparti fikk snau 44 000. Under stortingsvalget i 1957 gjorde Arbeiderpartiet sitt beste valg noensinne, med 48,3 % av stemmene. Partiet oppfattet naturligvis valgresultatene fram til 1961 som en forsterket og fornyet oppslutning om den politikken som var staket ut. Den omfattet fortsatt statskirke, men også fortsatt sekularisering og en gradvis svekkelse av kirkens formelle posisjoner. Det var en politikk som effektivt satte bom for krigstidens og den tidlige etterkrigstidens drømmer om et fellesskap mellom en stat forpliktet på kristendommen og en kirke som kunne fungere som dens samvittighet og rådgiver. Arbeiderpartistaten oppfattet snarere kirken som en litt uforutsigbar motpart det fremdeles var viktig å beholde kontrollen over.

Noter

- 1 Folketellingen 1946, NOS XI 31: 9. Folketellingen 1960, NOS XII 108: 38.
- 2 Se f.eks. Ragnvald Indrebø i Brekke 1945: 57 f.; jf. Riisnæs 1943, særlig s. 11–13, 27, 35.
- 3 Se f.eks. Kai Normanns bidrag til Holter 1943.
- 4 Rundskriv fra ministerpresidenten til prestene av 26. februar 1942; jf. redigert versjon i Quisling 1944: 87.
- 5 Austad 2005: 15.
- 6 Manus til «Etterpå-Dagbok 1940–1942»: 68: PA 320, del 1, eske 55.
- 7 Manus til «Etterpå-Dagbok 1940–1942»: 69.
- 8 Gerhardsen 1970: 68 f. Trolig er det snakk om et møte 26. november 1940 som det vises til i Berggravs «Etterpå-Dagbok», se note 6.
- 9 Manus til «Etterpå-Dagbok 1940–1942»: 68. En variant med litt annen ordlyd, trolig omarbeidet for utgivelse, finnes i Berggrav 1945: 122.
- 10 Gerhardsen 1970: 124. Jf. Larssen 1973: 22 om at Hallesby modererte sitt syn på arbeiderbevegelsen under oppholdet på Grini.
- 11 Skar 1946: 62 f. Brevet av 23. mars var utvilsomt ment for videre distribusjon. Henriksen ble avsatt av okkupasjonsmyndighetene i mai.
- 12 Christie 1945: 10 f.
- 13 *Kirken i dag*, april 1945. Bladet ble produsert på Menighetsfakultetet, hvor det ble redigert av dosent Andreas Seierstad (medlem av Den midlertidige kirkeledelse 1943–1945) med assistanse av bl.a. pastor Hans Hoivik. Den aktuelle artikkelen, «Kirken, arbeiderne og gjenreisningen», var (i tråd med praksis i de illegale avisene) usignert, men utkast i Seierstads arkiv (MF: Seierstad, E 6) viser at han var forfatteren.
- 14 Her sitert etter Carlsen 1945: 57, jf. Christie 1945: 89. Oppropet var ledd i en kampanje for å øke rekrutteringen til Den norske legion, en SS-avdeling som da var i ferd med å bli opprettet.
- 15 Fjellbu 1945: 112. Jf. Krohn-Hansen: 1945: 70 om et mislykket forsøk fra det tyske sikkerhetspolitiet til å få ham, biskop i Hålogaland, til å avgi en erklæring om at Svanvik kapell kunne brukes som feltlasarett i «kampen mot bolsjevismen».
- 16 Se til dette Christie 1945: 90–92.
- 17 Tale 2. februar 1943, Quisling 1944: 196.
- 18 Berggrav skrev i 1945 om dette at «det var [...] den radikale fløy av Arbeiderpartiet, med Edv. Bull som leder, vi hadde grunn til å vente revolusjonære skritt fra»: Berggrav 1945: 114. Jf. Christie 1945: 21: «Da marxismen som i sin teori inntar en fiendtlig holdning til kristendom og kirke, bredte seg innen Arbeiderpartiet, og dette parti fikk flertall på Stortinget og dermed regjeringsmakten, var man på kirkelig hold forberedt på at skilsmisse mellom kirken og staten kunne bli aktuell.»
- 19 Bispemøtet 1950: 39, i et tilbakeblikk fra Berggrav. Jf. Christie 1945: 42 f.; Wisløff 1971: 258, 422 f.;

- Heiene 1992, bl.a. s. 241 ff.; 336 ff.;
Tønnessen 2000: 38, 67. Dateringen
av utspillet er noe usikker. Berg-
grav daterte det i *Da kampen kom*
til 1931, men i sitt tilbakeblikk for
Bispemøtet til 1930. 1930 fortoner
seg som mest sannsynlig, gitt den
bitre valgkampen det året, som for
en ikke liten del dreide seg om faren
for at Arbeiderpartiet ville avkristne
landet.
- 20 Christie 1945: 24 f.
- 21 Se til dette Solheims krigserind-
ringer. Jf. Losnegård 2021.
- 22 Solheim 1976: 391 f.
- 23 Knutsen 1981: 179.
- 24 *Brorskap* 1–2, 1954, jf. Enstad 2019:
29.
- 25 Se til dette Christie 1945: 305 ff.; jf.
Schübeler 1945: 38.
- 26 Se til dette bd. 1, s. 328, 569 ff., 576,
men jf. også s. 463, 483, 577 ff. om
frykt for økt statlig maktbruk over-
for kirken og det kristne organisa-
sjonslivet.
- 27 Brunvand 1968: 86.
- 28 Hjelmtveit 1969: 302.
- 29 Brev fra Hjelmtveit til Johannes
Gausdal (tilsynsmann for Den
norske Santalmisjon i Santalistan,
India) av 8. april 1941, her sitert
etter Hodne 1992: 454.
- 30 Hjelmtveit 1969: 305.
- 31 Se til dette Lunde 2003: 181 ff.
- 32 *Luthersk Kirketidende* 7, 1945.
- 33 Schjelderup 1947: 103 f.; jf. Riste
1995, bd. 1: 128.
- 34 Til dette temaet, se generelt Riste
1995 og *Regjeringen og Hjemme-
fronten ...*
- 35 Her sitert etter Innst. O. XVI
(1952): 4.
- 36 Se til dette brev fra Jacob Steen Nat-
vig til Eivind Berggrav mfl. av 10. ja-
nuar 1953, brev fra Reidar Kobro til
Berggrav av 14. januar 1953, og brev
fra Johannes Dietrichson til Berg-
grav av 13. desember 1952, alle i PA
320, del 1, eske 4. Berggravs brev av
10. desember 1952 til Ole Hallesby
og Dietrichson i samme eske omta-
ler biskopens «harme over brevet
og fremgangsmåten» da han i 1944
fikk kjennskap til Kobros initiativ.
- 37 Her sitert etter Innst. O. XVI
(1952): 5.
- 38 Se bd. 1, s. 140 ff., 267 f., 478–483,
498 f., 556, 567 f., 570.
- 39 Berge Furre antyder den sistnevnte
muligheten i Furre 1984: 207. Fra
mai 1943 bestod Den midlerti-
dige kirkeledelse av Johannes Ø.
Dietrichson, Ragnvald Indrebø
(arrestert 1944), Johannes Smemo,
Andreas Seierstad, Tormod Vågen,
Ludwig Schübeler, Alf B. Bastian-
sen (fra 1944), Arne Fjelberg (fra
1944), Dagfinn Hauge og Conrad
Bonnievie-Svendsen. Sekretærer
var Erling Thomle og senere Tord
Godal. Berggrav var, som tidligere
nevnt, blitt internert våren 1942,
mens Hallesby og Hope ble arrestert
i januar året etter. Se Christie 1945:
312.
- 40 Furre 1984: 206.
- 41 Se til dette Furre 1984: 208.
- 42 Brev fra Johannes Dietrichson til
Eivind Berggrav av 13. desember
1952: PA 320, del 1, eske 4.
- 43 Kirkekampens sentralarkiv C: 14a.;
likelydende i Innst. O. XVI (1952):
6. Dokumentet er datert juli 1944.
I utkastet til resolusjon var det bl.a.
foreslått at Den midlertidige kirke-
ledelse skulle gis rett til direkte for
Kongen å foreslå umiddelbar sus-
pensjon av kirkelige tjenestemenn

- (dvs. prester i Quisling-kirken). Kirke- og undervisningsdepartementet vurderte en slik suspensjonsmyndighet som ukonstitusjonell og mente at den måtte tilligge Kongen i statsråd.
- 44 Her sitert etter versjonen trykt i Innst. O. XVI (1952): 6. Dokumentet finnes praktisk talt likelydende i Kirkekampens sentralarkiv C: 14a.
- 45 Brev fra Hjemmefrontens ledelse til Hjelmtveit av 8. august 1944, *Regjeringen og Hjemmefronten ...*: 456.
- 46 Hartmann 1955: 273, jf. 255, 272 og 301.
- 47 Hartmann 1955: 340. Torstein Harbo har antatt at kampene Hjelmtveit så for seg, handlet om kristendomsfagets plass i folkeskole og framhaldsskole, samt private lærerskoler: Haraldsø 1989: 116–119. Vi kommer tilbake til alle disse sakene.
- 48 Hartmann 1955: 345. Jf. Harbo i Haraldsø 1989: 115 f.
- 49 Fjellbu 1945: 185. Mistilliten hadde ikke minst vært knyttet til at Fjellbu flere ganger og under tvil hadde avslått oppfordringer om å reise til London for å bli tilsynsman over Den norske kirke i eksil.
- 50 Schübeler 1945: 253. Schübeler oppfattet det slik at det for en stor del var Bonnevie-Svendsens fortjeneste at Den midlertidige kirkeledelse ble offisielt akseptert av regjeringen som rådgivende organ, men som vi har sett, hadde Hjelmtveit gått inn for dette allerede høsten 1944.
- 51 Hansson 1945: 74, 108.
- 52 Christie 1945: 9, 10.
- 53 Brev av 5. desember 1944, sitert i brev fra Kirke- og undervisningsdepartementet til Den midlertidige kirkeledelse av 29. januar 1945: Kirkekampens sentralarkiv C: 14a.
- 54 Se til dette «En redegjørelse fra 'Den midlertidige kirkeledelse' til landets prester, menighetsråd og menigheter» av 23. juli 1942, bl.a. gjengitt i Austad 2005, s. 182–186.
- 55 Ordinasjonene 2. juli 1944 er behandlet i detalj av Torleiv Austad: Austad 2018. Jf. Krohn-Hansen 1945: 190 ff.
- 56 Schübeler 1945: 280.
- 57 Schübeler 1945: 280 f.
- 58 Schübeler 1945: 374.
- 59 «Noen kirkelige etterkrigsproblemer», udatert og usignert dokument: Kirkekampens sentralarkiv C: 11. Det bekrefter standpunktene framført av både Kobro og Den midlertidige kirkeledelse overfor Nygaardsvold-regjeringen i 1943 og 1944, og er sannsynligvis representativt for tenkningen i det kirkelige motstandsmiljøet. Jf. notat fra biskop Wollert Krohn-Hansen til Den midlertidige kirkeledelse av 19. august 1943, hvor han framholder at statsmaktene burde anerkjenne *Kirkens Grunn*, og at Den midlertidige kirkeledelse burde sørge for at både «statslæren og kirkebegrepet» var grundig utredet «når diskusjonen i sin tid ganske sikkert bryter løs om kirkens løsrivelse fra staten – eller når de kirkelige garantier skal drøftes som måtte være nødvendige innen statskirkens ramme»: Kirkekampens sentralarkiv C: 14a.
- 60 Fjellbu 1960: 279, jf. 314 f. Se også Fjellbu i *Samtiden* 1946: 350 f.
- 61 Gjennomslag av brev fra Tschudi til Ronald Fangen av 7. juni 1944: Tschudis papirer. Konteksten er Tschudis arbeid med boka *Norsk*

- kirke i dag. Oppgjør og program*, se under, s. 49 f. – Den samme bekymringen over anklagene om kirkelig maktsøken kommer til uttrykk i et brev fra Tschudi til Henrik Hauge, som også hadde lest et utkast til boka, av 20. juni 1944: Tschudis papirer. «Det er mange som ser maktbegjær som eneste synspunkt for kirkens innsats i folket», het det her.
- 62 Om denne tematikken, se Torleiv Austads bidrag i Lundby og Montgomery 1981.
- 63 Dette og følgende to sitater: *Kirke og kultur* 6, 1946. Tidsskriftets redaktør, Eivind Berggrav, erklærte i 1949 at «kirkens kretser» i flere tiår hadde vært fullt klar over at de borgerlige partiene forsøkte å ta kristendommen til inntekt for seg, men at det ikke forelå «noen fornemmelse av at kristendommens sak er forbundet med det 'borgerlige'»: Oslo biskops årsmelding for 1948 til Kirkedepartementet: 9, jf. 11 f.: PA 320, del 1, eske 14. Jf. K. Schjelderup 1949.
- 64 Jf. Arne Fjelberg i *Kirke og kultur* 2, 1945: «[Det må] være klart at kirken ikke er forpliktet overfor noe bestemt økonomisk system. Men den er forpliktet til å gå inn for sosial rettferd.» Se også Wergeland 1945: 175 ff.
- 65 *Ungdom!* 1, 1945.
- 66 PF 1946: 9.
- 67 PF 1946: 63. Bolignøden som kirkelig innsatsområde opptok flere prester i 1945, se *Kirke og kultur* 2, 1945: 55 (Arne Fjelberg); PF 1946: 118 (Ole Sæverud).
- 68 PF 1946: 117, 118.
- 69 Se f.eks. sokneprest Odd Godal i *Kirke og kultur* 2, 1946: 118 f.: «Har vi glemt at de fleste sosiale tiltak, sykepleie, forsorg, almenskolen, edruelighetsarbeid, hjelp for løslatte fanger osv. begynte ved kristent initiativ? Har vi glemt at slavevesenet falt bort i det gamle romerriket da kristendommen kom? Tenk hva norsk misjonsarbeid utfører i ikke-kristne land i dag. Har vi glemt at det for en stor del var kristne idealister som startet arbeiderbevegelsene rundt om i de forskjellige land?»
- 70 Apenes et al. 1978: 20; Tschudi 1945: 212.
- 71 Gerhardsen 1971: 308; jf. over s. 21.
- 72 Voksø 1994b: 19 f.
- 73 Voksø 1994b: 20.
- 74 Gerhardsen 1970: 69.
- 75 Heiene 1992: 382.
- 76 Heiene 1992: 389.
- 77 Heiene 1992: 389, parafraze av brev fra Berggrav dagen etter møtet. Det kan være det samme møtet med Gerhardsen som Berggrav omtaler i et brev til Helge Sivertsen av 15. januar 1951: PA 320, del 1, eske 14.
- 78 Larssen 1973: 23.
- 79 Om planleggingen under og rett etter okkupasjonen, se Johnson i Apenes et al. 1978: 33 f.
- 80 Se til dette Voksø 1994a, kap. 1; Oftestad 1981 s. 211 ff.; Slagstad 1998: 397 f.
- 81 Om *Dagen*, se Kullerud 2019.
- 82 Voksø 1994a: 16.
- 83 Voksø 1994a: 27 f., jf. 33.
- 84 Vold 1945. Vold gikk av for aldersgrensen samme år.
- 85 Ved siden av bispedømmerådene vil Vold ha et lite, rådgivende organ for biskopen, sammensatt av bare geistlige og med jurisdiksjon «i sa-

- ker som angår bispedømmets geistlighet» (s. 10). Dette organet ville han kalle «domkapittel», og det nevnes her for å unngå forvirring ettersom to av de kirkeordnings-skissene som skal behandles i det følgende, brukte domkapittelbegrepet om representative organer som i funksjon snarere kan sammenliknes med bispedømmerådene.
- 86 Hansson 1945: 5.
- 87 Berggrav 1946, *Staten ...*: 141. Gunnar Heiene har påvist at Berggravs tanke om livsgruppene delvis var basert på subsidiaritetsprinsippet i Den katolske kirke, se Heiene 1991: 378–381.
- 88 Berggrav 1946, *Staten ...*: 13. Jørn Henrik Petersen har pekt på at Berggravs syn på staten kan være influert av tanker hos William Temple, erkebiskop av York 1929–1942 og av Canterbury 1942–1944: Petersen 2015.
- 89 Voksø 1994b: 52. Jf. Apenes et al. 1978: 28 (Alex Johnson) og 36 ff. (Per Voksø). Tschudis etterlatte papirer viser klart at han i arbeidet med boka hadde tett kontakt med Ronald Fangen og med prestene Henrik Hauge og Alex Johnson. Jf. Tønnessen 2000: 131 om Tschudis kontakt med Alex Johnson og Kåre Eide.
- 90 Tschudi 1945: 10, 11. Om Tschudi, se også Slagstad 1998: 400 og Apenes et al. 1978.
- 91 Tschudi 1945: 123, 127.
- 92 Tschudi 1945: 126.
- 93 Tschudi 1945: 186.
- 94 Tschudi 1945: 151, jf. 159, 163, 186. Tschudi nevnte også (s. 187) at det var ønskelig «å bygge opp et kristent sentrum som passende kunne ligge i en av våre sentrale innlandsbygder» [nemlig ved Hamar], for konferanser, studier, samtaler mv. Forbildet var den svenske Sigtunastiftelsen. Se til dette Voksø 1994b: 54 ff., bl.a. om at en rekke av tiltakene var planlagt i større detalj enn boka gir inntrykk av. I et brev i Tschudis papirer fra Tschudi til Lyder Brun fra mars 1949 skrev han om at «[u]nder krigen drømte vi jo om en kirkelig stiftelse, en central som kunde sende ut skikkede folk i alle retninger på et øyeblikks varsel».
- 95 Hansson så «kirken som innordnet i folkets styreapparat, men ikke bundet av statlig maktutøvelse i sine åndelige funksjoner»: Hansson 1945: 126.
- 96 Berggrav 1945, *Kirkens ordning ...*: 49. Berggravs eksempler på s. 48 f. var Kirkedepartementets oppfatning av at det selv, og ikke vedkommende biskop, kunne bestemme hvem som skulle bestyre ledige embeter; og, enda verre etter Berggravs mening, at departementet ved rundskriv av 15. august 1935 mente å «kunne gripe inn og *ta* en gudstjeneste».
- 97 Berggrav 1945, *Kirkens ordning ...*: 49.
- 98 Berggrav 1945, *Kirkens ordning ...*: 50.
- 99 Vold 1946: 11. Neste sitat fra s. 12.
- 100 Vold 1946: 5.
- 101 Vold 1946: 22. Vold hadde på 1930-tallet en rekke ganger gått ut mot det han mente var tendenser til en bispestyrt kirke. Jf. T. Ellingsen i Voksø 1984: 129.
- 102 Se til dette Furre 1984: 211 f. og Voksø 1994b: 39 f.

- 103 BM mai og juni 1945: 20.
- 104 *Årbok ... 1959*: 83. Berggrav skrev også her: «Tenk, om vi kunne få ham i stillingen som ekspedisjons-sjef i Kirkedepartementet når vi igjen fikk fred! drømte vi, og ikke ganske uten håp.»
- 105 BM mai og juni 1945: 19. Jf. liknende synspunkter fra Arne Fjellbu i artikkelsamlingen *Guds plan* fra 1945; Brekke 1945: 53 f.
- 106 En rekke dokumenter som belyser de kirkelige holdningene finnes i Kirkekampens sentralarkiv C: 14a. Jf. Tønnessen 2000: 170.
- 107 A. Seierstad 1949: 206; jf. Austad 2018: 38. Seierstad gjør et poeng av at Nygaardsvold-regjeringen unngikk å nevne *Kirkens Grunn* også i resolusjonen som gjorde Den midlertidige kirkeledelse til et midlertidig rådgivende organ.
- 108 De to innledningene fra Sigurd Fjær og H.E. Wisløff er nokså fylldig referert og ble fulgt av en «meget livlig» samtale, men forsamlingen vedtok ikke noen resolusjon i saken. Se PF 1946: 80–98.
- 109 Furre 1984, bl.a. s. 208 f.
- 110 Se Arntsen 2021 for eksempler på dette fra Stavanger- og Sandnesområdet. Arntsen skriver generelt at balansegangen mellom kristendom og kommunisme er et trekk ved ytre venstre i Stavanger som har vært underkommunisert. «Spenningsfeltet mellom kommunisme og kristendom var ofte gjenstand for diskusjon, og mange forsøkte å bygge bro mellom en ytterliggående politisk ideologi og det kristne livssynet»: 152.
- 111 Dokumentet, «Noen betraktninger om kommunisme», finnes i AAB, Furubotn, Peder, Dd–003, legg merket «57». Forfatteren er «J. Jacobsen», og flere formuleringer tyder på at han er teologisk skolert. På dette grunnlaget har jeg antatt at det er snakk om Jacob Jacobsen, født 1912, *cand.theol.* fra Menighetsfakultetet i 1936, lærer ved Brønnøysund realskule siden 1938 og den eneste «J. Jacobsen» i det statskirkelige teologkorpset i 1945. Forfatterskapet kan imidlertid ikke anses helt sikkert.
- 112 Maskinskrevet brev med håndskrevne rettelser fra Gudlaug Vale [ifølge opplysning fra Terje Halvorsen i desember 2016 dekknavn for Olaug Karlsen, senere gift Titlestad] til J. Jacobsen av 14. januar 1945. AAB, Furubotn, Peder, Dd–003, legg merket «57». Karlsen og hennes senere ektemann, Samuel Titlestad, var nære medarbeidere av Furubotn.
- 113 Brev fra Alf Strand til Det norske Arbeiderparti v/sentralstyret av 18. august 1945: AAB, Arbeiderpartiet, Da 4. Standpunktet ble visstnok ikke godt mottatt av de 600–700 tilhørerne på valgmetet på Raufoss hvor Strand Johansen talte.
- 114 Sitert etter et udatert gjennomslagsdokument merket «Roald Halvorsen», AAB, Furubotn, Peder, Da–0026. Dokumentet er en generell redegjørelse for hvordan NKP vurderte forholdet, teoretisk og praktisk, mellom sitt eget grunnsyn og kristendommen. I nesten likelydende form ble det trykt i oktobernummeret, nr. 7, av *Ungdom!* 1945.
- 115 Brev til NKP ved sekretær Ørnulf Egge fra NKAF v/formann Alf B. Bastiansen av 3. oktober 1945,

- AAB, Furubotn, Peder, Da-0026. I 1953 hevdet Bastiansen at kommunistenes ideologi, den teoretiske materialisme, syntes å stenge for kristendommen: «Den lar seg jo ikke forene med kristendom eller – etter mitt skjønn – med et fritt åndsliv i det hele»: «Den kristne og stortingsvalget», *Brorskap* 6, 1953. På Arbeiderpartiets landsmøte i 1953 bad en taler Kristne Arbeideres Forbund om å slutte å «sende ut kommunistiske talsmenn til bedriftene»: LM 1953: 82. Dette kan tyde på at en eller annen form for samvirke var oppstått, men det kan også være en referanse til at pastor Ragnar Forbech (se under, s. 63 ff.), som ofte feilaktig ble regnet som kommunist, var en av forbundets flittigste andaktsholdere. Nils-Petter Enstad regner dette som sannsynlig: Enstad 2019: 50.
- 116 Utdrag av Å. Langelands rapport: AAB, Furubotn, Peder, Da-0026. Jf. brev med vedlegg fra Langeland til Furubotn av 17. oktober 1945 i samme arkivboks.
- 117 Titlestad 1997: 181 f. Anekdoten om Furubotns anbefaling av Bibelen er også kjent i andre former, f.eks. i brev av 17. oktober 1945 fra skoleutvalget i NKP til pastor Reiulf Schoubye: AAB, Furubotn, Peder, Da-0026: «'Menneskene har idag behov for to bøker,' uttalte vårt partis fremragende leder, Furubotn, på et møte nylig, 'den ene boken er Bibelen og den andre er Karl Marx.'» Jf. Rønnow 1982: 117.
- 118 Pryser 1993: 191.
- 119 Reutz 1983: 97.
- 120 Reutz 1946: 86.
- 121 Reutz 1946: 40.
- 122 Poenget finnes i boka, men er klare uttrykt i Reutz' brev til en svensk herr Brodin av 5. januar 1947: PA 1556, D 8.
- 123 Reutz 1946: 39.
- 124 Mikhail Suslov, som i 1946 ledet sentralkomiteens utenrikspolitiske avdeling i Sovjetunionens kommunistiske parti, mente likevel å vite at salget av den hadde fortsatt på partimøter, trass i at sekretariatet hadde fordømt den: Titlestad 1997: 189. Suslov betraktet boka som «en skadelig pamflett». NKPs vedtak er også referert i brev fra NKP til Norges Husmorlagsforbund av 6. april 1946: PA 1556, D 8.
- 125 *Politikken* 1, 1946: 27. Lund var motstander av Furubotn-fløyen, se Reutz' notat om en samtale med ham i november 1949 i PA 1556, D 8; jf. Titlestad 1996: 262 f., 559 note 250.
- 126 Udatert og usignert maskinskrevet liste over utvalgets oppgaver: AAB, Furubotn, Peder, Da-0026.
- 127 Avskrift av «Rapport fra foredragsturneen med Stousland-Møller, Oskar Odden og fru [Martha] Lund-Hermansden» fra Georg Rossef av 7. mai 1947: AAB, Furubotn, Peder, Da-0026.
- 128 Udatert og usignert møtereferat: AAB, Furubotn, Peder, Da-0026. Referat fra møtet ble også trykt i *Friheten* 25. april 1947.
- 129 Avskrift av «Rapport fra foredragsturneen med Stousland-Møller, Oskar Odden og fru [Martha] Lund-Hermansden» fra Georg Rossef av 7. mai 1947: AAB, Furubotn, Peder, Da-0026. Se også Forbech 1967: 79.
- 130 Huseth 1976: 44; jf. bd. 1: 421, 592 f.

- 131 Forbech 1967: 79.
- 132 *Vårt Land* 25. april 1947; jf. referatet fra møtet i Kristiansand i *Vårt Land* 9. mai.
- 133 Maskinskrevet dokument med referanse til møte 3. juni: AAB, Furubotn, Peder, Da-0026.
- 134 Udatert og usignert maskinskrevet liste over utvalgets oppgaver: AAB, Furubotn, Peder, Da-0026.
- 135 Bokomtalene er undertegnet, med maskinskrift, henholdsvis «Amund Haugen» og «A. Haugen». I begge tilfeller er underskriftene strøket over. Navnet kan være et psevdonym, ettersom ingen prest som het akkurat dette, var ansatt i statskirken i 1948 eller 1958. Trolig er det imidlertid snakk om Anund Torolf Haugen, f. 1923, student 1943 og *can.d.theol.* fra Menighetsfakultetet 1955. Han var i 1953 sekretær i ungdomsrådet i Kristne Arbeideres Forbund i Telemark.
- 136 Cripps ble våren 1946 presentert som «Ein høgkyrkjelig sosialist» av Dagfinn Mannsåker i en artikkel i *Kirke og kultur* (nr. 3, s. 162–169). Også Mannsåker gav Cripps' bok (i sin engelske versjon) positiv omtale.
- 137 «Marxisme og demokrati» (omtalen av Godals bok): AAB, Furubotn, Peder, Da-0026.
- 138 Oslo biskops årsmelding for 1948 til Kirkedepartementet: 4: PA 320, del 1, eske 14.
- 139 Johansen 1949: 7.
- 140 Rønnow 1982: 125.
- 141 Reutz' notat om begge samtaler finnes i PA 1556, D 8.
- 142 Oslo biskops årsmelding for 1948 til Kirkedepartementet: 2, 3; PA 320, del 1, eske 14. Den «engere krets» synes ut fra en rettelse på s. 5 i doku-
mentet å være Den midlertidige kirkeledelse.
- 143 Sst., jf. *Friheten* 21. juni 1948. *Friheten* hadde allerede tidligere rapportert om gunstige forhold for evangeliske kristne i Tsjekkoslovakia etter kuppet, se f.eks. utgaven for 14. mai.
- 144 Oslo biskops årsmelding for 1948 til Kirkedepartementet: 4: PA 320, del 1, eske 14.
- 145 Samme dokument, s. 6.
- 146 Berggrav redegjorde for sin prinsipielle holdning til kommunismen i en artikkel i *Kirke og kultur* nr. 3, 1948. Han erklærte der at det forestående Amsterdam-møtet i Kirkenes verdensråd ikke ville kunne erklære en «kirkens krig mot kommunismen» bl.a. fordi «kommunismen» var så lite entydig, men «et konglomerat av uklare lengsler og den mest hårdkokte politiske dogmatisme, av idealer og brutalitet, av materialisme og blånende drømmer». Derimot kunne kirkene alltid fordømme totalitarisme og vold. – Korrespondanse i Oslo bispedømmes arkiv viser at Berggrav i 1949 var sterkt kritisk til de protestantiske kirkenes unnfallende holdning overfor kommunistregimet i Ungarn.
- 147 Johnsons sterke antikommunistiske holdning i årene 1947–1949 framgår av brevvekslingen mellom ham og Stephan Tschudi i Tschudis etterlatte papirer. Tschudi var selv langt mindre villig til å fordømme kommunismen og Sovjetunionens politikk i denne perioden. I et brev fra Johnson til Tschudi av 28. februar 1949 plasserte Johnson ham sammen med arbeiderpartimennene

- Karl Evang og Jakob Friis i gruppen av (etter Johnsons syn farlig godtroende) NATO-motstandere. – Johnson fortalte Tschudi i brev av 3. mars 1949 at han i Elverum tross alt hadde vært «på speaking terms med kommunistene, döper deres barn og begraver deres medlemmer».
- 148 *Dagen* 1. desember 1955, referat fra et møte arrangert i Misjonshuset, Bergen, av det NKP-dominerte Norsk-Sovjetrussisk Samband.
- 149 Se f.eks. kommentar av redaktør Nils Alstrup Dahl i *Norsk Kirkeblad* nr. 5 og 7, 1956.
- 150 Forbech 1967: 97.
- 151 Huseth 1976: 114. Forbech ble forsøkt fjernet fra NKAF-styret i 1954.
- 152 Her sitert etter Forbech 1967: 80. Jf. Forbechs innlegg i *Vårt Land* 7. desember 1948.
- 153 Fredrik Grønningsæter i *Vårt Land* 24. november 1948. Grønningsæter framholdt bl.a.: «Kommunistpartiets sosiale intensjon er bare en av de mange lyse englekledninger Satan trekker på når han vil vinne snille og velmenende sjeler.»
- 154 Sitert etter *Morgenposten* i *Dagen* 23. desember 1955, jf. Forbech 1967: 120. Se også Lønning 1971: 155 f. – Den pensjonerte soknepresten Eystein Poulsen erklærte seg i *Vårt Land* 4. januar 1956 uenig med Lønning og mente at Forbech burde motta prisen bl.a. for å fremme en gryende tilnærming mellom stormaktsblokkene.
- 155 *Luthersk Kirketidende* 1956, 1, jf. også nr. 2, 3 og 5. Se også Forbechs svar til Lønning i *Morgenposten* 28. desember 1955; jf. lederen i *Dagen* 30. desember 1955.
- 156 Leder i *Friheten* 2. januar 1956.
- 157 Forbech 1967: 68; jf. *Dagen* 7., 9. og 12. januar 1956.
- 158 Om strømmen av lykkønskninger, se innlegget av Gerd Grønvold i *Fritt slag* 1956, 3; jf. Forbech 1967: 68.
- 159 Forbech 1967: 69.
- 160 Gjennomslagskopi av brev fra Smemo til Ingvar Ødegaard av 24. januar 1956: Oslo bispedømme, D/De/L0012.
- 161 *Friheten* 18. (leder) og 14. januar 1956. Leserinnlegg til støtte for Forbech var hyppige i avisen på denne tiden. Smemos refs av Forbech ble også kraftig kritisert av redaktør Gunnar Lund i *Politikken* nr. 1, 1956. Smemo har opptrådt «som den politiske reaksjons yppersteprest», het det her.
- 162 Brev til Smemo av 13. januar 1956: Oslo bispedømme, D/De/L0012.
- 163 S.tid. 1956: 294. Jf. «Oslo-bispen» i *Friheten* 13. januar 1956.
- 164 Lundby 1980: 188. Om Johnsons antikommunisme, jf. note 147.
- 165 Brev av 21. februar 1956: Tschudis papirer.
- 166 Brev fra Ødegaard til Smemo av 6. februar 1956: Oslo bispedømme, D/De/L0012.
- 167 *Dagen* 19. september 1945.
- 168 *Kontakt* 5, 1953. Jf. «Norsk kirke- og kristenliv i dag» av Olav Valensendstad i *Dagen* 15. november 1946.
- 169 Se f.eks. innlegg av Torjus Graver i *Arbeiderbladet* 15. november 1950.
- 170 *Samtiden* 1946: 43.
- 171 Se bd. 1: 328, JF. 568, 574; Norderval 1989: 11, 212 f.
- 172 *Samtiden* 1950: 72.
- 173 Slagstad 1998: 253, jf. Nordli 1985: 52 (bl.a.: «Det var ikke alltid vi skilte

- mellom lojalitet og servilitet.»); Seip 1963: 27–32, særlig 31; Lyng 1973: 28; Lahlum 2010: 12 f.
- 174 Se til dette Gerhardsen 2009: 89 ff.; og Gerhardsen 2002: 219. Fetteren det gjaldt, Daniel Fuglerud, var siden 1945 tilknyttet Petrus (senere Sofienberg) menighet i Oslo i ulike stillinger, fra 1959 som residerende kapellan. Einar Gerhardsens nevø Tron forteller at Fuglerud i en årrekke var opptatt av å få brødrene Einar og Rolf i tale om åndelige spørsmål, og antyder at Rolf var mer bryskt avvisende enn broren. En gang tidlig på 1960-tallet fikk Fuglerud arrangert en middag med brødrene og flere prester, inkludert oslobiskop Johannes Smemo, til stede. Tron forteller at «Rolf syntes det hadde vært en fæl middag», mens Einar erklærte at han i alle fall hadde lyttet til prestene.
- 175 Olstad 2021: 94 f.
- 176 Anderson 1984: 20 ff. Jf. Lahlum 2007: 26 f.; 38.
- 177 Se Engstad 1985: 185.
- 178 Lie 2009: 100, jf. 24 («Vi har alltid vært ateister i min familie»). Se bd. 1: 383, 575; og jf. Lahlum 2009: 28, 92, 156, 229, 400.
- 179 *Dagbladet* 2. september 1969 om et valg møte i Øvre Vang i Valdres to dager før.
- 180 Lahlum 2009: 229.
- 181 Oslo biskops årsmelding for 1948 til Kirke departementet: 9: PA 320, del 1, eske 14.
- 182 Nordahl 1991: 237. Referansen til Varmann som «hedensk» sier neppe noe mer enn at han ikke ble regnet som teologisk konservativ, men bl.a. gikk inn for å få kvinnelige prester i Den norske kirke. Jf. *Fritt slag* 12, 1951 om at Varmann «representerer ingen kjetterske teologiske avvikelser og står fast forankret i kirkens lære». Se også Haugland 1986: 38 om at han i 1954 var regnet som en «romsleg prost».
- 183 Gustavsven 1968: 50.
- 184 Hansen 1990: 16, 17.
- 185 Nordli 1985: 53; gruppelederen var Nils Hønsvald. Om disiplinering av stortingsgruppede medlemmer jf. Gustavsven 1968: 64, 85 f.
- 186 Friis 2011: 197. Jens Arup Seip fant at regjeringen i perioden 1945–1963 var «skjefet umiddelbart på partiet, som eksekutivkomite for partiet», mens Stortinget var «forsvunnet som politisk makt»: Seip 1963: 21, jf. 31. Stortingsgruppas svakhet i forhold til partiledelsen i Gerhardsen–Torp-perioden er et gjennomgangstema i Lahlum 2010. John Lyng fant at av de tre maktsentra regjeringen, stortingsgruppen og partiledelsen «lot det til at regjeringen stort sett anga tonen», i alle fall da Gerhardsen var både statsminister og partiformann: Lyng 1973: 28.
- 187 Oslo biskops årsmelding for 1948 til Kirke departementet: 8: PA 320, del 1, eske 14.
- 188 Foredrag av Berggrav referert i *Arbeiderbladet* 21. april 1951, jf. Tønnessen 2000: 214. Referansen til partiledelsen kan sikte til Berggravs samtale med Einar Gerhardsen, Oscar Torp og Olav Larssen i desember 1950, få måneder tidligere; se s. 42 f.
- 189 Jor 2008: 88, jf. 99. Samme standpunkt ble hevdet av Steen i samtale med forfatteren 5. april 2006. Jf. også Steen 1986: 15.
- 190 Dette vil på mange måter komme fram i det følgende, men se f.eks.

- kronikken av Henry Havin i *Arbeiderbladet* 13. september 1949 og et mer autoritativt utsagn i *Ording* 1956: 23. Jf. Slagstad 1998: 329.
- 191 Slagstad 1998: 404, jf. 329; 368 f.; 394, 413.
- 192 AUF 1952: 7.
- 193 *Kontakt* 6, 1948; *Kontakt* 11, 1953. I lang ettertid ble tenkemåten bekreftet av Einar Gerhardsens sønn Rune: «Rent praktisk hadde partiet løst sitt forhold til kirken simpelthen ved å la være å snakke om den. Ikke et ord sto om kirken eller kirkesaker verken i prinsippogram, arbeidsprogram eller andre vedtak»: Gerhardsen 2002: 196.
- 194 Redaktørens ansvar ble vedtatt i sentralstyremøte 24. februar 1947: Møtebok for Arbeiderpartiets sentralstyre og landsstyre; jf. Aake Anker Ordings saksframlegg for landsstyret i dets møte 11.–12. mars 1946: «Bladets redaksjon og administrasjon må bestå av partifeller og stå politisk ansvarlig overfor Det norske Arbeiderparti, men kan i sin formelle organisasjon og sin daglige ledelse være et uavhengig foretagende»: sst. Se videre «Den lyserøde», *Kontakt* nr. 4, 1949. Det løp inn flere protester til sentralstyret om at *Kontakt* ikke fulgte partilinja, men sentralstyret ville ikke detaljstyre bladet. Som Rune Slagstad har påpekt, var imidlertid ikke *Kontakt* mer frittstående enn at partiledelsen til slutt fikk det nedlagt: Slagstad 1998: 353. Jf. Bergh 1987: 192; Lahlum 2009: 315 f.
- 195 Lyng 1972: 158; Slagstad 1998: 402, 348 f., jf. Gunnar Gundersen om Elster som «partiets sjefteoretiker» i *Orientering* 8. oktober 1960; og Johan Ludvig Mowinckel (sønnesønn av statsministeren ved samme navn) om ham som «autorisert vismann i Arbeiderpartiet, så å si partiets eneste tenker i heldagsjobb» i samme avis 16. desember 1961. Finn Olstad kaller Elster partiets «uoffisielle sjefsideoleg»: Olstad 2021: 125. Om prinsippogrammet, se også Bergh 1987: 189 ff.
- 196 *Kontakt* 6, 1948. Jf. også «Farvel til det borgerlige samfunn» i nr. 10, 1949.
- 197 *Kontakt* 6, 1948; jf. 4, 1953.
- 198 Se f.eks. innlegget av Eivind Lunde i *Kontakt* 8, 1948.
- 199 Oslo biskops årsmelding for 1948 til Kirkedepartementet: 7: PA 320, del 1, eske 14. Jf. s. 148 under.
- 200 Slagstad 1998: 308. Se også Gerhardsen 2002: 105, 121, 195 f., 198; Midttun 1995: 31 ff.; Nordahl 1992: 207; Olstad 1999: 283, 304, 412; Lahlum 2010: 109.
- 201 *Kirke og kultur* 2, 1952. Se også referatet fra møte i Romsdals presteforening i desember 1945, med omtale av at «[r]adikale kretser er gått til angrep med de giftigste våpen», *Luthersk Kirketidende* 1, 1946.
- 202 *Kirke og kultur* 1, 1952. Brekke juniors artikkel handlet om kirkeordningssaken, hvor motvilje i deler av Arbeiderpartiet mot å gå inn på kirkelige ønskemål var et viktig innslag (se s. 182 ff. under) – og den artet seg bl.a. som en anklage mot Jakob Friis, en av partiets kjente religionsskeptikere, for å gi en villedende framstilling av kirkehistorien.
- 203 *Årbok for Den norske kirke* 1952: 21. Jf. årbøkene for 1953, s. 32; 1955, s. 24; og 1956, s. 40. Jf. Berggravs innberetning til Kirkedepartementet

- av 9. april 1948: «I 'provinsen' er det ikke ualminnelig at en som er med i Arbeiderpartiet også kan delta på kristelige områder. I Oslo er det utelukket»: 9: PA 320, del 1, eske 14. Andreas Aarflot, som var hjelpeprest og kapellan i den typiske arbeidermenigheten Slemmestad i daværende Røyken kommune fra 1956 til 1960, har bekreftet dette inntrykket. Arbeiderbevegelsen på Slemmestad var den gang dominert av NKP. Aarflot merket overhodet ingen motvilje fra den mot kirkens arbeid, men fikk tvert imot økonomisk støtte fra den lokale fagbevegelsen til det kristne ungdomsarbeidet, og praktisk hjelp til å få bygd en menighetssal: intervju med Aarflot 10. november 2017.
- 204 Referat fra møte mellom Norges Kristne Arbeideres Forbund og Arbeiderpartiets stortingsgruppe 8. februar 1950: AAB, Arbeiderpartiet, Da 36.
- 205 Tschudi 1945: 151.
- 206 Tschudi 1945: 207.
- 207 *Kirke og kultur* 1, 1954. Merk at utsagnet ikke bare rammer sosialistiske, men også ikke-sosialistiske kulturradikale.
- 208 Formuleringen ble brukt i biskopens innberetning til Kirkedepartementet av 9. april 1948 (PA 320, del 1, eske 14) og ble gjentatt i et foredrag tre år senere (i samme arkivveske, også referert i *Arbeiderbladet* 21. april 1951); jf. Tønnessen 2000: 214.
- 209 Bl.a. Arne Øvrevoll i *Vårt Land* 31. august 1953; Sigurd Jacobsen i *Arbeiderbladet* 7. februar 1959. Jf. s. 108 (sosialdemokraten Sigmund Skard i 1946 om at «den monomane kristendoms-hets syner seg att her og der i min egen flokk», men at dette ikke er spesielt framtreddende).
- 210 Gerhardsen 2002: 221.
- 211 Gerhardsen 2002: 124. Det blir ren spekulasjon, men til tross for Runes påstand om at dette skjedde hver eneste påskedag, kunne man ha trodd at dette Grundtvig-innslaget stammet fra Helge Sivertsen, som de fleste påsker i Runes oppvekst var sammen med Gerhardsen-familien på hytta på Gålå, og som hadde bakgrunn i den grundtvigianske folkehøyskolen.
- 212 Intervju med Gerd Grønvold Saue 21. juni 2018. Grønvold Saue intervjuet Gerhardsen i forbindelse med hans 90-årsdag i 1987.
- 213 Fra retningslinjene, her sitert etter *Brorskap* nr. 22, 1949. Jf. Ole Øystein Hamre Huseth, som på s. 175–180 i sin hovedfagsoppgave gir en beskrivelse av NKAFs sosial-etiske profil.
- 214 Bastiansen u.å.: 8. Skriftet er fra 1948 eller tidligere.
- 215 *Brorskap* 6, 1953. Jf. «Randbemerkninger til kulturprogrammet» i *Brorskap* nr. 1, 1957.
- 216 AAB, NKAF D 1. Rundskrivet er datert til 1951 på interne kriterier. Jf. uttalelsen fra partisekretær Haakon Lie i et rundskriv til fagforeningene datert 28. mai 1947 i samme arkivboks: «På anmodning vil vi gjerne meddele at Norges Kristne Arbeideres Forbund står i nært samarbeid med Det Norske Arbeiderparti, og at organisasjonen har centralstyrets fulle tillit.»
- 217 E. Steen-Olsen (høyst sannsynlig advokat og dramatiker Elias Johan

- Steen-Olsen) i *Dagen* 4. oktober 1949.
- 218 Arbeiderpartiets beretning for 1953: 33.
- 219 Hans Lindal i *Vårt Land* 22. februar 1964, jf. 21. februar 1969. Jf. Huseth 1976: 151, 153 f. Se *Vårt Land* 24. september 1953 for en samtidig reaksjon på valgkampnummeret av *Brorskap*.
- 220 LM 1955: 172. I 1961 anslo forbundsformannen at 96–97 % av medlemmene var tilsluttet Arbeiderpartiet: LM 1961: 175. Lie var for øvrig blant underskriverne på rundskrivet NKAF sendte til fag- og partiforeninger i 1948, med oppfordring til å støtte opp om *Brorskap*: AAB, NKAF D1. Jf. Bergh 1987: 54.
- 221 Gjennomslag av brev fra partiet (JH/EH) til Johan Magnussen av 30. oktober 1951: AAB, Arbeiderpartiet, Da 47. At denne linja ble fulgt, framgår også av partiets sentralstyreprotokoller. Standpunktet var for øvrig helt i tråd med det som ledelsen i Sveriges socialdemokratiske arbeiderparti allerede før verdenskrigen hadde inntatt overfor NKAFs svenske søsterorganisasjon, Sveriges kristna socialdemokraters förbund; se Ewert 2020: 120, 121, 143.
- 222 Intervju med Grønvold Saue 21. juni 2018.
- 223 *Arbeiderbladet* 31. desember 1952, jf. LM 1953: 81. Se også *Arbeiderbladet* 18. mars 1954. Merk at antall betalende medlemmer i 1952 var noe under 2000.
- 224 Bastiansen 1959: 6. Om NKAFs omfang, virksomhet og økonomi, se også Huseth 1976.
- 225 Intervju med Grønvold Saue 21. juni 2018.
- 226 *Brorskap* 3, 1954. Bekreftede forbundsmedlemmer i perioden er Isak Flatabø, Magnhild Hagelia, Trygve Hanssen, Carl Henry, Ole Jørgensen, Karl H. Karlsen, Eigil Liane, Reidar Andreas Lyseth, Knut Vik, Hjalmar Storeide, Haldis Tjernsberg, Per Tønder og Kolbjørn Varmann. Den siste er antakelig Torstein Selvik. Dette er 14 navn, men Hanssen, Henry, Tønder og Tjernsberg var suppleanter som ikke møtte i hele perioden eller ikke møtte i det hele tatt. Jf. intervjuer med sju kristne stortingsrepresentanter fra Arbeiderpartiet i *Brorskap* 5, 1954. I stortingsperioden 1945–1949 var ellers forbundsmedlemmene Gudrun Jacobsen og Ambros Nymoen valgt som vara, og Helmer Kinn møtte sporadisk som vara 1949–1953. Se også Enstad 2019: 161–164; og Huseth 1976: 153.
- 227 Se til dette Huseth 1976: 108; 114.
- 228 Huseth 1976: 114.
- 229 Stoff som belyser splittelsen finnes bl.a. i AAB, Arbeiderpartiet, Da 83 og 95. Dokumentene viser at partiet sentralt var i tvil om hva slags respons det skulle gi Norsk Evangelisk Arbeiderrørsle, men det endte med å erklære fortsatt støtte til NKAF. Huseth har i sin hovedfagsoppgave gitt en detaljert skildring av bakgrunnen for og utviklingen av striden. Jf. Rødahl kap. 10; Enstad 2019, kap. V; og *Årbok for Den norske kirke* 1956: 19.
- 230 Det bør påpekes at Lindal hadde meldt seg inn i Arbeiderpartiet etter verdenskrigen og forble medlem til sin død. Han var i en periode aktiv politiker for partiet.
- 231 Gjennomslag av brev fra Arbeider-

- partiet v/Frank Andersen til Sør-Trøndelag Arbeiderparti v/ Trygve Bjerkaker av 29. januar 1958: AAB, Arbeiderpartiet, Da 167.
- 232 Se referat fra NKAFs landsmøte på Melhus 26. til 28. mai 1960: AAB, Arbeiderpartiet, Da 218, bl.a.: «Det var en ring omkring arbeiderbevegelsen, N.K.A.F. trengte gjennom denne ringen, det finnes ingen annen veg for N.M. enn å søke kontakt med N.K.A.F.» Ragnar Heiret fra Norsk Menighetsinstitutt var til stede på landsmøtet og orienterte om instituttets virksomhet.
- 233 Referat fra NKAFs landsmøte på Melhus 26. til 28. mai 1960: AAB, Arbeiderpartiet, Da 218 (Thoralf Sørensen).
- 234 *Dagen* 19. juli 1945.
- 235 Se Tønnessen 2000: 180–183 for en nærmere beskrivelse av dette framstøtet. Jf. Solhjell 2008: 92 ff.
- 236 Uttrykket ble brukt av Alex Johnson i *Kirke og kultur* 7, 1945.
- 237 *Politikken* 1, 1946: 28. Lund mente at Kristelig Folkeparti ville fremme en reaksjonær og livsfjendtlig kulturpolitikk, og sikkert også ville skuffe i økonomiske og sosiale spørsmål. Han framholdt at alle som hadde «et friskt og realistisk syn på livet», måtte «være på vakt mot Kr. f. og Inremisjonen i alle deres forkledninger og ytringsformer, så ikke menneskenes eneste liv forkrøbles til vinning for et liv som ikke eksisterer på annen måte enn i synkverva menneskers inbilning»: *Politikken* 1, 1946: 31.
- 238 *Kirke og kultur* 7, 1945: 371 f. Se også Lyng 1972: 143 f.; og Solhjell 2008: 108 f.
- 239 Gerhardsen 1971: 35, jf. 37 («Kristelig Folkeparti [...] kjente seg den gang ikke som en del av den borgerlige blokk»); 40. Jf. Aarvik 1985: 93 f., bl.a. s. 93: «Vi var ikke arbeiderfiendtlige! Mange av oss hadde en oppvekst i 20- og 30-årene som forbød oss det.»
- 240 *Samtiden* 1946: 42. Jf. *Samtiden* 1947: 95 f.
- 241 *Samtiden* 1946: 42, 43.
- 242 *Kirke og kultur* 2, 1946: 71. Jf. Solhjell 2008: 98 ff.; Tønnessen 2000: 183 ff.
- 243 Her sitert etter Sæter 1985: 57, jf. 58, 100.
- 244 *Ungdom!* 7, 1945.
- 245 Leder i *Vårt Land* 29. september 1945.
- 246 Se f.eks. *Kirke og kultur* 8, 1962: 462; Berggrav 1956b: 189 f.; Vokso 1994b: 59. Jf. Heiene 1992: 391. Berggrav hadde framført liknende kritikk allerede i 1935, se bd. 1, s. 443. Om den kirkelige kritikken av Kristelig Folkeparti, se også Tønnessen 2000: 192 ff.
- 247 *Dagen* 19. september 1945. Jf. Solhjell 2008: 95. Bastiansen redegjorde for sitt synspunkt i artikkelsamlingen *Guds plan* fra 1945, redigert av Egil Brekke.
- 248 PF 1947: 59.
- 249 *Kirke og kultur* 7, 1945: 373 f.; PF 1946: 55; jf. Sverre Aalen i *Kirke og kultur* 5, 1948: 287 og Aa. Tschudi i *Kirke og kultur* 6, 1946. Se også «Den kristne og stortingsvalget» av Bastiansen i *Brorskap* 6, 1953.
- 250 *Arbeiderbladet* 29. mars 1950. Jf. Lund i det kommunistiske *Politikken* 1, 1946: 30: «Ideen med et kristelig politisk parti er en stor tilsnikning.»
- 251 *Arbeiderbladet* 15. mars 1950, foredrag i Oslo Arbeidersamfund.

- 252 Initiativtakerne var Haakon Lie, Aake Anker Ording, begge betrodde arbeiderpartifolk, og LO-formann Konrad Nordahl.
- 253 *Framtidens Norge*: 124.
- 254 Skard 1945: 26 f., fra et foredrag 23. mai 1945.
- 255 Tønnessen 2000: 82, jf. 238 f.
- 256 Huseth 1976: 140.
- 257 S.tid. 1946: 81; jf. 82 f. (Rysstad).
- 258 Ønsket om å få saken gjennom i Stortinget i størst mulig fordragelighet førte til og med til at et mindretall av prinsipielle avholdsfolk i Sjøfarts- og fiskerikomitéen nøyde seg med å erklære sitt standpunkt og avstod fra å fremme forslag om at det ikke skulle være alkoholserving ved offentlig drevne sjømannshoteller. Dette mindretallet var samtidig de av komiteens medlemmer som stod det frivillige kristelige arbeidet nærmest.
- 259 S.tid. 1946: 80.
- 260 St. meld. nr. 32 (1945–46): 20; 21. Statsråd Hauge hadde i Stortinget 25. mars omtalt «en utpreget og en mindre utpreget representant» for de kirkelige interessene, og mindretallet som ønsket at ungdomsforbundet skulle få drive videre, var da også på to (mot et flertall på tolv). «Feltprestutvalget», oppnevnt for å utrede feltpresttjenesten i Forsvaret, sluttet seg til dette mindretallet.
- 261 S.tid. 1946: 2198.
- 262 S.tid. 1946: 2205.
- 263 S.tid. 1946 2204.
- 264 Om Ulven-saken, se S.tid. 1946: 2225–2229; St. meld. nr. 5 (1947); Innst. S. nr. 96 (1947) og S.tid. 1947: 1178–90.
- 265 Et eksempel kan være uttalelsen fra Stortingets visepresident og varaformannen i Arbeiderpartiets stortingsgruppe Gustav Natvig-Pedersen 6. desember 1946: «Jeg kan ikke innrømme at det er begått en rekke overgrep fra statens side i de spørsmål hvor det har vært uenighet og hvor flertallets oppfatning er blitt den endelige.» S.tid. 1946: 2228.
- 266 O.tid. 1946: 570.
- 267 O.tid. 1946: 578.
- 268 L.tid. 1946: 196.
- 269 Løberg protesterte i 1946 sterkt mot pastor Dagfinn Hauges bok *Slik dør menn* fra 1945, fordi han mente Hauge brukte okkupasjonsmaktens henrettelse av motstandsfolk «i den religiøse etterkrigs-propaganda som i hele sin form og innhold er fullstendig intolerant overfor annerledes tenkende». Løberg kalte Hauges bok «et agitatorisk skrift som har én oppgave, og bare én: å fortelle det norske folk og etterlekten at *menn* dør slik som De og kirken *ønsker* at de skal dø. Og bare slik». Løberg 1966: 64, 65.
- 270 Ot.tid. 1946: 583. Jf. Friis 2011: 183 og se s. 107 f.
- 271 Ot.tid. 1946: 592; jf. 192 (Rysstad).
- 272 *Luthersk Kirketidende* 20, 1946.
- 273 Se f.eks. L.tid. 1946: 190 (Øraker).
- 274 Møtebok for Arbeiderpartiets landsstyre og sentralstyre, AAB: Sentralstyremøte 11. november 1946. Det var snakk om en representant i Kopervik kommunestyre.
- 275 «Om: Den nye framhaldsskolen i Norge», rundskriv fra Bispemøtet til menighetsrådene av november 1946: BM 1946.
- 276 *Kontakt* 6, 1952.
- 277 Budsjett-innst. S nr. 329 b: 3.
- 278 St.tid. 1946: 1978.

- 279 S.tid. 1946: 1988. I en artikkel litt senere kalte han den en «snever, trosfanatisk sektskole» og hevdet at «Indremisjonen ønsker et folk i stadig frykt for vantro og evig fortapelse»: *Arbeiderbladet* 28. november 1946.
- 280 Bl.a. S.tid. 1946: 1977f. (Trædal); 1985 (Hareide).
- 281 S.tid. 1946: 1969.
- 282 S.tid. 1946: 1983.
- 283 S.tid. 1946: 1987f. Den høyt respekterte og erklært kristne pressemannen og forfatteren Oftedal var redaktør av *Stavanger Aftenblad* fra 1932 til sin død i 1955.
- 284 *Luthersk Kirketidende* 23, 1946. Jf. også behandlingen av saken i Odd Ramsfjells bok om Oslo lærerhøgskole.
- 285 Rudvin 1970: 431.
- 286 Bull 1923: 30.
- 287 Så sent som i 1978 brukte Stephan Tschudi Bulls 1923-skrift som forklaring på at kirkefolk var skeptiske til Arbeiderpartiet: gjennomslag av brev fra Tschudi til Reiulf Steen av 17. mars 1978: Tschudis papirer.
- 288 Kronikk i *Vårt Land* 25. november 1946.
- 289 *Dagen* 29. mars 1950.
- 290 Sitat av Jon Haukaas: Ramsfjell 1997: 80, jf. 409.
- 291 Leder i *Vårt Land* 4. oktober 1949.
- 292 Ramsfjell 1997: 76; jf. s. 111 om teologen Bjarne Hareides avgang fra lærerskolen i 1947.
- 293 Lønning 1971: 148. Trygve Bull hadde drøftet ansettelsen av Lønning med statsråd Birger Bergersen, og da framholdt at det var uheldig å la en teolog undervise i andre fag enn kristendomskunnskap: Bull 1980: 301 f. Han endret syn på dette, og fikk snart stor respekt for Lønning. Kritikken er likevel interessant som eksempel på den generelle skepsisen til teologer som fantes i sentrale arbeiderpartikretser, jf. over s. 70 om vurderingen av Varmann i sentralstyret i 1953.
- 294 Se til dette Ramsfjell 1997: 77–82.
- 295 Brekke 1945: 31.
- 296 Leder «Staten og samfunns-moralen» i *Vårt Land* 25. november 1946.
- 297 S.tid. 1946: 872, 873. Jf. brev fra den kristne legen Gordon Johnsen til Stephan Tschudi av 25. juni 1946, hvor det vises til Olsens engasjement i saken og hvor det framgår at Johnsen mente at saken var fremmet «på en meget sjofel måte»: Tschudis papirer. I et brev i samme samling fra Tschudi til Eivind Berggrav av 10. august 1946 framgår det at Tschudi mente at hensikten med mødrehygienekontorene var «å lære opp de unge pikene i preventivteknikk, rett og slett. [...] [H]er gjelder det [...] legalisering av de løse forbindelser, opplæring av spesielt unge piker så de kan ha fri omgang med hvemsomhelst.» Han tolket saken som et planlagt framstøt for å endre moraloppfatningene i folket.
- 298 S.tid. 1946: 882. Om Seweriins debattform, se Lyng 1973: 32. Det er ikke dekning for Kari Tove Elvbakkens påstand om at Seweriin skal ha hevdet at nazistene under annen verdenskrig hadde spredt løgnpropaganda mot mødrehygienekontorene «med støtte fra pietistisk hold». Derimot hevdet Seweriin at flere av nazistenes anklager lå «nær opp til de innvendinger som fremdeles kommer mot kontorenes virksomhet fra pietistisk hold».

- 299 S.tid. 1946: 886.
- 300 S.tid. 1946: 1306.
- 301 S.tid. 1946: 1306.
- 302 Brev fra Stephan Tschudi til Eivind Berggrav av 10. august 1946: Tschudis papirer.
- 303 Brev fra Odd Godal til Tschudi av 29. juli 1946: Tschudis papirer.
- 304 Utvalgets innstilling ble trykt som del av St.meld. nr. 38s (1945-46). Den ble for en stor del skrevet av Tschudi, som dermed fikk «puttet inn litt moral her og der» (sitert fra brev i Tschudis papirer til Eivind Berggrav av 10. august 1946). En av formuleringene han fikk med, og som ble enstemmig støttet, var denne: «Den oppfatning at seksuell avholdenhet er umulig eller skadelig må avvises.»
- 305 Brev fra Tschudi til Berggrav av 10. august 1946: Tschudis papirer.
- 306 Brev av 7. november fra biskopene til Forsvarsdepartementet med kopi til statsministeren, Sosialdepartementet og Kirke- og undervisningsdepartementet: BM 1946.
- 307 Dette er et standpunkt hevdet av Aud V. Tønnessen i forbindelse med stortingsdebattene om mødrehygienekontorene, da med Arbeiderpartiets og Kristelig Folkepartis stortingsrepresentanter som aktørene. Se Tønnessen 2000: 234 f.
- 308 S.tid. 1946: 2087.
- 309 S.tid. 1946: 2089.
- 310 Saken om støtten til mødrehygienekontorene fikk en ekstra runde i helsekomiteén for å se om det var mulig for den å komme fram til en omforent innstilling. Dette lyktes imidlertid ikke, og bevilgningen foreslått av regjeringen ble vedtatt 11. desember med 70 mot 31 stemmer.
- 311 S.tid. 1946: 2092. Jf. Budsjett-innst. S. nr. 79 – 1947 og S.tid. 1947: 933f. Spørsmålet om støtte til mødrehygienekontorene vil ikke bli fulgt videre, men se Andresen og Elvbakken.
- 312 Her sitert etter *Dagen* 29. januar 1948.
- 313 Njølstad: 309.
- 314 Njølstad: 310. Det er snakk om sitater fra et brev fra Bratteli til Hauge 13. september 1948.
- 315 S.tid. 1949: 929.
- 316 *Dagen* 12. april 1949.
- 317 *Arbeiderbladet* 27. september 1949; jf. *Bergens Arbeiderblad* 29. september 1949.
- 318 *Dagen* 1. oktober 1949.
- 319 BM 1946: 37.
- 320 BM 1946: 6.
- 321 *Morgenbladet* 22. november 1946.
- 322 BM 1946: 5.
- 323 BM 1946: 5.
- 324 BM 1946: 7.
- 325 BM 1946: 6.
- 326 *Norsk Kirkeblad* nr. 24, 1946.
- 327 *Luthersk Kirketidende* 1, 1947.
- 328 *Norsk Kirkeblad* 26, 1946.
- 329 Leder i *Dagen* 9. desember 1946.
- 330 S.tid. 1946: 1985.
- 331 S.tid. 1946: 1971, jf. 1986.
- 332 S.tid. 1946: 1976.
- 333 S.tid. 1946: 2227.
- 334 S.tid. 1946: 1309. Jf. Hareide (Krf) s. 1310 og Trygve Wyllers sterke kritikk av Svalastog i *Verdens Gang* 14. oktober 1946: Wyllers 1948: 190 f.
- 335 S.tid. 1946: 1314, jf. 892, 2089. Jf. også Øraker (A) s. 887.
- 336 S.tid. 1946: 1315.
- 337 Brev fra Sigmund Skard til Stephan Tschudi av 14. mai 1946: Tschudis papirer. Skard skrev for å takke Tschudi for en artikkel han hadde skrevet i *Kirke og kultur*, hvor han

- hadde ytret håp om at kristne og ikke-kristne måtte kunne finne fram til et felles verdigrunnlag, et «minimum», for å arbeide for å forbedre samfunnet. Tschudi var blant de kirkefolkene som energisk avviste at kirken forsøkte å profitte-re på kirkekampen.
- 338 Sst.
- 339 DMK 1946: 5.
- 340 DMK 1946: 9. Jf. Norseth 2020: 227 f.
- 341 DMK 1946: 16.
- 342 DMK 1946: 131, jf. 11, 132. Begrepet «sekularisering» brukes beskrivende i *Atterreising...*, men om en prosess som oppfattes som klart negativ. Dette kan være et passende sted å nevne at sekulariseringsbegrepet i den perioden denne boka omhandler, ofte ble brukt av kristne aktører til å betegne en *villet* prosess, å *aktivt* ville fjerne kristne innslag fra samfunnslivet. I akademia i dag brukes begrepet langt oftere som beskrivelse av en effekt, intendert eller uintendert, av brede moderniseringsprosesser. Effekten innebærer i denne nyere språkbruken at rent religiøst begrunnede holdninger og standpunkter ikke lenger oppfattes som legitime.
- 343 Se til dette Steensnæs, Norseth 2020, jf. Huseby 1958: 80.
- 344 Kontakten med Hjelmtveit og Fostervoll er omtalt i brev fra Reidar Aavik til Hareide av 6. desember 1945; IKOs arkiv.
- 345 Til en kristen pressemann ser han senere ut til å ha sagt at hans arbeid ved lærerskolen «ikke lenger var mulig»: Huseby 1958: 78, men jf. 80 f. hvor det antydes at det er KPKs behov snarere enn umulige forhold på lærerskolen som var utslagsgivende.
- 346 Se Dale 1978: 222 f.; 219 f. Teologen Victor Andersson, som arbeidet ved IKO fra 1956 til 1958, har understreket at instituttet ikke i det daglige var preget av noen antisosialistisk stemning. Hareide oppmuntret absolutt ikke til politiske diskusjoner i tepausene, hvor aktuelle saker av felles interesse ofte var tema: Intervju med Andersson 6. august 2020.
- 347 Intervju med Aarflot 10. november 2017.
- 348 Brev fra Fangen til Hareide av 7. januar 1946; IKOs arkiv.
- 349 *Arbeiderbladet* 18. januar 1947; parafrasert etter *Hamar Arbeiderblad* 15. januar. I artikkelen i *Hamar Arbeiderblad* hevdet Lie at Langmoens virksomhet «frigjorde hele kompanier til [tysk] krigsinnset», og at hans eneste motiv hadde vært «et hemningsløst pengebegjær».
- 350 Lies påstander om at Langmoens virksomhet under okkupasjonen hadde vært kritikkverdige, ble sterkt imøtegått i innlegg i *Hamar Arbeiderblad* 20. og 28. februar 1947. Jf. svar fra Lie i samme avis 4. februar, Gotaas 2019: 130 ff. og Alsvik 2001: 376 ff. Lie hadde i mellomkrigstiden vært medlem av den Mot Dag-tilknyttede akademikerorganisasjonen Clarté og ble senere medlem av Orienteringskretsen (se s. 131).
- 351 Steensnæs 1970: 24. Saken belyses ellers av korrespondanse i KPKs arkiv fra 1947 og 1948. Av kontakt mellom KPK og lektor Wilhelm Aarek ved lærerskolen i Kristiansand fra januar–februar 1948 framgår det at det også kunne være snakk om et uheldig formulert

- rundskriv fra 1945. Brevvekslingen med Aarek gjaldt påstått registrering av kristne lærerskoleelever.
- 352 Dette framgår f.eks. av korrespondanse fra 1948 med res.kap. Sigurd Opdahl ved Vår Frue kirke i Trondheim: IKOs arkiv. I brev fra Opdahl til Hareide av 8. desember 1948 framgår det at Opdahl antok at det «må være drevet en viss agitasjon» mot IKO.
- 353 S.tid. 1950: 177.
- 354 S.tid. 1950: 177.
- 355 S.tid. 1950: 186.
- 356 *Vårt Land* 10. mars 1950, jf. redaksjonens utfordring 8. mars. Trass i at både Svarstad og *Vårt Land* brukte IKOs korrekte navn, skrev Friis fremdeles, to år etter navneskiftet, om «Kristelig-pedagogisk Kontor». Dette kan tyde på at avisoppslagene fra 1947, da navnet var Kristelig pedagogisk kontor, var blant hans «meldinger fra forskjellig hold» i 1950.
- 357 *Arbeiderbladet* 28. april 1950.
- 358 *Arbeiderbladet* 8. juni 1950; jf. 16. juni 1950.
- 359 *Arbeiderbladet* 9. mai 1950.
- 360 *Arbeiderbladet* 27. september 1945.
- 361 Brev av 18. august 1945: AAB, Arbeiderpartiet, Da 4. Strand skrev ellers: «Det er en kjensgjerning at en masse medlemmer av partiet er blitt troende under okkupasjonen. Disse vil fortsatt blir stående i partiet, og ta del i det byggende arbeide som forestår. | Men det er en masse kristne i vårt land som er sosialt interessert, og som uten å være medlemmer av partiet vil stemme med partiet ved høstens stortingsvalg. De sistnevnte går nå og venter på å se hva partiet vil si om kristendom-
- men i sitt stortingsprogram.»
- 362 *Brorskap* 14, 1945, her sitert etter Huseth 1976: 134. Jf. Enstad 2019: 32 f. NKAFs søsterorganisasjon i Sverige, Sveriges kristna socialdemokraters förbund (Broderskapsrörelsen) hadde i 1944 forsøkt å få Sveriges socialdemokratiska arbetareparti til å ta inn en kristendomsvennlig formulering i partiprogrammet, uten da å få gjennomslag.
- 363 Brev fra Norges Kristne Arbeideres Forbund til Arbeiderpartiets landsmøte v/sentralstyret av 28. august 1945: AAB, Arbeiderpartiet, Da 4. Jf. Huseth 1976: 134 f.
- 364 Se f.eks. møtebok for Arbeiderpartiets landsstyre og sentralstyre: Sentralstyremøte 25. juni 1945; 27. august 1945; 29. august 1945.
- 365 *Arbeiderbladet* 27. september 1945.
- 366 Leder i *Vårt Land* 29. september 1945.
- 367 Brev av 21. august 1945: AAB, Arbeiderpartiet, Da 4. Bastiansen sendte brevet etter samtale med sekretæren i partiets sentralstyre, som på denne tiden var Trygve Bratteli. Brevet er delvis sitert i Enstad 2019: 33.
- 368 Her sitert etter avskriften som ble distribuert til arbeiderpartipressen: AAB, Arbeiderpartiet, Da 4. Jf. Huseth 1976: 136 f.
- 369 Brev fra lærer Hans J. Sølyst, Fyresdal, til statsminister Einar Gerhardsen, udatert, mottatt 13. juni 1946: AAB, Arbeiderpartiet, Da 10.
- 370 Udatert utkast til svar på Sølysts henvendelse: AAB, Arbeiderpartiet, Da 10. Heli var i 1946 medlem av partiets bibliotekutvalg og var åpenbart blitt bedt om å utforme et svar. Trygve Bull regnet ham som

- tilhørende toppsjiktet av Arbeiderpartiets kulturpolitikere i 1950: Bull 1980: 205. Han ble i 1953 rektor ved Oslo Katedralskole.
- 371 Dette og følgende to sitater: Kommentar av 1. juli 1946 til Helis utkast: AAB, Arbeiderpartiet, Da 10. Kommentaren er ikke signert, men er tillagt Ording ut fra språkbruk, håndskrift, kontekst og innhold.
- 372 Brev til Arbeiderpartiets sentralstyre fra Oslo-avdelingen av Kristne Arbeideres Forbund av 5. september 1946: AAB, Arbeiderpartiet, Da 16.
- 373 Gjennomslag av brev fra sentralstyret (TB/BS) til osloavdelingen av Norges Kristne Arbeideres Forbund av 17. september 1946: AAB, Arbeiderpartiet, DA 16.
- 374 Udatert notat, høyst sannsynlig fra oktober 1946, jf. note 377: AAB, Haakon Lie, De 2.
- 375 Se f.eks. brev fra Reidar Eriksen til Det norske Arbeiderpartis sentralstyre av 28. september 1946: AAB, Arbeiderpartiet, DA 16. Eriksen skrev bl.a.: «Megen bitterhet og mange misforståelser kunne vært unngått om partiet hadde en konsulent på dette felt.» Eriksen nevnte samme sak i brev til partisekretær Haakon Lie av 17. oktober og 25. november 1946: AAB, Haakon Lie, De 2.
- 376 Brev til Arbeiderpartiets sentralstyre fra Norges Kristne Arbeideres Forbund av 16. oktober 1946: AAB, Arbeiderpartiet, Da 16.
- 377 Udatert notat, høyst sannsynlig skrevet som forberedelse til sentralstyremøte 21. oktober 1946 og med notater fra dette møtet: AAB, Haakon Lie, De 2. I oktober 1946 hadde Lie ellers konferert med Reidar Eriksen, en av NKAF-erne som en rekke ganger hadde kontaktet partiledelsen for å få den til å gå inn på en mer kristendomsvennlig linje.
- 378 Møtebok for Arbeiderpartiets landsstyre og sentralstyre: Sentralstyremøte 9. september og 21. oktober 1946. Martin Tranmæl, som redigerte *Arbeiderbladet* sammen med Olav Larssen, var til stede på det siste av disse to møtene.
- 379 Brev til partiformann Einar Gerhardsen fra Oslo og Akerhus krets av Kristne Arbeideres Forbund v/ formann R. Andresen av 7. november 1947: AAB, Arbeiderpartiet, Da 16.
- 380 Brev fra R. Forbech til Nanna Broch av 11. november 1946: PA 1556, D 8. Gerd Grønvold Saue, som arbeidet i *Arbeiderbladet* både tidlig på 1950-tallet og omkring 1960, har bekreftet at Tranmæl mente at «kristelig stoff» ikke hadde noen plass i avisen: Intervju med Grønvold Saue 21. juni 2018. Om Grønvolds utrettelige forsøk på å få nettopp slikt stoff inn i avisen, se Enstad 2019: note 100.
- 381 Møtebok for Arbeiderpartiets landsstyre og sentralstyre, AAB: Sentralstyremøte 1. desember 1947. Det framgår av referatet at avisens nye disponent, Edmund Norén, var innstilt på å rydde plass for «en ukentlig 'preken' skrevet av partifellere, subsidiært i spalte med religiøse meldinger og nyhetsstoff hver lørdag». Bjørn Bjørnsen tillegger ham at motivet var å få tak i annonser for religiøse møter, og oppgir at begge redaktørene, både Tranmæl og Larssen, var motstandere av tanken: Bjørnsen 1986: 265.

- 382 LM 1949: 57f.
- 383 Forbechs innlegg ble trykt i *Morgenposten* 25. september 1948. Her sitert etter Forbech 1967: 156. Krog hadde bl.a. hevdet at kirken «kjøper seg tillit og tro og takknemlighet ved å *lindre en nød, som den ikke for noen pris vil ha avskaffet*. Ble den avskaffet, var det jo ikke lenger noen elendige som kunne verves for guds rike og kirkens skjød», og at «Kristendommen, kapitalismens svorne, suger næring og kraft av fattigdommen, og kirken blir fet på den»: Krog 1947: 137, 138.
- 384 Forbech 1967: 157.
- 385 20. september 1948.
- 386 *Arbeiderbladet* 20. september 1948. Krog hadde på flere måter lagt seg ut med både Arbeiderpartiet og LO, og bl.a. kalt *Arbeiderbladets* redaktør for «Martin Pontius Pilatus Tranmæl»: Krog 1946: 36.
- 387 LM 1949: 68. Jf. rapport fra Kristne Arbeideres Forbunds årsmøte 5.–6. november 1948 til Det norske Arbeiderparti fra Alfred Ljøner av 8. november 1948: AAB, Arbeiderpartiet, Da 20.
- 388 LM 1949: 68.
- 389 Forbundet hadde bedt partiets sentralstyre behandle saken, eventuelt å legge den fram for landsmøtet, som altså skjedde. Lie frarådet at forslaget ble drøftet fordi «[h]verken forbundet eller partiet er tjent med at det på dette landsmøtet blir fremmet et forslag som må utlede en strid om formuleringer som ikke har vært lagt fram for partiavdelingene til drøfting»: LM 1949: 59.
- 390 LM 1949: 73 (Yngvar Svendsen); jf. 70 (Teodor Vardenær).
- 391 LM 1949: 72; jf. 73 (Alf Seweriin: «Det er en halsløs gjerning å foreslå at vår bevegelse skal kastes ut i kamp på dette grunnlag»). – Den opprinnelige sentensen om religion som folkets opium stammer fra Marx og ikke Lenin.
- 392 LM 1949: 72.
- 393 LM 1949: 193.
- 394 LM 1949: 224. Gerhardsen hevdet senere at det var «mange» som ved nærmere ettertanke hadde kommet til at det første vedtaket var uklokt: LM 1953: 81. Tor Aukrust hevdet mange år senere at Gerhardsen i 1949 hadde «vært med på å avvise forslaget om en kristendomsparagraf for Arbeiderpartiet»: Huseby et al.: 62. Dette må sies å være misvisende.
- 395 Se brev fra Norges Kristne Arbeideres Forbund v/Henry Holm til Eivind Berggrav av 11. januar 1951: PA 320, del 1, eske 14.
- 396 Møtebok for Arbeiderpartiets landsstyre og sentralstyre: Sentralstyremøte 2. januar 1950; og brev fra partiet til Norges Kristne Arbeideres Forbund v/Ole Nordvik av 4. januar 1950: AAB, Arbeiderpartiet, Da 36.
- 397 Alle henvisningene til møtet i dette avsnittet er hentet fra referatet i AAB, Arbeiderpartiet, Da 36.
- 398 Narvik var en by hvor kristensosialismen hadde spesielle tradisjoner. Om samarbeidet før annen verdenskrig mellom statskirken, særlig representert ved Kristen Skjeseth, og den lokale arbeiderbevegelsen i Narvik, se bind 1, bl.a. s. 162, 191 f., 547.
- 399 LM 1953: 81.
- 400 Dette er nevnt av Torjus Graver i *Arbeiderbladet* 15. november 1950.

- 401 Se møtebok for Arbeiderpartiets sentralstyre og landsstyre, AAB: Landsstyremøte 21. mars 1953.
- 402 Sørensen er i det trykte referatet kalt Thorvald. Dette er med stor sikkerhet en feilskrift.
- 403 LM 1953: 83.
- 404 Se til dette debatten mellom Egil Kraglund og Henry Holm i *Vårt Land* 24. september og 1., 6. og 10. oktober 1953.
- 405 Intervju med Grønvold Saue 21. juni 2018. Se også Sverre Riisøens karakteristikk av *Arbeiderbladet i Kirke og kultur* 7, 1953, særlig s. 407.
- 406 AUF 1946: 108; AUF 1950: 134.
- 407 Bratteli 1948: 131 f. Boka var ikke uttrykk for AUFs offisielle syn, men var «søkt holdt i samsvar» med dens styrende dokumenter.
- 408 Se referat i *Fritt slag* 12, 1951, og kommentarer i nr. 14 og 15.
- 409 Oluf Fuglerud: AUF 1952: 35.
- 410 AUF 1952: 51, framholdt av Øystein Woxeng fra Aust-Agder.
- 411 AUF 1958: 90. Forslaget ble presentert av Reidar Karlsen.
- 412 AUF 1958: 99, innlegg av Stein Hovding. Se også innlegget av Liv Aasen fra Sør-Trøndelag på s. 100.
- 413 AUF 1958: 102.
- 414 *Fritt slag* 17, 1953.
- 415 Se bl.a. *Fritt slag* 9, 10 og 21, 1955.
- 416 Brev til sentralstyret fra NKAF av 20. juni 1955: AAB, Arbeiderpartiet, Da 95; møtebok for Arbeiderpartiets sentralstyre og landsstyre: Sentralstyremøter 16. mai og 26. juli 1955, 7. juni og 4. juli 1956; «Transparenter i 1. mai-toget» av Alf Strand i *Arbeiderbladet* 7. mai 1955.
- 417 S.tid. 1955: 1518–1519.
- 418 Klagen, som ble støttet av styret i Raufoss Arbeiderparti, finnes i AAB, Arbeiderpartiet, Da 119.
- 419 *Arbeiderbladet* 2. mai 1956.
- 420 Ordings referat av 28. november 1955 finnes i AAB, Arbeiderpartiet, Da 119.
- 421 *Fritt slag* 3, 1962.
- 422 Både *Fritt slags* forhold til moderorganisasjonen og partiet og de stadige kravene om «smellstoff» ble berørt i redaktør Tor Oftedals redegjørelse under AUF-landsmøtet i mai 1952: AUF 1952: 25 f.
- 423 Redaktør Oftedal mente at noen kanskje ville «mene at vi har gått for vidt. Jeg vil gjerne her på landsmøtet uttrykkelig ha sagt at vi har gitt plass for alle meningsyttringer, såfremt de sprang ut av et ærlig hjerte og hadde en hederlig hensikt»: AUF 1952: 25.
- 424 Fra henholdsvis Guttorm Torkildsen og «Z», *Fritt slag* nr. 5, 1951. Fram til 1953 var det ikke minst *Fritt slags* medarbeider Finn Gustavsen, med signaturen «Fig.», som markerte seg med religionskritisk stoff.
- 425 Leder, *Fritt slag* 11, 1951. Jf. innlegg av Truls Nygaard i nr. 13, som framholdt at man måtte «være en smule kristendomsfiendtlig hvis man i dag skal gå i spissen for en radikal og frisinnet ungdomsbevegelse».
- 426 Leder, *Fritt slag* 13, 1951. Se også nr. 4 og 5, 1956, for kritikk av *Fritt slags* linje i spørsmålet om borgerlig konfirmasjon.
- 427 «Folk i forgrunnen» av J., *Fritt slag* 4, 1953.
- 428 Innlegg fra Mangeird Hansen, *Fritt slag* 13, 1953.
- 429 *Fritt slag* 18, 1953. Amund var sønn av Hilmar Myhre, som i en periode fram til 1950 var forretningsfører for Norges Kristne Arbeideres Forbund.

- 430 Innlegg fra Ungdomsrådet i Telemark av NKAF v/formann Birger Oksum, Porsgrunn, og sekretær Anund Haugen, Sannidal, *Fritt slag* 25, 1953.
- 431 *Brorskap* 3, 1954.
- 432 Rossavik 2011: 17; Fonn 2011: 306, note 19; Skre 2022: 56–58; 617 note 13. Furre var fra 1956 til 1960 ansatt som sekretær i Kristent fredslag.
- 433 Gustavsen 1968: 53.
- 434 *Orientering* 22. november 1958. Jf. note 760. I artikkelen i *Orientering* framholdt Bonnevie at Schjelderup hadde sviktet noen av sin ungdoms idealer og blitt en statskirkens loyale tjener».
- 435 Se bd. 1, s. 99 f. og 385 f. For en mer samtidig variant, se Bonnevis «Umistelig kristenarv – forkastelig dogmetvang», s. 213–224 i *Samtiden* 1957. Jf. Bonnevie 1959.
- 436 Gustavsen 1968: 118.
- 437 *Fritt slag* nr. 21, 1953. Innlegget het «Fri oss fra frykten» og var skrevet av Agnar Øvrebø.
- 438 *Arbeiderbladet* 4. februar 1953. Arbeiderpressemannen Jostein Nyhamar skrev i 1953 dette om Hallesby i ukebladet *Aktuell* (nr. 7): «Mentalt er Ole Hallesby i slekt med de kirkelige embetsmenn som i sin tid kastet Bruno på bålet. Hans kulturhat virker nesten sykkelig [...]. Sin intoleranse har han gitt eksempler på snart sagt hver gang det var anledning til det. Han har en urokkelig tillit til sin egen trosfullkommenhet og hans åndsformørkende innsats som religiøs diktator er det vanskelig å måle rekkevidden av.»
- 439 *Morgenavisen* 9. februar 1950.
- 440 *Arbeiderbladet* 6. februar 1950; artikkelen var først sendt til *Aftenposten*. Johnstad hadde tidligere gitt positiv omtale av Volds *To kirkehøvdinger*.
- 441 *Morgenbladet* 22. februar 1950. Jf. pastor Thorleif Boman i *Drammens Tidende* 24. mars 1950, lederen i *Verdens Gang* 12. juli s.å. og Hestvold 1987: 181f. «Hvor håpløs falsk synet er på Hallesby og Indremisjonen», skrev Johnson til Stephan Tschudi 3. mars: Tschudis papirer.
- 442 Han rettet f.eks. et voldsomt angrep mot kristenfolket i en kronikk i *Verdens Gang* 14. oktober 1946. Han hevdet at de på kort tid var lykket i å etablere et bittert motsetningsforhold til «sekulariserte» landsmenn. «[F]ra alle kanter stikker de hodet fram i aviser, i resolusjoner, i tidsskrifter, i bøker og i politikk. Og alle søker de å presse seg fram med mer eller mindre skjulte påstander om at det var 'Vår kamp' som frelste landet, med krav om økt makt over skole og kulturarbeid, og med nedvurdering av alle dem som ikke står på kristen grunn.» Wyller hadde sittet flere år i tyske konsentrasjonsleirer under krigen. Kronikken ble gjengitt i *Dagen* 19. oktober 1946 og senere trykt i Wyller 1948: 186–193. I 1946 og 1947 lå Wyller også i skarp polemikk med prestene Arne Fjellbu og Sigurd Opdahl gjennom en serie innlegg i *Samtiden* om sekularisering, sekulær humanisme og kristendom. Jf. *Dagen* 4. februar 1950 om Wyllers debatt med flere statskirkeprester under et møte i Studentersamfunnet i Bergen. Han hevdet her at kristendommens idéinnhold stod i åpenbar strid med vitenskapens resultater, og at dens etikk ikke samsvarte med det

- som var godkjent moral i dagens samfunn. – Om sekulariseringsbegrepet, se note 342.
- 443 Wyller 1950: 18; 26; 20. Wyllers syn på norsk kristenliv finnes også uttrykt i hans artikkel i *Studentene fra 1906* og i Wyller 1948.
- 444 Wyller 1950, 21 f.
- 445 Wyller 1950: 16.
- 446 Wyller 1950: 28.
- 447 Wyller 1950: 28.
- 448 Wyller 1950: 30.
- 449 *Arbeiderbladet*, 27. februar 1950.
- 450 Brev fra Johnson til Tschudi av 3. mars 1950: Tschudis papirer.
- 451 Dette framgår av brev av 27. februar 1950 fra Seierstad til henholdsvis Gustav Ballestad i Det Vestlandske Indremisjonsforbund og Einar Amdahl i Det Norske Misjonsselskap: MF, Seierstad E 2. Det framgår av korrespondansen at Seierstad alt hadde vært i kontakt med sentrale personer i Norsk Luthersk Misjonssamband.
- 452 Leder i *Dagen* 1. mars 1950. Også generalsekretær Einar Amdahl i Det Norske Misjonsselskap fryktet at religionsundervisningen i skolen og Menighetsfakultetets eksamensrett stod på spill, foruten planene om å revidere kirkeordningen (se s. 176 ff.), og at dette var ledd i en plan i Arbeiderpartiet. «Arbeiderpartiet vil ved å følge Wyllers og Arbeiderbladets appell oppgi demokratiets prinsipper, og anta kommunismens», hevdet Amdahl: *Dagen* 29. mars 1950, tidligere trykt i *Norsk Misjonstidende* 25. mars. Wyller tok i et senere nummer av *Misjonstidende*, gjengitt i *Vårt Land* 16. mai 1950, avstand fra at han selv ville fremme kommunisme eller frata Menighetsfakultet eksamensretten eller på annen måte hindre ortodoks kristendom.
- 453 *Arbeiderbladet* 2. mars 1950.
- 454 *Arbeiderbladet* 15. mars 1950.
- 455 *Arbeiderbladet* 4. mars 1950.
- 456 *Arbeiderbladet* 29. mars 1950.
- 457 *Vårt Land* 10. mars 1950; *Arbeiderbladet* samme dag. Jf. også referat fra *Demokraten* i *Arbeiderbladet* 13. mars. Om opposisjonen i arbeiderpressen mot *Arbeiderbladets* linje, se også «Vil arbeiderpressen religiøs sanering?» av Lars Sæter i *Vårt Land* 29. mars 1950 og «Politik och religiøs sanering» i *Göteborgs Morgonpost* 4. april 1950.
- 458 *Arbeiderbladet* 15. og 16. mars 1950.
- 459 *Arbeiderbladet* 22. april 1950.
- 460 Se til dette ledere i *Arbeiderbladet* 13. og 14. juli 1950, artikler av Johnstad i samme avis 20. juli og 11. august, «Tragediens siste akt» av Wyller 22. juli og uttalelser fra Havig-Gjelseth referert i samme avis 12. juli og 14. november.
- 461 Leder i *Dagen* 23. mars 1950.
- 462 *Dagen* 29. mars 1950.
- 463 Brev av 22. juli 1950: MF, Seierstad, E 2.
- 464 Følgende sitater er fra *Retstidende* 1953, hvor høyesteretts- og herredsrettsdommene er referert fra s. 435 til 448. Bamble indremisjon var ikke tilknyttet Det norske lutherske Indremisjonsselskap. Se også *Årbok for Den norske kirke* 1953: 30 f. Saken er fylldig belyst gjennom dokumenter i Oslo bispedømmes arkiv (SAO/A 10378, D/De/L0041).
- 465 *Retstidende* 1953: 447.
- 466 Hans Arnesen i *Fritt slag* 15, 1953.
- 467 *Arbeiderbladet* 6. februar 1950.
- 468 *Arbeiderbladet* 28. januar 1950.

- 469 *Arbeiderbladet* 21. februar 1950.
- 470 *Arbeiderbladet* 23. februar 1950.
- 471 Dietrichson i intervju med *Aftenposten*, her referert etter *Haugesunds Avis* 24. februar 1950. Jf. innlegg av stiftskapellan Brynvald Alvarstein i *Adresseavisen* 27. mai 1950 og S.tid. 1950: 1280.
- 472 S.tid. 1950: 1287. Jf. innlegg av Thore Fagereng i *Arbeiderbladet* 23. februar 1950 og møtereportasjonen i *Aktuell* nr. 5, 1950.
- 473 *Arbeiderbladet* 9. mai 1950. Jf. Evangs analyse av Freemans framgangsmåte i *Aktuell* nr. 5, 1950, under tittelen «Skaden han gjør». Her skrev Evang bl.a. om sin undring over «at ikke ansvarlige, religiøse organisasjoner har grepet inn overfor smakløsheten».
- 474 Her sitert etter Marøy 1953: 57, jf. S.tid. 1950: 1025, 1279.
- 475 S.tid. 1950: 1025. Jf. S.tid. 1950: 1279 om at restriksjonen til slutt bare var at Branham måtte «holde seg innenfor rammen av gjeldende lov».
- 476 Her sitert fra eksemplar i PA 320, del 1, eske 37. Jf. Marøy 1953: 58; og *Arbeiderbladet* 6. mai 1950. Protesten ble utformet før underskriverne var klar over at politiet hadde moderert sitt standpunkt overfor Branham noe.
- 477 S.tid. 1950: 1275. Jf. Trygve Brattelis (A) og Jacob Friis' (A) tilsvarende synspunkter s. 1283 og 1286.
- 478 *Arbeiderbladet* 20. mai 1950. Berggrav erklærte seg samtidig eksplisitt uenig i «de midler som blir brukt» under møtene. Senere skrev Berggrav at de spontane reaksjonene ikke kom fordi man «godtok Branham», men «fordi man var sjokkert over politiets forhånds-forbud»:
- gjennomslag av brev fra Berggrav til justisminister Gundersen av 26. mai 1950: PA 320, del 1, eske 37. Jf. Christies avstandtaken S.tid. 1950: 1280. Fredrik Wisløff (se s. 134) skrev 24. mai 1950 til Berggrav at han ikke kunne «se det annerledes enn at en helbredelsesvirksomhet av denne art kan virke skadelig både åndelig, sjelig og legemlig. Og derfor må ikke protesten mot politi-forbudet gi inntrykk av at man går god for enhver form for helbredelse ved bønn»: PA 320, del 1, eske 37.
- 479 O.tid. 1950: 177.
- 480 Se lederen i *Dagen* 11. februar 1950.
- 481 Wyller 1950: 30 f.
- 482 For et tidstypisk eksempel på hvordan Evang ble oppfattet, se cand. theol. Konrad Stormarks kronikk i *Dagen* 19. januar 1951, hvor Evangs «flokk» i kulturkampen tillegges dette målet: «Kristendomen skal heilt enkelt ryddast ut or all offentleg styr [sic] og stell og or all skule. Jamsides dette skal dei kristne moralbandi brytast. Folket skal oppsedast til å leve etter driftene sine.» Se også s. 101 over. Jf. Skard 1945: 13.
- 483 *Arbeiderbladet* 20. mai 1950.
- 484 Brev fra Justisdepartementet v/ Gundersen til Berggrav av 22. mai 1950: PA 320, del 1, eske 37.
- 485 Gjennomslag av brev fra Berggrav til Gundersen av 26. mai 1950: PA 320, del 1, eske 37.
- 486 Sst. Denne lederartikkelen i *Kontakt* var en viktig referanse for Berggrav, som han nevnte i en rekke ulike sammenhenger. Jf. s. 73 f. over.
- 487 S.tid. 1950: 1277. Jf. Bratteli (A) s. 1283.
- 488 Leder i *Arbeiderbladet* 6. juni 1950.

- Debatten i Stortinget 5. juni gjaldt en interpellasjon fra C.V. Lange (A) om hvorvidt kvakksalverloven burde revideres for å bli klarere.
- 489 Horn 1993: 16. Jf. Horn 2018: 283 ff.
- 490 Horn 2018: 35, 51, jf. 285. Sønnen, Kjell Horn, stod både politisk og livssynsmessig på samme linje som sin far, og var lenge aktiv i Human-Etisk Forbund. Hans biografi over faren tegner likevel, eksplisitt og på mange måter, et lite flatterende bilde av en sosialt usikker person med liten selvinnsikt.
- 491 Horn 2018: 85, 227, 285 f.
- 492 Horn 2018: 287, jf. 327 («Så vel praktisk som mentalt hadde han brukt mange år på å aksle oppgaven med å fravriste kirken sitt monopol på livssynets område»).
- 493 Horn 1993: 17, jf. 18.
- 494 Se *Norsk Kirkeblad* nr. 23, 1949 (bl.a.: «Vi håper at det bare er blind alarm, mindre for kirkens skyld enn for regjeringens skyld. For den regjering som vil fremme en sånn sak, ville dermed selv ha satt et ikke-kristent stempel på seg. Og det tror vi neppe regjeringen gjør.»); *Morgenbladet* 2. november 1949 (bl.a. «Arbeiderpartiet synes å være kommet ut i et radikalt stormvær etter valget»).
- 495 *Dagbladet* 22. februar 1950.
- 496 Horn 2018: 55, 181 f., 280, 297, 330.
- 497 Jf. Knutsen 2006: 52 f., 54, 55.
- 498 Knutsen 2006: 172.
- 499 Her har den språklige situasjonen endret seg betraktelig siden tiden rundt 1950. Det sjokkerte og utfordrende ved begrepsbruken er over tid blitt så avvekket at det knapt lenger er merkbart.
- 500 Se f.eks. Horn 2018: 302; S.tid. 1951: 1220 (Moen), 1224 (C.V. Lange); 1227 (Torp); 1231 (Oksvik); *Arbeiderbladet* 28. mai 1951; T. Wyller i *Arbeiderbladet* 29. mai 1951; R. Ullmann og A. Seweriin i *Arbeiderbladet* 28. februar 1953; E. Jørgensen i *Arbeiderbladet* 15. mai 1959.
- 501 Her sitert etter *Nationen* 23. september 1950. Jf. Horn 1993: 44.
- 502 For tidstypiske eksempler, se f.eks. lederen i *Nationen* 23. september 1950; John Johnson referert i *Arbeiderbladet* 9. april 1951; Ragnar Ullmann i *Arbeiderbladet* 28. februar 1953. Et eksempel på tilsvarende kritikk av «sekularisert humanisme» fra tiden før Horn markerte seg offentlig, ble framført av Arne Fjellbu i artikkelen «Sekulariserings atombombe» i *Samtiden* 1946, s. 350–359. Jf. s. 164 f. under, om parallelle anklager mot den moderne statens verdigrunnlag.
- 503 *Arbeiderbladet* 9. april 1951.
- 504 Horn 2018: 330, jf. 364, hvor også Werna Gerhardsen, Aake Anker Ording, Theodor Broch, Olav Dalgaard, Aksel Zachariassen og Alfred M. Nilsen er nevnt som tidlige støttespillere fra arbeiderbevegelsen. Torgunn Gerhardsen utsatte visstnok konfirmasjonen med et år for at den skulle kunne skje borgerlig: Gerhardsen 2002: 220 f.
- 505 *Arbeiderbladet* 7. mai 1951.
- 506 S.tid. 1951: 1218.
- 507 S.tid. 1951: 1220.
- 508 *Arbeiderbladet* 21. mai 1951, jf. lederne 23. og 28. mai.
- 509 S.tid. 1951: 1226.
- 510 *Aktuell* nr. 25, 1954. Utgangspunktet for lederen var Torolf Elsters tale det året, som Bratland mente fortjente et mye større publikum.
- 511 Knutsen 2006: 55, jf. 157.

- 512 Knutsen 2006: 157, 175, 176.
Prestedatteren Nordland var en av Helge Sivertsens nære skolepolitiske medarbeidere.
- 513 S.tid. 1959: 1268; 1281.
- 514 *Morgenbladet* 7. august 1962. Jf. Horn 2018: 343 f.
- 515 For et tidstypisk eksempel, se Ronald Fangens artikkel «Nødvendig – og forkastelig?» i *Kirke og kultur* nr. 2, 1946, bl.a.: «Det er arbeiderpartiene som her i landet har makten og dermed møter alle dens farer og fristelser. Faren for vårt demokrati er først og fremst den at et flertallsparti kan avgjøre alle saker (både i storting og kommunestyre) på forhånd, slik at debatt og avstemning ikke har noen som helst reell betydning.»
- 516 Skard 1945: 48.
- 517 Tale i Stockholm høsten 1944, her sitert etter *Luthersk Kirketidende* 7, 1954. Molland hadde framført en liknende argumentasjon i en artikkel i *Kirke og kultur* i 1938. Torleiv Austad og Aud V. Tønnesson har begge bemerket at Molland trolig hadde en sterk innflytelse på Berggravs kritiske syn på velferdsstaten, se f.eks. Tønnessen 2000: 58 ff.
- 518 Vold 1946: 9.
- 519 Vold 1946: 11 f. Se også s. 51 over.
- 520 Tschudi 1945: 123, 124.
- 521 Tschudi 1945: 126.
- 522 Tschudi 1945: 126 f.
- 523 PF 1947: 25. Jf. også Opdahl i *Samtiden* 1947: 74.
- 524 PF 1947: 28.
- 525 PF 1947: 32.
- 526 PF 1947: 30.
- 527 PF 1947: 59. Om Aalens kritiske analyse av marxismen i mellomkrigstiden, se bd. 1, s. 416 f.
- 528 *Kirke og kultur* 1950: 610. En liknende kritikk var blitt framført på lederplass i *Vårt Land* 5. august 1948. Jf. Tønnessen 2000: 264 ff. om velferdsstatskritikken i *Vårt Land*.
- 529 *Kirke og kultur* 1959: 612 f.
- 530 *Kirke og kultur* 1959: 613.
- 531 *Kirke og kultur* 1950: 613.
- 532 *Kirke og kultur* 1950: 615.
- 533 *Kirke og kultur* 1950: 615.
- 534 A. Seierstad et al. 1949: 186.
- 535 A. Seierstad et al. 1949: 186.
- 536 A. Seierstad et al. 1949: 186 f., jf. 180.
- 537 Amdahl avsluttet artikkelen slik: «Den kristne teologi har fått kall og evne til å se problemet og gi svaret på dens [sic] løsning. Samtidig er den kristne teologi klar over at oppløsning av menneskets substans og statens substans er den siste fase i slektens historie i denne tilværelse. Det betyr Antikrists triumf i endetiden. Dyret fra avgrunnen er alle jordiske tings oppløsning»: A. Seierstad et al. 1949: 187. Amdahl gjentok en del av sin statskritikk i en tale til det 17. frivillige kirke-møte høsten 1951. Her gjentok han faren for en totalitær utvikling i de vestlige demokratiene og påpekte at velferdsstaten grep inn på områder hvor kristendommen (og av og til humanitære idealer) tidligere hadde vært virksom, men at staten i motsetning til den ikke hadde noe klart, overmenneskelig ideal. Talen ble trykt som kronikk i *Dagen* 1. og 2. november 1951. Flere av Amdahls formuleringer i den ligger meget nær opp til dem fra Olav Valen-Sendstad i januar 1951, se s. 164 under.
- 538 *Dagen* 30. august. I kronikken skrev Amdahl også: «I dag står da to livsanskuelser i skarp frontstilling

- mot hverandre. Den ene finner lykken i 'frigjørelse' av individ og samfunn fra kristen tro og moral. Den andre er fast forankret i personlig kristentro og vil gjøre kristendommen til livskraften i vårt folks liv.»
- Talen på Landsvennesteignet er referert i *Dagen* 26. august 1949.
- 539 Bispemøtet 1950: 34. Brevet er også trykt i *Kirke og kultur* 1950, s. 625–628. Det er delvis sitert i *Arbeiderbladet* 11. november 1950.
- 540 *Arbeiderbladet* 11. november 1950.
- 541 Leder i *Vårt Land* 13. november 1950.
- 542 Om invitasjon og mottakelse, se Høiesen 1997: 382–383. Kronikkene stod i *Dagen* 10.–13. januar og i *Vårt Land* 11.–13. og 15. januar 1951.
- 543 Her sitert fra *Vårt Land* 11. januar 1951. Jf. kronikken 15. januar: «For vi vet at sosialisme lar seg forstå som en naturlig, historisk frukt av reformasjonens kirkebegrep.»
- 544 Her sitert fra *Vårt Land* 12. januar 1951.
- 545 Her sitert fra *Vårt Land* 13. januar 1951.
- 546 *Vårt Land* 7. februar 1951, *Luthersk Kirketidende* nr. 6, 1952. I artikkelen i *Vårt Land* listet Berge opp en rekke saker som han mente avslørte regjeringspartiets ønske om «å ødelegge vårt folks kristelige og moralske arv».
- 547 Tønnessen 2000: 274 f.
- 548 *Kirke og kultur* 1952: 456.
- 549 *Kirke og kultur* 1952: 457 f.
- 550 *Kirke og kultur* 1952: 461.
- 551 *Kirke og kultur* 1952: 461.
- 552 *Dagbladet* 30. juli 1952. Om reaksjonene på Berggravs velferdsstatskritikk, se også Tønnessen 2000: 296 ff.
- 553 *Arbeiderbladet* 31. juli 1952, jf. også lederen 4. august.
- 554 PF 1953: 52.
- 555 PF 1953: 57. Strømme kom våren 1953 på kant med Nidaros bispedømmeråd på grunn av et innlegg i *Dagbladet* 21. februar, hvor han i forbindelse med «Helvetestalen» (se s. 202 f.) anklaget professor Hallesby for «dogmatisk despoti» og terrormetoder.
- 556 *Arbeiderbladet* 11. november 1952. Forestillingen om at kirken var motstander av bedre sosiale kår fordi nød og utrygghet gjorde folk mer mottakelige for dens forkynnelse, hadde forekommet i mellomkrigstiden (se bd. 1 s. 369 ff.). Den ble også framført i en artikkel om velferdsstatskritikk av Thorolf Jan Helgesen i *Kontakts* desembernummer 1952, altså skrevet kort tid etter debatten utløst av Hauges foredrag. Helgesen mente det kunne se ut til «at kirken til en viss grad frykter de bedrede materielle kår som velferdsstaten tar sikte på», da visstnok fordi man trodde «at bedrede materielle kår leder ens oppmerksomhet bort fra det oversanselige».
- 557 *Arbeiderbladet* 13. november 1952. *Arbeiderbladet* hadde alt 11. november trykt en kronikk av pastor Leif Brunvand, som så det som «utenfor virkelighetens verden å fable om fare for diktatur, politisk eller åndelig, i våre vesteuropeiske velferdsstater» og at velferdsstaten forutsatte «de elementære menneskerettigheter om menneskets frihet». Med erfaring fra Oslo østkant og Sjømannsmisjonen uttrykte Brunvand takknemlighet overfor det gode samarbeidet om velferd mellom myndighetene og kirken.
- 558 *Arbeiderbladet* 14. november 1952.

- 559 *Orientering* 13. februar 1954.
- 560 «Redaksjonelle noter» i *Kirke og kultur*, april 1956, s. 193–196. Noen av tankene, som at velferdsstaten svekket individets ansvarsfølelse, ble hevdet av Berggrav i en rundebordskonferanse arrangert av Norges Kristelige Studenterforbund 22. mars, referert i *Vårt Land* dagen etter.
- 561 Gerhardsen intervjuet i *Vårt Land* 21. desember 1954. Arbeiderpartilederen erklærte at han ikke trodde Berggrav faktisk mente dette, men syntes altså at uttalelsene hans lett kunne tolkes slik. Jf. s. 288.
- 562 Se Skagen 2018: 128–157 for en fyldig presentasjon av dette miljøet, hvor Jens Bjørneboe var en av anførerene. I romanen *Under en hårdere himmel* fra 1957 skildret Bjørneboe hvordan den kulturradikale, marxistiske intelligentsiaen kjempet en uforsonlig og utrettelig kamp mot kristendommen, siden den måtte fjernes før menneskenes sinn og deretter samfunnsmakten kunne sikres: Bjørneboe 1957: 56 f. (I romanen er standpunktet plassert på 1930-tallet.)
- 563 Tønnessen 2000: 319, jf. 303 ff.; 368.
- 564 Aarvik 1956: 168; jf. 155 f.
- 565 Aarvik 1956: 168 f. Jf. Karl Marthinussens *Kristendom og politikk* s. 99–105. Denne boka fra 1965 fungerte som et ideologisk grunnlag for Kristelig Folkeparti; den var samtidig «eit uttrykk for den tradisjonen partiet hadde bygd på til då» (Solhjell 2008: 182). Biskop Marthinussen (se bd. 1, s. 208, 212, 278) skrev bl.a. (s. 105): «En rett velferdsstat vet nok at mennesket lever av brød, men det lever ikke av brød alene, heller ikke alene av teknikk, kunst, vitenskap, av kultur, men av Guds levende ord, av Jesus Kristus og hans ånds gjerning mellom oss. Kun derved kan velferdsstaten trekkes bort fra den materialismens og maktens demoni som er dens alvorligste fare.» Jf. Marthinussen s. 19 f. om (velferds)statens tendens til totalitarisme og til å fremme en nærmest religiøs statsdyrkelse.
- 566 Tschudis artikkel stod opprinnelig i *Vår kirke*, her sitert etter *Brorskap* 5, 1959.
- 567 Aarvik oppfattet selv reformen som oppfyllelsen av en programpost formulert av Kristelig Folkeparti allerede på 1930-tallet: Aarvik 1985: 92. Jf. Olstad 2021: 112.
- 568 Uffe Østergård (om den danske velferdsstaten) i Schjørring og Bak 2005: 175.
- 569 Her sitert etter Alvunger 2006: 81 f.
- 570 Se bind. 1, s. 620–627 og bl.a. Kersbergen og Manow 2009; Knudsen 2000; J.H. Petersen 2016; K. Petersen 2003; Schjørring og Bak; Zetterberg 1984. Jf. Agøy 2014 og Agøy 2017.
- 571 Sitatet er fra Alvunger 2006 s. 35 f., jf. 29 ff., 35 f. For hans konklusjoner, se bl.a. s. 183 og s. 202–208.
- 572 Alvunger 2006: 205.
- 573 *Kontakt* 8, 1947.
- 574 Intervju med Victor Andersson 6. august 2020. Andersson ble cand. theol. i 1954 og arbeidet ved IKO fra 1956 til 1958.
- 575 Fredrik Grønningsæter i *Arbeiderbladet* 4. mars 1950. Andre indikasjoner i samme retning er at begge teologene som – med forbehold om at de er korrekt identifisert – tidligere er nevnt som støttespillere

- i NKPs arbeid med religionssaken på 1940-tallet, hadde sin utdannelse fra Menighetsfakultet, se note 111 og 135. Georg A. Stousland Møller, som vi før har møtt som et sentralt medlem i Norges Kristne Arbeideres Forbund, var selv teolog fra Universitetet i Oslo, men uttalte 25. februar 1956 til *Arbeiderbladet* at han aldri hadde kunnet «skjønne kjetterjakten på Menighetsfakultet. Vi trenger begge fakultetene».
- 576 Intervju med Victor Andersson 6. august 2020; Oftestad og Røsæg 2008: 32, jf. 33.
- 577 Se brev fra Henry Holm til Oslo Arbeiderparti av 22. november 1946, AAB, Arbeiderpartiet, De 2. Holm framholdt bl.a.: «Det er [...] på dette felt våre motstandere forsøker å vinne de fleste stemmer – Arbeiderpartiet er imot kirken og kristendommen, heter det, og derfor må kirken stå mot partiet. Dette syn kan og må endres, og det greieste vilde være om vi fikk makten i alle menighetsrådene, slik at vi kunne kontrollere våre motstandere på denne front.» – Jf. «Sannheten frigjør» av J. Spjeldnæs i *Arbeiderbladet* 1. mars 1950.
- 578 For noen få kronologisk spredte eksempler, se «Støre kurs» av Tarald Nomeland, *Arbeiderbladet* 4. februar 1953; «Kirkens rådgivende organer», leder i *Fritt slag* nr. 8, 1951; «Borgerlig konfirmasjon» av Einar Jørgensen, *Arbeiderbladet* 26. mai 1959.
- 579 Brev fra Storeide til Olav Oksvik av 25. januar 1946, her sitert etter Norderval 1989: 172, 173. Oksvik var visepresident i Odelstinget, og Storeide ønsket partifellens støtte til å få et «bedre» embete. Som Norderval viser, hendte det at Oksvik engasjerte seg i saker av denne typen. Storeide var kommunestyremedlem i Solund da han skrev brevet, og ble stortingsrepresentant for Arbeiderpartiet fra Hordaland 1954–1965.
- 580 Øvrige medlemmer var Kornelius O. Kornelius, domprost i Stavanger (se bd. 1), lagtingspresident (V) Jakob Lothe og sorenskriver Tarald A. Lundevall. Om Hjelmtveits holdning, se Furre 1984: 201, 241; Heiene 1992: 385; brev fra Hjelmtveit til Berggrav av 24. mars 1948: PA 320, del. 1, eske 42; og brevveksling mellom Hjelmtveit og Berggrav i juli og august 1945: PA 320, del. 1, eske 45. Nemndas arbeid kan følges i ganske stor detalj gjennom dokumenter i Berggravs privatarkiv.
- 581 *Innstilling ...* 1948: 3; jf. Ot.prp. nr. 75 (1951): 1.
- 582 *Innstilling ...* 1948.
- 583 Stiftsdirleksjonene var gamle organer på bispedømmenivå. De bestod av biskopen og fylkesmannen i fylket hvor bispesetet lå, og hadde bl.a. et overordnet ansvar for tilsyn med kirkebygninger, kirkegårder og prestegårder.
- 584 Furre 1984: 242, jf. Voksø 1994b: 43. *Dagen* oppfattet 18. mars 1948 saken slik at «[d]et aristokratiske kirkesynet har ofret 'kallelesprinsippet' og det demokratiske kirkesynet har ofret kirkemøtet». Kornelius og Hallesby var de i nemnda som særlig gikk inn for et kirkemøte.
- 585 *Norsk Kirkeblad* 8, 1948. Innlegget er usignert, men ble mange ganger senere tillagt Christie, som aldri benektet forfatterskapet.
- 586 *Verdens Gang* 23. juli 1948.

- 587 *Aftenposten* 13. august 1948.
- 588 *Dagbladet* 23. november 1948.
Nemndas forslag var at fire av sju medlemmer av domkapitlene skulle velges indirekte av menighetsrådene, og at domkapitlene skulle velge tretten av tjuefem medlemmer av Kirkerådet.
- 589 Se *Arbeiderbladet* 3. februar 1949; jf. Furre 1984: 213.
- 590 S.tid. 1950: 178.
- 591 Disse og de følgende sitatene fra Wyllers artikkel i dette avsnittet: *Arbeiderbladet* 21. oktober 1950. Dette var den første av to artikler om kirke og stat; den andre kom 23. oktober.
- 592 *Vårt Land* 24. oktober 1950; jf. innlegg av Fredrik Grønningseter i *Arbeiderbladet* 2. november 1950 og av Georg A. Stousland Møller i *Arbeiderbladet* 28. november.
- 593 Innlegg av Harry Stenback i *Arbeiderbladet* 26. oktober 1950, med omtale av angivelig stor og positiv oppmerksomhet om Wyllers artikler.
- 594 Ot.prp. 75 (1951): 2. Jf. T. Ellingsen i Voksø 1984: 130 f.
- 595 *Kirke og kultur* 1949: 579.
- 596 Sokneprest Fredrik Knudsen i *Luthersk Kirketidende* nr. 2, 1952.
- 597 Gjennomslag av brev fra Berggrav til Hjelmtveit, Hallesby, Lothe, Hansson, Smemo og Christie, datert Vågåmo, juli 1951: PA 320, del 1, eske 4. Berge Furre tolker brevet bl.a. som et forsøk på å hindre kirkelige protester, som han fryktet ville vekke sterke motkrefter til live: Furre 1984: 214. Se også Heiene 1992: 386 og Tønnessen 2000: 284 f.
- 598 Hansson forsvarte proposisjonen og redegjorde for sitt syn i et langt brev til Berggrav av 12. oktober 1951: Oslo bispedømme, D/De/L0001. Jf. også Hanssons brev til Berggrav av 18. september 1951: PA 320, del 1, eske 4.
- 599 *Fritt slag* 8, 1951.
- 600 *Fritt slag* 12, 1951.
- 601 Begrepet ble bl.a. brukt i *Fritt slag* nr. 31 og 33, 1952; jf. kommentaren i *Dagen*, sitert i *Norsk Kirkeblad* nr. 19, 1952.
- 602 Kronikk i *Arbeiderbladet* 8. mars 1952.
- 603 Denne motsetningen ble også kommentert på ulike stadier i prosessen, se. bl.a. *Dagen* referert i *Norsk Kirkeblad* nr. 19, 1952, og Eivind Berggrav i Det frivillige kirkeråd 1953: 11 f.
- 604 Se bl.a. Johnsen i *Arbeiderbladet* 22. februar 1952; Trygve Wyllers i samme avis 8. mars.
- 605 Albert Raaen i *Arbeiderbladet* 7. desember 1951.
- 606 Kronikk i *Arbeiderbladet* 22. februar 1952.
- 607 *Arbeiderbladet* 22. mars 1952.
- 608 Leder i *Fritt slag* 31, 1952.
- 609 Kronikk i *Fritt slag* 33, 1952.
- 610 Innst. O. XVI (1952): 10.
- 611 AAB, Friis, Jakob, F-L0001, legg «Om den nye kirkeordningen». Dokumentene her viser at Friis også lot seg påvirke av Trygve Wyllers artikler. Jf. også «Innstill kirkelandsmøtene!» av teologiprofessor ved Universitetet i Oslo Arvid S. Kapelrud i *Dagbladet* 5. november 1957. Her framgår det at Kapelrud var blitt kontaktet om saken av et medlem av kirke- og undervisningskomiteen, og at han sterkt hadde frarådet at det ble opprettet et kirkeråd siden det «sikkert ville

- bli tatt under kontroll av teologiske pressgrupper».
- 612 AAB, Friis, Jakob, F-Lo001, legg «Om den nye kirkeordningen», udatert og ubetitlet notat som begynner «Naturligvis stor sympati for H.J.'s linje». Notatet kan være laget som innledning til et møte i Arbeiderpartiets stortingsgruppe, etter at Johnsens standpunkt var blitt kjent.
- 613 Det må i denne sammenheng nevnes at nestformannen i Arbeiderpartiets gruppestyre, Gustav Natvig-Pedersen, under debatten i Odelstinget benektet at det hadde vært lagt noe press på stortingsgrup-
pas medlemmer, og at han derfor ikke visste hvilken stilling de ville innta: O.tid. 1953: 195.
- 614 Et håndskrevet notat i den nevnte dokumentasjonen inneholder bl.a. «Desavuere regj. | Storm hvis forkast».
- 615 Møtebok for Arbeiderpartiets stortingsgruppe, AAB: gruppemøte 12. mars 1952.
- 616 Se Furre 1984: 219, 243. Fures framstilling bygger på opplysninger fra Johnsen i 1984, bekreftet av Trygve Bull, som også kjente saken godt.
- 617 Se Albert Raaen i *Arbeiderbladet* 7. desember 1951, Håkon Johnsen i *Arbeiderbladet* 22. februar 1952; «Den historiske bakgrunnen for spørsmålet om ny kirkeordning» av Egil Nygaard Brekke i *Kirke og kultur* nr. 1, 1952 og svaret fra Friis i nr. 3, 1952.
- 618 Andreas Aarflot har i intervju kommentert at Johnsen hadde en egen evne til å trekke med seg andre. For redaksjonen i *Luthersk Kirketiden-*
de, hvor Aarflot kom med fra 1962, stod Johnsen «hele tiden som en ubøyelig og fanatisk og veldig bas-
tant motstander av det aller meste»: Intervju med Aarflot 10. november 2017.
- 619 Furre 1984: 219 f.
- 620 Leder i *Dagbladet* 24. februar 1953. *Dagbladets* framstilling bygger åpenbart på rykter – «Det sis» – og det bør nok nevnes at avisen på flere punkter presenterte leserne for uriktige opplysninger om saken. Eksempelvis hevdet lederskribenten 18. februar, trolig sjefredaktør Einar Skavlan, feilaktig at komitéflertallet hadde opprettholdt forslaget om et kirkeråd. Lederen 24. februar gav feilaktig inntrykk av at proposisjonen opprettholdt kirkeordningsnemndas forslag om å omdøpe bispedømmerådene til domkapitler.
- 621 At Moen mente at proposisjonen var en rimelig oppfyllelse av løftene i Fellesprogrammet, går klart fram av hans innlegg om saken på Stortinget. Motivet å ikke gjøre kirken til motstander er et som Berge Furre legger vekt på: Furre 1984: 231. Det finnes ikke i Moens taler på Stortinget, men Furre viser, når det er snakk om å forstå Moens standpunkt, til intervjuer med Einar Gerhardsen og Helge Sivertsen.
- 622 Brev fra Kobro til Berggrav av 14. januar 1953; brev fra Natvig til Berggrav mfl. av 10. januar 1953, begge i PA 320, del 1, eske 4. Natvig fungerte som Den midlertidige kirkeledelsesrepresentant i Stockholm fra august 1943 til mars 1945. Kobro fant grunn til å nevne at Oddvar Aas, assisterende presseattaché ved legasjonen i Stockholm med lang

- fartstid i arbeiderpartipressen, eksplisitt hadde lovet ham at brevet skulle presenteres som privat.
- 623 Leder 5. november 1952. Skribenten, trolig redaktør Knut Kvigne, skrev at «i det øyeblikk kirken som institusjon skulle blande seg opp i det politiske liv, dukker det uunngåelig fram en kile mellom statskirken og staten». I dette ligger selvsagt en fundamentalt annen forståelse av forholdet mellom statskirke og stat enn den kirkeordningsnemnda hadde lagt til grunn.
- 624 Begge aviser, 4. november 1952.
- 625 Leder i *Dagbladet* 4. november 1952.
- 626 *Luthersk Kirketidende* nr. 21, 1952.
- 627 *Vårt Land* 4. november 1952.
- 628 PF 1953: 141.
- 629 Her referert etter *Arbeiderbladet* 14. november 1952. Schjelderup argumenterte her for at Stortinget burde utsette saken.
- 630 BM 1952: 43.
- 631 Furre 1984: 221. Dessverre mangler referansen hos Furre. Trolig er det snakk om et brev fra Johnsen til Furre nevnt andre steder i Fures artikkel.
- 632 Dokumenter i PA 320, del 1, eske 4 og i Oslo bispedømme, D/De/L0001 viser forhistorien til disse uttalelsene. Det første utkastet til brevet fra Det frivillige kirkeråd ble forfattet av rådsmedlemmet Einar Amdahl. Det frivillige kirkeråd oppfordret også bispedømmerådene til å engasjere seg.
- 633 Det frivillige kirkeråd 1953: 6. Berggravs uttalelse rettet seg i større detalj mot enkeltheter i komitéfretallets innstilling, som han mente å kunne vise var både urimelig, insinuerende, inkonsekvent og historisk uetterrettelig.
- 634 Det frivillige kirkeråd 1953: 6.
- 635 *Arbeiderbladet* 10. januar 1953.
- 636 Leder i *Morgenbladet* 10. januar 1953.
- 637 Leder i *Nationen* 10. januar 1953.
- 638 *Aftenposten* 13. januar 1953.
- 639 Møtebok for Arbeiderpartiets stortingsgruppe, AAB: Styremøte 15. januar 1953.
- 640 Furre 1984: 222.
- 641 Møtebok for Arbeiderpartiets stortingsgruppe, AAB: Styremøte 15. januar 1953. Forslaget kom fra Gustav Natvig-Pedersen.
- 642 Furre 1984: 223 f., jf. Tønnessen 2000: 322. Furre viser til at biskop Schjelderup hadde tatt til orde for utsettelse på Bispemøtet høsten i forveien (se s. 187 f.), og skriver at det nå var naturlig for Larssen å oppsøke Berggrav som «den leiande blant bispene». Imidlertid var Berggrav trådt tilbake som Oslo-biskop i 1951, og var siden den gang ikke møtende i Bispemøtet. Derfor er det mer trolig at han ble oppsøkt som den mest sentrale premissleverandøren for kirkeordningsnemndas innstilling. Se ellers referatet fra møte i Arbeiderpartiets stortingsgruppe 26. januar 1953, hvor Gerhardsen uttalte at «at en utsettelse etter sakens stilling var i partiets interesse». Jf. Heiene 1992: 387 f. Larssen hadde vært blant dem Berggrav hadde innbudt til fortrolig møte 21. desember 1950 (se s. 42 f.): Heiene 1992: 389 f.
- 643 Gjennomslag av brev fra Berggrav til Larssen av 17. januar 1953: 3; PA 320, del 1, eske 4.
- 644 Møtebok for Arbeiderpartiets stortingsgruppe, AAB: Styremøte 3. mars 1953.
- 645 *Dagbladet* 18. februar 1953, jf. leder-

- ne 16. februar og 20. mars. *Dagbladet* hadde parallelt en kampanje for å få Stortinget til å frata Menighetsfakultetet eksamensretten, og koplet den sammen med kirkeordningssaken. – Se også innlegg med samme tendens av sokneprest Hans Bauge og av lærer Tarald Nomeland i *Arbeiderbladet* for henholdsvis 24. januar og 4. februar 1953.
- 646 *Dagbladet* 14. mars 1953. Jf. innsendt artikkel «Slå kirkens maktpolitikere tilbake!» i *Arbeiderbladet* 19. mars 1953.
- 647 O.tid. 1953: 146.
- 648 O.tid. 1953: 148.
- 649 O.tid. 1953: 185.
- 650 O.tid. 1953: 191, jf. 204 (Jaklin). Mellom Lagtingets og Odelstingets behandling ble spørsmålet drøftet i styret for stortingsgruppen, som vedtok å godta konsesjonen: Møtebok for Arbeiderpartiets stortingsgruppe, AAB: Styremøte 20. mars 1953. Odelstinget vedtok så paragrafen om fellesmøtet enstemmig. Jf. *Arbeiderbladet* 21. og 23. mars og *Vårt Land* 21. mars 1953.
- 651 Se f.eks. O.tid. 1953: 138, 157, 170, 173, 185, 199; L.tid. 1953: 67, 81.
- 652 O.tid. 1953: 200.
- 653 O.tid. 1953: 163. Natvig-Pedersen skrev noen dager senere til Berggrav at han ikke så for seg at man kunne hindre at kirkerådet, om det var blitt vedtatt, ville komme «med uttalelser og råd som ville bære preg av ensretting og dømmesyke»: brev av 24. mars 1953; PA 320, del 1, eske 42.
- 654 O.tid. 1953: 174.
- 655 O.tid. 193: 140, jf. 139, hvor Friis omtaler «det truende språk» i henvendelsen fra Det frivillige kirkeråd, «et privat utvalg».
- 656 O.tid. 1953: 138.
- 657 Ot.tid. 1953: 139.
- 658 Se f.eks. Ot.tid. 1953: 190 (Nils Hønsvald); og 196 (Gustav Natvig-Pedersen).
- 659 Se f.eks. O.tid. 1953: 165, 183, 186, 189, 192.
- 660 O.tid. 1953: 172.
- 661 O.tid. 1953: 172 f.
- 662 O.tid. 1953: 190, jf. 2003, 204 og lederen i *Arbeiderbladet* 21. mars 1953. Se også Tønnessen 2000: 331 ff. om biskop Berggravs negative reaksjon på Hareides innlegg og Kristelig Folkepartis kampholdning mot Arbeiderpartiet.
- 663 O.tid. 1953: 164.
- 664 Gjennomslag av brev fra Berggrav til stortingspresidenten av 20. mars 1953; PA 320, del 1, eske 42. Merk at gjennomslaget senere feilaktig er påført «Smith-Ingebrigtsen» [sic] som adressat.
- 665 *Vårt Land* 23. mars 1953.
- 666 Brev fra Wikborg til Berggrav av 23. mars 1953; PA 320, del 1, eske 42. I samme eske finnes et brev i samme anledning fra Krf-formannen Nils Lavik til Berggrav av 24. mars; Lavik var «så i hugen» over Berggravs uttalelse.
- 667 Brev fra Sam. Knutzen til Berggrav av 26. mars 1953; PA 320, del 1, eske 42. Knutzen var den som under kirkekampen hadde organisert innsamlingen av lønn til prestene som hadde nedlagt embetene sine.
- 668 *Årbok for Den norske kirke* 1954: 22, 23. Jf. Berggrav 1954: 25.
- 669 «Kirkeordningen» av C. Fr. Wisløff, *Luthersk Kirketidende* 7, 1953.
- 670 Furre 1984: 230.
- 671 Furre 1984: 229. Jf. også Ellingsen

- 1973: 84 ff.; Oftestad 1998: 236 f.; Tønnessen 2000: 165; og Schjørring 2001: 72 (artikkel av Ingun Montgomery).
- 672 Innst. O. XVI (1952): 8 f.
- 673 O.tid. 1953: 157.
- 674 Sitert i *Arbeiderbladet* 18. november 1952.
- 675 Voksø 1984: 131 ff.; jf. Ellingsen 1973: 85.
- 676 Tønnessen 2000: 323.
- 677 Tønnessen 2000: 328–330; jf. Furre 1984: 231–233. Om fullmaktslovgivningen, se Nordby 1993 (artiklene av Rune Slagstad og Francis Sejersted); Sejersted 1984; Lyng 1972: 232–239; jf. Olstad 2021 91 ff.
- 678 Jørund Midttun viser til strømmingen i Arbeiderpartiet som så en motsetning mellom «demokratiske organer» og «et politisk og teologisk konservativt kirkeråd», og det kan synes uklart om han selv aksepterer motsetningen som rimelig; Midttun 1995: 26.
- 679 Seip 1963: 10.
- 680 Se til dette Slagstad 1998, kapittel 7, særlig s. 351 ff. Jf. Oftestads bidrag i Lundby og Montgomery 1981, særlig s. 117 f.
- 681 *Luthersk Kirketidende* 10, 1951.
- 682 Sst. Det Oksvik ifølge det stenografiske referatet hadde sagt, var at «kirken og det kirkelige liv i det hele tatt, også de ting som tangerer åndsfriheten, de reguleres bedre og er mer betrygget når man har kirken innenfor statens makt- og reguleringsområde»: S.tid. 1951: 1231.
- 683 Bispemøtet 1946: 6 f., jf. Presteforeningen 1948: 139. «Kirken har aldri vært og kommer aldri til å bli et statens organ», kommenterte, som vi før har sett, redaksjonen i *Norsk Kirkeblad* i nr. 24, 1946.
- 684 *Arbeiderbladet* 16. januar 1957.
- 685 Se f.eks. Bjarne Hareides direkte reaksjon i *Arbeiderbladet* 22. januar 1957, jf. lederen samme dag. Se også S.tid. 1957: 200 (Tande), og C. Fr. Wisløff i *Vårt Land* 5. oktober 1957.
- 686 Her sitert etter *De evige helvetesstraffer og bekjennelsen*: 13.
- 687 I de to nevnte avisene 31. januar 1953. Her sitert etter *De evige helvetesstraffer og bekjennelsen*: 15.
- 688 Brevet, en rekke av uttalelsene det gav opphav til, og Kirkedepartementets vurdering av saken finnes samlet i *De evige helvetesstraffer og bekjennelsen*.
- 689 Krog 1956: 134; Krog 1947: 134.
- 690 Krog 1956: 171.
- 691 Folk i forgrunnen» av J., *Fritt slag* 4, 1953. Jf. artikler og innlegg kritiske overfor Hallesby i nr. 7, 9, 10 og 13, 1953.
- 692 Se «Kristne arbeidere om Hallesby» av Fig. [Finn Gustavsen] i *Fritt slag* 5, 1953.
- 693 Se f.eks. «Professor Hallesby og hans radiotale» av Th. H.M. Nes, *Fritt slag* 6, 1953; «Vår kirke er en bekjennelseskirke» av A. Haugen i nr. 10 og «Takket skal Hallesby være» av Thorleif Petterson i nr. 11. Jf. innlegg i nr. 11, 12, 13 og 17 1953 og se s. 128.
- 694 *Fritt slag* 13, 1953. Kritikken gjaldt særlig et smededikt som laget mente var «lavt», urenselig og uverdigg AUF. Det var allerede kritisert av to innsendere i nr. 11, men redaksjonen hadde den gang svart at litt spøk måtte være tillatt. En ny kritikk kom i nr. 17.
- 695 *Orientering* 2. oktober 1954.
- 696 Innst. O. XVII – 1954: 3.

- 697 Castberg 1953: 64. Jf. Oftestad 1998: 239 ff.
- 698 Se f.eks. Johnsons kronikk i *Morgenbladet* 22. februar 1954.
- 699 Se til dette lederen i *Arbeiderbladet* 24. februar 1954.
- 700 *Vårt Land* 26. februar 1954.
- 701 Berggrav 1954: 5. Standpunktet ble kritisert på lederplass i *Verdens Gang* 2. mars, men Berggravs vurdering har stor autoritet ettersom han var den mest sentrale organisatoren av kirkekampen. Det innebærer selvsagt ikke at kirkelig motstand ikke kunne eller ville ha oppstått i andre former, men Berggravs poeng var at bredden og styrken i den kirkelige motstanden for en del avhang av måten den ble legitimert på, først og fremst gjennom *Kirkens grunn.*
- 702 Berggrav 1954: 27 f.
- 703 *Orientering* 13. mars 1953. Friis anførte bl.a.: «Folket begynner å bli 'luta lei' av det evige gnålet om at staten ikke er lojal mot kirken. Nå er det på tide at kirken gjør det klart om den akter å være lojal eller ikke mot staten og den norske grunnloven.»
- 704 Se Oftestad og Røsæg 2008: 147 f. for detaljer om tilkomsten av denne erklæringen. Jf. også *Årbok for Den norske kirke* 1955: 15 ff.
- 705 Innst. O. XVII (1954): 7. Dette var flertallssynet. Endre Vestvik fra Kristelig Folkeparti utgjorde et mindretall som sluttet seg til de fleste av flertallets bemerkninger og ikke la fram noen alternativ tilråding, men som mente at departementet hadde opptrådt som teologisk oversakkyndig og svart kategorisk der de fleste av biskopene ikke torde. Vestvik mente at departementet kunne ha nøydt seg med å oversende de innkomne sakkyndige uttalelsene til Schjelderup. Han tolket det dessuten slik at uttalelsene samlet sett gikk *mot* Schjelderups syn.
- 706 Innst. O. XVII (1954): 6. Jf. den anerkjennende vurderingen av protokollkomiteens og Odelstingets håndtering av saken i «Redaksjonelle noter» i *Kirke og kultur* 1, 1955. Se også «Protokollkomitéens innstilling» i *Luthersk Kirketidende* 21, 1954.
- 707 BM 1954: 56. *Vårt Land* hadde alt 5. mars 1954 bedt om at biskopene uttalte seg samlet for å gjøre kirkens syn klart, selv om avisen mente det ikke var tvil om at Berggrav hadde en «temmelig samlet kirke» bak seg. Jf. også PF 1955: 18 f.
- 708 BM 1954: 57.
- 709 BM 1954: 57.
- 710 BM 1954: 57.
- 711 Se s. 181 og jf. lederen i *Arbeiderbladet* 6. januar 1954 med kritikk av at biskop Smemo hadde tilkjennegitt et tilsvarende syn.
- 712 «Bispebrevet», leder i *Arbeiderbladet* 1. desember 1954.
- 713 Gjennomslag av brev fra Tschudi til Gerhardsen av 1. desember 1954: Tschudis papirer.
- 714 *Arbeiderbladet* 7. desember 1954. Varmanns synspunkt ble støttet av skolemannen Torstein Høverstad i *Arbeiderbladet* 15. desember.
- 715 *Årbok for Den norske kirke* 1959: 22.
- 716 Se bl.a. *Arbeiderbladet* 30. oktober og 1. november 1957. Jf. Berge Furre i *Orientering* 9. november.
- 717 *Orientering* 14. desember 1957.
- 718 *Arbeiderbladet* 1. november 1957. Teologen Håkon Haus framholdt

8. november at avisen skyldte Smemo en uforbeholden unnskyldning for angrepet på ham i denne lederen. Jf. *Vårt Land* 9. november, som mer generelt mente at Smemo hadde krav på unnskyldninger.
- 719 Mykle, med bakgrunn i både Sosialistisk studentlag og AOF, var for øvrig en av dem som mente at arbeiderbevegelsen måtte ha som oppgave å bidra til menneskenes seksuelle frigjøring; se Skagen 2018: 216. Jf. Skagen 2018: 221 om at Mykle-saken «for den bevisste del av kritikkerne» ikke handlet «om pornografi og bluferdighet i seg selv, men om den kristne sivilisasjons skjebne».
- 720 «Lyst i bann», leder i *Arbeiderbladet* 31. oktober 1957. I samme avis 1. november sammenholdt Inge Schefflo (sønn av den sterkt religionskritiske Olav Schefflo, se bd. 1, og tidligere sekretær for statsminister Torp) biskop Smemo og den sovjetiske partilederen Nikita Khrustsjov, med sikte på å vise at de begge ville sensurere angivelig skadelige kulturuttrykk.
- 721 *Arbeiderbladet* 9. november 1957. Jf. *Årbok for Den norske kirke* 1959: 23 f.
- 722 Fra Berggravs anmeldelse av Schjelderups bok *Den grunn hvorpå jeg bygger*, her sitert etter *Arbeiderbladet* 6. november 1957.
- 723 *Arbeiderbladet* 28. november 1957, gjengitt etter *Dagningen*.
- 724 *Kirke og kultur* 4, 1957: 198, 199.
- 725 Lønning la ikke fingrene imellom på dette punkt. Han skrev bl.a: «Agitasjonen mot indremisjon og menighetsfakultet og alt som i den sammenheng pleier å nevnes, skyter i regelen svært så meget over målet, og vidner ofte om svært liten kjennskap til det man fyrer løs mot. Og kravene om en reformasjon av kirken går i svært stor monn ut fra en karikatur av kirkesituasjonen NB som den var for 60 år siden. Man bevæpner seg med den teologiske forsknings aller nyeste resultater anno 1890 og skyter løs på den tids kirkelige konservatisme, som, plasert [sic] i det Herrens år 1957, må fortone seg tredobbelte grotesk.» *Kirke og kultur* 4, 1957: 207, jf. s. 202, 205.
- 726 *Kirke og kultur* 4, 1957: 204.
- 727 *Kirke og kultur* 4, 1957: 205.
- 728 *Kirke og kultur* 4, 1957: 208.
- 729 *Kirke og kultur* 4, 1957: 209.
- 730 *Kirke og kultur* 4, 1957: 209 f.
- 731 *Vårt Land* 5. oktober 1957. Wisløffs foredrag ble i noe endret form trykt som kronikk i avisen 4. og 5. oktober.
- 732 Parafrase av leder i *Vårt Land* 22. april 1961, «statskirken i dag står merkelig støtt både i folket og hos politikerne». Jf. leder i samme avis 23. mars 1961 og i *Arbeiderbladet* 26. mai 1961.
- 733 *Vårt Land* 5. oktober 1957.
- 734 Her sitert etter *Rogalands Avis* 31. desember 1957, en av mange aviser som trykte NTBs melding om saken.
- 735 Her referert etter *Vårt Land* 10. januar 1958.
- 736 *Halden Arbeiderblad* 4. januar 1958. Jf. J. Gaski i *Fritt slag* 4, 1958 og lederen i *Arbeiderbladet* 2. januar 1958.
- 737 *Vårt Land* 10. januar 1958.
- 738 Se f.eks. «Stat og kirke bør skille lag» av J. Gaski, *Fritt slag* 4, 1958.
- 739 Se *Arbeiderbladet* 27. og 29. mars

- 1958.
- 740 Kronikk i *Arbeiderbladet* 17. april 1958. Jf. Einar Molland referert i samme avis 14. april og hans bemerkning i *Samtiden* 1958, s. 522. Se også Per Lønnings konklusjon på s. 111 i *Godviljens mann* fra 1961, hvor han konkluderer med at den noe ulogiske og inkonsekvente statskirkeordningen «tross alt krenker overbevisningsfriheten mindre enn alle alternativer som kunne komme på tale».
- 741 Berg 1990: 19. Jf. Nic. Stang i *Orientering* 16. februar 1957: Arbeiderpartiet «er blitt en stor beundrer av statskirken. Med ikke liten rett ser man denne merkverdige institusjon, som de fleste av oss fødes inn i og aldri kommer ut av, som en garanti for vidsyn og toleranse». Berge Furre, på denne tiden teologistudent, framholdt i *Orientering* 1. februar 1958 at når «den konservative flokken» med Hallesby og Indrebø i spissen ikke var «allmektig i kyrkja», skyldtes det «at statskirkeordninga står som ein kontrollinstans som til ein viss grad hindrar intoleransen frå fritt spelerom».
- 742 Leder i *Arbeiderbladet* 19. desember 1957. Lederen er en kommentar til striden om utnevnelsen av biskop i Agder tidligere samme år, se s. 265.
- 743 Dagfinn Hauge i *Luthersk Kirketidende* 9, 1961. Jf. Carl Fr. Wisløff i *Luthersk Kirketidende* 1, 1960: «Med takknemlighet utnytter vi de muligheter folkekirken ennå gir oss.» Om argumentene for og mot statskirke, se også Einar Molland i *Samtiden* 1958, s. 522 f.
- 744 Se til dette «Moderne stat – moralsk grunnlag» av Johan B. Hygen, *Kirke og kultur* 1, 1960.
- 745 *Luthersk Kirketidende* 9, 1961. Jf. *Årbok for Den norske kirke* 1963 s. 61 f. med et liknende synspunkt fra Per Lønning: «Sjølv om ein kan vera ueinig i enkeltavgjerder, så er det ingen grunn til å sjå departementet som fienden over alle fiendar.»
- 746 Her sitert etter *Arbeiderbladet* 22. desember 1962. I Aldous Huxleys dystopiske framtidsroman *Brave New World* fra 1932 skildres en totalitær verdensstat som ærer Henry Ford som sin opphavsmann og inspirator.
- 747 Sst.
- 748 Solbus artikkel fikk et enslig tilsvaret i Hans Lindals kronikk «Arbeiderpartiet og kirken» i *Vårt Land* 30. januar 1961. Lindal var den gang sekretær i Norsk Evangelisk Arbeiderrørslø.
- 749 *Dagen* 13. januar 1951. Jf. Skard 1945: 21 f.; Schübelers og Indrebø's artikler i Brekke 1945.
- 750 Skagen 2018: 124.
- 751 Bulls syn presenteres av ham selv i Bull 1980. Se også Lønning 1971: 149 om hvordan Bull var fascinert av overbevisningsalvoret hos de mer pietistiske elevene ved lærerskolen, som han møtte med atskillig personlig sympati og velvilje. Jf. Ramsfjell 1997: 78, hvor Bull omtaler slike elever som «enfoldige»; og *Vårt Land* 23. mars 1956, hvor Bull refereres til om at samtidens kirke vesentlig var kulturfornektende og nærmest blottet for «høytstående kulturpersonligheter».
- 752 Se f.eks. «Demokratiet og den høyere skole» i *Kontakt* 8, 1947. Jf. Bulls innlegg i *Aftenposten* 18. juli 1932, hvor han argumenterer for å fjerne religionsundervisningen.
- 753 Se f.eks. *Kontakt* nr. 3, 1950: jf. nr. 6,

- 8 og 9, 1948; nr. 7, 1950. Jf. «Religionsfrihet i skolen» av August Lange, *Arbeiderbladet* 30. oktober 1954 / *Orientering* samme dato.
- 754 Sentralstyremøte 25. juni 1951, sak 2; jf. sentralstyremøte 16. juli 1951: AAB, Møtebok for sentralstyret og landsstyret 30. oktober 1950 til 11. juni 1953. Se også AAB, Arbeiderpartiet, Da. 47.
- 755 *Kontakt* 4, 1953.
- 756 *Kontakt* 5, 1953. Se også videre meningsutveksling mellom Elster og Bull i nr. 6 og 8 og kommentarer av Einar Øfsdahl og Ola J. Røen, som langt på vei erklarte seg enige med Bull, i henholdsvis nr. 10, 1953 og nr. 1, 1954.
- 757 Signaturen E., som ubestridt er Elster, i *Arbeiderbladet* 23. oktober 1954. Resten av sitatene i avsnittet er fra samme artikkel. Utspillet kom mens kontroversene om konstitueringen av August Lange som rektor ved Hamar lærerskole (se under) sterkt hadde aktualisert spørsmålet om skolens religionsundervisning.
- 758 *Morgenbladet* 1. november 1954. Jf. også innlegg i *Arbeiderbladet* 29. og 30. oktober, samt 2. november 1954.
- 759 Leder i *Morgenbladet* 27. oktober 1954.
- 760 En vurdering av de to retningene finnes i kapittel III i Hareide 1956. Arbeiderpartiveteranen Carl Bonnevie (se bd. 1 og s. 132 over) erklarte betinget støtte til Elsters opprinnelige linje, å fjerne den konfesjonelle religionsundervisningen uten å la valgtaktiske hensyn stå i veien, i *Dagbladet* 9. november 1954.
- 761 Oluf Fuglerud, formann i AUFs skoleutvalg, i *Kontakt* nr. 6, 1952; jf. AUF 1952: 32 ff.
- 762 Lov om Embedsmænds Troes-
bekjendelse av 21. juli 1894, § 1.
- 763 Hansson 1935: 26; Robberstad 1951: 18. Disse bøkene ble brukt som lærebøker både ved Universitetet i Oslo og Menighetsfakultetet.
- 764 Se Ot.prp. nr. 64 (1954): 4 f. Biskopene svarte enkeltvis både fordi henvendelsen kom så sent at Bispe-møtet 1951 ikke rakk noen grundig behandling, og fordi sprikende syn kom til syne under den første drøftelsen, se BM 1951: 41.
- 765 Se f.eks. *Arbeiderbladet* for 21. og 26. april og 14. oktober 1954, jf. *Fritt slag* 21, 1954. Jf. også Hareide 1956: 43.
- 766 Disse og neste sitat av Sivertsen er fra *Vårt Land*, gjengitt i S.tid. 1954: 2808. Jf. s. 2805 og tilsvarende uttalelser av Sivertsen i *Dagbladet* 14. oktober 1954. *Vårt Land* tok opp saken i ledere 13. og 16. oktober 1954. Understrekingene i *Vårt Land*-lederen av 13. oktober i *Arbeiderbladets* avisarkiv kan kanskje tolkes som et tegn på at påstanden om at konstitueringen av Lange hadde vært lovstridig, kom overraskende på *Arbeiderbladets* redaksjon.
- 767 *Arbeiderbladet* 2. november 1954.
- 768 Ot.prp. nr. 64 (1954): 6.
- 769 Ot.prp. nr. 64 (1954): 4.
- 770 Interpellasjonen finnes s. 2804–2811 i S.tid. 1954. Stortingspresident Gerhardsen uttalte innledningsvis at debatten burde kunne begrenses «ganske sterkt», mens partifellene Ivar Hognestad og Sverre Løberg mente den var «forkastelig» og burde avvises eller ikke besvares. Den ansvarlige statsråden, Birger Bergersen, erklarte at han hadde vært i tvil om han skulle svare.
- 771 Interpellanten Trond Wirstads egen

- vurdering i S.tid. 1954: 2807 f. og O.tid. 1955: 504. Bergersen erklærte likevel at departementet i 1947 og 1953 ikke mente at loven hindret utnevnelserne av Aarek og Lange, s. 2807. Se også lederen i *Vårt Land* 25. november 1954.
- 772 *Arbeiderbladet* 14. oktober 1954.
- 773 *Arbeiderbladet* 19. oktober 1954. Anklagene retter seg både mot *Vårt Land*, Kristelig Folkeparti-organet *Dagsavisen*, og stortingsmann Wirstad, som hadde interpellert. Se også de redaksjonelle artiklene om samme sak i *Arbeiderbladet* 29. oktober (med angrep også på Høyre) og 2. november 1954.
- 774 Innst. O. XI (1955): 4. Kjell Gjøstein Aabrek og Rakel Seweriin, begge fra Arbeiderpartiet, hevdet under debatten i Odelstinget at et gjennomslag for komitémindretallets syn ville innebære at Lange måtte fratre som rektor: O.tid. 1955: 501, 508, jf. partifellen Ole Jørgensen på s. 511. Helge Seip fra Venstre tolket saken annerledes: 509.
- 775 Saksordfører Lars Moen (A) i O.tid. 1955: 490.
- 776 Se til dette Helsvig 2017, kapittel 2. Om Sivertsens skolepolitikk, se også Slagstad 1998: 321 ff.; og Olstad 2021: 117 f.
- 777 Samordningsnemnda XVII: 19.
- 778 Redaktør Carl Fr. Wisløff i *Luthersk Kirketidende* 3, 1952.
- 779 *Fritt slag* 9, 1953. Jf. leder i nr. 4, 1953, og respons i nr. 6, 1953.
- 780 BM 1952: 12; jf. BM 1951: 14.
- 781 BM 1953: 2f.
- 782 Hareide 1954: 51.
- 783 Hareide 1956: 8.
- 784 Se f.eks. Per Lønnings artikkel i *Kirke og kultur* 4, 1957, bl.a. s. 202:
- Boka var «muligens et noe tilspisset og ensidig innlegg. Men dokumentasjonene av hvorledes kristendomsfaget er blitt trengt tilbake i våre offentlige skoler, er likevel til å få forstand av». Se også Dale 1978 s. 220 om at boka ofte ble «motatt med ubehag og følelsesladde reaksjoner»; og Steensnæs s. 88 f. Hareides gamle motstander Nic. Stang (se s. 113) skrev en kronikk om boka i *Arbeiderbladet* 24. april 1957, og tolket den som et urimelig politisk angrep.
- 785 Hanne-Marie Tjensvoll i *Arbeiderbladet* 15. juni 1956.
- 786 Hareide i *Arbeiderbladet* 23. juni 1956.
- 787 Formuleringen er fra en artikkel av Bjarne Hareide i IKOs meldingsblad, her sitert etter Bergerud 1965: 35.
- 788 Ot.prp. nr. 30 (1958): 6.
- 789 Ot.prp. nr. 30 (1958): 25; jf. 31.
- 790 Lov om folkeskolen i kjøpstøedene av 16. juli 1936, tilsvarende i nynorsk form i Lov um folkeskulen på landet av samme dato.
- 791 Her referert etter *Rogalands Avis* 15. april 1958, jf. Bergerud 1965: 39. Korrespondanse i IKOs arkiv viser at IKO leverte utkast til brevet i flere omganger, og at Hareide drøftet slike utkast med andre.
- 792 Et brev i IKOs arkiv fra lektor Ånund Vatne, Hamar, til Bjarne Hareide av 19. april 1958 tyder på at Vatne hadde drøftet biskopenes utspill med Schjelderup på forhånd, og at de var enige om at biskopenes uttalelse måtte være enstemmig og at det ville være uheldig å omtale kirkekampen og *Kirkens Grunn* direkte, vel fordi det ville antyde at

- arbeiderpartiregjeringen kunne representere en trussel mot kirken av samme art som okkupasjonsregimet hadde gjort. I det endelige brevet fra biskopene var denne parallellen bare trukket indirekte, i form av en påpekning av behovet for å ha en klar lovbasis å stå på i kirkelige spørsmål og når det gjaldt opplæring av barn under abnorme forhold og med en urettmessig administrasjon.
- 793 Den helt sentrale rollen IKO spilte i å organisere protester og stimulere til debatt om skolelovforslaget, framgår av korrespondanse i IKO-arkivet. Jf. Norseth 2020: 234 f.
- 794 Bergersen i *Arbeiderbladet* 16. april 1958, her sitert etter Bergerud 1965: 45. Jf. *Dagen* 25. mars 1958.
- 795 *Arbeiderbladet* 2. mai 1958, jf. intervju med Bratteli i samme avis 13. mai 1958. Se også lederen for 8. mai 1958.
- 796 Leder i *Arbeiderbladet* 16. mai 1958.
- 797 Her sitert etter «Skolen og demokratiet» i *Halden Arbeiderblad* 17. april 1958.
- 798 Tilsvarende i *Telemark Arbeiderblad* om at prestene i skolestyret var en «gammel, udemokratisk bestemmelse» og en «rest fra embetsmannsstyrets Norge»; her sitert etter *Arbeiderbladet* 27. mai 1958. *Arbeiderbladet* skrev selv på lederplass 9. juni: «Demokratiet trenger ingen støtte av selvskrevne stenderrepresentanter.»
- 799 «Skolen og kirken», leder i *Rogalands Avis* 19. april 1958. Artikkelen er trolig skrevet av Trond Hegna, som året etter skulle forsvare proposisjonen på Stortinget.
- 800 Sst. Se også M[artin].T[ranmæl].s artikkel «Frihet for frykt» i *Arbeiderbladet* 7. mai 1958, hvor kritikken mot skoleloven knyttes til «dogmatiske og konservative kretser innen kirken» og det vises til helvetesstriden. 10. mai knyttet M.T. protestene også til Høyre, Kristelig Folkeparti og Indremisjonen.
- 801 *Arbeiderbladet* 6. juni 1958. Se Bull 1980 s. 281 om valget av Johnsen til saksordfører, mot fraksjonsleder Raket Seweriins ønske.
- 802 O.tid. 1958: 78.
- 803 Se f.eks. «Representativt i striden om Odelstingsproposisjon nr. 30» av Bjørn Bergh-Pedersen i *Arbeiderbladet* 21. mai 1958 og «Skoleloven må gjennom, tross kirkeprotestene» i *Fritt slag* 17, 1958.
- 804 Sitat fra *Arbeiderbladet* 2. juni 1958, jf. 31. mai og 19. mai.
- 805 Bull 1980: 282. Om debatten internt i Arbeiderpartiet, se også Bergh 1987: 408 ff.
- 806 AAB: Møtebok for Arbeiderpartiets stortingsgruppe: gruppestyremøte 10. mai 1958. jf. referat fra gruppemøte 4. juni.
- 807 Bull 1980: 283. Bull daterer sine samtaler med Fjelberg til 11. og 12. mai, etter at stortingsgruppestyret allerede har bestemt å beholde «basisparagrafen». Likevel hevder han på s. 286 at det var etter samtalen med Fjelberg at han og Johnsen fikk fraksjonen «med på å ta paragrafen inn igjen».
- 808 AAB: Møtebok for Arbeiderpartiets stortingsgruppe: gruppe-møte 4. juni 1958. Se også Arbeiderpartiets beretning for 1958, s. 42.
- 809 *Arbeiderbladet* 6. juni 1958, jf. leder 9. juni.
- 810 Innst. O. II (1959).

- 811 Detaljene i saksbehandlingen skal ikke gjennomgås her. Rakel Seweriin opprettholdt sin motstand mot å videreføre «basisparagrafen» og fikk følge av sju andre, blant dem NKPs Emil Løvlien, som også fremmet forslag om å fjerne passusen i § 1 om at skolen skulle hjelpe til med å gi elevene «ei kristeleg og moralsk oppseding». En stor del av debattene handlet om prestenes rolle i skolestyrene. Både komitémindretallets forslag om å la dem være medlemmer uten stemmerett, og forslag fra Kristelig Folkeparti-politikere om å la dem beholde stemmeretten, ble nedstemt.
- 812 O.tid. 1959: 5. Jf. I.J. Jaklin (A) i L.tid. 1958: 24: «Utviklingen av denne sak gir et bilde av hvor liten tilknytning såkalte 'protestflommer' kan ha til det som virkelig rører seg i folket.»
- 813 Se bl.a. innlegg av; Birger Breivik (Krf) i O.tid. 1959: 83 ff.; Per Lønning (H) O.tid.: 114 f.; Ole Jørgensen (A): Ot.tid. 138; Mons Løvset (H): L.tid. 1959: 7 f.; Erling Wikborg (Krf): L.tid.: 17 ff.; Einar Hareide (Krf) L.tid.: 33 f.; Hjalmar Storeide (A): L.tid.: 54 f.
- 814 L.tid. 1959: 54.
- 815 Jf. Slagstad 1998: 329; 332. Jf. Haraldsø 1989: 135 f., hvor Sverre Dag Mogstad, i en viss spenning til det som er hevdet ovenfor, tolker Arbeiderpartiets skolepolitikk ikke som «en ideologisk motstand mot kirke og kristendom, men et forsøk på å hindre at lekmannsbevegelsens kristendomsform med alle dens følger fikk plass i statens offentlige institusjoner».
- 816 O.tid. 1959: 37.
- 817 O.tid. 1959: 12 f.
- 818 L.tid. 1959: 53.
- 819 Bull 1980: 283.
- 820 Ånund Vatne til Bjarne Hareide 19. april 1958: IKOs arkiv.
- 821 BM 1959: 12. Jf. *Årbok for Den norske kirke* 1960: 17 ff.
- 822 Trykt «Hilsen til Den norske kirkes menighetsråd og prester Fra Bispedømmerådernes Fellesmøte 1959»: 5.
- 823 *Årbok for Den norske kirke* 1960: 19. De absolutte tallene var 62 av 74 valgbare. Se videre *Årbok ...* 1961: 30.
- 824 For en oversikt over Forsøksrådets historie, se Telhaug 1990. Om oppnevnelser, se Telhaug 1990: 24, 51–60.
- 825 Skagen 2018: 123.
- 826 Sverre N.P. Ullnæss i *Vårt Land* 23. oktober 1961.
- 827 *Aftenposten* 6. juli 1960. Jf. Per Lønning i *Godviljens mann*: 113 f.
- 828 Leder i *Morgenbladet* 20. juli 1960.
- 829 Budsjett-innst. S. nr. 143 – 1948: 5.
- 830 Rektor Leif Ulland sitert i Thorsen 2014: 5. Thorsen gir i sin artikkel et portrett av skolen.
- 831 I. Seierstad 1963: 148. Gymnaset gjennomførte i denne perioden drastiske tiltak for å få utgiftene ned og inntektene opp, og regnet nedleggelse som et realistisk alternativ, eventuelt flytting ut av Oslo.
- 832 I. Seierstad u.å.: 71.
- 833 Se bl.a. S.tid. 1959: 1768 f. (Berte Rognerud, H), 1787 (Chr. L. Holm, H).
- 834 S.tid. 1959: 1750. Jf. s. 1788.
- 835 S.tid. 1959: 1774.
- 836 S.tid. 1959: 1786.
- 837 Se S.tid. 1959: 1750, 1772, 1774, 1780, 1791. Det var snakk om artikkel 26, punkt 2–3 i FN's ver-

- denserklæring om menneskerettigheter fra 1948.
- 838 S.tid. 1959: 1750. Jf. s. 1788: «Det er talt om foreldrenes rett til å velge barnas utdanning. Men her har våre folkevalgte organer trukket retningslinjene opp, og de har gått ut på å styrke vårt offentlige skolestell.» Det er vanskelig å tolke dette på annen måte enn at Seweriin mente at norske politiske organers retningslinjer i dette tilfellet hadde forrang for menneskerettighetserklæringen.
- 839 *Brorskap* 7, 1959.
- 840 Brev av 27. februar 1960 fra komiteen til partiets sentralstyre: AAB, Arbeiderpartiet, Da 233.
- 841 S.tid. 1959–60: 2586.
- 842 S.tid. 1959–60: 2567 f. Jf. s. 2577 (Knut Vik).
- 843 S.tid. 1961–62: 1300; 1295.
- 844 Libertas hadde i 1959 gitt ut brosjyren *Fri skole – et pedagogisk alternativ* av Trond Winje.
- 845 S.tid. 1961–62: 1303; 1311. Jf. «Styrking av den frie skulen» av Bjarne Slapgard, *Årbok for Den norske kirke* 1962, s. 185–191.
- 846 Religionsutøvelsen er ifølge konvensjonen underlagt lovfestede begrensninger diktert av demokratiske samfunns sikkerhet, offentlige orden, helse og moral samt hensynet til andres rettigheter og friheter.
- 847 St.prp. nr. 202 (1952).
- 848 Redaksjonell artikkel «En gjengang» i *Arbeiderbladet* 27. februar 1951. *Arbeiderbladet* ser ut til å ha betraktet *Dagen* som kirkenes representant i denne konteksten. Jf. *Arbeiderbladet* 10. mars og 28. mai.
- 849 S.tid. 1956: 2690.
- 850 *Arbeiderbladet* 16. januar 1954.
- 851 *Arbeiderbladet* 22. januar 1954. Erklæringen kom etter organisasjonenes årlige samrådsmøte på Geilo, hvor bare lutherske organisasjoner deltok.
- 852 *Arbeiderbladet* 30. januar 1954. Første del av reportasjen stod dagen før. – Jf. et svært liknende synspunkt i *Arbeiderbladet* 17. november 1950, da avisens kulturmedarbeider Nic. Stang argumenterte for opphevelse av forbudet.
- 853 Sverdrup-Thygeson 2010: 90.
- 854 «Roos får ikke besøke Norge», *Arbeiderbladet* 3. mars 1954. Avslaget kalles her «meningsløst» og «urimelig».
- 855 S.tid. 1955: 2594.
- 856 S.tid. 1955: 2594.
- 857 *Arbeiderbladet* 3. november 1955.
- 858 S.tid. 1955: 2593.
- 859 S.tid. 1956: 2985. Jf. reaksjon fra Karl Karlsen (A) s. 2992.
- 860 S.tid. 1956: 2991. Justisminister Haugland responderte på dette s. 3002 f. og framholdt at norske skolelover ville hindre jesuittisk undervisning. Presten Sverre Nybø (H) repliserte til statsråden at det forelå en fare for skolen bl.a. ut fra erfaringene med «hvordan kristendomsundervisningen i vår skole er blitt trengt mer og mer tilbake, og vi kanskje sitter igjen med det inntrykk at man mer og mer skal bevege seg i den retning at religionen er en privatsak»: 3008.
- 861 S.tid. 1947: 1573, uttalelse av Swenssons partifelle Claudia Olsen.
- 862 Innst. S. nr. 103 – 1947: 2, jf. S.tid. 1947: 1573.
- 863 *Luthersk Kirketidende* 20, 1947.
- 864 Se St.pr. nr. 140 for 1948, Innst. S. nr. 114 for 1952, O.tid. 1952: 1734.

- 865 Ot.prp. nr. 12, 1956: 4.
 866 *Arbeiderbladet* 1. juni 1956.
 867 Norderval 1982: 88 f.
 868 O.tid. 1953: 169.
 869 *Arbeiderbladet* 19. mars 1954.
 870 *Aftenposten* 10. februar 1956, svar på Fjellbus artikkel i samme avis 2. februar.
 871 Innst. O. nr. 64, 1956.
 872 Det var ikke navneoppprop under avstemningene, men ut fra debatten gjaldt dette bl.a. Magnhild Hagelia, Trygve Hanssen, Egil Liane, Hjalmar Storeide og Knut Vik.
 873 O.tid. 1956: 300.
 874 Ot.prp. nr. 12, 1956: 14.
 875 Se bl.a. O.tid. 1956: 275, 282, 285, 288, 291, 300; L.tid. 1956: 86. Jf. *Norsk Kirkeblad* 14, 1956, «Menneskerettighetene» av K.P.
 876 L.tid. 1956: 89.
 877 L.tid. 1956: 96.
 878 Prost Theodor Hovda i *Årbok for Den norske kirke* 1957: 30.
 879 Se f.eks. «Statskirkeordningen – har den overlevd seg selv?» av Per Lønning, *Kirke og kultur* 4, 1957; jf. «Kirkelig embete og kvinnelig tjeneste» av N.A. Dahl i *Norsk Kirkeblad* 18, 1954.
 880 Saken ble behandlet på bispemøtene i både 1955, 1957, 1958 og 1959; grundigst i 1958 og 1959.
 881 Se f.eks. L.tid. 1959–1960: 95; S.tid. 1960–1961: 1860; jf. S.tid. 1961–62: 3441 f.
 882 De seks var J. Smemo, Oslo; B. Skard, Tunsberg; R. Indrebø, Bjørgvin; K. Støylen, Agder; H.E. Wisløff, Sør-Hålogaland; og F. Birkeli, Stavanger. K. Schjelderup, Hamar; A. Wiig, Nord-Hålogaland; og T. Godal, Nidaros, undertegnet ikke.
 883 *Arbeiderbladet* 4. og 6. mars 1961.
 884 Tønnessen 2014: 26 f. Bjerås meldte seg inn i Senterpartiet i forbindelse med EF-striden tidlig på 1970-tallet.
 885 *Luthersk Kirketidende* 1961, 22.
 886 S.tid. 1960–1961: 3062.
 887 *Arbeiderbladet* 19. mai 1961, *Dagbladet* samme dato. *Dagbladet* framholdt at Sivertsens påtale burde innebære at bare kvinnepresttilhengerne kunne utnevnes til ny biskop i Nord-Hålogaland, hvor Bjerås tjenestegjorde, og hvor biskop Wiig snart skulle fratre.
 888 Det frivillige kirkemøte støttet Presteforeningen i denne oppfordringen. Om de formelle sidene ved Andreassen-saken, se «Prinsipp og sedvane» av Knut Robberstad i *Luthersk Kirketidende* 11, 1961, jf. «Framgangsmåten i påtalesaker» av A[ndreas]. Aa[rflot]. i *Luthersk Kirketidende* 2, 1962. Om de kirkelige reaksjonene på Sivertsens uttalelse, se «Debatten om kvinnelige prester» av Leif M. Michelsen i samme nummer, s. 194 f., jf. *Årbok for Den norske Kirke* 1962: 56 f.; og referatet fra det frivillige kirkemøte i *Arbeiderbladet* 3. november 1961.
 889 BM 1961: 28.
 890 Innst. O. IV. A 1961–62: 8.
 891 Se O.tid. 1961–62: 231 ff.
 892 O.tid. 1961–62: 208; jf. støtte fra partifellen Henry Jacobsen s. 229.
 893 O.tid. 1961–62: 216, 218.
 894 O.tid. 1961–62: 216, 218, 218 f.
 895 O.tid. 1961–62: 215; jf. 211.
 896 Ot. prp. nr. 41 (1954): 17.
 897 Referert i O.tid. 1955: 307. Kvinner var mer opptatt av å beholde paragrafen enn menn.
 898 *Arbeiderbladet* 19. oktober 1954.
 899 «Frihet til utukt», leder av Hg. [Ingar Hagen], *Vårt Land* 2. juli 1954.

- 900 BM 1954: 48. Biskopene anførte at det hadde forekommet tolv anmeldelser etter paragrafen fra 1945 til 1953 bare i Troms og Finnmark. Disse hadde resultert i én bot, seks ekteskap og fire henleggelse, mens én sak fortsatt var uavgjort. Samtidige presseoppslag viser ellers at det forekom konkubinatsaker også i andre landsdeler. I stortingsdebatten insisterte justiskomiteemedlemmet Einar Magnus Stavang (A) på at man måtte kunne si at paragrafen ikke hadde vært i bruk så lenge det ikke var felt noen dom etter den.
- 901 *Arbeiderbladet* 10. juli 1954. Lederen var en reaksjon på det redaksjonen så som en hyklersk overdrivelse av sakens betydning fra den kristelige pressens side, med *Vårt Land* i spissen.
- 902 BM 1954: 54.
- 903 *Arbeiderbladet* 15. november 1954.
- 904 Innst. O. III 1955: 7.
- 905 *Kirke og kultur* 1956: 243.
- 906 O.tid. 1955: 297.
- 907 Saken ble berørt av flere talere under Lagtingets møte 27. mai, men ikke realitetsdebattert.
- 908 O.tid. 1955: 300.
- 909 O.tid. 1955: 303. Arbeiderpartiet var nok også adressaten da Askildsen på s. 301 hevdet at nordmennene «står i vår tid i en særskilt fare for å betrakte de materielle goder som den grunnleggende betingelse når det gjelder å skape et lykkelig samfunn».
- 910 «Sosiale indikasjoner» er vanskelig å definere objektivt. Straffelovrådet omtalte dem i 1956 slik i sin innstilling «Adgangen til å avbryte svangerskap» (trykt som vedlegg til Ot prp. nr. 15 [1959]): 17: «Her møter vi spørsmålet om forhold som fattigdom, boligmangel, farens drikkfeldighet, morens manglende evne til å ta seg av flere barn, eller de vanskeligheter som en barnefødsel utenfor ekteskap fører med seg både for mor og barn, skal godkjennes som lovlig grunnlag for abort.» Jf. rådets forslag til lovformulering under.
- 911 Arbeidet med abortsaken i perioden 1945 til høsten 1960, da lov om svangerskapsavbrott i visse høve ble vedtatt av Stortinget, er kartlagt i til dels stor detalj i Aslak Tonnas magisteravhandling i statsvitenskap fra 1966, *Loven om abortus provocatus. En studie av interessegruppens atferd*. Tonna hadde direkte kontakt med en rekke av aktørene og foretok dessuten et omfattende arkivarbeid. Det vil bli vist til hans avhandling flere ganger i det følgende; den nevnes her fordi han bl.a. redegjør for hvordan abortsaken ble behandlet i kvinnebevegelsen og for forsøkene på å påvirke Arbeiderpartiets ledelse fra 1945 av. Jf. også Elvbakken 2021, kapittel 6.
- 912 Om Evangs rolle, se Tonna 1966, bl.a. s. 10; 106 f.; 110; 115 f.; 117; 140; 145; 184. Jf. Andresen og Elvbakken 2017.
- 913 Tonna 1966: 277, note 192; jf. 110.
- 914 Her sitert etter Tonna 1966: 137.
- 915 Hun skrev bl.a. en rekke artikler om saken i *Norske kvinner* i perioden 1949–1954: Tonna 1966: 102; 107; 139.
- 916 Møtebok for Arbeiderpartiets stortingsgruppe: gruppemøte 19. april 1951. Justisministeren var også til stede, trolig også Arbeiderpartiets sentralstyre.

- 917 Av de ti medlemmene som behandlet abortspørsmålet, fantes tre aktive arbeiderpartipolitikere, bl.a. tidligere (og senere) justisminister O.C. Gundersen og stortingsrepresentant (og leder for partiets kvinnesekretariat) Aase Lionæs. Lionæs var, sammen med partifellen Anna Hagevold, spesielt oppnevnt av Justisdepartementet. – Jf. *Fritt slag* nr. 3, 1960, hvor redaksjonen kommenterer at det ville ha vært nærliggende for Justisdepartementet å følge Straffelovrådet «når en ser den sammensetning rådet hadde». De tre medisinsk sakkyndige i komiteen, Valborg Klem, Kristjar Skajaa og Ørnulv Ødegård, ble trolig utpekt etter konferanser med Evang: Tonna 1966: 11; jf. 94; 126 f. Ødegård hadde, som Evang, vært medlem av Mot Dag; Elvbakken 2021: 186. Ekspedisjonssjef Finn Hiorthøy antok senere at det var Gundersen som i egenskap av justisminister fikk saken sendt til Straffelovrådet, «ut fra håpet om å få et mest mulig radikalt lovforslag»: Tonna 1966: 275, note 167.
- 918 Straffelovrådets innstilling: 5.
- 919 Straffelovrådets innstilling: 29. Rådet gikk generelt langt i å regne som rettmessig slikt som det etter rådets oppfatning var «alminnelig enighet» om, se f.eks. innstillingen s. 21 og 31.
- 920 Ot. prp. nr. 15 (1959): 20.
- 921 Forslaget bygget på et tidligere forslag fra den kristne legen Louise Isachsen fra 1931. 1957-forslaget er av Blom og Elvbakken presentert som et utslag av sterke reaksjoner fra «de kirkelige miljøene» og omtales in extenso slik: «Det ville opprettholde bestemmelsene fra paragraf 245, med skjerpet straff ved gjentakelse»: Blom og Elvbakken 2001: 37. Her er med andre ord den reelle liberaliseringen forsvunnet. Den er heller ikke nevnt i Elvbakkens aborthistorie fra 2021, skjønt hun skriver at forslaget, som hun eksplisitt tillegger «Norges Kristelige Landslag» [sic], bygde på forslag fra Harald Natvig og Louise Isachsen før verdenskrigen.
- 922 Forslaget er trykt i stortingsforhandlingene som tillegg til Dokument nr. 3 for 1957. Landslagets begrunnelse er trykt som vedlegg i Ot. prp. nr. 15 (1959). Sitatet er herfra, s. 69 f. Det er helt i tråd med kirkelige uttalelser fra 1930-tallet.
- 923 Kritikken ble framført i en dobbeltkronikk i *Vårt Land* 28. og 29. juni 1957. Jf. *Årbok for Den norske kirke* 1960: 38.
- 924 S.tid. 1958: 278. Jf. partifellen Sverre Løberg s. 281.
- 925 Se Tonna 1966: 15; 162 f. Også Oslo Mødrehygienekontor, med sterke bånd til Arbeiderpartiet, engasjerte seg til fordel for abort på sosiale indikasjoner.
- 926 Ot. prp. nr. 15 (1959). I sin redegjørelse for sakens forhistorie kvantifiserte ikke Justisdepartementet oppslutningen om aksjonene for og mot liberalisering midt på 1930-tallet. Leseren kunne dermed lett få inntrykk av at de dreide seg om noenlunde likeverdige størrelser, selv om motstanderne av liberalisering den gang hadde vist seg langt mer tallrike enn forkjemperne, jf. bd. 1, s. 535 f. I sin innstilling hevdet Straffelovrådet at det ikke ville være mulig å måle tilslutningen til ulike

- abortstandpunkter i befolkningen, og anklaget i den sammenheng den kirkelige aksjonen i 1934–35 for å ha samlet underskrifter på et tendensøst grunnlag; Straffelovrådets innstilling: 30. Dette siste var i tråd med anklager fra sosialistisk hold i mellomkrigstida. – Se også Blom 1980: 332, note 31 om at de som forfattet Ot. prp. nr. 15, ikke var spesielt påpasselige med detaljene i sakshistorikken.
- 927 Ot prp. nr. 15 (1959): 28. En rekke andre instanser hadde også anbefalt omredigeringen, herunder Den norske Lægeforening og Sosialdepartementet. Ekspedisjonssjef Finn Hiorthøy i Justisdepartementet hadde alt i 1950 hevdet at et forslag om abort på rent sosiale indikasjon «ville gi grunnlag for en agitasjon som høyst sannsynlig ville vanskeliggjøre og kanskje fullstendig hindre gjennomføringen av saken»: Tonna 1966: 120. Biskop Arne Fjellbu i Nidaros erklærte i sin høringsuttalelse at han støttet at Louise Isachsen i sin tid hadde plassert «de berettigede 'sosiale indikasjoner' inn under 'medisinske indikasjoner'»: Tonna 1966: 154. Jf. Tonna 1966: 154 f. om en uttalelse i samme retning fra biskop Wollert Krohn-Hansen i Sør-Hålogaland.
- 928 Tonna 1966: 273, jf. 115 f. og 117 f.
- 929 Notat av 14. juni 1958: Tonna 1966: 182. Da saken kom opp på regjeringsskonferansen 19. juni, støttet statsminister Gerhardsen og statsrådene Harlem, Lange og Varmann opp om endringen.
- 930 Haugland 1986: 25, jf. 94 f.
- 931 Se f.eks. *Fritt slag* nr. 3, 1960; jf. Tonna 1966: 21 f.; 216 ff.; Elvbakken 2021: 207 ff.
- 932 Tonna 1966: 20 f., jf. 22 f.; 200 ff. Initiativet ble bl.a. støttet av Nelly T. Iversen, som ledet Landskvinnutvalget i Norges Kristne Arbeideres Forbund.
- 933 Tonna 1966: 230.
- 934 Tonna 1966: 230.
- 935 Tonna 1966: 47.
- 936 Tonna 1966: 68; 69 («[D]isse interese grupper synes [...] fullstendig å mangle talsmenn i det sentrale embetsverk»); 80.
- 937 O.tid.: 1960: 17 (Halvor Bunkholt, Senterpartiet); 52 (Torkell Tande, Venstre); 63 (John Lyng, Høyre).
- 938 Se f.eks. innleggene fra Rakel Seweriin, Arvid Johanson og justisminister Jens Haugland om dette: O.tid. 1960: 34, 42, 61. Kristelig Folkepartis Erling Wikborg vedgikk i Lagtinget at han personlig ikke maktet å trekke alle konsekvenser av grunnsynet «at fosteret er liv som skal ha rettsvern som det fødte liv»: L.tid.: 1960: 7. Den samme mangelen på full konsekvens ble påpekt av Trygve Leivestad i en kronikk i *Vårt Land* 28. juni 1957.
- 939 Særlig Arbeiderpartiets Einar Stavang hevdet dette, men støtte fra Trond Hegna, Rakel Seweriin, Arvid Johanson (alle Arbeiderpartiet) og Helge Seip (Venstre). Se O.tid. 1960: 13, 16, 35, 42. Kristelig Folkepartis Kjell Bondevik ble så provosert over Stavangs første innlegg at han ønsket å karakterisere det «med ord som reglementet ikke tolerer» (s. 15).
- 940 O.tid. 1960: 60. Margith Munkebye og Arvid Johanson, begge fra Arbeiderpartiet, ordla seg ellers som om fosteret ikke egentlig kunne reg-

- nes som «levende liv», se s. 20 og 42 i debatten og jf. bd. 1, s. 534. Se også innlegget av Svenn Stray, som mot bl.a. Møller hevdet «at etter det som er fremlagt fra Straffelovrådet og i proposisjonen, har man ensidig vurdert hensynet til kvinnen, og man har ikke i tilstrekkelig grad vurdert de hensyn som må gjøres gjeldende nettopp når det gjelder å beskytte det ufødte liv»: O.tid. 1960: 65.
- 941 O.tid. 1960: 24.
- 942 L.tid. 1960: 16.
- 943 Se f.eks. hennes uttalelse i *Fritt slag* nr. 3, 1960. Jf. Tonna 1966: 98; 108.
- 944 Se f.eks. O.tid. 1960: 46 f. (Sverre Løberg), L.tid. 1960: 17 (Trygve Bull). Jf. også Løberg i S.tid. 1958: 281.
- 945 Se. f.eks. O.tid. 1960: 18 (Halvor Bunkholt, Senterpartiet), 50 (Trond Wirstad, Senterpartiet), 59 (Berte Rognerud, Høyre); L.tid. 1960: 7 (Erling Wikborg, Kristelig Folkeparti).
- 946 Svenn Stray (H), O.tid. 1960: 31, jf. 54. Stray fremmet ut fra denne synsmåten et forslag om at ingen abortlov skulle vedtas i 1960 («Ot. prp. p. nr. 15 om lov om adgang til avbrytelse av svangerskap bifalles ikke»). Det ble nedstemt i Odelstinget mot 16 stemmer. – Synspunktet var også sterkt framme i interpellasjonsdebatten i 1958, se f.eks. S.tid. 1958: 279 (Kjell Bondevik, Kristelig Folkeparti) og 280 (Per Lønning, Høyre). Blom og Elvbakken presenterte i 2001 lovendringen i 1960 som at abort ble «avkriminalisert» (s. 32, jf. s. 30 og 34).
- 947 O.tid. 1960: 38.
- 948 O.tid. 1960: 48.
- 949 O.tid. 1960: 13. Jf. Torkell Tande (Krf) s. 52.
- 950 O.tid. 1960: 34.
- 951 *Kirke og kultur* nr. 9, 1960: 514.
- 952 *Vårt Land* 8. oktober 1960. Jf. *Årbok for Den norske kirke* 1961: 23.
- 953 BM 1960: 29.
- 954 BM 1960: 30.
- 955 BM 1960: 30.
- 956 Leder i *Arbeiderbladet* 1. november 1960.
- 957 *Vårt Land* 7. november 1960.
- 958 Se f.eks. BM 1946: 29 ff.; BM 1951: 26.
- 959 BM 1955: 8 ff. Biskopenes initiativ kom trolig bl.a. som en følge av O. Heldals artikkel om saken i *Norsk kirkeblad* nr. 16, 1955, hvor han etter korrespondanse med Industridepartementet mente å kunne se at grunnen til at det sjelden var stilt krav om penger til geistlig betjening, var at ingen eksplisitt hadde søkt om slike midler. Stortingsmann Jørgen Grave (Krf) spurte industriminister Gustav Sjaastad om geistlig betjening ville tas med i konsesjonskravene for de store kraftanleggene i Tokke, uten å få noe klart svar: S.tid. 1955: 2893–2894.
- 960 Se f.eks. S.tid. 1956: 57–70; S.tid. 1958: 261–263.
- 961 S.tid. 1956: 68.
- 962 *Arbeiderbladet* 11. april 1958. Jf. *Årbok for Den norske kirke* 1959: 25 f.
- 963 Sitatene er fra *Lillehammer Tilskuer* henholdsvis 5. og 6. november 1962; se ellers *Dagen* 5. og 14. (Indrebos artikkel) juni, *Dagbladet* 26. juni, *Lillehammer Tilskuer* 30. juni, *Verdens Gang* 6. november, og *Aktuell* 47, alle i 1962.
- 964 Saken gjennomgås i detalj i Tore Rems *Olav V: Ensom majestet*

- 1946–1991, fra s. 187. Statsminister Gerhardsens versjon av den finnes i Gerhardsen 1972: 99–104. Jf. Haugland 1986: 60 f. Biskop Berggrav hadde allerede i 1947 tenkt seg at bestemmelser om regjeringens og stortingspresidentenes deltakelse i seremonien ved tronskifte burde tas inn i alterboka, slik at det ikke ble opp til politikerne å avgjøre det: Rem: 189.
- 965 *Årbok for Den norske kirke* 1963: 150.
- 966 Rem: 211, 210.
- 967 Rem: 222, 225.
- 968 Slagstad 1998: 432. Jf. Sigurd Evensmo i *Orientering* for 28. oktober 1961 om at Fostervoll «av politiske grunner har vært et hår i suppa for mange av Arbeiderpartiets ledere».
- 969 Brev fra Hauge til Stephan Tschudi av 24. juli [1950]: Tschudis papirer.
- 970 Gjennomslagskopi av brev fra Tschudi til Brun (udatert, men skrevet mellom 6. og 12. mars 1949); brev fra Brun til Tschudi av 5. mars 1949: Tschudis papirer.
- 971 Brev fra Johnson til Tschudi av 25. november 1949: Tschudis papirer.
- 972 Gjennomslagskopi av brev fra Tschudi til Reidar Kjellberg (formann i Kringkastingsrådet) av 22. oktober 1952: Tschudis papirer. Tschudi klaget bl.a. over at den offisielle pressemeldingen fra rådet seneste møte ikke hadde nevnt at spørsmålet om religiøse programmer for barn var en av sakene som hadde vakt størst interesse.
- 973 Gjennomslagskopi av brev fra Tschudi til Oslo-biskop Johannes Smemo av 30. september 1953: Tschudis papirer.
- 974 BM 1953: 11.
- 975 Gjennomslag av brev fra Tschudi til Fostervoll av 22. desember 1955: Tschudis papirer.
- 976 *Kontakt* 2, 1954.
- 977 *Brorskap* 6, 1959. Prekenen ble også trykt i *Vårt Land* 15. mai 1959.
- 978 Om denne saken se S.tid. 1959: 1269; 1309 f.; 1313–1317. Sitatet av Bergesen fra s. 1316. Lønnings opprinnelige utsagn (s. 1269) var at gudstjenesten «innordnet seg [...] meget effektivt i dagens propagandastrom», dvs. i NRKs dekning av 1. mai. Hagens kommentar stod i *Vårt Land* 15. mai 1959.
- 979 Friis 2011: 199. Jf. Elster 1950, s. 18 og 20 om at «sosialismens eneste egentlige mål» var å gi menneskene et «rikere innhold i tilværelsen». Jf. også Skagen 2018: 310 og s. 332, bl.a. om at etterkrigstidens norske sosialdemokrati «hadde skapt et materielt grunnlag for å leve et meningsfullt liv, men hadde samtidig utradert alle åndsstrømninger som kunne gi livet mening».
- 980 K. Schjelderup 1949: 47. Uttalelsen er datert til 1947 fordi formuleringen finnes i referater i dagspressen av en tale Schjelderup holdt i september 1947.
- 981 *Kontakt* 8, 1947.
- 982 *Kontakt* 9, 1947. Se også innlegget fra H.E. i nr. 2, 1948.
- 983 *Kontakt* 5, 1953.
- 984 *Kontakt* 6, 1953.
- 985 Manus til foredraget «Arbeiderpartiet og kirken» i Norges Kristelige Studenterforbund 20. april 1951: 14: PA 320, del 1, eske 14. Foredraget ble referert i *Arbeiderbladet* 21. april 1951. Jf. Tønnessen 2000: 215.
- 986 Manus til foredraget «Arbeiderpartiet og kirken»: 12 f.
- 987 De fire nevnte utgjorde, sammen med sekretær Bjarne Thorud,

- arbeidsutvalget.
- 988 Opplyst av Bull i intervju med Jørund Midttun 2. mars 1994: Midttun 1995: 33.
- 989 LM 1957: 235.
- 990 LM 1955: 161. Jf. Trond Hegna i *Samtiden* 1946, s. 43; 1947, s. 96; og Bergh 1987: 415 f.
- 991 LM 1955: 162.
- 992 LM 1955: 149 f.
- 993 LM 1955: 162.
- 994 Om rundebordskonferansen, se *Fritt slag* 1, 1956. Erfaringene fra AOF-kurset er oppsummert i Ording 1956. Merk at både innstillingen fra 1956 og det endelige kulturprogrammet av 1959 har samme hovedtittel, *Et kulturprogram til debatt*.
- 995 *Et kulturprogram til debatt* 1956: 3.
- 996 *Et kulturprogram til debatt* 1956: 12.
- 997 *Et kulturprogram til debatt* 1956: 12 f.
- 998 *Et kulturprogram til debatt* 1956: 40, jf. 3.
- 999 *Et kulturprogram til debatt* 1956: 49. På s. 6 omtalte innstillingen «Det dystre, puritanske livssyn som vi ennå trekkes med som en arv fra trelldomstiden», og som hadde «den gråhetens farge som skjemmer alt som er vakkert i livet».
- 1000 *Luthersk Kirketidende* nr. 3, 1957. Jf. «Redaksjonelle noter» av Eivind Berggrav i *Kirke og kultur* nr. 5, 1957, som også vektlegger det nye i at «det gamle 'marxistisk'-sosialdemokratiske parti» la fram et program for kultursektoren, og endatil ønsket å høre andres mening om det.
- 1001 *Arbeiderbladet* 16. januar 1957. Haus' åpne brev stod på trykk i samme utgave.
- 1002 S.tid. 1957: 116, jf. 214; jf. også innlegg av Arbeiderpartiets Kjell Aabrek (som hadde vært medlem av kulturutvalget), s. 148.
- 1003 Debatten er referert/oppsummert i *Kontakt med Fredriksborg* nr. 2, 1957. Refererte deltakere i debatten var pastor Svein Hanssen-Bauer, professor Sverre Aalen, pastor Aasmund Dale, lektor Ragnar Ullmann og pastor Georg A. Stousland Møller.
- 1004 Lønnings foredrag ble trykt i *Kirke og kultur* nr. 4, 1957. Jf. hans kommentarer til det endelige kulturprogrammet i *Godviljens mann*, bl.a. s. 93 f.; 112.
- 1005 Møller 1957: 7. NKAFs organ *Brorskap* kommenterte innstillingen i nr. 3, mars 1957, i en artikkel hvor hovedpunktene sammenfalt med Møllers, og som trolig var skrevet av ham. Kulturprogrammet ble debattert på forbundets årsmøte 15.–16. mars og fikk en stort sett positiv mottakelse, men årsmøtet syntes formuleringene om kirkenes samfunnsmessige rolle var for negative og nedsatte en komité for å utarbeide forslag om dette.
- 1006 Møller 1957: 21; 31.
- 1007 Møller 1957: 15.
- 1008 *Kirke og kultur* 4, 1957: 209.
- 1009 *Kirke og kultur* 5, 1957: 259.
- 1010 *Kirke og kultur* 4, 1957: 209, jf. nr. 6: 261 (Berggrav); *Kontakt med Fredriksborg* nr. 2, 1957: 4. Jf. s. 16 (Aalen). Stephan Tschudi skrev i et brev til Lønning av 16. august 1957 at kulturprogrammet ikke burde leses kritisk som et bekjennelseskraft, men ses som «et famlende forsøk på nyorientering av et tidligere desidert ateistisk parti»: Tschudis papirer.
- 1011 *Kirke og kultur* 6, 1957: 325, 326.
- 1012 Han ser ut til å ha sagt omtrent det

- samme til Stousland Møller, nemlig «Som politisk parti må vi forutsette at mennesket er godt for å nå til praktiske resultater»: Møller 1957: 6.
- 1013 *Kirke og kultur* 6, 1957: 332.
- 1014 Helge Sivertsen viste i debatten til en artikkel av biskop Berggrav «i siste nummer av Kirke og Kultur», og det virker lite trolig at han ville ha formulert seg som han gjorde dersom både mai- og juninumrene hadde foreligget: LM 1957: 211.
- 1015 LM 1957: 199, jf. *Brorskap* nr. 3, 1957.
- 1016 Studiegruppas omfattende uttalelse var sendt inn av Strand Arbeiderparti, som slik sett stilte seg bak den. LM 1957: 180–186, her sitert fra 182 og 184.
- 1017 LM 1957: 175, 176. Færøyviks standpunkt var personlig og framkommer i en dissens. Han innrømmet at «pietistene» generelt fordømte teater, film og dans og ellers var motstandere av nakenhet og seksualskildringer. Færøyvik var siden 1955 varaordfører i Kinn kommune og ble ordfører i 1959. Takk til Oddvar Isene for hjelp til å identifisere ham.
- 1018 *Et kulturprogram til debatt* 1956: 49; partilagets standpunkt LM 1957: 178. Se også note 416. Raufoss hadde en aktiv avdeling av Norges Kristne Arbeideres Forbund, som flere ganger henvendte seg til partiets sentralstyre.
- 1019 LM 1957: 223.
- 1020 LM 1957: 174.
- 1021 LM 1957: 173; jf. 180, 188, 200, 204, 222. Spørsmålet hadde splittet sakskomiteen i Vardal Arbeiderparti, hvor et flertall på tre ønsket å gi støtte til dissenterne, mot to som ikke ønsket dette. Representantskapsmøtet vedtok imidlertid med 31 mot fire stemmer å ikke gå inn for slik støtte. NKAF gikk inn for at dissenterne skulle støttes på linje med statskirken.
- 1022 LM 1957: 224; jf. uttalelsen fra Nord-Troms Arbeiderparti med henvisning til «trangen til 'noe mere' enn å bo godt, spise godt og kle seg pent», og til at kirken ser det som sin oppgave å fylle «[d]enne tomheten i menneskene», noe den muligens vil klare om ikke menneskene får noe annet, tilbudt av arbeiderbevegelsen: 196.
- 1023 *Et kulturprogram til debatt* 1959: 98 f.
- 1024 *Et kulturprogram til debatt* 1956: 24 og 40, sml. 1959: 63 og 82.
- 1025 *Et kulturprogram til debatt* 1959: 100.
- 1026 LM 1961: 175.
- 1027 *Fritt slag* 1, 1959.
- 1028 Øisang 1958: 21.
- 1029 Øisang 1958: 10, 11.
- 1030 Bulls syn ble presentert i kronikker i *Arbeiderbladet* 21. og 22. januar 1959. Øisang hadde hevdet at marxismen i snever forstand stod for et fatalistisk syn på historiens utvikling, altså slik at menneskene i ingen eller liten grad kunne påvirke utviklingen med viljeshandlinger. Bull hevdet at dette var en primitivisering av Marx' tanker. Øisang ble utsatt for kritikk på samme punkt av Erling Bentzen i *Friheten* 5. mai 1959.
- 1031 Se bl.a. Øisangs artikkel «Hva må Vårherre synes om de retroendes skråsikkerhet?» i *Fritt slag* 4, 1957.
- 1032 *Brorskap* 2–3, 1959. Møller kommenterer også at Øisang tydeligvis

- ikke hadde hatt noe «troendes møte med en frelser», og at det «blir ubønnhørlig galt når han fortolker kirken eller vurderer kristendomsundervisningen som om den personlige evighetsopplevelsen ikke eksisterte».
- 1033 *Luthersk Kirketidende* 5, 1957, i kommentar til et radiokåseri Øisang hadde holdt om tro og toleranse. Jf. notiser i *Arbeiderbladet* 14. februar 1957 og leder i *Vårt Land* 16. februar 1957.
- 1034 *Kirke og kultur* 1, 1955: 4.
- 1035 PF 1948: 171–173.
- 1036 Behovet for et kirkelig sosialt institutt ble f.eks. nevnt av Johanns Smidt under Presteforeningens generalforsamling 1947, samtidig som flere talere sterkt understreket at det trengtes en myndig kirkelig sentralledelse.
- 1037 BM 1949: 30, 31. At Tilleggsgaven bl.a. skulle brukes til «a laymen's training centre» var forutsatt av de amerikanske givne allerede året i forveien, se Dæhlin 1963: 76.
- 1038 Se til dette PF 1955: 101, jf. Voksø 1994b: 28.
- 1039 PF 1955: 100.
- 1040 PF 1955: 101. Se også Dæhlin 1963: 74. Vi går ikke i denne sammenheng inn på en tredje hovedinspirasjon for Menighetsinstituttet, nemlig menighetsbygging i lutherske kirkesamfunn i USA.
- 1041 Alvunger 2006: 43. Om Socialtiska delegationens virksomhet og den kirkelige debatten rundt den, se Sandahl 1986. En ikke uvesentlig del av bakgrunnen for de svenske biskopenes initiativ var opplevelsen av at den svenske staten, dominert av sosialdemokratene, strammet grepet om Svenska kyrkan og fratok den muligheten til fritt å belyse samfunnsforholdene fra et kristent ståsted. Den politiske ledelsen ble oppfattet å vise liten respekt og forståelse overfor kirken; se Sandahl 1986: 32 f. Om de overveiende skeptiske holdningene til religion og kirke hos ledende politikere i Sveriges socialdemokratiske arbeiderparti på 1940- og 1950-tallet, se Ewert 2020.
- 1042 Statuttene § 2 og 3: BM 1956: 24; jf. Dæhlin 1963: 78. Se også BM 1955: 18.
- 1043 Konferansen fant sted 20. til 21. november 1954, en lørdag og søndag. Ragnar Heiret oppgav i et foredrag i 1958 at måneden var oktober, men dette beror trolig på en sammenblanding med en konferanse, også på Leangkollen, i oktober 1957, se under. Dette har trolig senere villedet også Tor Aukrust: Huseby et al.: 62.
- 1044 Voksø 1994b: 100; Dæhlin i *Årbok for den norske kirke* 1959: 109.
- 1045 Gjengitt av Tor Aukrust, som var til stede på konferansen: Huseby et al.: 62 f.
- 1046 Sitert etter Voksø 1994b: 100. Gerhardsen hadde gitt uttrykk for liknende synspunkter, rettet mot Berggrav, i et intervju med *Vårt Land* 21. desember 1954.
- 1047 *Kirke og kultur* 1959: 29, jf. Dæhlin 1963: 82 f., 85.
- 1048 Her sitert etter Heiret i *Kirke og kultur* 1959: 29 f. Likelydende bl.a. i Dæhlin 1963: 85 f.
- 1049 Her sitert etter Voksø 1994b: 101.
- 1050 Dæhlin 1963: 99.
- 1051 Voksø 1994b: 102. Jf. s. 81 over.
- 1052 *Brorskap* 1, 1958, jf. Voksø 1994b: 118.

- 1053 *Arbeiderbladet* 5. november 1958.
- 1054 *Arbeiderbladet* 13. november 1958.
- 1055 Menighetsinstituttets årsrapport 1958: Heiret-dokumenter.
- 1056 Menighetsinstituttets årsrapport 1958: Heiret-dokumenter. Jf. «Problemer som blir berørt på våre konferanser» i samme dokument-samling. Se også Dæhlins oppsum-mering av de første sytten kontakt-konferansene i *Årbok for den norske kirke* 1959: 109 ff.
- 1057 Heiret i *Kirke og kultur* 1959: 29.
- 1058 Sitater fra dette og følgende to punkter; Heiret i *Kirke og kultur* 1959: 31.
- 1059 Eksemplene her er hentet fra Heiret, *Kirke og kultur* 1959: 33. I artikkelen «Kristendom og industriproble-mer» i *Kirke og kultur* 9, 1955 hadde Gunnar Spilling, en sentral person i Menighetsinstituttets arbeid, pekt på de samme forholdene, at kirken ikke hadde vist sin relevans overfor behovene og problemene i industri-samfunnet.
- 1060 Aukrust 1959: 10.
- 1061 Slagstad 1998: 368, jf. 400 ff. Se også Schjørring 2001: 476 (artikkel av Roger Jensen).
- 1062 Se f.eks. Dæhlin 1963: 55 ff.
- 1063 Dæhlin 1963: 95. Jf. Dæhlin i *Årbok for den norske kirke* 1959, s. 110: «[...] vil vi komme til å innfri [arbeidernes] forventninger? Den lokalmenighet som møter arbeide-ren når han kommer hjem full av forventninger, den må gi svaret. Og den nakne sannhet er at den vanlige lokalmenighet føles lukket for ham. Det er det alvorligste problem som disse konferansene har avdekket.»
- 1064 Voksø 1994b: 129.
- 1065 Voksø 1994b: 131, jf. brev fra Dæhlin til Smemo av 20. november 1957: Oslo bispedømme D/De/Lo010. Konferansen på Leangkollen i okto-ber 1957 må ikke forveksles med den første, i november 1954.
- 1066 Øisang 1958: 26.
- 1067 Dæhlin 1963: 123. Jf. til dette Huse-by et al.: 63 f.
- 1068 *Arbeiderbladet* 7. juni 1961. Jf. Grø. [Gerd Grønvold] i *Arbeiderbladet* 4. august 1961: «[...] kirkens forhold til industriens arbeidere og til arbei-derbevegelsen har blant annet vært Menighetsdagens store tema.»
- 1069 *Arbeiderbladet* 4. august 1961; *Roga-lands Avis* 16. august 1961.
- 1070 Uttalelser av Roy Martinsen og Ancker Breckan, *Arbeiderbladet* 4. august 1961.
- 1071 Klubbformann ved NEBB Erland Mikkelsen til *Arbeiderbladets* korrespondent Gerd Grønvold, *Arbeiderbladet* 4. august 1961. Mik-kelsen bekledte flere sentrale verv i LO. Sammenfall i standpunkter og formuleringer gjør det sannsynlig at han også er mannen som ble in-tervjuet i *Rogalands Avis* 16. august 1961.
- 1072 Dæhlin 1963: 125. Se også «Menig-hetsdagene» i *Luthersk Kirketiden-de* nr. 15, 1961.
- 1073 Dæhlin 1963: 126.
- 1074 Voksø 1994b: 120; jf. Dæhlin 1963: 128 ff.; Menighetsinstituttets årsrap-port 1958: Heiret-dokumenter, og Huseby et al.: 13.
- 1075 Dæhlin u.å.: 17. Beløpet gjaldt arbeidet «i industrisektoren».
- 1076 Se til dette Dæhlin u.å., som er et foredrag rettet nettopp mot indus-triledere. Per Voksø, som var direkte involvert i arbeidet med finansiering av sentralkirkelige tiltak i den

- aktuelle perioden, oppgir i *Kirkeliv og kirkelov* at Menighetsinstituttet hadde som mål å samle inn 140 000 kroner, men bare fikk inn en tredjedel av dette: Voksø 1994b: 120. Det er mulig at dette bare gjelder ett år. Dæhlin oppgav i 1963 at «industri- lederne [...] investerte ca. 500 000 kroner i det arbeidsprogram som ble gjennomført»: Dæhlin 1963: 99.
- 1077 Se til dette se *Årbok for den norske kirke* 1962: 57 f. Jf. Huseby et al.: 11, 13 og C. Fr. Wisløff i *Vårt Land* 12. oktober 1962.
- 1078 Dæhlin knyttet den manglende kirkelige koordineringen direkte til det faktum at Bispedømmerådenes fellesmøte bare kom sammen hvert fjerde år: Dæhlin 1963: 135 f.
- 1079 Dæhlin 1963: 100.
- 1080 Voksø 1994b: 126. Andreas Aarflot har i samme retning uttalt at «nye stod og falt på [den svært karismatiske Dæhlin] og hans initiativ», og at Menighetsinstituttet muligens var «litt for idealistisk tenkt»: Intervju med Aarflot 10. november 2017. Jf. Huseby et. al.: 13 f.; 26. Misnøyen med Dæhlins lederstil framgår på mange ulike måter av dokumenter i eske D/De/L0010 i Oslo bispedømmes arkiv.
- 1081 Jf. til dette Andreas Aarflots artikkel i anledning Menighetsinstituttets sannsynlige nedtrapping i *Luthersk Kirketidende* 19, 1962. Han nevner spesielt kontaktarbeidet overfor arbeidere og bønder som et område hvor det syntes «å være nådd så betydelig [sic] resultater at vi ikke burde ha råd til å miste denne arbeidsform», og ber om at Aukrusts studiearbeid fullføres. Se også Otto Huseklepps artikkel i *Luthersk Kirketidende* 1, 1963, hvor han framholder at Menighetsinstituttet fullt ut har vist sin berettigelse. Jf. oversikten over debatten i *Årbok for Den norske kirke* 1963: 56 ff.
- 1082 Jf. Slagstad 1998: 114 om «den kirkelige forsoning som preget arbeiderpartistaten i dens første fase».
- 1083 *Vårt Land* 9. mai 1947.
- 1084 *Arbeiderbladet* 21. april 1951, referat fra foredrag i Norges Kristelige Studenterforbund. Manuskriptet til foredraget finnes i PA 320, del 1, eske 14.
- 1085 *Morgenbladet* 1. november 1954. Jf. Arne Øyvrevolls kronikk «Det norske arbeiderparti, arbeiderklassen og kristendommen» i *Vårt Land* 31. august 1953 («[...] det er særlig partiets religiøse kurs som virker ødeleggende og splittende blant arbeidsfolk.» Øyvrevoll oppfattet Kristelig Folkeparti som ett av flere «mottiltak» mot arbeiderpartiledelsens ytterliggående linje).
- 1086 O.tid. 1956: 305.
- 1087 O.tid. 1946: 583.
- 1088 Se til dette f.eks. «Farvel til det borgerlige samfunn», redaksjonell artikkel i *Kontakt* nr. 10, 1949 («[Kristelig Folkepartis] politiske konturer er for uklare til at det i det lange løp kan hevde seg ved siden av de andre borgerlige partiene.»); referatet av en tale av Helge Sivertsen i *Arbeiderbladet* 15. mars 1950 («ei meiningslaus politisk gruppering»); Per Sogstad i *Arbeiderbladet* 29. mars 1950 (Kristelig Folkepartis «eksistens i norsk politikk [er] en grov insinuasjon»); «Livssyn og samfunnssyn» av Per Kleppe i nr. 11, 1953 («Er en først enig i at på-

- virkning av den enkeltes livssyn ligger utenfor det offentliges oppgaver, har en også tatt avstand fra egne livssynspartier og egne livssynspara-grafer i partiprogrammene. Ut fra en slik synsvinkel har Kristelig Folkeparti ingen oppgave i norsk politikk.»); «Frisinn og toleranse», toppartikkel i *Arbeiderbladet* 17. februar 1955 («Det finnes ikke noen basis for et kristelig folkeparti.» I artikkelen omtales Kristelig Folkeparti som et «misfoster» og et «forfallsfenomen» og framkjennes enhver eksistensberettigelse). Se også *Arbeiderbladets* ledere 15. og 18. januar 1954, hvor Kristelig Folkeparti anklages for å misbruke folks religiøse følelser. Jf. Jor 2008: 137.
- 1089 Se bl.a. Aake Anker Ordings rapport av 28. november 1956 fra møte med kristne arbeidere på Raufoss: AAB, Arbeiderpartiet, Da 119; brev fra Rolf Forsberg og Henry Holm til Arbeiderpartiets sentralstyre av 11. mars 1947: AAB, Arbeiderpartiet, DA 16. Jf. note 1088 og s. 81 over.
- 1090 Steen 2003: 92. Stephan Tschudi skrev til Steen i 1978 at han trodde «at Kr. folkeparti må ta en god del av skylden for det dårlige forhold mellom kirke og arbeiderbevegelse»: gjennomslag av brev fra Tschudi til Steen av 17. mars 1978: Tschudis papirer.
- 1091 Olstad 2021: 118. Konteksten er spørsmålet om kristen formålspara-graf i grunnskolen.
- 1092 Brev fra Erling Wikborg til Eivind Berggrav av 20. november 1951: PA 320, del 1, eske 14.
- 1093 *Morgenavisen* 30. april 1951; jf. parallell kritikk på lederplass i *Dagen* 12. mai 1951 om at Arbeiderpartiet rekrutterte til sine lederstillinger fra den lille gruppen av erklærte religionsfiender.
- 1094 Bispemøtet 1950: 34; brev av 9. november 1950. Brevet er omtalt ovenfor på s. 163.
- 1095 Berggrav 1954: 25.
- 1096 Se f.eks. Det frivillige kirkeråd 1953: 4 f. I et utkast til Det frivillige kirkeråds uttalelse skrev Einar Amdahl at de mest kirkekritiske i Kirke- og undervisningskomiteen i 1953 i realiteten mente «at Quisling-styret hadde rett når det i okkupasjonsårene hevdet at hele kirkestriden i Norge bare var en strid om makten i kirken»: Utkast datert 17. desember 1952: PA 320, del 1, eske 4. Jf. s. 234 og 237 f. over.
- 1097 Se f.eks. Reiuulf Steens innlegg i *Arbeiderbladet* 11. januar 1956, hvor han bl.a. framholdt at i det sosialistiske samfunn «vil behovet for religiøs tro bli eliminert av seg selv», og sterkt hevdet at arbeiderbevegelsen aldri kunne gå i kompaniskap med statskirken eller noe annet kirkesamfunn», fordi den da ville «komme til å binde de menneskene vi har strebet etter å frigjøre, i en tro og til en bevegelse som aldri frivillig vil gi slipp på dem igjen».
- 1098 Seip 1963: 24.
- 1099 Bull 1982: 152.
- 1100 Se f.eks. *Årbok for den norske kirke* 1955, s. 29: «Fra kristent synspunkt vil en vanskelig kunne unngå det inntrykk at disse proposisjonene [om konkubinater, opphevelse av lovforbudet mot mannlig homofili], iallfall delvis, er ledd i den sekulariseringsprosess som stadig pågår.» Vurderingen er trolig fra redaktøren av årboka, res. kap. Einar Lyngar.

- Spørsmålet om mannlig homofili ble i motsetning til konkubinataragrafen ikke drøftet i Stortinget og er av den grunn ikke behandlet i denne boka. Vi kan for ordens skyld konstatere at Bispemøtet i 1954 frarådet å vedta Straffelovrådets forslag om opphevelse av forbudet mot mannlig homofil praksis. Justiskomiteen på Stortinget anbefalte likeledes ikke å gå videre med saken.
- 1101 *Samtiden* 1954: 122 ff. Slapgard regnet seg selv til Venstre, men mislikte sterkt partiets sekulære, kulturradikale grupperinger, som han mente hadde ført velgere over til Kristelig Folkeparti. Likevel:
- «Det store spaningsmomentet no etter dette stortingsvalet er kor langt Arbeiderpartiet vil våge seg på sekulariseringslina. Her kjem tampen til å brenne, nettopp her i tida framover» (s. 122).
- 1102 «Gud med oss!» i *Kontakt* 10, 1953. Jf. «Livssyn og samfunnssyn» av Per Kleppe i nr. 11.
- 1103 PF 1959: 12.

Forkortelser

A:	Det norske Arbeiderparti
AAB:	Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, Oslo
AOF:	Arbeidernes Opplysningsforbund
AUF:	Arbeidernes Ungdomsfylking
B:	Bondepartiet
BM:	Bispemøtet
FN:	De forente nasjoner
H:	Høyre
IKO:	Institutt for kristen oppseding / IKO – Kirkelig pedagogisk senter
KG:	Kristelig Gymnasium
Krf:	Kristelig Folkeparti
L.tid.:	Lagtingstidende
LM:	Landsmøte (i Det norske Arbeiderparti)
LO:	Arbeidernes faglige landsorganisasjon
MF:	Det teologiske Menighetsfakultet / MF akademisk høyskole
NKP:	Norges Kommunistiske Parti
NS:	Nasjonal Samling
O.tid.:	Odelstingstidende
PA:	Privatarkiv
PF:	Generalforsamling i Den norske kirkes presteforening
S.tid.:	Stortingstidende
Sp:	Senterpartiet
V:	Venstre

Kilder og litteratur

Arkiver og utrykt materiale

- Andreas Seierstads arkiv, MF vitenskapelig høyskole
Bispemøtet, protokoller, Bispemøtets sekretariat
Det norske Arbeiderparti, Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, Oslo
Eivind Berggravs arkiv, PA 320, Riksarkivet
Heiret-papirer, privat dokumentsamling etter Ragnar Heiret, utlånt av Birger Løvlie
Haakon Lie, Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, Oslo
IKOs arkiv, IKO – Kirkelig pedagogisk senter, Oslo
Jakob Friis, Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, Oslo
Johanne Reutz Gjermoe, PA 1556, Riksarkivet
Kirkekampens sentralarkiv, Nasjonalbiblioteket, Oslo
Norges Kommunistiske Parti, Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, Oslo
Norges Kristne Arbeideres Forbund, Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, Oslo
Oslo bispedømme, Statsarkivet i Oslo
Peder Furubotns arkiv, Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, Oslo
Ragnar Forbech, PA 1262, Riksarkivet
Trygve Bull, PA 666, Riksarkivet
Tschudis papirer, diverse dokumenter etter Stephan Tschudi, i familiens eie

Intervjuer

- Andreas Aarflot, 10. november 2017.
Gerd Grønvold Saue, 21. juni 2018.
Reiulf Steen, 5. april 2006.
Victor Andersson, 6. august 2020.

Litteratur og trykte kilder

Et skarpt og logisk skille mellom trykte kilder og sekundærlitteratur viste seg å være umulig å trekke. Av denne grunn presenteres derfor én samlet liste.

Merk: Dagspressen er benyttet i stor utstrekning, men det har ikke vært mulig å gjennomgå sentrale aviser som *Arbeiderbladet*, *Dagen* eller *Vårt Land* dato for dato gjennom perioder på opptil 25 år. Referanser til disse og mange andre aviser vil i hvert tilfelle framgå av notene. Når en rekke periodiske publikasjoner finnes i listen under, er det snakk om trykte kilder som på en eller annen måte – for *Stortingsforhandlinger* via digitale emnesøk – er systematisk gjennomgått.

- Agøy, Nils Ivar, «Den norske modell. Lutherdom i politisk form?», s. 52–69 i Ingeborg Mongstad-Kvammen og Espen Ottosen (red.): *Gud i Grunnloven*, Oslo 2014.
Agøy, Nils Ivar: *Kirken og arbeiderbevegelsen: Spenninger, skuffelser, håp. Tiden fram til 1940* (Oslo: Fagbokforlaget 2011).
Agøy, Nils Ivar: «Lutherdom, demokrati og velferdsstat», s. 33–49 i Nils Ivar Agøy, Knut Edvard Larsen og Chr. Anton Smedshaug (red.): *Trådene i samfunnsveven: Hva har reformasjonen betydd for Norge?* (Oslo: Verbum 2017).
Alsvik, Ola: *Ringsakboka V: I krig og fred* (Brummunddal: Brøttum historielag 2001).

- Alvunger, Daniel: *Nytt vin i gamla läglar: Socialdemokratisk kyrkopolitik under perioden 1944–1973* (Göteborg: Förlagsförlaget 2006).
- Amundsen, Arne Bugge: *Kollegialitet og interessekamp: Den norske kirkes presteforening 1900–2000* (Oslo: Verbum 2000).
- Anderson, Gidske: *Trygve Bratteli* (Oslo: Gyldendal 1984).
- Andresen, Astri og Kari Tove Elvbakken: «Karl Evang og mødrehygienesaken: Om lojalitet, nøytralitet og faglig uavhengighet i helseforvaltningen (1938–1972)», s. 137–154 i *Norsk Statsvitenskapelig Tidsskrift* nr. 2, 2017.
- Apenes, Sverre Inge, Helge Hognestad og Svein Woje (red.): *Størst av alt: Festskrift til Stephan Tschudi på 70-årsdagen 2. januar 1978* (Oslo: Land og Kirke / Gyldendal 1978).
- Arbeidernes Ungdomsfylking: *AUF møter morgendagen. Referat fra AUF's jubileumslandsmøte 1961* (Oslo u.å.).
- Arbeidernes Ungdomsfylking: *Protokoll fra A.U.F.s Landsmøte 27.–29. mars 1955 ved Henry Harm* (Oslo u.å.).
- Arbeidernes Ungdomsfylking: *Protokoll fra A.U.F.s Landsmøte 9.–11. mai 1952 ved Henry Harm* (Oslo u.å.).
- Arbeidernes Ungdomsfylking: *Protokoll fra AUFs landsmøte 11.–13. mai 1958 ved Henry Harm* (Oslo u.å.).
- Arbeidernes Ungdomsfylking: *Protokoll over forhandlingene på landsmøtet i Oslo 5.–8. mai 1949* (Oslo 1950).
- Arbeidernes Ungdomsfylking: *Protokoll over forhandlingene ved landsmøtet i Oslo 25.–26.–27. januar 1946*. Utarbeidet ved Helge Waale (Oslo u.å.).
- Arbeiderpartiet og kristendommen: Innstilling fra et utvalg nedsatt 26. november 1973 av Arbeiderpartiets sentralstyre (Oslo: Tiden 1974).
- Arntsen, Jan Magne: *Krigens vinnere – fredens tapere: Kommunistiske motstandsfolk i krigens skygge* (Sola: Piren forlag 2021).
- Atterreising av kristendomsfaget i skolen. Lagt fram av Den midlertidige kirkeledelse* (Fabritius 1946).
- Aukrust, Tor: *Mennesket i samfunnet: En sosialetikk. Bd. 1* (Oslo: Land og Kirke 1965).
- Aukrust, Tor: *Mennesket i samfunnet: En sosialetikk. Bd. 2* (Oslo: Land og Kirke 1966).
- Aukrust, Tor: *Samfunnets strukturendring og kirken* (Oslo: Norsk Menighetsinstitutt 1959).
- Austad, Torleiv: «'Katakombeordinasjon': Ordinasjonen på Helgøya 2. juli 1944», s. 29–41 i *Tidsskrift for praktisk teologi* nr. 2, 2018.
- Austad, Torleiv: *Kirkelig motstand: Dokumenter fra den norske kirkekamp under okkupasjonen 1940–45, med innledninger og kommentarer* (Kristiansand: Høyskoleforlaget 2005).
- Austad, Torleiv: *Kirkens Grunn: Analyse av en kirkelig bekjennelse fra okkupasjonstiden 1940–1945* (Oslo: Luther 1974).
- Bakkevig, Trond: «Kirke og arbeiderbevegelse. En undersøkelse av samtalen mellom kirke og arbeiderbevegelse i regi av Norsk Menighetsinstitutt i slutten av 1950-årene», s. 27–41 i *Tidsskrift for Teologi og Kirke* nr. 1, 1981.
- Bastiansen, Alf B.: *Hva vi er og hva vi vil* (Norges Kristne Arbeideres Forbund: u.å.).
- Bastiansen, Alf B.: *Norges Kristne Arbeideres Forbund 1939–1959. En 20-års oversikt* (Oslo 1959).
- Berg, Arngeir (red.): *Veteraner. Samtaler med Trygve Bull, Torolf Elster, Einar Gerhardsen, Trond Hegna, Haakon Lie, Torolv Solheim* (Oslo: Tiden 1990).

- Bergerud, Finn: *Hva har kirken med skolen å gjøre?* (Oslo: Fabritius 1965. Prismets pedagogiske skrifter 4).
- Berggrav, Eivind: *Contra Castberg: Om Kirkens grunn* (Oslo: Land og kirke 1954).
- Berggrav, Eivind: *Da kampen kom: Noen blad fra startåret* (Oslo: Land og kirke 1945).
- Berggrav, Eivind: *Front – fangenskap – flukt: 1942–1945* (Oslo: Land og kirke 1966).
- Berggrav, Eivind: *Kirkens ordning i Norge. Attersyn og framblikk* (Oslo: Land og kirke 1945).
- Berggrav, Eivind: *Staten og mennesket. Oppgjør og framblikk* (Oslo: Land og kirke 1945).
- Bergh, Trond: *Storhetstid (1945–1965). Arbeiderbevegelsens historie i Norge 5* (Oslo: Tiden 1987).
- Bjerkås, Ingrid: *Mitt kall* (Oslo: Cappelen 1965).
- Bjørneboe, Jens: *Under en hårdere himmel* (Oslo: Cappelen 1957).
- Bjørnsen, Bjørn: *Har du frihet og sommersol kjær? Bind II 1918–1984* (Oslo: i kommisjon his Tiden 1986).
- Bloch-Hoell, Nils: *Pinsebevegelsen: En undersøkelse av pinsebevegelsens tilblivelse, utvikling og særpreg med særlig henblikk på bevegelsens utforming i Norge* (Oslo: Universitetsforlaget 1956).
- Blom, Ida og Kari Tove Elvbakken: «Linjer i norsk abortlovgivning og abortpolitikk», s. 30–48 i *Tidsskrift for Velferdsforskning* nr. 1, 2001.
- Blom, Ida: *Barnebegrensning – synd eller sunn fornuft* (Oslo: Universitetsforlaget 1980).
- Bolling, Reidar (red.): *Norges prester og teologiske kandidater* (Oslo: A.M. Hanches forlag 1958).
- Boman, Thorleif: *Vår siste sjanse* (Oslo: Land og kirke 1945).
- Bonnevie, Carl: *Kirkens reformering: Innlegg gjennom 60 år* (Oslo: Aschehoug 1959).
- Branham, William: *Guddommelig helbredelse* (Oslo: Filadelfiaforlaget 1949).
- Bratteli, Trygve: *Ungdommen og samfunnet* (Oslo: Arbeidernes Ungdomsfylking 1948).
- Brekke, Egil (red.): *Guds plan: hvordan skal den virkeliggjøres idag?* (Oslo: Arne Gimnes 1945).
- Brorskap*
- Brunvand, Olav: *Smil og tårer i tukthus* (Oslo: Tiden 1968).
- Bull, Edvard (1881–1932): *Kommunisme og religion* (Kristiania 1923).
- Bull, Edvard (1914–1986): *Norgeshistorien etter 1945* (Oslo: Cappelen 1982).
- Bull, Trygve: «Omfavnelse eller kvelertak?», s. 277–280 i *Kirke og kultur* nr. 5, 1963.
- Bull, Trygve: *For å si det som det var –* (Oslo: Cappelen 1980).
- Carlsen, Ingvald B.: *Kirkefronten i Norge under okkupasjonen 1940–1945* (Oslo: Aschehoug 1945).
- Castberg, Frede: *Statsreligion og kirkestyre: utredning avgitt 21. november 1953 etter oppdrag av Kirke- og undervisningsdepartementet* (Oslo: Land og Kirke 1953).
- Christie, H[artvig].C.: *Den norske kirke i kamp* (Oslo: Land og Kirke 1945).
- Claesson, Urban: *Folkhemmets kyrka: Harald Hallén och folkkyrkans genombrott. En studie av socialdemokrati, kyrka och nationsbygge med särskild hänsyn till perioden 1905–1933* (Doktorgradsavhandling, Uppsala universitet 2004).
- Dale, Aasmund: «Bjarne Hareide. Noen streker til et bilde», s. 209–227 i *Vekst og kunnskap i kirke og folk. Festskrift til Bjarne Hareide* (Oslo: IKO i samarbeid med Luther forlag 1978).
- De evige helvetesstraffer og bekjennelsen* (Oslo: Land og Kirke 1954).

- Det angår kirken: Syv essays om engasjement i samtidens kulturliv* (NOMI: Stavanger 1966).
- Dæhlin, Eilert: *Et Kirkens tilbud til vårt industrisamfunn*, trykt foredrag u.å.
- Dæhlin, Eilert: *Levende menigheter* (Land og Kirke: Oslo 1963).
- Ellingsen, Terje: *Kirkelig visjon – politisk dragkamp: Fra reformarbeidet i Den norske kirke* (Nomi: Oslo 1973).
- Elster, Torolf: *De merkelige år* (Oslo: Tiden 1959).
- Elster, Torolf: *Sosialismen under debatt* (Oslo: Tiden 1950).
- Elster, Torolf: *Veien jeg vandret: åpenhjertige erindringer* (Oslo: Aschehoug 1984).
- Elvbakken, Kari Tove: *Abortspørsmålets politiske historie 1900–2020* (Oslo: Universitetsforlaget 2021).
- Engstad, Paul (red.): *Trygve Bratteli har ordet* (Oslo: Tiden 1985).
- Enstad, Nils-Petter: *Rosen og korset: En fortelling om et kristent venstre i Norge* (Arendal: Gaveca 2019).
- Erichsen, Bodil Chr.: *Norske kvinners liv og kamp 1850–2000, bind 2* (Oslo: Res Publica 2018).
- Et kulturprogram til debatt* (Oslo: Kontakt skriftserie nr. 3 og 4, 1956).
- Et kulturprogram til debatt. Lagt fram av Det norske Arbeiderparti* (Oslo 1959).
- Ewert, Per: *Moving reality closer to the ideal: The process towards autonomy and secularism during the Social Democratic hegemony in 20th century Sweden* (Preliminær versjon av doktoravhandling, desember 2020).
- Fagerheim, Einar Aksel Urnes: *Dagfinn Zwilgmeyer: NS-biskopen som meldte seg ut av NS og søkte avskjed fra sitt embete* (Masteravhandling, Menighetsfakultetet 2012).
- Fjelberg, Arne: *Kvinnelige prester?* (Oslo: Land og Kirke 1958).
- Fjellbu, Arne: *En biskop ser tilbake* (Oslo: Gyldendal 1960).
- Fjellbu, Arne: *Minner fra krigsårene* (Oslo: Land og Kirke 1945).
- Fonn, Birgitte Kjos: *Orientering: Rebelles avis* (Oslo: Pax 2011).
- Forbech, Ragnar: *Prest på allfarvei – og utenfor* (Oslo: Lutherstiftelsen 1967).
- Framtidens Norge: Retningslinjer for gjenoppbyggingen* (Arbeidernes Faglige Landsorganisasjon og Norsk Sjømannsforbund: Stockholm 1944).
- Friis, Jakob: *Bevegelsen og målet: Mitt liv i arbeiderbevegelsen* (Oslo: Res Publica 2011).
- Fritt slag*
frivilige kirkeråd, Det: *Brev til Stortinget* (Oslo 1953).
- Furre, Berge: «Kyrkjeperspektiv på staten», s. 7–28 i *Norsk teologisk tidsskrift* nr. 1, 2007.
- Furre, Berge: «Reform og motstand. Trekk av kyrkjeordningsstriden 1945–1953», s. 199–247 i *Norsk teologisk tidsskrift* nr. 4, 1984.
- Færøy, Frode: *Fiende eller forbundsfelle? Den kommunistiske motstandsbevegelsen i Norge* (Oslo: Dreyer 2017).
- Gabrielsen, Bjørn: *Martin Tranmæl ser tilbake* (Oslo: Tiden 1959).
- Gabrielsen, Trond: *Menn og meninger. de fire politikere C.J. Hambro • Halvard Lange • Haakon Lie • Herman Smitt Ingebretsen* (Oslo: Dreyer 1976).
- Gerhardsen, Einar: *Fellesskap i krig og fred. Erindringer 1940–45* (Oslo: Tiden 1970).
- Gerhardsen, Einar: *I medgang og motgang. Erindringer 1955–65* (Oslo: Tiden 1972).
- Gerhardsen, Einar: *Samarbeid og strid. Erindringer 1945–55* (Oslo: Tiden 1971).
- Gerhardsen, Rolf: *Einar Gerhardsen som en bror ser ham* (Oslo: Aschehoug 1967).

- Gerhardsen, Rune: *Du er faren min likevel?* (Oslo: Aschehoug 2002).
- Gerhardsen, Tron: *Einar og Haakon, Rolf og jeg: Fra Arbeiderpartiets indre liv* (Oslo: Aschehoug 2009).
- Gjelsvik, Tore: *Hjemmefronten: Den sivile motstand under okkupasjonen 1940–1945* (Oslo: Cappelen 1977).
- Godal, Odd: *Hvorfor kirke?* (Oslo: Aschehoug 1950).
- Godal, Odd: *Marxisme og demokrati. En kritisk gjennomgåelse av hovedtankene hos Karl Marx* (Oslo: Land og kirke 1946).
- Gotaas, Thor: *Berger Langmoen – historien om en bedrift i Brumunddal* (Brumunddal: Ringsaker kommune 2019).
- Gravem, Peder: *Kristendom og marxisme: En konfrontasjon mellom kristent og marxistisk livssyn* (Oslo: Credo/Luther 1977).
- Grindal, Morten: *Kirken – kjærlighetens fiende* (Oslo: Tiden 1950).
- Godviljens mann: Hilsen til Herman Smitt Ingebretsen på 70-årsdagen* (Oslo: Tanum 1961).
- Gustavsen, Finn: *Rett på sak* (Oslo: Pax 1968).
- Halvorsen, Terje: *Forfulgt, fordømt og fortiet: Historien om den kommunistiske motstanden i Norge 1940–1945* (Bergen: Vigmostad og Bjørke 2020).
- Halvorsen, Terje: *NKP i krise: Om «oppgjøret med det annet sentrum» 1949–1950* (Oslo: Gyldendal 1981).
- Hambro, Carl Joachim: *Hver lysten gorilla i haven* (Oslo 1947).
- Hansen, Guttorm: *Etterkrigstid: Politiske erindringer fra 1945 til 1990* (Oslo: Aschehoug 1990).
- Hansen, Guttorm: *Trygve Bratteli, en søyle av vilje* (Oslo: Tiden 1984).
- Hansson, Kristian: *Norsk kirkerett* (Oslo: Aschehoug 1935).
- Hansson, Kristian: *Stat og kirke: Fredstider og kampår i Norge* (Bergen 1945). Nr. 2 i serien Sak og samfunn.
- Haraldsø, Brynjar (red.): *Kirke – skole – stat 1739–1989* (Oslo: IKO-forlaget 1989).
- Harding, Tobias: «The dawn of the secular state? Heritage and identity in Swedish church and state debates 1920–1939», s. 631–647 i *International Journal of Cultural Policy* 22. årgang, nr. 4, 2016.
- Hareide, Bjarne: *Det gjelder barnet!* (Oslo: Land og Kirke 1954).
- Hareide, Bjarne: *Skal kristendommen ut av skolen?* (Oslo: Lutherstiftelsen 1956).
- Hartmann, Paul: *Bak fronten: Fra Oslo og London 1939–1945* (Oslo: Aschehoug 1955).
- Hauge, Dagfinn: *Slik dør menn* (Oslo: Lutherstiftelsen 1945).
- Haugland, Jens: *Dagbok frå Kongens råd* (Oslo: Det Norske Samlaget 1986).
- Havig-Gjelseth, Christian: *Sannheten frigjør: dokumenter i Havig-Gjelseth-saken* (Oslo: Eget forlag 1950).
- Havig-Gjelseth-saken. Granskingsutvalgets uttalelse* (Oslo: Land og Kirke 1950).
- Hegna, Trond: *Min versjon* (Oslo: Gyldendal 1983).
- Heiene, Gunnar: *Den menneskelige stat: Antropologi og politikk hos Eivind Berggrav* (Oslo: Det teologiske Menighetsfakultet 1991).
- Heiene, Gunnar: *Eivind Berggrav: En biografi* (Oslo: Universitetsforlaget 1992).
- Helland, Stian: *NS-biskopen Peder Joakim Blessing Dahle. «Ufattelig hvordan et Guds barn kan være noe annet enn nasjonalsosialist»* (Spesialavhandling, Menighetsfakultetet 2013).
- Helle, Egil: *Landsfaderen* (Oslo: Tiden 1987).
- Helle, Egil: *Oscar Torp: arbeidergutt og statsmann* (Oslo: Gyldendal 1982).

- Helsvig, Kim: *Reform og rutine. Kunnskapsdepartementets historie 1945–2017* (Oslo: Pax 2017).
- Hestvold, Ove: *Alex Johnson: Et liv i spenningsfelt* (Oslo: Universitetsforlaget 1987).
- Hjelmtveit, Nils: *Vekstår og vargtid* (Oslo: Aschehoug 1969).
- Hjemmets grunn. *Et brev til Norges menigheter fra Den norske kirkes biskoper (November 1946)*.
- Hodne, Olav: *Santalmisjonens historie med særlig henblikk på utviklingen i India 1867–1967, bind III* (Oslo: Den norske Santalmisjon 1992).
- Holme, Idar Magne: *De captivitate norvegia – ein analyse av kyrkje-statforholdet i historisk og aktuell samanheng* (UiO, Institutt for statsvitenskap, Oslo 1981).
- Holter, Halvor (red.): *Under Hellig Olavs merke II: Artikler og taler over kristelige emner av norske prester, forfattere m. fl.* (Oslo: Viking 1943).
- Horn, Kjell: *Kristian Horn: Forsker, humanetiker – og far* (Oslo: Kolofon 2018).
- Horn, Kristian: *Human-etikk – mål og midler* (Oslo: Tiden 1993). Redigert av Solveig Bonde Ormestad.
- Hovdenakk, Sindre: *Torolf Elster: Balanse-kunstneren* (Oslo: Pax 2011).
- Human-etisk forbund i Norge: Hva mener vi? Hva vil vi?* (Oslo: Human-etisk forbund u.å. [1956]).
- Huseby, Reidar: *Kirkens forposter* (Oslo: Land og Kirke 1958).
- Huseby, Reidar, Einar Kongsbakk og Olav Skjevesland (red.): «*Reis deg, Guds menighet*»: *Festskrift til Eilert Døhlin – Mai 1988* (Oslo: Menighetsseminarene i Norge 1988).
- Huseth, Ole Øystein Hamre: *Norges Kristne Arbeideres Forbund: Trekk fra forbundets tilblivelse og historie til omkring 1955* (Hovedfagsoppgave i kristendomskunnskap, Universitetet i Oslo 1976).
- Høiesen, Ole Bjørn: *Olav Valen-Sendstad 1904–1963. Stridsmann for Skrift og bekjennelse* (Stavanger: E.A.C. Eikenes forlag 1997).
- Johansen, Johan Strand: *Valgets lærdommer og kommunistenes oppgaver. Et oppgjør med det partifendtlige sentrum* (Oslo: NKP 1949).
- Jor, Finn: *Kong Haralds nei. Hvor langt er sekulariseringen kommet?* (Oslo: Commentum 2008).
- Kirke og kultur*
- Kjølås, Gerhard: *Olav Oksvik. Mannen og politikaren* (Trondheim: Rune 1969).
- Kleven, Hans I.: *Parti i flammer: «Oppgjøret» i Norges Kommunistiske Parti 1949–50, bind 1* (Oslo: Falken u.å. [1990]).
- Kleven, Hans I.: *Parti i flammer: «Oppgjøret» i Norges Kommunistiske Parti 1949–50, bind 2* (Oslo: Falken u.å. [1990]).
- Knudsen, Tim (red.): *Den nordiske protestantisme og velferdsstaten* (Århus: Aarhus universitetsforlag 2000).
- Knutsen, Martin Gunnar: *Liv og mening. Erindringer 1918–1945* (Oslo: Aschehoug 1981).
- Knutsen, Martin Gunnar: *Mot strømmen. Erindringer 1945–1980* (Oslo: Aschehoug 1983).
- Knutsen, Paul: *Livet før døden: Human-Etisk Forbund 1956–2006* (Oslo: Humanist forlag 2006).
- Kontakt*
- Kristelig Folkeparti 1933–1958* (Oslo: Kristelig Folkeparti 1958).
- Kristelig Gymnasium 50 år* (Oslo: Kristelig Gymnasium 1963).
- Krog, Helge: *6te kolonne –?* (Oslo: Radikalt forlag 1946).

- Krog, Helge: *Meninger. Litteratur. Kristendom. Politikk* (Oslo: Aschehoug 1947).
- Krog, Helge: *Sant å si* – (Oslo: Aschehoug 1956).
- Krog, Helge: *Skuespill III* (Oslo: Aschehoug 1948).
- Krohn-Hansen, Wollert: *Den brente jord: dagboksoptegnelser fra krigen og kirkekampen i Nord-Norge* (Oslo: Aschehoug 1945).
- Kullerud, Dag: *Dagen 1919–2019: Kulturell motstemme i hundre år* (Oslo: Cappelen Damm 2019).
- Kvarme, Ole Chr. og Olav Fykse Tveit (red.): *Evangeliet i vår kultur* (Oslo: Verbum 1995).
- Lahlum, Hans Olav: *Haakon Lie: Historien, mytene og mennesket* Oslo: Cappelen Damm 2009).
- Lahlum, Hans Olav: *Noen av oss har snakket sammen ... Personskifter i Arbeiderpartiet under Gerhardsen og Bratteli* (Oslo: Cappelen Damm 2010).
- Lahlum, Hans Olav: *Oscar Torp: En politisk biografi* (Oslo: Cappelen 2007).
- Larssen, Olav: *Den langsomme revolusjonen* (Oslo: Aschehoug 1973).
- Lauvhjell, Arne: *Brør, ver de sterke! Kyrkjekampen i lokalt perspektiv – Drangedal prestegjeld 1940–1945* (Masteravhandling, Menighetsfakultetet 2014).
- Lie, Haakon, i samarbeid med Hilde Harbo og Hans Olav Lahlum: *Sik jeg ser det nå* (Oslo: Cappelen Damm 2009).
- Lie, Haakon: *...slik jeg ser det* (Oslo: Tiden 1975).
- Lie, Haakon: *...slik jeg ser det 2: 1975–1983* (Oslo: Tiden 1982).
- Lie, Haakon: *Loftsrydding* (Oslo: Tiden 1980).
- Losnegård, Gaute: *Reisa til Moskva: Historia om Torolv Solheim* (Førde: Selja Forlag 2021).
- Lundby, Knut og Ingun Montgomery: *Statskirke i etterkrigssamfunn: Kirkehistoriske og sosiologiske synspunkter på Den norske kirke etter 1945* (Oslo – Bergen – Tromsø: Universitetsforlaget 1981).
- Lundby, Knut: *Mellom vekkelse og velferd. Bymisjon i opp- og nedgangstider* (Oslo: Land og Kirke / Gyldendal 1980).
- Lunde, Nils Terje: *Fra forsvaret i kirken til kirken i forsvaret: Kirkelig-militære relasjoner i Norge gjennom 1000 år* ([Stavanger:] Eide 2003).
- Luthersk Kirketidende*
- Lyng, John: *Brytningsår. Erindringer 1923–1953* (Oslo: Cappelen 1972).
- Lyng, John: *Vaktskifte. Erindringer 1953–1965* (Oslo: Cappelen 1973).
- Løberg, Sverre: *Det jeg husker best* (Oslo: Aschehoug 1966).
- Lønning, Per: *Fra Borg til Bergen* (Oslo: Land og kirke 1971).
- MacIntyre, Alasdair: *Marxism & Christianity* (London: Duckworth 2001).
- Marthinussen, Karl: *Kristendom og politikk* (Oslo: [Kristelig Folkeparti] 1965).
- Marøy, Alfred: *William Branham: Helbredelsespredikanten fra U.S.A. som under politioppsett ble nektet å be for syke i Norge* (Marøy: Alfred Marøys forlag: 1953).
- Midttun, Jørund: *Sosialdemokrati og folkekirke: Det norske arbeiderpartis forhold til kirke og religion* (Oslo: Norges forskningsråd 1995. KULTs skriftserie nr. 41).
- Møller, Georg A. Stousland: *Kulturprogrammet og kirken: Et opplegg til gjensidig tankeutveksling* (Norges Kristne Arbeideres Forbund 1957).
- Nome, John og G. Skagestad: *Folke-moralen og kristen tro* (Oslo: Land og Kirke 1946).
- Nome, John (red.): *Kristen livsholdning i*

- dag. Foredrag om aktuelle moralproblemer* (Oslo: Arne Gimnes 1945).
- Nordahl, Konrad: *Dagbøker 1: 1950–1955* (Oslo: Tiden 1991).
- Nordahl, Konrad: *Dagbøker 2: 1956–1975* (Oslo: Tiden 1992).
- Nordahl, Konrad: *Gode arbeidsår* (Oslo: Tiden 1973).
- Nordby, Trond (red.): *Arbeiderpartiet og planstyret 1945–1965* (Oslo: Universitetsforlaget 1993).
- Nordby, Trond: *Karl Evang: En biografi* (Oslo: Aschehoug 1989).
- Norderval, Ingunn, «Kan en kristen være sosialist? Kristensosialisme i norsk politikk», s. 24–55 i *Arbeiderhistorie*, Oslo 1994.
- Norderval, Ingunn: *Kristensosialister i norsk politikk* (Molde 1983, Møre og Romsdal distriktshøgskole skrifter 1983: 12).
- Norderval, Ingunn: *Olav Oksvik. Medmenneske og politiker* (Oslo: Tiden 1989).
- Norderval, Kristin Molland: *Mot strømmen: Kvinnelige teologer i Norge før og nå* (Oslo: Land og kirke / Gyldendal 1982).
- Nordli, Odvar: *Min vei: Minner og meninger* (Oslo: Tiden 1985).
- Norges Kommunistiske Parti: *Vårt partis politikk etter krigen: Fredspolitikken* (Oslo: NKP 1945).
- Norges Kommunistiske Parti: *Vårt partis politikk under krigen: Krigspolitikken* (Oslo: NKP 1945).
- Norseth, Kristin: «IKO gjennom 75 år», s. 217–259 i *Prismet* nr. 3, 2020.
- Norsk Kirkeblad*
norske Arbeiderparti, Det: *Beretning 1947* (Oslo 1948).
- norske Arbeiderparti, Det: *Beretning 1954* (Oslo 1955).
- norske Arbeiderparti, Det: *Beretning 1955* (Oslo 1956).
- norske Arbeiderparti, Det: *Beretning 1957* (Oslo 1958).
- norske Arbeiderparti, Det: *Beretning 1958* (Oslo 1959).
- norske Arbeiderparti, Det: *Beretning 1959–1960* (Oslo 1961).
- norske Arbeiderparti, Det: *Landsmøtet 31. august – 2. september 1945*. (Oslo: DNA 1947).
- norske Arbeiderparti, Det: *Protokoll over forhandlingene fra DNA's ordinære landsmøte 20.–23. april 1975 i Oslo* (Oslo: DNA 1976).
- norske Arbeiderparti, Det: *Protokoll over forhandlingene fra DNA's ordinære landsmøte 8.–11. mai 1977 i Oslo* (Oslo: DNA 1977).
- norske Arbeiderparti, Det: *Protokoll over forhandlingene på det 33. ordinære landsmøte 17.–20. februar 1949 i Oslo* (Oslo: DNA 1950).
- norske Arbeiderparti, Det: *Protokoll over forhandlingene på det 34. ordinære landsmøte 22.–25. mars [1953] i Oslo* (Oslo: DNA 1953).
- norske Arbeiderparti, Det: *Protokoll over forhandlingene på det 35. ordinære landsmøte 19.–21. mars [1955] i Oslo* (Oslo: DNA 1956).
- norske Arbeiderparti, Det: *Protokoll over forhandlingene på det 36. ordinære landsmøte 30., 31. mai og 1. juni i Oslo [1957]* (Oslo: DNA 1958).
- norske Arbeiderparti, Det: *Protokoll over forhandlingene på det 36. [sic, samme nummer som 1957-møtet. S.v. 37.] ordinære landsmøte 7.–9. mai 1959 i Oslo* (Oslo: DNA 1960).
- norske Arbeiderparti, Det: Protokoll over forhandlingene på det 38. ordinære landsmøte 9.–11. april 1961 i Oslo* (Oslo: DNA 1962).
- norske Arbeiderparti, Det: *Protokoll over forhandlingene på det 40. ordinære*

- landsmøte 27.–29. mai 1965 i Oslo (Oslo: DNA 1965).
- norske kirkes presteforening, Den: *Den norske kirkes presteforenings 18de generalforsamling i Oslo 16.–19. oktober 1945* (Oslo 1946).
- norske kirkes presteforening, Den: *Den norske kirkes presteforening 19de generalforsamling i Trondheim 26.–29. august 1947* (Oslo 1948).
- norske kirkes presteforening, Den: *Den norske kirkes presteforening generalforsamling 24.–27. oktober 1950* (Oslo 1951).
- norske kirkes presteforening, Den: *Den norske kirkes presteforening 21. generalforsamling 4.–7. november 1952* (Oslo 1953).
- norske kirkes presteforening, Den: *Den norske kirkes presteforening 22. generalforsamling 2.–5. november 1954* (Oslo 1955).
- norske kirkes presteforening, Den: *Den norske kirkes presteforening 23. generalforsamling 30. oktober–2. november 1956* (Oslo 1959).
- norske kirkes presteforening, Den: *Den norske kirkes presteforening 24. generalforsamling 21.–23. oktober 1958* (Oslo 1959).
- norske kirkes presteforening, Den: *Den norske kirkes presteforening 25. generalforsamling 11.–14. oktober 1960* (Oslo 1961).
- norske kirkes presteforening, Den: *Den norske kirkes presteforening 26. generalforsamling 30. oktober–2. november 1962* (Oslo 1963).
- Notaker, Henry og Willy Pedersen: *Sykdom, sjel og samfunn* (Oslo: Pax 1991).
- NOU 1975: 30, *Stat og kirke* (Oslo: Universitetsforlaget 1975).
- Nyhamar, Jostein: *Einar Gerhardsen I 1897–1945* (Oslo: Tiden 1982).
- Nyhamar, Jostein: *Einar Gerhardsen II 1945–1983* (Oslo: Tiden 1983).
- Oftedal, Chr. S.: *Ni venner i profil* (Oslo: Land og Kirke 1952).
- Oftestad, Bernt T. og Nils Aksel Røsæg: *Mellom kirke og academia. Det teologiske Menighetsfakultet 100 år* (Trondheim: Tapir 2008).
- Oftestad, Bernt T.: «Jesuittparagraf og antikatolisisme - Debatt om og endring av Grunnlovens § 2», s. 408–430 i *Teologisk tidsskrift* 2014.
- Oftestad, Bernt T.: *Den norske statsreligionen – fra ovrighetskirke til demokratisk statskirke* (Kristiansand: Høyskoleforlaget 1998).
- Oftestad, Bernt T.: *Kristentro og kulturansvar hos Ronald Fangen* (Oslo: Land og Kirke / Gyldendal 1981).
- Oksvik, Olav: «Valget 1949 og dets perspektiver», s. 71–77 i *Samtiden* 1950.
- Olsen, Bjørn Gunnar: *Tranmæl og hans menn* (Oslo: Aschehoug 1991).
- Olstad, Finn: *Einar Gerhardsen – en politisk biografi* (Oslo: Universitetsforlaget 1999).
- Olstad, Finn: *En historie om Arbeiderpartiet: Fra arbeiderpopulister til verdensborgere* (Oslo: Dreyer 2021).
- Ones, Bjørnar Storeng: *En god nordmann? Et utvalg NS-presters ideologi og praksis* (Masteroppgave i historie, Universitetet i Oslo 2016).
- Ording, Aake Anker: *Arbeiderbevegelsen og kulturproblemene. Svarene fra arbeidsgruppene ved kulturkurset på Sørmarka folkehøgskole 27. mai – 2. juni 1956* (Oslo: AOF 1956).
- Orientering*
- Petersen, Jørn Henrik: «Velfærdsstat og to-regimentelære», s. 2–20 i *Dansk Teologisk Tidsskrift* 2015.
- Petersen, Jørn Henrik: *Fra Luther til konkurrencestaten* (Odense: Syddansk Universitetsforlag 2016).

- Petersen, Klaus (red.): *13 historier om den danske velfærdsstat* (Odense: Syddansk Universitetsforlag 2003).
- Pryser, Tore: «Johanne Reutz – fra arbejderbevegelsen til fredsbevegelsen», s. 185–201 i *Portretter fra norsk historie* (Oslo: Universitetsforlaget 1993).
- Quisling, Vidkun: *Mot nytt land: Artikler og taler av Vidkun Quisling 1941–1943* (Quisling har sagt – IV, Oslo: NS Rikspropagandaledelse 1944).
- Ramsfjell, Odd: *Tradisjon og fornyelse i norsk allmennlærerutdanning. Oslo lærerhøgskole 1912–1992* (Oslo: Høgskolen i Oslo 1997).
- Regjeringen og Hjemmefronten under krigen: *Aktstykker utgitt av Stortinget* (Oslo: Aschehoug 1948).
- Reutz, Johanne: *For likeverd og fred* (Oslo 1983).
- Reutz, Johanne: *Sosialisme, moral og religion* (Oslo: Ny Dag 1946).
- Rem, Tore: *Olav V: Ensom majestet 1946–1991* (Oslo: Cappelen Damm 2022).
- Riisnæs, Sverre: *Nasjonalsosialistens livssyn: Vårt grunnlag og vår pakt med naturlovene. Foredrag av SS-neststandartfører Sverre Riisnæs på germanske SS Norges kurser på Kongsvinger vinteren 1942–1943* (Oslo: Kamban 1943).
- Riste, Olav: «London-regjeringa». *Norghe i krigsalliansen 1940–1945* (2. utgave, Oslo: Det Norske Samlaget 1995).
- Robberstad, Knut: *Lærebok i kyrkjerett. Fyrelesninger på Det praktisk-teologiske seminaret til Menighetsfakultetet* (annen utgave, første hefte, Oslo: Studentforlaget 1951).
- Rossavik, Frank: *SV: Fra Kings Bay til Kongens bord* (Oslo: Spartacus 2011).
- Rudvin, Ola: *Indremisjonsselskapets historie. II: Det norske lutherske Indremisjonsselskap 1892–1968* (Oslo: Lutherstiftelsen 1970).
- Rønnow, Tom: *I motvind: Venstrevidde erindringer* (Oslo: Gyldendal 1982).
- Røseth, Andreas: *Fra samling til splittelse: Norges Kommunistiske Parti sitt forhold til Det norske Arbeiderparti fra 1945 til 1950* (Masteroppgave, UiO høsten 2014).
- Samordningsnemnda for skoleverket: *XIV. Tilråding om lærerutdanninga* (Oslo u.å., men bundet inn i innstillinger fra 1951).
- Samtale om kristendom og sosialisme* (Oslo: Luther forlag 1976).
- Samtiden*
- Sandahl, Dag: *Folk och kyrka: Debatten i Svenska kyrkan kring Socialietiska delegationen och dess evangelisationsmodell 1952–1972* (Stockholm: Verbum 1986).
- Schjelderup, Ferdinand: *Over bakkekammen 1943–1944* (Oslo: Gyldendal 1949).
- Schjelderup, Ferdinand: *På bred front 1941–1942* (Oslo: Grøndahl & Søn Forlag 1947).
- Schjelderup, Kristian: *Tiden kaller på kirken* (Oslo: Aschehoug 1949).
- Schjørring, Jens Holger og Jens Torkild Bak (red.): *Velfærdsstat og kirke* (København: ANIS 2005).
- Schjørring, Jens Holger (red.): *Nordiske folkekirker i opbrud: National identitet og international nyorientering efter 1945* (Århus: Aarhus Universitetsforlag 2001).
- Schübeler, Ludwig: *Kirkekampen slik jeg så den* (Oslo: Lutherstiftelsen 1945).
- Seierstad, Andreas, Leiv Aalen og Reidar Kobro (red.): *Korsets ord og troens tale: Festskrift til professor dr. O. Hallesby på 70 års dagen* (Oslo: Lutherstiftelsen 1949).
- Seierstad, Andreas: «Kyrkja sitt høve til staten under okkupasjonen», s. 199–210 i *Tidsskrift for Teologi og Kirke* nr. 4, 1949.

- Seierstad, Ivar: *Kristelig Gymnasium 1913–1988: En plogspiss for friskolesaken i Norge* (Oslo: Kristelig Gymnasium u.å.).
- Seierstad, Ivar: *Kristelig Gymnasiums historie* (Oslo: i kommisjon hos Lutherstiftelsen 1963).
- Seip, Jens Arup: *Fra embedsmannsstat til ettpartistat og andre essays* (Oslo: Universitetsforlaget 1963).
- Sejersted, Francis: *Demokratisk kapitalisme* (Oslo: Universitetsforlaget 1993).
- Sejersted, Francis: *Opposisjon og posisjon 1945–1981. Høyres historie 3* (Oslo: Cappelen 1984).
- Sirnes, Thorvald og Kari Tove Elvbakken: «Frigjering og disiplin. Abortspørsmålets kontekst», s. 73–84 i *Tidsskrift for Velferdsforskning* nr. 1, 2001.
- Skagen, Kaj: *Norge, vårt Norge. Et lands biografi* (Oslo: Dreyer 2018).
- Skar, Alfred: *Arbeidernes Ungdomsfylking under okkupasjonen 1940–1945*.
- Skard, Bjarne (red.): *Fredens ansvar: Foredrag av bergensprester* (Bergen: i kommisjon hos Lunde & Co.s forlag 1945).
- Skartveit, Andreas: *Revolusjon i Guds navn?* Oslo 1968.
- Skjønberg, Kari (red.): *Mest om human-etikk. Festskrift til Kristian Horn på 75-årsdagen 12. mai 1978* (Oslo: Tiden 1978).
- Skre, Arnhild: *Berge Furre: Eit liv i rørsle* (Oslo: Samlaget 2022).
- Slagstad, Rune: *De nasjonale strateger* (Oslo: Pax 1998).
- Smemo, Johannes: *Kirkesituasjonen: Omkring spørsmålet bekjennelseskirke og statskirke* (Oslo: Lutherstiftelsen 1954).
- Solheim, Torolv: *I solnedgangstider: Krigsminne 1940–45* (Oslo: Det Norske Samlaget 1976).
- Solhjell, Kåre Olav: *Tru og makt. Kristelig Folkepartis historie 1933–2008* (Oslo: Samlaget 2008).
- Solum, Erik Svenke: *Kryssende spor: Hamar-bispene Kristian Schjelderup og Alex Johnson* (Oslo: Gyldendal 1983).
- Stadsklev, Julius: *En profet i vår tid: Hva som skjer gjennom helbredelseevangelisten William Branham som ble nektet å be for syke i Norge* (Marøy: Alfred Marøys forlag; u.å.).
- Steen, Reulf: *Der hjertet banker* (Oslo: Tiden Norsk Forlag 1986).
- Steen, Reulf: *Ørnen har landet. Om Arbeiderpartiets strateger* (Oslo: Tiden Norsk Forlag 2003).
- Steensnæs, Ola: *For heim, skole og kirke: Institutt for Kristen Oppseding gjennom 25 år: en historisk skisse* (Oslo: IKO 1970).
- Stortingsforhandlinger*
- Stråth, Bo: «Kunglige salighetsverket? Socialdemokratisk kyrkopolitik i Sverige före 1940», s. 17–21 i *Arbetarhistoria* nr. 2–3, 1993.
- Studentene fra 1906* (Oslo: 1956).
- Sverdrup-Thygeson, Ulrik: *Grunnlovens forbud mot jesuitter og munkeordener: Religionsfrihet og grunnlovsconservativisme 1814–1956* (Masteroppgave i rettsvitenskap, Universitetet i Oslo 2010).
- Sæter, Odd Jostein (red.): *Kristelig Folkepartis historie 1933–1983: Samling om verdier* (Oslo: Valo forlag 1985).
- Tegborg, Lennart: «Samhällsenhet och religionsfrihet», s. 6–11 i *Arbetarhistoria* nr. 2–3, 1993.
- Telhaug, Alfred Oftedal: *Forsøksrådet for skoleverket 1954–1984: en studie i norsk skoleutvikling* (Oslo: Universitetsforlaget 1990).
- Thorsen, Tore: «Soga om Sand realskule (1939–1973)», s. 4–39 i *Gamalt frå Suldal* årgang 16, 2014.
- Thuen, Harald og Knut Tveit: «Privat-

- skolane – vere eller ikkje vere? Fire hundre år i motgang og medgang», s. 493–508 i *Tidsskrift for samfunnsforskning* nr. 4, 2013.
- Titlestad, Torgrim: *I Stalins skygge: Om korleis ein politisk leiar byggjer og taper makt. Peder Furubotn, NKP og SUKP 1945–49* (Bergen: Fagbokforlaget 1997).
- Titlestad, Torgrim: *Makt og avmakt: Om korleis ein politisk leiar byggjer og taper makt. Peder Furubotn, NKP og SUKP 1945–49* (Doktorgradsavhandling, Universitetet i Bergen 1996).
- Tonna, Aslak: *Loven om abortus provocatus. En studie av interessegruppers atferd* (Magistergradsavhandling i statsvitenskap, Universitetet i Oslo 1966).
- Torgersen, Harald B.: *Ole Johan Berntsen Kvasnes: Mannen som ble NS-biskop i Stavanger* (Spesialavhandling i kirkehistorie, Menighetsfakultetet 2011).
- Tschudi, Stephan: *Norsk kirke i dag. Oppgjør og program* (Oslo: Land og Kirke 1945).
- Tønnessen, Aud V.: «...Et trygt og godt hjem for alle»? *Kirkelederes kritikk av velferdsstaten etter 1945* (Trondheim: Tapir 2000. KIFO Perspektiv nr. 7).
- Tønnessen, Aud Valborg: *Ingrid Bjerkås: Motstandskvinnen som ble vår første kvinnelige prest* (Oslo: Pax 2014).
- Ulstein, Jan Ove (red.): *Kyrkja under krigen* (Volda: Høgskolen i Volda og Møreforskning Volda 1995).
- Ulstein, Jan Ove: *Oppbrotsteologi på det lange 70-talet: Frigjeringssteologi, marxisme, sosialetikk* (Oslo: Cappelen Damm akademisk 2022).
- Under Hellig Olavs merke: Artikler og foredrag over kristelige emner av norske prester, forfattere m. fl.* (Oslo: i kommisjon hos Gunnar Stenersen 1942).
- Ungdom!*
- Ursin, J[ohnny].: *I brennpunktet: Den norske sjømannsmisjon i krigsårene 1940–1945* (Bergen: Den norske sjømannsmisjons forlag 1946).
- Valen-Sendstad, Olav: *Forplantningsleren i folkeskolen: et ledd i kampen om folkesjelen* (Bergen: Lunde 1950).
- Valen-Sendstad, Olav: *Åpent brev til Norges Storting 1954. Vil Stortinget gi jesuitt-fascismen sin moralske anerkjennelse?* (Bergen: Lunde 1954).
- van Kersbergen, Kees og Philip Manow: *Religion, Class Coalitions, and Welfare States* (New York: Cambridge University Press 2009).
- Verdiboka. En utredning for Det frivillige kirkelige landsmøte* (Oslo: Verbum 1984).
- Voksø, Per (red.): *Eivind Berggrav: Brobygger og kirkeleder 1884–1984* (Oslo: Gyldendal / Land og kirke 1984).
- Voksø, Per og Erik Kullerud: *I trekantens tegn. Norges kristelige ungdomsforbund gjennom hundre år* (Oslo: Triangelforlaget 1980).
- Voksø, Per: *I strid siden freden. Historien om Vårt Land 1945–1995* (Oslo 1994).
- Voksø, Per: *Kirkeliv og kirkelov. Inntrykk fra 50 års historie* (Oslo: Verbum 1994).
- Vold, Karl: *Den norske kirkes organisasjon: Retningslinjer for en kirkeorganisasjon tiltops innenfor statskirkens ramme: forelagt for Norges Kirkelige Landslag* (Oslo: Arne Gimnes 1945).
- Vold, Karl: *Hvordan skal vår kirke styres?* (Oslo: Arne Gimnes 1946).
- Vold, Karl: *To kirkehøvdinger: Et anklage- og forsvarsskrift* (Oslo: Gudrun Vold 1949).
- Wasberg, Gunnar Christie: *Med norsk sjømannsmisjon i hundre år 1864–1964: Sjøfartskultur og misjonstanke* (Den norske sjømannsmisjons forlag 1964).
- Wergeland, Håkon: *Kristendom og samfunnsliv* (Oslo: Norli 1945).

- Wisløff, Carl Fredrik: *Norsk kirkehistorie bind III* (Oslo: Lutherstiftelsen 1971).
- Wyller, Trygve: *Fangeliv og fri tanke* (Oslo: Cappelen 1948).
- Wyller, Trygve: *Oppjøret bak fromhetens murer: En studie i svart* (Oslo: særtrykk nr. 1 av *Arbeiderbladet* 1950).
- Zetterberg, Hans L.: «The Rational Humanitarians», s. 75–92 I *Daedalus* nr. 1, 113. årgang (1984).
- Øisang, Ole: *Hva skal vi tro? Arbeiderrøsla – religionen og kirken* (Trondheim: Tiden 1958. Utgitt av AOF).
- Åpen kirke. 8 foredrag i Norsk kirkeakademi* (Oslo: Norsk kirkeakademi u.å. [1960]).
- Årbok for den norske kirke 1952* (Oslo: Land og kirke 1951. 1. årgang, redigert av Eivind Berggrav).
- Årbok for den norske kirke 1953* (Oslo: Land og kirke 1952. 2. årgang, redigert av Stephan Tschudi).
- Årbok for den norske kirke 1954* (Oslo: Land og kirke 1953. 3. årgang, redigert av Einar Lyngar).
- Årbok for den norske kirke 1955* (Oslo: Land og kirke 1954. 4. årgang, redigert av Einar Lyngar).
- Årbok for den norske kirke 1956* (Oslo: Land og kirke 1955. 5. årgang, redigert av Einar Lyngar).
- Årbok for den norske kirke 1957* (Oslo: Land og kirke 1956. 6. årgang, redigert av Bjarne O. Weider).
- Årbok for den norske kirke 1958* (Oslo: Land og kirke 1957. 7. årgang, redigert av Bjarne O. Weider).
- Årbok for den norske kirke 1959* (Oslo: Land og kirke 1959. 8. årgang, redigert av Bjarne O. Weider).
- Årbok for den norske kirke 1960* (Oslo: Land og kirke 1960. 9. årgang, redigert av Bjarne O. Weider).
- Årbok for den norske kirke 1961* (Oslo: Land og kirke 1961. 10. årgang, redigert av Johan B. Rian).
- Årbok for den norske kirke 1962* (Oslo: Land og kirke 1962. 11. årgang, redigert av Johan B. Rian).
- Årbok for den norske kirke 1963* (Oslo: Land og kirke 1963. 12. årgang, redigert av Johan B. Rian).
- Aarvik, Egil: *Dumme troll og menn til kjer-ringer* (Oslo: Lutherstiftelsen 1956).
- Aarvik, Egil: *Smil i alvor: Fragmenter av et liv* (Oslo: Gyldendal 1985).
- Aarvik, Egil: *Vi gjemmer oss på bedehuset* (Oslo: Land og kirke 1954).

Register

Merk: Institusjoner, organisasjoner og grupper som er svært ofte omtalt, har ikke egne oppførslor i registeret. De viktigste av disse er Det norske Arbeiderparti og Den norske kirke. Andre partier enn Arbeiderpartiet er derimot ført opp. Stoff fra notene og bildetekstene er tatt med, skjønt ikke navn på publikasjoner der de bare forekommer som kilde til sitater. Navn som begynner på «Den» og «Det» er alfabetisert etter neste ord i navnet.

A

abortsaken 11, 132–133, 149, 161–162, 258,
262–263, 265, 302–303
adventister 241
Aftenposten 135, 187–188, 203, 229, 242
Agder 265, 295, 346
Ahlstrøm, Hans 266–267
Akershus 74, 133
Aktuell 140, 153, 191
Almaas, Per 198
Alvarstein, Brynvald 333
Alvunger, Daniel 173
Amdahl, Einar 85, 97, 141, 161–162, 164,
171, 188, 207, 332, 335, 341, 363
Amsterdam 316
Andenæs, Johs. 140
Andersen, Frank 81
Andersson, Victor 326, 337–338
Andreassen, Andreas 252
Angell, Hanna Berg 253–254
Anker, Ella 258
Annet vatikankonsil 10
AOF. Se Arbeidernes Opplysningsforbund
Arbeider-Avisa 120, 139, 188, 283
Arbeiderbladet 43, 59, 65, 69, 72, 112–115,
117–120, 127, 131, 134–135, 137–138,
140, 142–144, 146, 148, 150–151,
153, 163, 168–170, 176, 180, 182–183,
188–189, 202–203, 209–211,
214–216, 220–222, 225, 228–229,
242–244, 248, 252, 255–257, 265,
278, 290, 296, 363

Arbeidernes Avholdslandslag 77
Arbeidernes Opplysningsforbund 56, 276,
282, 290
Arbeidernes Ungdomsfylking 70, 72, 77,
86, 91, 94, 125–130, 204, 213, 221,
229, 258, 265, 319, 330, 343, 347
Arbeiderpartiets kulturprogram 10, 72,
212–215, 225, 265, 273, 283, 300, 307
Arbeiderpartiets sentralstyre. Se sentral-
styre, Det norske Arbeiderpartis
Arnesen, Hans 332
Asker 20, 288
Askildsen, Arne 127, 245, 249, 257, 353
ateisme 19, 53, 63, 68–69, 93, 129, 146, 165,
218, 302, 358
atomvåpen 131
AUF. Se Arbeidernes Ungdomsfylking
AUFs skoleprogram 72, 126–128, 153, 221,
225
Aukrust, Tor 293–294, 362
Austad, Torleiv 20, 314, 335
Aust-Agder 70, 79, 330

B

Bamble-saken 141, 284
baptister 69, 145, 265
Bastiansen, Alf B. 26, 40, 55, 77, 79–80,
85–86, 116, 120, 122, 145, 205, 285,
310, 314–315, 321–322, 327
Bauge, Hans 342

- bedriftsandakter 80–81, 128, 176
 Belgia 183, 243
 Bentzen, Erling 359
 Bergen 25, 47, 79, 87, 157, 228, 271, 317, 331
Bergens Tidende 214
 Berge, Peder 166
 Bergersen, Birger 42, 67, 227–229, 239,
 240, 324, 347–349
 Bergesen, Ole 271
 Berggrav, Eivind 18–21, 23–24, 29–30, 33,
 39, 42–43, 45, 47–52, 61, 63, 69, 71,
 74–76, 81, 85, 101, 104, 132, 134–135,
 145, 147–148, 150, 163, 166–170,
 177–178, 180–181, 183, 185–186,
 188–190, 194–197, 207–208,
 212–213, 216, 247, 274, 279, 281, 285,
 288, 302, 305–306, 310, 312, 316,
 318, 322, 324–325, 329, 333, 337–339,
 341–342, 344, 357–360, 363
 Berggrav, Øyvind Seip 44, 264
 Bergh-Pedersen, Bjørn 349
 Berg og Torsken, prestegjeld 251, 254
 Birkeli, Fridtjov 352
 Bispedømmerådenes fellesmøte 232, 293,
 299, 362
 Bispemøtet 24–25, 44, 48, 82, 94, 101–102,
 104, 111, 139, 150, 163, 187–188, 197,
 208, 210, 224, 226, 232, 247, 249,
 251–252, 255, 259, 264–265, 267,
 269, 285–286, 289, 298, 305, 310, 323,
 336, 341, 343, 347, 352, 360, 363–364
 Bjerkholt, Aase 150
 Bjerkså, Ingrid 251–254, 352
 Bjørgvin 91, 101, 206, 214, 227, 265, 352
 Bjørneboe, Jens 337
 Bjørnsen, Bjørn 328
 Blom, Ida 354, 356
 Boman, Thorleif 331
 Bondepartiet 91, 103, 222, 245, 259, 303. Se
 også Senterpartiet
 Bondevik, Kjell 355–356
 Bonnevie, Carl 132
 Bonnevie-Svendsen, Conrad 29, 33, 41–42,
 87, 104, 310
 borgerlig konfirmasjon 128, 132, 149, 152,
 154, 202, 221, 267, 330
 Bovim, Hans 236
 Branham, William 142–144, 146–148,
 196, 333
 Bratland, Per 125, 150, 153, 191
 Bratteli, Trygve 21, 69, 103–104, 124–125,
 228, 325, 327, 333, 349
 Breckan, Ancker 361
 Breivik, Birger 350
 Breivoll, Håkon Martin 193
 Brekke, Egil Nygaard 75, 340
 Broch, Nanna 328
 Broderskapsrørelsen 327
Brorskap 77–78, 116, 122, 239, 284, 358
 Brufflat 55
 Brun, Lyder 268, 313
 Brunvand, Olav 28, 336
 Braathen, Reidar 127
 Buland, Ludvig 21
 Bulganin, Nikolaj Aleksandrovitsj 66
 Bull, Brynjulf 235–236
 Bull, Edvard d.e. 96, 234, 283, 309
 Bull, Edvard d.y. 306
 Bull, Trygve 97, 123–124, 151, 154, 175, 202,
 215, 218–219, 220–221, 229, 231, 262,
 274, 276, 281, 284, 324, 327, 340
 Bunkholt, Halvor 355–356
 Bygdøy 290
Bymisjonæren 37, 49
- C**
- Calmeyergatens Misjonshus 65
 Canada 28
 Canterbury 56, 313
 Caspersen, John 142–143, 147–148
 Castberg, Frede 206–208, 210
 Christian Michelsens institutt 180
 Christie, Hartvig C. 22, 24, 34, 144–145,
 152, 178–179, 184, 194, 245, 338
 Churchill, Winston 63
 Clarté 326
Confessio Augustana 18
 Cripps, Stafford 61

D

- Dagbladet* 112, 150, 168, 179–180, 185–186,
190, 198, 242, 252
Dagen 45, 52, 68, 77, 103–104, 106, 135, 138,
140, 146, 164, 243
Dagsavis 150, 348
Dahle, Ingebrigt 28
Dahle, Peder Blessing 19
Dahl, Eyvin 258
Dahl-Goli, Oliver 253
Dahl, Nils Alstrup 317, 352
Dale, Aasmund 358
Dal, Olaf B. 252
Danmark 15, 144
Dawson, Christopher 157
DDR. Se Deutsche Demokratische
Republik
Deutsche Demokratische Republik 240
Diakoniråd for Den norske kirke 299
Dibelius, Otto 240
Dietrichson, Johannes 333
Dietrichson, Johannes Ø. 144, 310
Dissentertinget 145, 259
Dyrendahl, Arvid 291–292
Dæhlin, Eilert 286–287, 289–292,
294–300, 362
Dørum, Kristian 123–124

E

- Egge, Ørnulf 55
Eide, Kåre 313
Eidnes, Hans 90
Eidsvoll 245
Eikeland, Olai 263
Eiker 166
Einarson, Odd 43
Ellingsen, Terje 198, 313, 339
Elstad, Hallgeir 251
Elster, Torolf 72–74, 148, 153, 219–220,
274, 279–281, 306, 319, 347
Elvbakken, Kari Tove 324, 354, 356
Elverum 63, 270
Enerhaugens samfunn 26
Engels, Friedrich 100

- Engelstad, Carl Fredrik 85
England 29
Eriksen, Egil 92–93
Eriksen, Reidar 328
Etnedal 55
europiske menneskerettighetskonvensjon,
Den (1950) 242, 248
Evang, Karl 55, 90, 101–102, 104, 131–132,
143–149, 152, 170, 205, 258–259, 261,
317, 333, 353–354
Evensen, Lars 88
Evensmo, Sigurd 131, 357

F

- Fagereng, Thore 333
Falk, Erling 285
Fangen, Ronald 23, 44–46, 84, 86, 112, 311,
313, 326, 335
Farmand 216
fascisme 63, 137, 243
Fellesprogrammet 46, 55, 105, 185–188, 194,
340
Feyling, Sigmund 22
Filadelfia 145
Filadelfia, menighet i Oslo 142, 144
Finnmark 32, 35, 353
Finnås 231
Fischer, Agnete 247
Fjelberg, Arne 179, 229, 232, 310, 312, 349
Fjellbu, Arne 19, 32, 34, 36–37, 187, 249,
266–267, 296, 311, 314, 331, 334, 355
Fjermeros, Karl Johan 93
Fjær, Sigurd 314
Flatabø, Isak 95, 122, 321
Florø arbeiderlag 280
FN-konvensjonen om kvinners politiske
rettigheter 248–249
FNs menneskerettighetserklæring (1948)
147, 237
Folkebrevet til Stortinget 1948 103
Forbech, Ragnar 60, 63–66, 79–80, 119,
120, 122, 132, 169, 285, 315–316,
328
Ford, Henry 346

Foreningen for Borgerlig Konfirmasjon
150–151

Foreningen for de skandinaviske Sjømanns-
hjem i fremmede Havne 90

Forsvarsdepartementet 90, 92, 99–101,
103, 325

Forsøksrådet for skoleverket 233

Fostervoll, Kaare 42, 87, 95–96, 104–105,
111, 121, 202, 267–269, 326, 357

Framfylkingen 77, 265

framholdsskolen 92–94, 104, 110, 218, 302,
304, 323

Franco, Francisco 183, 243

Frankrike 243

Fredriksfryd, Erling 93

Freeman, William 142–146, 148

Frelsesarméen 145

Fremtiden 188, 198

Friheten 40, 42, 56, 60, 63, 65–66, 359

Friis, Jakob 71, 88, 93, 95, 107, 113, 131, 146,
179, 183–185, 189, 192–193, 195, 208,
249, 273, 304, 317, 319, 323, 327, 333,
339, 340, 342, 344

Frikirke, Den Evangelisk Lutherske 111,
261, 263

Frisch, Øyvind 62

Fritt slag 125, 128, 130–131, 133, 142,
182–183, 204, 215, 224–225, 263,
283, 354

frivillige kirkemøte, Det 178–179, 210, 212,
215, 229, 295, 335, 352

frivillige kirkeråd, Det 44, 188, 190, 193,
342

Frogner 179, 247

Fuglerud, Daniel 318

Fuglerud, Oluf 330

Furre, Berge 30, 53, 65, 132–133, 184–185,
189–190, 197–198, 310, 338–341,
343–344, 346

Furubotn, Peder 53–57, 59–63, 137, 314–315

Fyresdal 327

Færøy, Frode 25

Færøyvik, Olav Andreas 280–281

G

Gabrielsen, Bjørn 244

Gamlekaas, Knut 274

Geilo 140, 164, 351

geistlig betjening på anlegg og industriste-
der 265

Gerhardsen, Einar 21, 29, 41–42, 63,
69–70, 74, 76–78, 80–83, 87,
97–98, 103, 121–124, 152, 170, 186,
189, 266, 275, 278, 288, 318, 327–328,
340–341, 344, 347, 355, 357

Gerhardsen, Rolf 125, 210, 318

Gerhardsen, Rune 76, 319

Gerhardsen, Tron 318

Gerhardsen, Werna 74, 76, 334

Gjerstad 251

Gjøvik 79, 221–222

Godal, Odd 61, 101, 215, 312

Godal, Tord 307, 310, 352

Grave, Jørgen 240, 356

Graver, Torjus 81, 329

Grini 21, 41, 97, 309

Grunnlovens § 2 71, 99, 105, 109, 150, 216,
244, 302

Grønningsæter, Fredrik 139, 317, 337, 339

Grønvold Saue. Se Saue, Gerd Grønvold

Guds menighet på Vegårshei 69

Gundersen, Oscar Chr. 147, 148, 333, 354

Gustavsen, Finn 70, 131–132, 330–331, 343

Göteborg 34

Gålå 320

H

Hagelia, Magnhild 70, 79, 251–252, 321, 352

Hagen, Ingar 215, 271, 353

Hagevold, Anna 354

Halden Arbeiderblad 215

Hallesby, Ole 20–21, 23, 30, 41–43, 52,
85, 96–97, 114, 123, 126–127, 129,
134–135, 137, 139, 141, 145, 161,
164, 176–177, 180, 186, 190, 192,
202–204, 205, 211, 234, 242, 283,
309–310, 331, 336, 338, 343, 346

Halvorsen, Roald 62, 314

- Halvorsen, Terje 25, 314
 Hamar 42, 179, 203, 221, 227, 232, 249, 251,
 295–296, 313, 347–348, 352
 Hamar lærerskole 223
 Hambro, Carl Joachim 99, 152, 243
 Hamre 25, 320
 Handelsdepartementet 90
 Hannover 166, 170, 183, 197
 Hansen, Arvid G. 58, 62
 Hansen, Guttorm 70
 Hansen, Mangeird 330
 Hanssen-Bauer, Svein 358
 Hanssen, Eugène 294
 Hanssen, Trygve 321, 352
 Hansson, Kristian 19, 33, 47–48, 50–52,
 110, 169, 177, 180–182, 221, 313
 Harbo, Torstein 311
 Hareide, Bjarne 110–113, 220, 225, 227,
 232–234, 343, 348
 Hareide, Einar 90, 106, 110, 112, 194, 196,
 250, 350
 Harlem, Gudmund 121, 355
 Harm, Henry 94
 Hartmann, Paul 29, 32
 Haslum 60
 Hauge, Dagfinn 130, 216, 277, 284, 310, 323
 Hauge, Henrik 42, 168–170, 268, 287,
 312–313
 Hauge, Jens Christian 74, 91, 101, 103, 127,
 244
 Haugen, Anund Torolf 316, 331, 343
 Haugen, Kristian 253
 Haugland, Jens 244, 249, 260–261, 266,
 351, 355
 Haus, Håkon 277, 345, 358
 Havig-Gjelseth, Christian 134–135, 140
 Havig-Gjelseth-saken 114, 134, 138, 141,
 146, 176, 180, 284
 Healing Revival, the 142
 Hedmark 63
 Hegna, Trond 68, 83–84, 349, 355, 358
 Heiene, Gunnar 313
 Heiret, Ragnar 13, 278–279, 291, 292, 295,
 298, 300, 322, 360
 Heldal, O. 356
 Helgesen, Thorolf Jan 336
 Helgøya 20, 35, 52, 232
 Heli, Karsten 116, 327
 Helsedirektoratet 104, 143–144, 146, 258
 Helvetestalen 1953 123, 127, 129, 190–192,
 202, 204, 284, 336
 Henriksen, Torbjørn 21
 Henry, Carl 321
 Hernes 63
 Hertzberg, Mikael 294
 Hille, Henrik 20
 Hiorthøy, Finn 354, 355
 Hitler, Adolf 15, 16, 22, 66, 85, 159, 240, 279
 Hjelmtveit, Nils 26–35, 37, 42, 52, 110, 177,
 182, 311, 326, 338
 Hjemmefronten 26, 47, 112
 Hjemmefrontens ledelse 24–25, 31, 33, 40,
 42
 Hodann, Max 55
 Hoff, Henry 66
 Hofmo, Rolf 265
 Hognestad, Ivar 347
 Holm, Henry 176, 329
 Holmås, Otto 25
 homofili 363
 Hope, Ludvig 20, 85, 310
 Hoppe, Carl 172
 Hordabø 25
 Hordaland 83, 91, 95, 122, 338
 Horn, Kjell 334
 Horn, Kristian 149–151, 153, 334
 Hornsrud, Christopher 131
 Hovding, Stein 330
 Hovstad, Johan 215
 human-etikk 72, 153
 Human-Etisk Forbund 132, 151, 153–154,
 215
 Huseklepp, Otto 362
 Huxley, Aldous 346
 Hygen, Johannes 20, 40, 346
 Høie, Bjarne 264
 Høivik, Hans 309
 Hølmebakk, Sigbjørn 133

Hønsvald, Nils 192, 194, 318, 342
 Høverstad, Torstein 344
 Høye, Bjarne 61, 115
 Høyesterett 18, 141, 266–267
 Høyre 65, 87, 91–93, 100, 144, 152–153, 172,
 214, 226, 237, 240, 243, 245, 249,
 254, 259, 271, 303, 348
 Hålogaland 309

I

IKO. Se Institutt for kristen oppseding
 Ilen 169
 India 310
 Indrebø, Ragnvald 187, 206, 214, 215, 227,
 265, 266, 309–310, 346, 352
 Indremisjonsselskap, Det norske luther-
 ske 43, 52, 85, 94, 96–97, 133–135,
 139, 161–162, 176, 190, 218, 234,
 243–244
 Industridepartementet 265
 Institutt for kristen oppseding 13, 46,
 109–114, 146, 218, 220–221, 225,
 227, 230, 232–233, 285, 299, 305, 307,
 326–327, 337, 348–349
 Isachsen, Louise 354–355
 Isene, Oddvar 359
 Italia 183, 243
 Iversen, Nelly T. 355
 Iversen, Sverre 153

J

Jacobsen, Gudrun 321
 Jacobsen, Henry 352
 Jacobsen, Jacob 314
 Jacobsen, Sigurd 320
 Jaklin, Ingvald Johannes 350
 Janson, Charles 274
 jesuitter 165, 241, 243, 248
 Johansen, Johan Strand 55, 59, 62
 Johanson, Arvid 68, 355
 Johnsen, Gordon 324
 Johnsen, Håkon 183–186, 188–189, 195,
 229–230, 237, 349

Johnson, Alex 29, 63, 67, 83, 86, 109,
 135, 137, 165, 187, 205–206, 267,
 269–270, 288, 313, 316–317, 322,
 331–332, 334, 357
 Johnson, Hewlett 56
 Johnstad, Johan 135, 139–140, 331–332
 Jones, Stanley 58, 285
 Juristforeningen 207
 Justisdepartementet 47, 147, 242, 244,
 246–247, 249, 255, 259–260,
 354–355
 Juul, P.M. 97
 Jørgensen, Einar 338
 Jørgensen, Ole 231, 239, 245, 249, 253, 321,
 348, 350

K

Kagawa, Toyohiko 82
 kallelser 30, 48, 52–53, 338
 Kampen 26
 Kapelrud, Arvid S. 339
 Karlsen, Karl H. 321, 351
 Karlsen, Olaug. Se Titlestad, Olaug
 Karlsen
 Karlsen, Reidar 330
 katolikker, katolisisme, antikatolisisme 10,
 17, 133, 157, 164, 183, 241, 242, 244,
 246, 261, 313
 Katolsk Forum 244
 KFUM 130
 KG. Se Kristelig Gymnasium
 Khrustsjov, Nikita 345
 Kierkegaard, Søren 244
 Kinamisjonsforbundet 20
 Kinn arbeidslag 280
 Kinn, Helmer 119, 121, 321
 Kirkedepartementet 17, 19, 20, 22, 27–28,
 32, 35, 44, 47, 71, 152, 169, 180, 206,
 209, 222, 242, 252, 265–266, 285,
 314, 316, 318–319, 320
 Kirkekampen 14, 18, 20, 24, 28–29, 32–34,
 39, 42, 47, 53, 60, 105, 155, 176, 180,
 196, 209, 326, 342, 344, 348
 kirkelige programskrifter 46

- Kirkenes verdensråd 316
Kirkens Grunn 19, 20, 30–32, 34–35,
 47–48, 52, 159, 164–165, 168, 177,
 188, 301, 305, 311, 314, 348
Kirke og kultur 39, 44, 160, 170, 264,
 278–279, 280, 325
 Kirke- og undervisningsdepartementet
 18–19, 40, 52, 74, 86, 96, 110, 138,
 141, 180, 219, 221, 223, 226, 232,
 239, 249, 265, 267, 311, 325. Se også
 Kirkedepartementet
 kirkeordning 14, 29, 34, 39, 44, 128–129,
 134, 146, 175, 202, 206, 209, 231,
 249, 285–286, 305–306
 Kirkeordningsnemnda av 1945 42,
 177–181, 183–184, 186–187, 190, 194,
 202, 285–286, 301, 305
 Kjellberg, Reidar 357
 Klausen, Jorunn 153
 Klem, Valborg 354
 Kleppe, Per 72, 363–364
 Kloster, Lauritz 289
 Knudsen, Fredrik 339
 Knudsen, Ulf 60, 62
 Knutsen, Martin Gunnar 26
 Knutsen, Paul 153
 Knutzen, Samuel (Sam.) 196–197, 342
 Kobro, Reidar 29, 30, 32, 311
 konkubinatt 216, 255, 302–303, 363
Kontakt 72, 131, 148, 150, 219, 225, 270, 274,
 276, 306, 336, 362
 Koordinasjonskomiteen 24, 41
 Kopervik 323
 Koren, Laurentius 40
 Kornelius, Kornelius O. 338
 Korsvoll 260
 Kretsen 24, 29, 131
 Kringkastingsrådet 268–269, 357
 Kristelig Folkeparti 43, 62, 69, 71, 81–87,
 92, 100, 103, 106–107, 110, 112,
 114, 124, 128, 139, 150, 153, 157, 165,
 171–172, 196, 226, 227, 239–240,
 245, 249, 253, 255–256, 259, 263, 271,
 278, 281, 303–304, 306, 322, 337,
 344, 348–350, 356, 362–364
 Kristelig Gymnasium 234–237, 239–241
 Kristelig pedagogisk kontor. Se Institutt
 for kristen oppseding
 kristendomsundervisning (i skolen). Se
 religionsundervisning
 Kristen innsats for uløste oppgaver
 298–299
 Kristent fredsflag 64, 331
 Kristent Samråd 19, 21, 23–24, 29–30, 161
 Kristiansand 59, 127, 221, 316, 326
 Krog, Helge 43, 120, 132, 204, 211, 288, 329,
 343
 Krohn-Hansen, Wollert 35, 187, 311, 355
 Kråkerøytalen 1948 63
 Kvigne, Knut 341
 kvinnelige prester 11, 51, 245, 246, 251, 318,
 352
 Kvæfjord 168
 København 244
- L**
- Lahlum, Hans Olav 318
 Land og Kirke, forlag 44, 84, 305
 Lange, August 97, 145, 150, 221, 222–223,
 232, 347. Se også Lex Lange
 Lange, Carl Viggo 145, 334
 Lange, Halvard Manthey 221, 248, 355
 Langeland, Åsmund 55
 Langfeldt, Gabriel 205–206
 Langmoen, Berger 110, 112
 Langslet, Lars Roar 154
 Larssen, Olav 43, 124–125, 139, 168,
 189–190, 211, 229, 290, 309, 318, 328,
 341
 Larsson, Josef 21
 Latin-Amerika 242
 Lavik, Johannes 45, 52, 103, 106
 Lavik, Nils 342
 Leangkollen 283, 287, 290, 294, 296,
 360–361
 Leivestad, Trygve 140, 260, 355
 Lenin, Vladimir Iljitsj 58, 121, 329
 Lex Lange 221, 223, 245, 302
 Lex Mowinckel 246–249

Liane, Eigil 231, 321, 352
 liberal teologi 44, 76, 132, 136, 169, 187,
 212, 216, 218, 283, 295
 Libertas 241
 Lie, Finn 112
 Lie, Haakon 23, 43, 69, 78, 118, 121, 124,
 268, 289–291, 320, 323
 Lie, Trygve 30
 Lilleborg fabrikk 82
 Lillehammer 20, 35
Lillehammer Tilskuere 267
 Lindal, Hans 80, 321, 346
 Lionæs, Aase 248, 256–257, 260, 354
 Ljøner, Alfred 329
 Lom 266
 London-regjeringen 15, 24, 26, 27, 29,
 31–33, 89, 177
 Lothe, Jakob 93, 184, 338
 Lunde, Eivind 319
 Lunde, Sigurd 269
 Lundevall, Tarald A. 338
 Lund, Gunnar 59, 62, 83, 317, 322
 Lund-Hermansen, Martha 315
 Luther, Martin 18–19, 85, 128
 lutherske verdensforbund, Det 166, 183
Luthersk Kirketidende 44, 65, 94, 96, 105,
 150, 166, 181, 186, 194, 197, 202, 213,
 216, 224, 246, 252, 277, 284, 340
 lydhetsplikt, luthersk tradisjon 17–20,
 24, 156, 166
 Lyngar, Einar 364
 Lyngdal kristelige landbruksskole 190, 234
 Lyng, John 73, 318–319, 322, 324, 343, 355
 Lyseth, Reidar Andreas 321
 Løberg, Sverre 28, 93–94, 102, 107, 144,
 246, 323, 347, 354, 356
 Løfsnes, Knut 153–154
 Lønning, Per 65, 98, 154, 212–214, 219, 231,
 237, 254, 263, 271, 278–279, 317, 324,
 345–346, 348, 350, 352, 356, 358
 Løvlie, Birger 13
 Løvlien, Emil 93, 137, 350
 Løvset, Mons 350

M

Madagaskar 241
 Majorstuen 40
 Makarenko, Anton 100
 Mandal 59, 60
 Manger 25
 Mannsåker, Dagfinn 316
 Maroni, James 20
 Marthinussen, Karl 157, 187, 227, 232, 337
 Martinsen, Roy 361
 marxisme 12, 16, 19, 41, 51, 53, 56–58,
 60–62, 68, 73, 76, 83, 116, 125,
 150, 172–274, 280, 283–284, 290,
 292–293, 306, 309, 335, 337, 358–359
 Marx, Karl 41, 51, 56–58, 61, 120, 315, 329,
 359
 materialisme 54, 58–59, 61, 77, 93, 101, 116,
 120, 132, 158, 160–163, 165–166, 218,
 263, 274, 290, 315–316, 337
 Meisdalshagen, Olav 194–195
 Melhus 322
 Menighetsfakultetet 43, 46, 52, 85, 106, 113,
 134–135, 136, 138, 146, 158, 175–177,
 180, 190–192, 206, 208, 234, 242,
 244, 276, 278, 281–282, 290, 295,
 309, 316, 338, 342, 347
 metodister 145
 Michelsen, Leif M. 352
 midlertidige kirkeledelse, Den 20–21,
 29–33, 35, 42, 47, 52–53, 87, 98, 109,
 110, 177, 179, 286, 309, 310–311, 314,
 316
 Midttun, Jørund 343, 358
 Mikkelsen, Erland 361
 militærnekting 131
 Milorg 74
 Misjonsskolen i Stavanger 277
 Mjøsa 20
 Moe, Georg 123–124
 Moen, Lars 93, 96, 139, 152, 154, 180, 182,
 184, 186, 189–190, 192, 194–195,
 202, 206, 212, 265, 334, 340, 348
 Mogstad, Sverre Dag 350
 Mohr, Tove 258

- Molde 229
 Molland, Einar 157, 162, 171, 177, 187, 208,
 335, 346
 Molotov, Vjatsjeslav Mikhajlovitsj 66
 Monsen, Randi 214
Morgenbladet 104, 150, 186, 188, 215, 220,
 229, 233, 303
Morgenposten 45
 mormoner 147
 Moskva 59
 Mot Dag 68, 73, 93, 116, 121, 145–147, 235,
 265, 274, 326, 354
 Mowinckel, Johan Ludvig d.e. 246. Se
 også Lex Mowinckel
 Mowinckel, Johan Ludvig d.y. 319
 Munkebye, Margith 355
 Myhre, Amund 129
 Myhre, Hilmar 330
 Mykle, Agnar 211
 Müller, Eberhard 294
 Mødrehygienekontorer 100, 102, 324–325,
 354
 Møller, Georg A. Stousland 60, 79,
 278–279, 284, 302, 315, 338–339,
 358–360
 Møller, Sunniva Hakestad 262, 356
 Møre og Romsdal 68, 90
- N**
- Narvik 123, 329
 Nasjonal Samling 15–17, 19, 51, 105, 166,
 202, 301
 Nationalsozialistische Deutsche Arbeiter-
 partei 16
Nationen 188, 242
 NATO 131
 Natvig, Harald 354
 Natvig, Jacob Steen 186
 Natvig-Pedersen, Gustav 122, 192, 195, 323,
 340–342
 nazisme 16, 24, 51, 63, 75, 93, 157–158, 165,
 207, 217, 240, 243, 306
 Nes, Th. H.M. 343
 Nidaros 336, 352, 355
 Nidarosdomen 19, 267
 Njølstad, Olav 103
 NKP. Se Norges Kommunistiske Parti
 NKVD 25
 NMI. Se Norsk Menighetsinstitutt
 Nomeland, Tarald 134, 338, 342
 Nordahl, Konrad 70, 323
 Norderval, Ingunn 338
 Norderval, Kristin M. 252
 Nord-Hålogaland 249, 352
 Nordland 70, 79, 133
 Nordland, Eva 154, 335
 Nordli, Odvar 71
 Nord-Norge 32, 254
 Nordstrand 42, 294
 Nordvik, Ole 79, 80, 121–122, 329
 Nore 216
 Noregs Ungdomslag 90
 Norén, Edmund 328
 Norges Bondekvinneleg 256
 Norges kirkelige landslag 46, 259
 Norges Kommunistiske Parti 12–13, 17, 24,
 26, 41–42, 53–57, 59–63, 65–68, 77,
 83, 87, 96–97, 137, 155, 235–236, 289,
 301, 314–315, 317, 320
 Norges Kristelige Legeforening 261
 Norges kristelige studenterbevegelse 218
 Norges Kristelige Studenterforbund 337,
 357, 362
 Norges Kristelige Ungdomsforbund
 89–91, 100
 Norges Kristne Arbeideres Forbund 26,
 55, 60, 65, 68, 75, 77, 79–82, 85, 88,
 115, 124, 127, 130–131, 139, 145, 176,
 192, 195, 205, 219, 231, 239, 244, 249,
 251, 253, 258, 267, 271, 278, 280–283,
 285, 287, 290–291, 297, 304, 314, 317,
 320–321, 330–331, 338, 355, 359
 Norges Lærerhøgskole 232
 Norges Lærerinneforbund 229
 Norges Lærerlag 229
 Norges søndagsskoleforbund 244
 Norges Yrkeskvinnens Landsforbund 246
 Norske Kvinners Landsforbund til vern om

mor og barn 261
 Norske Kvinners Nasjonalråd 252
 norske legion, Den 309
 norske Lægeförening, Den 355
 Norske Misjonsselskap, Det 85, 97, 141, 161,
 188, 243, 332
 norske Studentersamfund, Det 212, 278
 Norsk Evangelisk Arbeiderrørse 80, 321,
 346
 Norsk Kirkeakademi 278, 307
Norsk Kirkeblad 44, 105, 178, 184
 Norsk Kvinnelig Teologforening 248
 Norsk Luthersk Misjonssamband 85
 Norsk Menighetsinstitutt 10, 13, 42-43,
 65, 81, 211, 213, 271, 283, 285-286,
 294, 307, 322
 Norsk rikskringkasting 154, 267-269,
 270-271, 296
 Norsk-Sovjetrussisk Samband 317
 Nortraship 26, 89
 NRK. Se Norsk rikskringkasting
 NS. Se Nasjonal Samling
 Nybø, Sverre 351
 Nygaardsvold, Johan 26, 29-30, 219, 314
 Nygaardsvoldregjeringen 26, 28-29, 51, 69,
 219, 258, 311, 314
 Nygaard, Truls 330
 Nyhamar, Jostein 140
 Nymoen, Ambros 321
Ny Tid 131

O

Odden, Oskar 60, 315
 Oftedal, Christian S. 96, 324
 Oftedal, Tor 182-183, 189, 330
 Oksum, Birger 331
 Oksvik, Olav 43, 68, 70, 185, 190, 202, 334,
 338, 343
 Olav V 266, 267
 Olsen, Claudia 102, 351
 Olsen, Oscar 100
 Olstad, Finn 304, 319
 Ommedal, Hans 231
 Opdahl, Sigurd 159-160, 163, 169, 216, 327

Oppland 114, 194, 221
 Opplysningsvesenets fond 30
 Ording, Aake Anker 116, 127, 129, 153, 281,
 319, 323, 363
 Organisasjonenes Fellesråd 103, 140, 164,
 249, 256
Orientering 131, 153, 170, 205, 208, 211, 213
 Orlien, Osvald 144
 Oslo Arbeiderparti 176, 280, 338
 Oslo Indremisjon 49, 67, 133, 158, 247, 278
 Oslo Lysverker 67
 Oslo lærerskole 71, 94-97, 104, 106, 110,
 146, 159, 196, 218-219, 234, 302-303

P

pasifisme 64, 66, 131, 165
 Peikli, Dagfin 89
 Petersen, Jørn Henrik 313
 Petterson, Thorleif 343
 pinsevenner 25, 69, 142, 246
Politikken, tidsskrift 59, 83
 Porsgrunn 331
 Poulsen, Eystein 317
 Presteforening, Den norske Kirkes 39, 44,
 53, 159, 168, 178, 187-188, 252, 285,
 287, 307, 343-344, 352
 prevensjonsmidler, utdeling til verneplikti-
 ge. Se soldatvelferd
 Pryser, Tore 56, 315
 Prøis, Arne 35

Q

Quisling, Vidkun 15-16, 19, 20, 23, 31-32,
 35, 209

R

Ragaz, Leonhard 294
 Ramndal, Lars 100, 107, 256
 Raufoss 127, 129, 314, 359, 363
 Raufoss arbeiderparti 281
 Rauschenbusch, William 58, 294
 Realistforeningen 151
 religionsundervisning (i skolen) 11, 56, 72,

- 76, 92, 94, 98, 109, 113, 115–116, 126,
127–129, 137–138, 150, 163, 214–216,
218–219, 223–226, 250, 275–276,
279, 288
- Rem, Tore 267
- Reutz, Johanne 56–59, 62, 285, 315–316
- Riise, Ludvig Peder 55
- Riisnæs, Sverre 17
- Riisøen, Sverre 135, 305
- Robberstad, Knut 208, 221, 352
- Rode, Leif S. 140
- Rogaland 234
- Rogalands Avis* 228
- Rognerud, Berte 240, 350, 356
- Rolness, Peder Berg 168
- Romsdal 319
- Roos, Heinrich 244, 351
- Rosef, Georg 59
- Russland 23
- Ryen, Anton 103
- Ryen, Jacob 91
- Ryfylke og Jæren Indremisjon 234–235
- Røiseland, Bent 95, 278
- Rønnow, Tom 58, 62, 315–316
- Røyken 320
- Raaen, Albert 340
- S**
- samboerskap. Se konkubinat
- Samordningsnemnda for skoleverket
224–226
- Samtiden* 68
- Sand realskule 234–241
- Sannidal 331
- Santalmisjon, Den norske 20, 85, 243, 310
- Sarpsborg 139
- Sarpsborg Arbeiderblad* 139
- Saue, Gerd Grønvold 65, 78–79, 320–321,
328, 330, 361
- Scheffo, Inge 345
- Scheffo, Olav 345
- Schjelderup, Kristian 52, 132, 179, 187,
203–204, 206, 208, 211–212, 214,
221, 227, 249, 251, 264–265, 282,
295–296, 310, 331, 341, 344, 348, 352
- Schjelderupsaken 14, 191, 198, 202, 229,
254, 277, 285, 295
- Schoubye, Reulf 315
- Schweitzer, Albert 262
- Schübeler, Ludwig 98, 310–311
- Seierstad, Andreas 13, 137, 141, 309–310
- Seierstad, Ivar 236
- Seip, Helge 348, 355
- Seip, Jens Arup 199, 306, 318
- sekularisering 9, 71, 110, 135, 149, 157, 166,
171–172, 180, 183, 231, 233, 246,
301–302, 306–307, 326, 331, 334,
363–364
- sekulariseringsbegrepet 326
- Selvik, Torstein 321
- Senja 254
- Senterpartiet 172, 352, 355–356. Se også
Bondepartiet
- sentralorgan, kirkelig 20, 44, 47–49, 82,
179, 194, 285–287
- sentralstyre, Arbeidernes Ungdomsfylkings
130, 224
- sentralstyre, Det norske Arbeiderpartis 44,
56, 69, 70, 77, 114–119, 123, 127, 219,
274, 319, 323, 327–329, 330, 351, 354,
359, 363
- sentralstyre, Norges Kommunistiske Partis
59
- Seweriin, Alf 119, 150, 153, 329
- Seweriin, Rakel 100, 119, 150, 154, 229–230,
237, 239–240, 253–254, 260, 262–
263, 324, 334, 348–349, 350–351, 355
- Sigtunastiftelsen 287, 289, 313
- Sivertsen, Helge 74–75, 86, 138–139, 154,
172, 222–224, 226, 240–241, 252,
266, 274–276, 278, 312, 320, 340,
347–348, 359, 362
- Sjømannsmisjon, Den norske 26–28, 90,
336
- Sjaastad, Gustav 356
- Skagen, Kaj 14, 218, 233
- Skagestad, Gabriel 52
- Skajaa, Kristjar 354

- Skard, Bjarne 87, 187, 352
 Skard, Sigmund 108, 320
 Skare, Astrid 247
 Skarholt, Amund 234
 Skavlan, Einar 340
 Skjeseth, Kristen 294, 329
 Skottland 28
 Slagstad, Rune 14, 71, 73, 199, 267, 294, 317,
 319, 348, 357
 Slapgard, Bjarne 306
 Slemmestad 320
 Slyngstad, Arnfred 97
 Smemo, Johannes 65–67, 132, 187–188,
 206, 208, 211, 229, 266, 288, 295,
 299, 310, 317, 318, 344–345, 352, 357
 Smidt, Johannes 67, 90, 187, 295, 360
 Socialdemokratiske Forening, Den 185
 Socialietiska delegationen (i Svenska Kyr-
 kan) 287
 Socialist International, The 79
 Sogstad, Per 86, 139, 362
 Solbu, Aksel 216, 217
 soldatvelferd 90–91, 100–101, 103–104,
 106–107, 112, 146, 159, 215, 302
 Solheim, Torolv 25
 Solund 176, 338
 Sosialdepartementet 325, 355
 Sosialistisk Folkeparti 12, 131, 133, 150, 154,
 241, 307
 Sosialistisk Studentlag 120, 131–132
 Sovjetunionen 16, 22, 36, 53–54, 59, 63–
 66, 169, 240
 Spania 183, 242, 243
 Spilling, Gunnar 361
 Stalin, Josef 56
 Stalinprisen. Se Stalins fredspris
 Stalins fredspris 65, 132
 Stang, Nicolay (Nic.) 113–114, 132, 346,
 348, 351
 Statens ungdoms- og idrettskontor 265
 Stauning, Thorvald 15
 Stavang, Einar Magnus 353, 355
 Stavanger 85, 101, 164, 227, 233, 277, 324,
 338, 352
 Steen, Reiulf 71, 304, 318, 320–321, 363
 Stenback, Harry 339
 Stockholm 29, 34, 335, 341
 Storbritannia 28
 Storeide, Hjalmar 176, 231, 240, 303, 321,
 338, 350, 352
 stortingsvalget 1930 137
 stortingsvalget 1945 41, 83, 85, 87, 302
 stortingsvalget 1949 62, 68
 stortingsvalget 1953 70, 189, 271, 306
 stortingsvalget 1957 307
 Stousland Møller. Se Møller, Georg A.
 Stousland
 Stoveland, Anton 133
 Straffelovrådet 255, 259–261, 353–356, 364
 Strand, Alf 114, 314, 330
 Strand Arbeiderparti 280, 359
 Strand Johansen. Se Johansen, Johan
 Strand
 Stratos, restaurant 122, 288
 Stray, Svenn 356
 Strømdahl, Reidar 262
 Strømmens Værksted 80
 Strømme, Sigvard 169
 Studenternes Venstreforening 150
 Støstad, Sverre 102
 Støylen, Kaare 265, 266, 352
 subsidiaritetsprinsippet 313
 Sunde, Asbjørn 24, 56
 Suslov, Mihail 315
 Svalastog, Olav 106, 107, 325
 Svanvik 309
 Svarstad, Hans 106, 112–113, 327
 Sverige 28, 34, 142, 173, 249, 287, 327
 Sveriges kristna socialdemokraters förbund
 327
 Swensson, Signe 246
 Sæter, Lars 332
 Sæverud, Ole 41
 Sølyst, Hans J. 327
 Sørensen, Thoralf 123
 Sør-Hålogaland 266, 352, 355
 Sørmarka 276, 290

T

- Tande, Torkell 249, 343, 355–356
 Taraldsen, Arne 40
 Taraldsen, Eli 60, 62
 Telemark 186, 316, 331, 349
Telemark Arbeiderblad 186
 Temple, William 313
 teologiske fakultet, Det (ved Universitetet i Oslo) 175, 177, 206, 250, 259, 261, 281, 290, 338, 347
 Teologisk forening 244
 Terboven, Josef 15, 20, 23, 209
 Thomle, Erling 310
 Thorud, Bjarne 358
 Titlestad, Olaug Karlsen 314
 Titlestad, Samuel 314
 Titlestad, Torgrim 56
 Tjensvoll, Hanne-Marie 348
 Tjernsberg, Haldis 321
 Tokke 356
 Tomb jordbruksskole 234
 Tonna, Aslak 261, 353–354
 toregimentslæren 19, 85, 156, 166
 Torkildsen, Guttorm 330
 Torp, Oscar 43, 69–70, 189, 318, 334–345
 Torsken 253
 totalitarisme 20, 49, 50–51, 91, 106, 141, 146, 155, 157–160, 165, 167, 168–170, 213, 225, 239, 240, 316, 337
 Totland, Olav 79, 271
 Tranmæl, Martin 69, 72, 78, 96, 119, 123, 139, 153, 328, 349
Trollspeilet 43
 Troms 251, 254, 353, 359
 Trondheim 120, 123, 283, 296–297, 327
 trotskisme 62
 Trøndelag 74, 91, 322, 330
 Tschudi, Ida Helene 13
 Tschudi, Stephan 37, 41, 45, 49, 50, 51, 67, 75, 101, 108, 137, 158–159, 162, 168, 172, 177, 193, 197, 208, 210, 213, 268–270, 287, 296, 312–313, 316–317, 322, 324–326, 331, 332, 335–344, 357–358, 363

- Tschudi, Aadel Brun 39
 Tsjekkoslovakia 42, 63, 316
 Tunsberg 75, 352
 Tyrifjord høyere skole 241
 Tyskland 17, 22–23, 24, 27, 99, 169, 183, 240, 243, 287, 296
 Tysklandsbrigaden 99, 216, 303
 Tønder, Per 321
 Tønnessen, Aud V. 88, 170, 198, 252, 310, 313–314, 325, 335

U

- Ulland, Leif 350
 Ullern 290
 Ullevål sykehus 247–248
 Ullmann, Ragnar 334, 358
 Ullnæss, Sverre N.P. 350
 Ulven soldathjem 91
 Ungarn 63, 316
 Uppsala 34
 Uranienborg 247
 Ursin, Johnny 27
 USA 28, 131, 142, 161, 360
 Utenriksdepartementet 242

V

- Valdres 55, 59, 67, 318
 Vale, Gudlaug. Se Titlestad, Olaug Karlsen
 Valen-Sendstad, Olav 19, 68, 85, 132, 164–166, 171, 217, 218, 242, 244, 317, 335
 Vang 251, 318
 Vardal Arbeiderparti 359
 Varmann, Kolbjørn 70, 79, 123, 189, 208, 210, 232, 274, 318, 321, 324, 355
 Vatikanet 17
 Vatikankonsil. Se Annet vatikankonsil
 Vatne, Ånund 232, 348
 velferdsstat 73, 87, 88, 156, 160–161, 165–173, 186, 197–198, 216, 273, 281, 288, 290, 306
 Velfjord 133
 Vennesla 59
 Venstre 83, 90–93, 95–96, 100, 172, 184, 186, 235, 245, 259, 278, 303

- Verdens Gang* 242
 Vest-Agder 127, 234
 Vestfold 129
 Vestlandet 25, 45, 52, 80, 83, 164, 261
 Vestlandske Frihetsråd 25
 Vestlandske Indremisjonsforbund, Det 133,
 234, 244, 332
 Vestvik, Endre 344
 Vik, Knut 79, 195, 231, 240, 281–282, 321,
 351–352
 Vogt, Benjamin 303
 Voksø, Per 42, 49, 290, 295–296, 300, 322,
 338, 361
 Vold, Agnes 247–248
 Vold, Karl 46, 47, 50–52, 134–137, 158, 162,
 171, 177, 312–313, 335
 Vågen, Tormod 310
Vår Kirke 49, 210
Vårt Land 45, 60–61, 65, 84–85, 98–99,
 110, 113, 115, 128, 135, 137, 163–164,
 166, 180, 186, 195, 215, 222–223, 233,
 243, 255, 264, 265, 271, 305, 348
- W**
- Wiig, Alf 249, 352
 Wiik, Johan 122
 Wikborg, Erling 43, 84, 106, 196, 245, 250,
 278, 305, 342, 350, 355–356, 363
 Wirstad, Trond 348, 356
 Wisløff, Carl Fredrik 65, 202, 213, 295, 348
 Wisløff, Fredrik 134
 Wisløff, Hans Edvard 20, 85, 265, 314, 352
 Wisløff, Johan M. 134
 Woxeng, Øystein 330
 Wyller, Trygve 135–137, 138–141, 146, 151,
 176, 180, 182, 198, 325, 339

Ø

- Ødegaard, Ingvar 67, 317
 Ødegård, Ørnulv 354
 Øfsdahl, Einar 347
 Øisang, Ole 120, 123–124, 172, 282–284,
 290, 296, 359–360
 Øraker, Svein 100
 Østergård, Uffe 337
 Østfold 68, 127
 Østlandet 45
 Østre Halsen 129, 205
 Øverland, Arnulf 120
 Øvrevoll, Arne 320, 362
 Øystese Arbeiderlag 281

Å

- Aabrek, Kjell Gjøstein 348, 358
 Aalen, Leiv 164
 Aalen, Sverre 85, 191, 208, 358
Årbok for Den norske kirke 197, 233, 250, 305
 Aarek, Wilhelm 221, 326, 348
 Aarflot, Andreas 111, 320, 326, 340, 352, 362
 Aarvik, Egil 171–172
 Aas, Anne Berit 247
 Aasen, Liv 330
 Aas, Oddvar 340
 Aavik, Reidar 326